

De Rode Jonker

De eeuw van Marinus van der Goes van Naters
1900-2005

Marinus van der Goes van Naters (1900-2005): a biography
(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit
Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof.dr. G.J. van der
Zwaan, ingevolge het besluit van het college voor promoties in
het openbaar te verdedigen op vrijdag 9 februari 2018 des mid-
dags te 2.30 uur

door

Anne-Marie Francine Mreijen

geboren op 20 januari 1982
te Hilversum

Promotor: Prof.dr. I. de Haan

Dit proefschrift werd (mede) mogelijk gemaakt met financiële steun van:

Catharina van Tussenbroekfonds
Prins Bernhard Cultuurfonds
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten
Stichting De Romaanse Wortel der Beschaving
Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds

Inhoud

Inleiding 9

DEEL I: VAN BEWUSTELOZE TOT BEWUSTELING

1. Mensen zoals wij 19

Het geslacht Van der Goes 20

Aert van der Goes van Naters 23

Jeugd en opvoeding 27

Invloed van het adellijk milieu 30

2. Praktisch idealist 33

Bekering tot het socialisme 34

Het Leidsch Studentencorps: bewustelozen en bewustelingen 39

De Praktisch-Idealisten-Associatie 43

Praktisch idealisme als levenstaak 49

3. Een modern huwelijk 53

Veranderende opvattingen over het huwelijk 53

Hoge verwachtingen 57

Gezinsleven 61

Een arbeidersmeisje en een jongensvriend 63

DEEL II: DEMOCRATISCH SOCIALIST

4. Ordening door nieuwe organen 73

Recht en staat 74

Het staatsbeeld der sociaaldemocratie 80

Technocratisch socialisten 83

Van nieuwe organen naar een staatkundig stelsel 87

5. Een rode stuurman in het roomse zuiden 93

Een nieuwe stuurman op de brug 93

Weerbarstige praktijk 98

Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno 102

Einde van een experiment 106

6. Worsteling der vrijheid 109

Weerbare democratie 109

Internationale rechtsorde 114

Gevangenschap: 'Indisch gijzelaar' 119

Op vrije voeten 132

Herstel van de rechtsstaat 137

DEEL III: DE LEIDING VAN DE STAAT

7. Het socialisme van nu 145

Fractievoorzitter in een nieuwe partij 145

Staatkundige vernieuwing 150

Democratisch socialisme 154

Het Nieuwe Bestand 159

8. Soevereiniteitsoverdracht 163

De reconstructie van het geheel en de delen 164

Het aan- en uitgekledde akkoord van Linggadjati 171

Escalatie 174

Een vulgaire strijd om de leiding 187

Nasleep 198

9. Pionieren in Europa 203

De moties-Van der Goes van Naters-Serrarens 204

Transnationaal netwerk 208

Een Europees statuut 212

De Saarkwestie 217

Het Plan-Van Naters 222

Buitenbeentje? 228

DEEL IV: KOSMOPOLIET EN KOSMOS

10. Het avontuur Europa-Afrika 235

De associatieovereenkomst tussen Europa en Afrika 236

Institutionalisering van de associatie 239

Oudere vrijwilliger in Rwanda 246

Kosmopoliet 250

11. Een organische levensbeschouwing 253

Natuur en maatschappij 254

Nijmeegs Natuurschoon en het Limburgs Landschap 256

Natuur in de politiek 261

De eenzame strijd van de rode jonker? 269

12. Rode Jonker 273

Dankwoord 281

Noten 287

Bronnen en literatuur 343

Personenregister 367

Summary 373

Inleiding

De geschiedenis van de twintigste eeuw wordt weerspiegeld in het leven van de Nederlandse politicus en jurist Marinus ('Dup') van der Goes van Naters: de 'rode jonker'. Geboren op 21 december 1900 als jongste van drie zonen, groeide hij op in een vooraanstaand protestants-liberaal milieu in het katholieke Nijmegen. Gedurende zijn leven, dat meer dan honderd jaar omvatte, was hij getuige van de grote gebeurtenissen van de twintigste eeuw: de Eerste Wereldoorlog, de opmars van het nazisme en de Tweede Wereldoorlog, de naoorlogse wederopbouw en de opkomst van de verzorgingsstaat, de Europese integratie, de dekolonisatie en de opkomst van nieuwe sociale bewegingen vanaf het einde van de jaren zestig. In al deze ontwikkelingen speelde Van der Goes van Naters een rol, in eerste instantie als intellectueel die vanuit een diepgaande betrokkenheid bij de democratische rechtsstaat bijdroeg aan de vernieuwing van de sociaal-democratische partij, en van 1937 tot 1967 als politicus in de Tweede Kamer. Na de oorlog was Van der Goes actief in de nieuwe instituties die in het kader van de Europese eenwording werden opgericht. Van der Goes stond bekend als een flamboyant en karakteristiek politicus. Hij kon charmant zijn, maar had ook een eigenzinnig en dwars karakter, wat geregeld tot conflicten met vriend en vijand leidde. Vanuit zijn villa aan de Konijnenlaan in Wassenaar becommentarieerde het enfant terrible van de Partij van de Arbeid tot op hoge leeftijd vloekend en tegelijkertijd geanimeerd de actuele en voorbije politiek.

Decennialang vervulde Van der Goes functies in de hoogste politiek-bestuurlijke kringen in zowel Nederland als Europa. Zijn positie in de politiek is beschreven in de standaardwerken over parlementaire geschiedenis van Nederland.¹ Zijn optreden in de Europese politiek in het algemeen en meer in het bijzonder zijn rol als bemiddelaar in de Saarkwestie begin jaren vijftig hebben eveneens aandacht van onderzoekers gekregen.² Over veel van zijn directe medespelers op het politieke toneel zijn biografieën verschenen.³ Het is opvallend dat veel van de biografieën over kopstukken uit de Nederlandse twintigste-eeuwse politiek een meer traditio-

nele opvatting van de politieke biografie hanteren. Het zijn vaak goedgeschreven en veelgelezen biografieën, op basis van uitgebreid en gedegen bronnenonderzoek, maar het draait vooral om het publieke leven en de prestaties van de meestal mannelijke hoofdpersoon, waarbij de relevantie en invloed van dat leven op de loop van de geschiedenis niet in twijfel getrokken wordt, laat staan geproblematiseerd. Deze biografieën over ‘Grote Mannen’, overigens vaak ook geschreven door mannen, lijken bovendien immuun te zijn voor de ontwikkelingen die de afgelopen decennia in de historiografie van de politieke geschiedenis en de biografie als onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden.⁴

Vertrekpunt voor deze biografie over Van der Goes van Naters is de reputatie die hij aan het einde van zijn leven had opgebouwd. Toen hij op 12 februari 2005 op honderdvierjarige leeftijd overleed, werd hij in de vele necrologieën die over hem verschenen onder meer betiteld als ‘icoon’ van de sociaaldemocratie.⁵ Waar was deze reputatie op gebaseerd? Van der Goes was in de turbulente naoorlogse jaren weliswaar fractievoorzitter van de sociaaldemocratische partij, maar bekleedde geen ministerspost of ander hoog politiek ambt. Om zijn reputatie te duiden zijn in deze biografie vier onderzoeksthema’s te onderscheiden die in het leven van Van der Goes een belangrijke rol speelden: politiek, professie, decor en beeldvorming. Deze thema’s staan steeds in wisselwerking tot elkaar en geven inzicht in de verschillende aspecten waaruit zijn *claim to fame* is opgebouwd.

Politiek, professie, decor, beeldvorming

Van der Goes raakte op jonge leeftijd geïnteresseerd in de politiek. Net als veel van zijn generatiegenoten had hij na de Eerste Wereldoorlog, toen hij met studeren begon, het gevoel in een nieuwe tijd te leven, waarin grote veranderingen op komst waren. Alhoewel SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) degene was door wie hij voor het eerst met partijpolitiek in aanraking zou komen, voelde hij zich in eerste instantie niet tot de SDAP als partij aangetrokken, maar waren het de socialistische idealen die hem met geestdrift vervulden. Maar hij vond het ook belangrijk hoe hij die ideeën praktisch ten uitvoer kon brengen. De sociaaldemocratische partij bood hem de mogelijkheid zijn ambities te realiseren. Tot een daadwerkelijke verbondenheid met de arbeidersklasse leidde dat niet, wat de vraag oproept wat voor soort sociaaldemocraat hij was en hoe hij binnen de so-

ciaaldemocratische beweging te plaatsen is. Om de rol die politiek in zijn leven speelde te kunnen beoordelen, kan Van der Goes' persoonlijke leven niet achterwege gelaten worden. Het publieke en het private waren in het leven van Van der Goes sterk met elkaar verbonden: politiek speelde in zijn persoonlijke leven een doorslaggevende rol. Omgekeerd presenteerde hij in de politiek een 'persona' waaraan ook zijn privéleven bijdroeg: hij presenteerde zich graag als belezen en bereisd, hij ontdekte en beleefde het socialisme samen met zijn vrouw Anneke en zijn vriendschappen waren over het algemeen politieke vriendschappen met partijgenoten of gelijkgestemden uit andere partijen. Zijn eigenzinnige, dwarse karakter werd een soort handelsmerk waar hijzelf en met hem historici en journalisten graag naar verwezen.⁶

Dat Van der Goes geschoold was als jurist, afgestudeerd in Leiden in 1923, gepromoveerd in diezelfde stad in 1930, is niet los te zien van zijn politieke activiteiten. Vanaf zijn afstuderen tot zijn intrede in de Tweede Kamer in 1937 werkte hij achtereenvolgens als advocaat in Nijmegen en juridisch adviseur in Heerlen. Zijn wetenschappelijk werk was doordrongen van politieke ideeën. Het proefschrift waar hij in 1930 op promoveerde, *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie*, is daar een duidelijk voorbeeld van. Zijn benadering van het socialisme was geïnspireerd door SDAP-leider Troelstra, zijn Leidse leermeester Hugo Krabbe, het Franse socialisme van onder anderen Jean Jaurès en het Duitse socialisme van Ferdinand Lassalle. Allen hadden een juridische achtergrond en namen deze kennis in hun politieke werk mee. Het bestuderen van Van der Goes' juridische expertise in samenhang met zijn politieke optreden maakt de interactie tussen deze beide rollen duidelijk en zijn drijfveren inzichtelijker.

Minstens zo belangrijk als Van der Goes' inhoudelijke bijdrage aan de politiek en de sociaaldemocratische partij is het decor waartegen zijn dagelijks leven zich afspeelde: de verschillende plekken waar hij zijn ideeën ontwikkelde en politiek beoefende: het parlement, de verschillende commissies waar hij actief in was, de fractie en het bestuur van de sociaaldemocratische partij. Van der Goes maakte op die manier deel uit van verschillende netwerken die elkaar soms overlaptten, zoals het netwerk van familie en vrienden. Soms bracht een netwerk juist gelijkgestemden met verschillende achtergronden samen, zoals de groep parlementariërs met wie Van der Goes werkte aan de eenwording van Europa, of de natuurbeschermers met wie hij probeerde het onderwerp 'natuur' op de politieke agenda te krijgen. Dit decor, opgevat als de politieke ruimte waarin hij

werkzaam was, is zowel figuurlijk als letterlijk te bestuderen. Figuurlijk, door te analyseren op welke manier Van der Goes nadacht over de inrichting van de staat en invulling gaf aan het gemeenschapsdenken binnen de sociaaldemocratie. Letterlijk, door te kijken naar de fysieke en geografische ruimte waar hij mensen ontmoette, met wie hij samenwerkte of met wie hij juist de strijd aanging. Hoe functioneerde hij binnen die netwerken in zowel binnen- als buitenland? In hoeverre pasten zijn ideeën binnen de groep en kon hij ze ten uitvoer brengen?⁷ De politieke ruimte werd gedurende zijn werkzame leven steeds een stapje groter: van lokaal naar regionaal en van nationaal naar internationaal. Geboren op de drempel van de twintigste eeuw waren er in zijn geboortestad slechts enkele auto's en vergaapten de Nijmegenaren zich nog aan de stoomtram. Dat veranderde in de decennia daarna in rap tempo, en in de tweede helft van zijn leven vloog Van der Goes de hele wereld over naar de meest exotische oorden. Hij bezat een avonturiersgeest en was zeer reislustig. De hoofdstuktitels in zijn memoires *Met en tegen de tijd* zijn niet voor niets geografische aanduidingen, die corresponderen met de ondertitel 'Een tocht door de twintigste eeuw'.⁸

Dat sluit aan bij het vierde onderzoeksthema: de manier waarop Van der Goes zichzelf presenteerde, in wisselwerking met hoe zijn omgeving hem zag. Van der Goes van Naters was iemand die de beeldvorming over zichzelf en zijn optreden voor een groot deel zelf heeft vormgegeven en daarmee het beeld dat anderen van hem hadden sterk beïnvloed heeft. Daarbij is het noodzakelijk niet alleen te kijken naar *wat* hij precies over zijn eigen leven heeft geschreven, maar vooral ook *waarom* en *hoe* hij op zichzelf en het tijdperk waarin hij leefde reflecteerde.⁹ Van der Goes schreef niet alleen zijn autobiografie in de laatste fase van zijn leven, hij hield ook een groot deel van zijn leven dagboeken bij over reizen en gebeurtenissen, maakte notities en correspondeerde veelvuldig met vrienden en geliefden over wat hij meemaakte. Zijn leven is misschien wel bij uitstek een voorbeeld van 'autobiografisch leven'¹⁰: mensen noteren en structureren tijdens hun leven bewust bepaalde momenten en gebeurtenissen, bijvoorbeeld in brieven en dagboeken. Daarmee vormen zij stukje bij beetje hun identiteit, soms uitmondend in het ultieme sluitstuk: een autobiografie. De manier waarop iemand zichzelf neerzet in een autobiografie is daarmee niet alleen een achteraf geconstrueerd verleden opgeschreven vanuit herinneringen, maar ook een proces dat gedurende een leven steeds verder vorm krijgt.¹¹ Van der Goes had een grote bewonde-

ring voor Marcel Proust en zijn zeventalige roman *À la recherche du temps perdu*, het bekende werk waarin reflectie op het geheugen een grote rol speelt. Dat wil niet zeggen dat Van der Goes zijn eigen autobiografie schreef omdat hij daartoe geïnspireerd werd door Proust¹², maar het is tekenend dat hij zichzelf graag *presenteerde* als een kenner van de grote Franse schrijvers en van literatuur in het algemeen.

Naast deze aantekeningen op schrift zorgde Van der Goes letterlijk voor een beeld dat paste bij een jonker van rode signatuur: wonend in een villa in Wassenaar omringd door familieportretten, gekleed in knickerbockers van ribfluweel met daaronder geblokte kousen, een coltrui en een tweedjasje, nippend aan een goed glas, jachthond van het type cockerspaniël aan de voeten met gespschoenen, geaffecteerd sprekend over sociaaldemocratische idealen. Dit beeld werd nog versterkt doordat Van der Goes van Naters zo oud werd en tot het laatst scherp bleef. Zo kon hij, al was het dan misschien niet altijd even bewust, het mede door hemzelf geconstrueerde iconische beeld van de erudiete, bereisde, humoristische en een tikje opstandige rode edelman perfectioneren, tot en met zijn begrafenis aan toe. Tijdens zijn uitvaart waren er geen speeches, was er geen muziek, en de dode lag in een simpele vurenhouten kist: de sobere socialist. Maar tegelijkertijd liet hij zich begraven met het boek *La Chartreuse de Parme*, de grote roman van Stendhal over de Italiaanse edelman Fabrizio del Dongo, een van de figuren met wie Van der Goes zich graag vereenzelvigde: 'Ik zou willen voorstellen dat ze me begraven als een middeleeuwse ridder, met een boek tussen mijn handen, liefst *La Chartreuse de Parme* van Stendhal. Uitermate heidens, een pietsje cynisch en heerlijk lichtzinnig.'¹³

Bronnen

Van der Goes was zich er zeer bewust van dat hij met zijn autobiografie een bepaald beeld van zichzelf neerzette. In de inleiding schreef hij: 'In Nederland zijn autobiografieën schaarser dan in Engeland en als ze er zijn, zit er een luchtje aan van zelfverdediging voor één bepaalde levensperiode. [...] Dit boek wil autobiografie en biografie tegelijk zijn. Dat vereist wel een stevig stuk objectivering.'¹⁴ Hoe objectief hij vervolgens te werk ging laat zich raden. Dat een autobiografie niet alleen meer beschouwd wordt als 'de gevaarlijkste van alle bronnen'¹⁵, maar juist als een uiting van de eigen identiteit die op verschillende manieren te interpreteren en histo-

risch bepaald is, maakt dat Van der Goes' autobiografie een belangrijke bron en onderdeel van deze biografie is. Dat geldt niet alleen voor zijn memoires. Ook zijn nalatenschap is in de eerste plaats te zien als een autobiografische getuigenis waarmee hij het beeld dat na zijn dood van hem zou blijven ontstaan wilde sturen.¹⁶ Het op papier zetten van zijn herinneringen was voor hem aanleiding zijn archief te ordenen en bij verschillende instellingen onder te brengen. De stukken die hij als zijn 'politiek archief' beschouwde, droeg hij in juni 1979 over aan het Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief). Deze documenten volgen de lijnen van de autobiografie, wat in de ordening van het archief terug te zien is en ook zo door Van der Goes bedoeld was. Soms verwijst hij in zijn memoires expliciet naar deze archiefstukken.¹⁷ In een brief aan het Centraal Register Particuliere Archieven (CRPA), schreef hij in 1981 over zijn autobiografie dat 'dit boek... als het ware, de sleutel tot het geheel (vormt)'.¹⁸ In september 1979 droeg hij stukken over zijn buitenlandse politieke betrekkingen over aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Dat dit maar een klein en ook relatief onbeduidend gedeelte van zijn archief is (het betreft vooral stukken over zijn bezoeken aan socialistische conferenties in het buitenland), is op zichzelf al veelzeggend. Het Nationaal Archief is immers een gerenommeerd instituut dat de particuliere archieven bewaart van personen die van nationaal belang zijn of zijn geweest. Het door Van der Goes als persoonlijk archief beschouwde materiaal, hij noemde het zelf zijn 'historisch archief', bracht hij onder in het Familiearchief Van der Goes 1524-1990, dat bewaard wordt in het Archief Delft en beheerd door een daartoe speciaal in het leven geroepen stichting. De stukken over natuurbescherming droeg hij ten slotte in 1994 over aan de Heimans en Thijssse Stichting.¹⁹

Als biograaf zag ik mij bij aanvang van dit onderzoek geconfronteerd met een kleine zeven meter door Van der Goes zelf zorgvuldig geselecteerd bronnenmateriaal. Los van de enorme hoeveelheid materiaal betekende dit dat ik voorzichtig te werk moest gaan en dat de grote thema's in zijn leven en wat hij daarover gezegd, geschreven en bewaard heeft in samenhang bestudeerd dienden te worden met wat er geschreven is over de Nederlandse politieke geschiedenis in de twintigste eeuw, de aanloop naar en de impact van de Tweede Wereldoorlog op Europa en Nederland in het bijzonder, het ontstaan van de Europese Gemeenschap, de Nederlandse dekolonatiegeschiedenis, de ontwikkeling van de natuurbeschermingsbeweging en de relatie van Neder-

land en Europa ten opzichte van ontwikkelingslanden. Een zorgvuldige vergelijking met andere bronnen was daarnaast noodzakelijk om de wirwar aan *Dichtung und Wahrheit* te kunnen ontrafelen en om de betekenis ervan te kunnen duiden. Belangrijk voor dit onderzoek waren daarom ook de bronnen die Van der Goes *niet* zelf selecteerde om aan archieven over te dragen, zoals zijn brieven aan Anneke. Via de erven Van der Goes van Naters heb ik deze brieven kunnen inzien. Ze bleken in combinatie met de andere bronnen van onschatbare waarde om Van der Goes' persoonlijke en publieke leven beter te kunnen begrijpen.²⁰ Datzelfde gold voor de teruggevonden brieven van Wiardi Beckman aan Van der Goes van Naters, die in 2005 na zijn overlijden in een kistje op zolder door zijn familie werden gevonden en twee jaar later werden gepubliceerd.²¹ Voor dit onderzoek zijn eveneens partijarchieven van SDAP en PvdA geraadpleegd, aangevuld met materiaal uit persoonlijke nalatenschappen van verschillende politici rond Van der Goes, gedrukte bronnen en periodieken, kranten en tijdschriften. Ook heb ik gesprekken gevoerd met een aantal mensen die Van der Goes nog gekend hebben: vrienden, familieleden en oud-collega's.²²

Compositie

Voor de biografie is een thematische ordening gekozen, die ten dele samenvalt met de chronologie in het leven van Van der Goes. De biografie kent vier delen en start traditioneel met een hoofdstuk over Van der Goes' afkomst en voorouders. Voor iemand die meende dat zijn adellijke afkomst er weinig toe deed, is het essentieel juist die afkomst aan een nader onderzoek te onderwerpen en de context te verhelderen waarin zijn keuze voor het socialisme tot stand kwam. Die keuze, waarmee hij zoals hij dat zelf omschreef van 'bewusteloze tot bewusteling' werd, maakte hij niet alleen, zoals de daaropvolgende hoofdstukken over Van der Goes' studententijd en zijn huwelijk duidelijk maken. Het tweede deel van de biografie gaat in op Van der Goes' vroege werkzame leven als jurist en analyseert hoe zijn juridische ideeën verweven raakten met politiek. In deze periode werd Van der Goes een overtuigd 'democratisch socialist' en leverde hij een belangrijke theoretische bijdrage aan de 'positieve staatsopvatting' van de SDAP. Dit tweede deel eindigt met een hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog, een voor Van der Goes persoonlijk ingrijpende periode die eveneens een katalysator was voor de politieke en maatschappe-

lijke vernieuwingsideeën die in de jaren dertig en tijdens de oorlog zelf ontstonden. In het derde deel van de biografie staat vervolgens centraal op welke manier Van der Goes deze ideeën vormgaf in een periode van Wederopbouw, Koude Oorlog en Europese integratie, waarin dekolonisatievraagstukken tegelijkertijd de aandacht opeisten. In het vierde deel van de biografie is ten slotte te lezen hoe Van der Goes zijn politieke avontuur in een wat vrijere rol voortzette in zijn ijveren voor intensieve samenwerking tussen Europa en de voormalig Franse koloniën in West-Afrika en zijn horizon met een groot aantal reizen verbreedde. Het boek sluit af met een hoofdstuk over Van der Goes' activiteiten op het gebied van natuurbescherming, een thema dat gedurende zijn hele leven een rol heeft gespeeld. Zijn politieke opvattingen over de staat sloten aan bij een meer algeheel spirituele opvatting over natuur, leven en dood, die hij als kosmisch denken betitelde. In een slotbeschouwing zal ik terugkomen op Van der Goes' reputatie en reflecteren op zijn betekenis.

DEEL I

VAN BEWUSTELOZE TOT BEWUSTELING

1

Mensen zoals wij

Vanwege de ‘pikante combinatie’¹ van adellijke afkomst en socialistische opvattingen werd Marinus van der Goes van Naters steevast aangeduid met de bijnaam rode jonker. Hij had er een hartgrondige hekel aan en ontstak vaak in grote woede als het ‘journalle’ weer met die ‘godverdommese rode jonker’ kwam aanzetten.² Interviews in kranten en tijdschriften op het eind van zijn leven benadrukten steeds weer het beeld van de socialist die vanuit zijn villa in Wassenaar nippend aan een glaasje martini de actuele politiek becommentarieerde. Hoewel Van der Goes zei er een hekel aan te hebben als er voortdurend op zijn adellijke roots werd gewezen, hechtte hij wel degelijk veel waarde aan zijn afkomst. Vooral op latere leeftijd koesterde hij zijn adeldom en leefde hij er in veel opzichten ook naar.

Van der Goes werd niet als jonkheer geboren. Pas in 1914, enkele maanden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, werd zijn vader Aert met zijn nakomelingen in zowel mannelijke als vrouwelijke lijn in de adelstand verheven.³ Het predicaat jonkheer verkreeg Van der Goes dus pas op dertienjarige leeftijd. Het moment waarop de familie Van der Goes dit predicaat verwierf is opmerkelijk. De Eerste Wereldoorlog is wel gezien als het definitieve einde van het ancien régime in Europa en als het moment waarop de adel zijn vooraanstaande positie volledig kwijtraakte.⁴ De verheffing in de adelstand van het geslacht Van der Goes was daarom een opvallende gebeurtenis. Marinus van der Goes moet in zijn jeugd de zoektocht van zijn vader naar de familiewortels hebben meegekregen. Toch rept hij met geen woord over deze gebeurtenis in zijn memoires. Ook in interviews heeft hij zich er nooit over uitgelaten dat hij niet als jonkheer werd geboren.

Om Van der Goes’ ambivalente houding ten aanzien van zijn afkomst te kunnen verklaren is het allereerst noodzakelijk om het milieu waarin hij opgroeide te begrijpen. Hoe is het geslacht Van der Goes te karakteriseren en wat was de positie van de familie ten opzichte van de Nederlandse adel? Waarom hechtte zijn vader Aert van der Goes er in een tijd dat de positie van de adel wankelde zoveel waarde aan om alsnog in de adel-

stand verheven te worden, en welke invloed had dit op het gezin en de jongste zoon Marinus?

Het geslacht Van der Goes

‘Met mijn familieafkomst is nogal gezwendeld,’ schreef Van der Goes in zijn autobiografie.⁵ Uit het familiearchief in Delft blijkt dat verschillende leden uit de familie Van der Goes, zoals niet ongebruikelijk is bij gegoede families, hun uiterste best hebben gedaan het roemrijke verleden en aanzien van hun geslacht aan te tonen. Graag beroept men zich op een kroniek uit 1685, waarin over de familie valt te lezen:

Die van ’t Geslacht van der Goes zijn oorspronkelijk uyt Zeeland, en eertijds geweest de principaalste Heeren, die in Zuyt-beverland waren, hebbende omtrent de jare 1200, geleeft Heer Aart, Heeren Aartsoon, Ridder, besitter van ’t Slot van der Goes, uyt den welken gedescendeert sijn alle de Heeren van Schengen, en dese navolgende, die den toenaam van van der Goes behouden hebben.⁶

Het is echter niet bewezen dat de Delftse tak van de familie in rechte lijn van deze ridder Arent van der Goes afstamt. Pas in de negentiende eeuw werd voor het eerst een Van der Goes in de adelstand verheven. De familie Van der Goes was een regentengeslacht met zowel adellijke als niet-adellijke takken, en het gezin waarin Marinus van der Goes opgroeide behoorde in eerste instantie tot deze laatste categorie.

Gebruik van het begrip ‘adel’ is om diverse redenen problematisch. Dit begrip wordt vaak vereenzelvigd met termen als ‘aristocratie’, ‘elite’, ‘heersende klasse’ of ‘hoogste stand’. Bedoeld wordt dan de maatschappelijke bovenlaag van een bevolking, met als kenmerken familietradities, standsbewustzijn, een bepaalde levensstijl en een bevoorrechte toegang tot politieke en sociale sleutelposities in de maatschappij waar men zich in beweegt.⁷ De maatschappelijke positie van de adel heeft daarom een economische, politieke en culturele component: de adel behoort doorgaans tot het rijkste segment van de samenleving, vormt qua opleiding, beroep en levensstijl het meest geciviliseerde en ontwikkelde deel van de maatschappij en heeft politieke invloed op lokaal, regionaal of nationaal niveau.⁸

Binnen de adel waren (en zijn) verschillende groepen te onderscheiden. Landadel, die leefde van opbrengsten van de landgoederen die hij beheer-

de; hofadel, die in de kringen rond het hof verkeerde; en ambts- of bestuursadel, die zijn titel aan hoge ambtelijke functies dankte. De oudste adellijke geslachten ten slotte werden zwaard- of bloedadel genoemd. In Nederland is de bestuursadel altijd dominant geweest, in tegenstelling tot bijvoorbeeld België, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, waar zwaard- en landadel de boventoon voerden.⁹ De maatschappelijke bovenlaag werd in Nederland van oudsher niet alleen door de adel gevormd, maar ook door het patriciaat. Het patriciaat bestond vooral uit regentengeslachten en koopmansfamilies, die met name in de Noordelijke Nederlanden invloedrijke posities bekleedden. Hoewel de scheiding niet altijd even strikt is geweest, nam de adel vooral op het platteland de hoogste posities in, terwijl het patriciaat de stedelijke elite vormde. Ten tijde van de Republiek werd ook de hogere burgerij, die in levensstijl weinig van het patriciaat verschilde, steeds meer onderdeel van deze bovenlaag. De Bataafse Revolutie van 1795, waarin de adel werd afgeschafte, leek een einde te maken aan de leidinggevende positie van adel en patriciaat.¹⁰ Om het aantal ridderschappen op peil te brengen en de band met het koningshuis te versterken, zorgde koning Willem I (1772-1843) er echter voor dat de adel weer in ere werd hersteld. Tussen 1814 en 1830 verhief hij leden van vooraanstaande families in de adelstand.

Toch zou de adel als groep in de negentiende eeuw geen grote machtsfactor meer vormen. De positie van adellijke families werd vooral bepaald door hun vermogen en door het sociaal aanzien dat zij van oudsher bezaten. De adel werd daarmee deel van een vermogenselite die uit steeds meer verschillende groepen ging bestaan.¹¹ Dat betekende niet dat de adel in de negentiende eeuw al zijn invloed verloor. Met een adellijke titel was het nog altijd gemakkelijker toegang te krijgen tot een goede betrekking. Het vervullen van deze functies was echter steeds minder voorbehouden aan de hoogste standen. Doordat koning Willem I het feodale criterium van geboorte en afkomst met het meritocratische criterium van persoonlijke verdiensten vermengde, werd de maatschappelijke bovenlaag een amalgaam van oude adel, patricische regentenfamilies en nieuwe rijken als ondernemers en bankiers.¹²

De familie Van der Goes was van oudsher een invloedrijk geslacht dat door de eeuwen heen in de hoogste bestuurlijke en politieke kringen van het land verkeerde. Een rechtenstudie in Leiden was de geijkte vooropleiding voor een politieke loopbaan en vele Van der Goesen zijn dan ook als jurist in bestuurlijke functies werkzaam geweest. De familie vormde al-

dus een contrast met rentenierende hoogadellijke families: gefortuneerde landgoedbezitters met veel personeel die een min of meer teruggetrokken bestaan leidden.¹³

De bewezen stamreeks van de familie Van der Goes begint in de vijftiende eeuw. Leden van de familie waren in die tijd actief als landsadvocaten en raadpensionarissen in de Staten van Holland en West-Friesland, zoals Aert van der Goes (1475-1545), de stamvader van het geslacht. Als landsadvocaat van de Staten van Holland hield hij een register bij over zijn werkzaamheden, waarin hij onder meer reizen beschrijft naar Brussel en Mechelen, waar hij met keizer Karel v overleg voerde over de Staten van Holland. Ook waren Van der Goesen in de zestiende eeuw werkzaam als rekenmeester, als algemeen adviseur van de koning en als dijkgraaf. Een eeuw later leverde de familie drie burgemeesters van Delft.

Van de zeventiende-eeuwse gebroeders Martinus, Willem en Adriaan van der Goes, alle drie rechtsgeleerden, is een briefwisseling bewaard gebleven. De broers studeerden niet alleen in Leiden, maar ook in verschillende steden in Frankrijk en verkeerden in de hoogste bestuurlijke kringen van de Nederlanden. Ze correspondeerden met elkaar over hun dagelijkse bezigheden en de maatschappelijke gebeurtenissen in hun tijd. De briefwisseling vormt een interessante bron voor de politieke geschiedenis van de Nederlanden in het midden van de zeventiende eeuw.¹⁴

De eerste tak van de familie Van der Goes die zich daadwerkelijk tot de adel mocht rekenen was die van Cornelis van der Goes van Naters (1766-1836). In 1825 werd hij in de adelstand opgenomen vanwege de diensten 'door de leden van zijn geslacht sedert vele jaren aan den Nederlandschen Staat bewezen en de goede hoedanigheden door welk zij zich steeds onderscheiden hebben'.¹⁵ Let wel, de Van der Goesen werden in de adelstand *verheven*, in de ogen van de 'oude adel' een belangrijk verschil met in de adelstand *erkend*. De negentiende-eeuwse Van der Goesen kregen dan ook geen adellijke titel als graaf of baron, maar moesten het doen met het predicaat jonkheer.¹⁶

In de negentiende eeuw probeerden ook verschillende andere leden van de familie Van der Goes in de adelstand opgenomen te worden en zochten daarvoor de benodigde bewijsstukken van afstamming bij elkaar. De opgevoerde bewijzen werden echter niet afdoende geacht en daarom kwam de familie alleen voor verheffing in aanmerking. In het adelsdiploma van Cornelis van der Goes werd wel een clause opgenomen voor 'eene eventueele verwisseling van het Diploma in dat van erkenning,

zoodra er meer afdoende bewijzen van de beweerde adellijke afkomst der familie zouden zijn overlegd'.¹⁷ Aert van der Goes, vader van Marinus, zou dit onderzoek hervatten.

Aert van der Goes van Naters

Aert van der Goes stamde uit de Gelderse tak van de familie Van der Goes en werd in 1863 in Beek (Ubbergen) geboren. Zijn vader Franc Willem van der Goes (1834-1910) was notaris en trouwde in 1861 met Albertina Izaä van Loghem (1841-1918). Aert was hun oudste zoon en had nog drie broers en acht zussen. Aert werd al vroeg gewezen op de belangrijke positie die de oudste zoon in de familie innam. Ter gelegenheid van zijn verjaardag kreeg hij als negenjarig jongetje van zijn grootvader een brief met gelukwensen en de boodschap: 'weest steeds vlijtig, gehoorzaam, aan uw ouders en zorg, door een goed gedrag een waardig stamhouder der familie te worden'.¹⁸ Deze tak van de familie Van der Goes bezat op dat moment nog geen adellijke titel, aangezien hij niet in een directe lijn verbonden was met Cornelis van der Goes, die de titel in 1825 voor zichzelf en zijn nakomelingen vergaarde.

Nadat hij het Nijmeegse gymnasium had doorlopen, studeerde Aert van 1883 tot 1886 rechten in Leiden. Aangezien zijn vader niet zo gefortuneerd was, konden de kosten voor zijn studie slechts met moeite opgebracht worden. Na zijn studie moest hij zo snel mogelijk zelf in zijn onderhoud voorzien. Op 23 oktober 1886 promoveerde hij tot doctor in de rechten met een proefschrift over 'Handels- en fabrieksmerken'. Dat hij in drie jaar zowel een studie als een dissertatie afrondde, was in die tijd niet ongewoon. Er was geen bepaalde volgorde van studie, wel een minimale verblijfsduur aan de universiteit van drie jaar. In het laatste kwart van de negentiende eeuw promoveerde maar liefst 75 procent van de Leidse juristen. Het juridische proefschrift bestond destijds echter vaak uit een paar bladzijden stellingen of 'hooguit vaardig uitgevoerd compileerwerk, ook wel een "omslachtig soort van visitekaartje" genoemd'.¹⁹ Het 64 pagina's tellende proefschrift van Aert stak daar dus gunstig bij af. In 1883 kreeg Aert van koning Willem III toestemming om zich als advocaat in Nijmegen te vestigen. Koninklijke toestemming was in die tijd nodig om een advocatenkantoor te beginnen in een plaats waar geen rechtbank gevestigd was. Aert stichtte vervolgens in 1886 advocatenkantoor A. van der Goes.²⁰ Het kantoor had een veelzijdige oriëntatie en specialiseerde zich niet in een bepaald rechtsgebied.

Op 13 november 1891 trouwde Aert in Souburg (bij Vlissingen) met Cornélie Jacqueline Boddaert (1865-1941). Dit huwelijk versterkte zijn maatschappelijke positie, want Cornélie was afkomstig uit een vooraanstaande Zeeuwse familie en zij bracht heel wat vermogen mee. Aert en Cornélie trouwden niet in gemeenschap van goederen, maar op huwelijkse voorwaarden, zoals in hogere kringen gebruikelijk was. Wat de huwelijkspartners afzonderlijk aan vermogen inbrachten, bleef gescheiden.²¹ Aert kreeg wel het beheer over Cornélies goederen en de daaruit voortvloeiende inkomsten, maar ze werden niet zijn eigendom. De bruidegom zou dan ook 'zonder hare toestemming en medewerking geene aan haar in bijzonderen eigendom behorende goederen mogen vervreemden, verpanden of bezwaren'.²² Maar in de praktijk betekende het huwelijk met Cornélie uiteraard wel degelijk een vergroting van Aerts vermogen.

Cornélie Boddaert was de dochter van Jan Pieter Willem Boddaert en Suzanna Johanna Paspoort.²³ De familie Boddaert was een familie van koopmannen en juristen en was in de negentiende eeuw geadeld. Net als de familie Van der Goes waren er adellijke en niet-adellijke takken. De tak van Cornélie bezat geen adellijke titel, maar werd niettemin binnen de familie 'de sjieke tak' genoemd omdat deze Boddaerts veelal met adel trouwden, terwijl dat in de adellijke tak juist weer niet het geval was.²⁴ Cornélie was daarop een uitzondering: zowel zij als haar aanstaande echtgenoot waren niet van adel toen zij in het huwelijk traden. Ook Cornélius zus Henriëtte Reinhardina was met een Van der Goes getrouwd, de twee families waren dus al aan elkaar geparenteerd. Het is aannemelijk dat Aert en Cornélie elkaar in Leiden ontmoet hebben, waar twee van Cornélius broers – Anton Willem en Jacob Eduard – studeerden.²⁵ Het is onbekend of hun huwelijk gearrangeerd werd, maar het is waarschijnlijk dat hun partnerkeuze hoe dan ook sterk bepaald werd door de traditionele norm dat adel met adel of patriciaat huwde.

Uit het familiearchief te Delft blijkt dat Aert zich actief inzette voor het te boek stellen van de genealogie van de familie Van der Goes. Samen met zijn broer Hendrik deed Aert vanaf 1910 verwoede pogingen aan te tonen dat zijn familie van de Zeeuwse Van der Goesen afstamde. Het ging hier om de vermeende verwantschap met een telg uit het geslacht Van Schengen, genoemd Van der Goes, die in een oorkonde uit 1270 voorkwam. Aert en zijn broer schakelden tegen betaling de hulp van diverse archivariissen in om aan te tonen dat zij afstamden van deze Van der Goes, 'behoorende tot den oer-ouden Zeeuwschen Adel'.²⁶ Alle pogingen om deze afkomst

aan te tonen liepen echter op niets uit. Niettemin had de villa waar Marinus' oom Hendrik ('oom Hein') woonde de naam 'Huys te Schengen', met verwijzing naar de Van der Goesen in Zeeland.

In 1914 diende Aert samen met een zus en twee van zijn broers een verzoek in bij de Hoge Raad van Adel om in de adelstand verheven te worden. Een dergelijk verzoek werd niet zonder meer ingewilligd. Nadat het verzoek bij de Hoge Raad van Adel binnen was gekomen, verzocht het bestuur daarvan de commissaris van de Koningin in Gelderland om nadere inlichtingen over Aert van der Goes. De commissaris nam vervolgens contact op met de burgemeester van Nijmegen, F.M.A. van Schaeck Mathon, die daarop een brief stuurde waarin hij aangaf geen bezwaren te hebben tegen verheffing in de adelstand van Aert van der Goes: 'Omtrent de persoonlijkheid van den heer van der Goes is mij niets ongunstigs bekend. Hij heeft gedurende een reeks van jaren een zeer uitgebreide praktijk als advocaat en procureur. Het gedrag van den adressant en van zijn gezin is onberispelijk.'²⁷

In april 1914 werd het verzoek ingewilligd. Het adelsdiploma vermeldde dat Aert het adellijk predicaat verkreeg 'vanwege zijn afstamming uit het aloude en aanzienlijke geslacht Van der Goes, en zijne vermaagschapping met de leden van dit geslacht, die bereids in den Nederlandschen Adel zijn opgenomen'.²⁸ Vijf jaar later, in 1919, werd Aerts adellijke status vervolmaakt toen hij via zijn neef Jacques Gaspard van der Goes van Naters (1838-1919) de Heerlijkheid Naters erfde, een polder op het Zuid-Hollandse eiland Voorne. Vanaf dat moment voerde hij de toevoeging 'van Naters' in zijn naam en kreeg hij het beheer over diverse familieschilderijen en het archief. Jacques Gaspard had zelf alleen maar dochters en liet daarom de heerlijkheid aan zijn neef Aert na.²⁹ De toevoeging 'van Naters' in de familienaam vond haar aanvang bij Jacob van der Goes (1580-1663), burgemeester van Den Brielle en ontvanger der Gemene Landsmiddelen (belastinginnehmer). Hij was de eerste Heer in Naters en Pancrasgors. De naamswijziging is nooit per Koninklijk Besluit goedgekeurd. Hoewel een aantal leden van de familie, onder wie Marinus, zich altijd Van der Goes van Naters heeft genoemd, bleef de familie voor de burgerlijke stand gewoon Van der Goes heten.

Het verzoek tot verheffing in de adelstand dat Aert bij koningin Wilhelmina indiende, is bij uitstek een voorbeeld van de manier waarop Aert zich inzette voor verhoging van de status van zijn gezin en het geslacht Van der Goes, en toont het belang dat hij aan afkomst hechtte. Zijn adel-

dom bestond vooral uit een adellijke mentaliteit: het gevoel anders of bijzonder te zijn. Daarbij hoorde een behoorlijke dosis standsbewustzijn, veel aandacht voor familiegeschiedenis en afstamming en in een aantal opzichten een elitaire levensstijl. Aert was zeker niet de enige Van der Goes met een grote belangstelling voor de geschiedenis en genealogie van zijn familie. De meeste genealogische en heraldische stukken uit het familiearchief Van der Goes dateren uit eind negentiende, begin twintigste eeuw. Daarmee sloot Aert van der Goes aan bij de in het laatste kwart van de negentiende eeuw groeiende genealogische belangstelling onder de gegoede burgerij. Vaak waren documentatie en boekstaving van de eigen geschiedenis in de vorm van familiechronieken en genealogieën nauw verbonden met verheffing in de adelstand en het waarborgen van de continuïteit van het geslacht.³⁰

Deze genealogische belangstelling kwam onder meer tot uiting in een toenemend aantal genealogische verenigingen en periodieken met onderzoeken en publicaties over familiegeschiedenis.³¹ Er ontstonden genealogische standaardwerken zoals het 'Blauwe Boekje' van het Nederlands Patriciaat, een tegenhanger van het 'Rode Boekje', waarin alle adellijke families waren vermeld. Een andere manier om het familieverleden te koesteren en ook zichtbaar te maken was door middel van tastbare voorwerpen of goederen gerelateerd aan de familie. Het kon dan gaan om onroerend goed, maar bijvoorbeeld ook om schilderijen of familieboeken en het oprichten van familieverenigingen of familiearchieven.³² Ook hierin was Aert zeer actief. Hij verzamelde een groot aantal familieportretten van leden van de familie Van der Goes. In 1926 bracht hij de collectie, die uit meer dan vijftig schilderijen bestond, samen met het familiearchief onder in een stichting om de toekomst ervan veilig te stellen. Daarin slaagde hij alleszins: vijftenzeventig jaar later organiseerde museum 't Prinsenhof in Delft een tentoonstelling rond de familie Van der Goes van Naters, met de portretten uit de collectie van Aert, geopend door zijn op dat moment honderdjarige zoon Marinus.³³

Ook bestaat er een familieboekje, dat diverse generaties doorgegeven is. Het is een poëziealbum uit circa 1860, dat aan de overgrootmoeder van Marinus, Catharina Grada van der Goes-Merkes van Gendt (1803-1881) toebehoorde. Het album fungeerde als een familiedocument, waarin versjes werden geschreven en waarin bijvoorbeeld ook telegrammen, krantenknipsels en advertenties werden bewaard over belangrijke familiegebeurtenissen.³⁴ Al deze zaken droegen bij aan het creëren van een collec-

tief familiegeheugen, dat Aert aan zijn eigen kinderen kon meegeven. Zijn belangstelling voor en actieve vorming van de familiegeschiedenis droegen bij aan het adellijke zelfbeeld van de familie: het gevoel tot een bijzonder geslacht te behoren en het belang van bloedverwantschap en afstamming. Klaarblijkelijk was het juist in een periode waarin de maatschappelijke verhoudingen snel veranderden voor Aert van belang zijn voornamelijk positie officieel te bevestigen, wellicht in een poging om het door hem zorgvuldig opgebouwde economisch, cultureel en sociaal kapitaal te versterken en voor het nageslacht zeker te stellen. Met de geboorte van drie zonen leek de toekomst van de familie in ieder geval veiliggesteld.

Jeugd en opvoeding

Op 15 augustus 1892 werd de eerste zoon van Aert en Cornélie, Aert jr., geboren, op 13 mei 1897 gevolgd door zijn broertje Willem. Nog eens drie jaar later kwam de derde zoon ter wereld. 'Op Vrijdag 21 dec. 1900 's morgens om kwart vóór 9 werd Marinus van der Goes geboren. Hij woog toen 10 pond. Hij komt ongeveer 3 ons in de maand aan. Hij is thans juist 6 weken oud en is een stevige jongen. Donkere ogen, kuiltjes in de wangen.'³⁵ Zo beschreef Cornélie Jacqueline van der Goes-Boddaert de eerste weken van Marinus in het dagboekje dat ze na zijn geboorte bijhield. In de gegoeide milieus waren dergelijke notities over kinderen niet ongebruikelijk. Nauwkeurig werden alle stapjes in de ontwikkeling van de kinderen genoteerd, van voeding tot eigenschappen en gedragsuitingen. Het voortbestaan van de familie hing immers af van sterk en gezond nageslacht.³⁶

De kinderen Van der Goes groeiden op tussen de welvarende protestantse families van Nijmegen, 'mensen zoals wij', zoals zijn moeder dat noemde.³⁷ Het was een gebruikelijke term om de kring van standsgenoten aan te duiden. Variaties op het thema als 'ons soort mensen', 'fatsoenlijke mensen' of 'nette mensen' kwamen ook voor.³⁸ De protestants-liberale elite waartoe Aert van der Goes met zijn gezin in Nijmegen behoorde, vormde de invloedrijke bovenlaag van de stad.

Het gezin Van der Goes behoorde tot de chique Église Wallonne. Deze geloofsgemeente telde in 1900 slechts 159 leden en nogal wat lidmaten waren afkomstig uit de aanzienlijke families van de stad, en hadden leidende posities binnen de bestuurlijke en rechterlijke kringen.³⁹ Er is echter weinig reden aan te nemen dat het gezin vaak in de kerk te vinden was. Ondanks het feit dat de familie Van der Goes niet veel gaf om haar eigen reli-

gieuze overtuiging, had Aert van der Goes wel uitgesproken opvattingen over de meerderheid van katholieken waardoor hij in Nijmegen werd omringd. Rond 1900 begon de emancipatie van de katholieken in leidende kringen zich in Nijmegen steeds duidelijker te manifesteren. Maar hoewel zij procentueel ver in de meerderheid waren, zou het nog tot na de invoering van het algemeen kiesrecht duren voor zij op politiek, maatschappelijk en cultureel gebied ook daadwerkelijk meer invloed kregen.⁴⁰ Aert was fel antikatholiek, de reden waarom hij als liberaal bij lokale verkiezingen toch een aantal keren op SDAP'er Gerard Corduener zou stemmen. Deze partij kwam in zijn ogen het sterkst tegen de verroomsing van de stad in opstand. Dit nam niet weg dat hij wel een goede boterham aan diezelfde roomsen verdiende, gezien het feit dat een groot deel van zijn cliënte uit katholieken bestond 'die het wel prettig vonden, zelfs "veiliger", om bij buitenstaanders [...] te biecht te gaan'.⁴¹

Niet alleen in religieus, maar ook in professioneel en sociaal opzicht maakte de familie Van der Goes deel uit van de gegoede kringen. Aanvankelijk had Aert van der Goes zijn advocatenpraktijk aan huis, op de Oude Stadsgracht, maar toen zijn praktijk en zijn gezin zich uitbreidden, verhuisde de familie naar een villa op de hoek van de Staringstraat met de Oranjesingel.⁴² Aert liet het tegenwoordige rijksmonument in 1903 bouwen door de Nijmeegse architect W.J. Maurits (1856-1913). Het was een woonhuis in art-nouveaustijl met een kantoor dat een aparte toegangsdeur, klerkenkamer en wachtkamer had. Eind negentiende eeuw werd de villa een statussymbool, met name bij de welgestelde nieuwe rijken, die zich een adellijke levensstijl aanmaten. Er verrezen hele villaparken, zowel aan de rand van, als net buiten de stad.⁴³ Dat Aert zijn villa aan de Oranjesingel liet bouwen sloot naadloos aan bij deze ontwikkeling. Tot op de dag van vandaag is de wijk waarin de villa staat een statige buurt met veel notaris- en advocatenkantoren.

Aert van der Goes stond bekend als een scherp en bekwaam raadsman: 'In proces-zaken was het moeilijk zijn gelijke te vinden, niet zonder reden deed in zijn tijd het gezegde opgang, dat diegene van twee procedeerlustigen, die het hardst lopen kon en het eerst bij mr. v.d. Goes was, zeker was het proces te winnen.'⁴⁴ Van der Goes' advocatenpraktijk floreerde en in 1916 zou hij Deken van de Orde van Advocaten van het arrondissement Arnhem worden.

Naast beroepsprestige waren sociale contacten een vereiste voor een leven op stand. Deze contacten onderhielden vrouwen vooral binnenshuis,

terwijl mannen elkaar met name buitenshuis troffen. Cornélie vulde haar tijd met de organisatie van het huishouden, diners en partijen en het brengen en ontvangen van de noodzakelijke visites. Op vrijdagmiddag hield zij 'jour', een gebruik dat rond 1900 in zwang raakte om de vele visites enigszins te stroomlijnen door één keer per week meerdere dames tegelijk te ontvangen.⁴⁵ Het mannelijk deel van de Nijmeegse elite ontmoette elkaar vooral in sociëteiten als de Harmonie, Burgerlust, De Vereniging en in de vrijmetselaarsloge St. Lodewijk. Velen waren lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.⁴⁶ Het elitaire karakter van het Nijmeegse departement van 't Nut werd in stand gehouden doordat men slechts lid kon worden na beoordeling door een ballotagecommissie. In 1897 meldde Aert zich als aspirant-lid aan en werd toegelaten.⁴⁷ In die tijd had Aert zijn sporen in Nijmegen al wel verdiend, dus zal over zijn lidmaatschap waarschijnlijk niet lang gediscussieerd zijn.

Het echtpaar Van der Goes-Boddaert was tevens in diverse verenigingsbesturen actief. Cornélie zat in het bestuur van de Nijmeegsche Kook- en Huishoudschool.⁴⁸ Ook maakte ze deel uit van een commissie van aanbeveling voor het oprichten van een Nederlands sanatorium in Davos-Platz, Zwitserland, waar armlastige Nederlandse longpatiënten konden kuren.⁴⁹ Aert zette zich in voor het verbeteren van de verkeersverbindingen naar de stad, die Nijmegen beter bereikbaar moesten maken. De aanleg van tramwegen gebeurde op particulier initiatief. De stoomtram Maas en Waal, de Betuwsche Stoomtramweg Maatschappij, de Maasbuurtspoorweg en de stoomtram naar Berg en Dal en Beek werden mede op Aerts initiatief opgericht.⁵⁰ Rond 1900 werd Nijmegen opgenomen in een netwerk van verkeersverbindingen, zoals het nationale spoorwegnet, waardoor de stad aantrekkelijker werd als woonplaats voor de beter gesitueerden.⁵¹

Het standsbewustzijn werkte ook door in de opvoeding van de kinderen van Aert en Cornélie. Dat bleek om te beginnen uit het feit dat de opvoeding voornamelijk in handen was van dienstmeisjes. Het huishouden Van der Goes had er drie in dienst: een voor het koken, een voor het schoonmaken van het huis en een voor de kinderen. Het paste bij de stand om de huishouding en opvoeding van de kinderen voor een groot gedeelte uit te besteden aan dienstbodes. De verhouding tussen ouder en kind was vrij afstandelijk en streng, ouders hadden het te druk met hun eigen bezigheden om zich al te intensief met de kinderen te bemoeien. Bij de dienstbodes vonden kinderen soms meer warmte en gezelligheid.⁵² Marinus heeft later vaak gezegd meer van zijn kindermeisje 'Ties' gehouden te hebben dan van zijn moeder.

De drie kinderen Van der Goes kregen een opleiding die bij hun status paste. Zij gingen allen naar het Stedelijk Gymnasium in Nijmegen, waar ook hun vader zijn middelbareschooltijd had doorgebracht. De school bevond zich in die tijd aan de Kronenburgersingel en telde in 1913, toen Marinus gymnasiast werd, zestien leraren voor 163 leerlingen.⁵³ Van der Goes was een alfaleerling en haalde, met uitzondering van wiskunde, over het algemeen goede cijfers.⁵⁴ Zijn boezemvriend in de eerste jaren op het gymnasium was Piet Koch (1901-1991), de latere schilder Pyke Koch, met wie hij in een leegstaand kamertje in de villa aan de Oranjesingel allerlei scheikundige experimentjes uitvoerde. Zo maakten ze, in de ban van het nieuwe verschijnsel elektriciteit, allerlei lampjes en fabriceerden ze telefoontjes van zelfgemaakte inductieklossen.⁵⁵

Invloed van het adellijk milieu

Aert en Cornélie van der Goes droegen de normen die hoorden bij een leven op stand over op hun kinderen. Marinus zou zijn leven lang een zekere ambivalentie tegenover zijn achtergrond blijven houden: aan de ene kant werd hij socialist en verbond hij zich met een beweging die de aristocratie weinig goeds toewenste. Aan de andere kant heeft hij altijd verzwegen dat het adeldom met grote moeite verworven was en hij het predicaat jonker pas op dertienjarige leeftijd verwierf. In de ogen van de ware adel zou deze familie dus van ietwat twijfelachtige afkomst zijn: 'Je hebt hem of je hebt hem niet, en ben je het niet, dan word je het niet', zo was het credo onder de oude adel, en dat gold volgens sommigen ook voor personen die zich in de adel lieten verheffen.⁵⁶

Ook om een andere reden was de verhouding van Van der Goes tot zijn adellijke afkomst ongemakkelijk: hij was niet de oudste, maar de jongste zoon en dus geen stamhouder. Hij was daarmee ook minder verantwoordelijk voor de voortzetting van het geslacht en het hoeden van de familie-tradities en -geschiedenis. Marinus was eenvoudigweg minder belangrijk in een gezinscultuur waarin de oudste zoon een sterk bevoorrechte positie innam. Dat veranderde echter vanaf 1929. In juni overleed zijn oudste broer Aert, in Marinus' woorden 'een kasplant, die het niet deed'.⁵⁷ Hij stierf waarschijnlijk aan tuberculose en werd slechts 36 jaar oud. Aert was niet getrouwd en had geen kinderen. In december overleed vervolgens ook nog Marinus' vader op 66-jarige leeftijd. Toen ten slotte in 1944 ook zijn broer Willem de dood vond, bleef Marinus als eerste en enige erfge-

naam over. In de tweede helft van zijn leven zou hij dan ook meer de rol van stamhouder op zich nemen. Zijn belangstelling voor de familiegeschiedenis nam toe. Geheel in adellijke traditie zou hij zorg dragen voor het familiearchief en voor de schilderijencollectie van de familie. Ook procedeerde hij terwijl hij al in de tachtig was nog met grote hardnekkigheid (en met succes) voor de Rotterdamse rechtbank om het feodale visrecht van de familie in de polder Naters veilig te stellen. De invloed van zijn aristocratische afkomst kwam dus pas later in het leven van Marinus van der Goes in volle omvang tot uitdrukking.

Heel anders ligt dat met de tweede grote invloed op zijn leven, het socialistisch gedachtegoed. Reeds op jonge leeftijd raakte hij hierdoor begeesterd, onder invloed van zijn vier jaar jongere schoolvriend Herman Bernard Wiardi Beckman (1904-1945), bijgenaamd Stuuf. Het enthousiasme van Stuuf voor de arbeidersbeweging, die van huis uit al meer interesse voor het socialisme had meegekregen, sloeg over op Van der Goes en de twee raakten goed bevriend. Intussen bekoelde Van der Goes van Naters' vriendschap met Pyke Koch toen zij, zoals hij later schreef, ruzie kregen over de standverschillen in de maatschappij. Waar Koch volgens Van der Goes neerkeek op het 'lagere volk', voelde hijzelf voor de verheffing van de arbeiders, de vooruitgang en een democratische samenleving.⁵⁸ De 'pikante combinatie' van goede afkomst en socialisme speelde dus al op jonge leeftijd een belangrijke rol in zijn leven, wil hij de lezer meegeven. Maar waar zijn afkomst hem verbond met het verleden, met zijn ouders en zijn voorouders, daar stelde het socialisme hem juist in staat zijn eigen identiteit te ontwikkelen, los van familie en milieu. In de zomer van 1919 deed hij eindexamen, om vervolgens in Leiden aan een nieuwe fase als student rechten te beginnen: 'Het werd ook tijd, ik was achttien jaar.'⁵⁹

2

Praktisch idealist

Als eerstejaars rechtenstudent schreef Van der Goes: 'O, het is zoo heerlijk, nu te leven! – Pionier te zijn van het Komende; mee te mogen strijden, mee te mogen lijden voor het Grootte Ideaal.'¹ Uit het citaat spreekt het optimisme en maakbaarheidsidee dat een deel van zijn generatie kenmerkte. Voor Van der Goes vond de overgang van middelbare school naar universiteit plaats in een turbulent tijdsgewricht waarin politieke en maatschappelijke veranderingen zich in een snel tempo opvolgden. Dat gaf hem, net als veel van zijn tijdgenoten, het gevoel te leven op een kantelpunt van de tijd. De chaos die de Eerste Wereldoorlog teweegbracht werd door velen als een Europese beschavingscrisis ervaren. Sterker nog dan in de periode rond 1900 ontstond er protest tegen het mechanistische wereldbeeld, het kapitalisme en de liberaal-burgerlijke cultuur. Idealistische bewegingen bloeiden en hadden met name onder jongeren aanhang. Tegenover het pessimistische idee dat de ondergang van de beschaving nabij was, heerste onder hen het optimistische gevoel dat het einde van de oorlog juist kansen bood om een nieuwe, menselijker maatschappij en een aanhoudende vrede te creëren.

Voor Van der Goes was het een periode van intellectuele en politieke vorming. De socialistische ideeën die hij in die tijd ontwikkelde, stonden ten dele op gespannen voet met het studentenmilieu waarin hij zich begaf. In het laatste jaar van zijn studie schreef hij een artikel in het tijdschrift van het Leids Studentencorps. Het was een bijdrage aan de discussie die zich op dat moment in het corps ontspon tussen zogenoemde bewustelingen en bewustelozen. De discussie ging over de tegenstelling tussen studenten die binnen het corps in een eigen wereldje leefden, onverschillig voor politieke of maatschappelijke gebeurtenissen, de bewustelozen, en de studenten die ervoor kozen zich juist wel met de buitenwereld bezig te houden, de bewustelingen. Van der Goes vond dat corpsleden zich niet van de maatschappij dienden af te zonderen en een actieve rol in het maatschappelijk leven moesten innemen. Aan deze discussie ging een persoonlijk proces vooraf waarin hij zich tot zelfverklaard bewusteling ontwikkelde.

Bekering tot het socialisme

November '18, ik was opgekrabbeld van mijn griep en er waren weer kolen, was ik weer op school. Net nog zeventien jaar oud, de volgende maand werd ik achttien. In het vrije kwartier was er herrie in de schooltuin (de 'cour' zei de zuidelijke rector Sormani). Een jongen uit de derde klas hield, staande in een venster, een redevoering. Dat was nog nooit vertoond. Hij sprak over Schaper-socialisten, die bezadigd en wijs waren, maar die de toekomst niet hadden, en Troelstra-socialisten, die de geest van de tijd begrepen. Een fantastisch verhaal voor een jongen van vijftien. Er werd gelachen, gehoond en men wilde hem daar weg halen, toen ik mezelf hoorde zeggen: 'Laat hem, die jongen heeft gelijk.' Ik was toen voorzitter van de Gym-club, dus ik had een zeker gezag in die groep. Men liet hem zijn gang gaan, en even later klonk de bel.²

Met dit voorval presenteert Van der Goes van Naters in zijn autobiografie niet alleen zijn ontmoeting met Stuuf Wiardi Beckman, de 'jongen van vijftien', maar ook het sluitstuk van een bewustwordingsproces waarna hij zich in november 1918 tot het socialisme bekeerde. Hiermee plaatst hij zijn verleden en zijn levensverhaal in een langere ontwikkeling waarin november 1918 een keerpunt was. Het einde van de Eerste Wereldoorlog beschreef hij als een periode die zijn generatie als 'breuk' en 'cesuur' in 'gevoels- en gedachtenleven' ervaarde.³ In het licht van de bekering in 1918 beschrijft Van der Goes de periode die hieraan voorafging als een tijd van onwetendheid waarin hij van kind tot volwassene en van scholier tot student uitgroeide om uiteindelijk tot het onvermijdelijke inzicht te komen dat hij tot het socialisme geroepen was.

In zijn autobiografie valt eerst te lezen hoe Van der Goes als scholier zijn middelbareschooltijd beleefde tijdens de Eerste Wereldoorlog, waar hij in eerste instantie nauwelijks iets van meekreeg. Het waren 'jaren van romantiek' geweest, 'terwijl we in Nijmegen soms "het kanon" aan de Somme konden horen!⁴ Tegen het einde van zijn gymnasiumtijd gingen de school en de wereld daarbuiten een grotere rol spelen dan het gezin waarin hij opgroeide, wat als 'een persoonlijke emancipatie' fungeerde.⁵ Dat lag volgens hemzelf aan de docenten die hem op het gymnasium onderwezen. Bij Grieks en Latijn leerde hij naar eigen zeggen de taal als instrument van de gedachte te gebruiken. Zijn leraar Nederlands en aard-

rijkskunde, N.P. van Regteren Altena, noemde hij ‘de eerste goeroe van mijn leven’.⁶ Van Regteren Altena las zijn leerlingen gedichten van de dichter-filosoof Johan Dèr Mouw (1863-1919) voor en maakte van zijn lessen filosofische verhandelingen, wat diepe indruk maakte op zijn leerlingen. Scheikundeleraar E.A. Klobbie bewaarde in de zuurkast *Het Lied van Schijn en Wezen* (1895-1923, 3 dln) van Frederik van Eeden, een lang filosofisch leerdicht, waar hij tijdens zijn lessen uit voorlas.

Nadat Van der Goes op school Wiardi Beckman had leren kennen, begon een hechte vriendschap. Bij het gezin van Wiardi Beckman kwam hij graag over de vloer: ‘Het heerlijke huis van de Beckmannen, de “Hoge Hof”, buiten Nijmegen met hoge dennen eromheen, ademde helemaal de sfeer van Ruskin, van Dante Gabriel Rossetti en van andere Engelse min of meer filosofische estheten.’⁷ Beckmans moeder was beïnvloed door het Britse Fabiansocialisme en er werd veel gesproken over cultuur, religie en politieke ontwikkelingen, anders dan in het protestants-liberale milieu waarin Van der Goes opgroeide.⁸ De kennismaking met Beckmann en zijn familie markeert hij in zijn autobiografie vervolgens als een breuk met het gezin waarin hij zelf opgroeide: ‘Dit huis werd nu echt mijn derde milieu, en, om de woede thuis te volmaken, zeurde ik ook nog een tent af en gingen we samen kamperen. Kort en goed: ik werd als definitief verloren beschouwd.’⁹

Van der Goes’ autobiografie volgt hier een specifiek patroon dat niet op zichzelf staat maar past in een West-Europese traditie waarin het schrijven van een levensverhaal een vaste narratieve structuur volgt. Autobiografieën geschreven door mannen zijn vaak een variant op de verhalen van de epische held uit de klassieke oudheid waarin het leven een lange avontuurlijke reis is. De held krijgt met beproevingen te maken, die hij moet zien te overwinnen door moed, doorzettingsvermogen, sluwheid en morele kracht. Hij is meester over zijn eigen succes en heeft zijn prestaties aan zichzelf te danken, al blijft hij wel overgeleverd aan de grillen van de goden en afhankelijk van het lot. Een bekeringsverhaal of rite de passage maakt hier vaak onderdeel van uit. Dat kan zijn in de vorm van bekering tot het christelijke geloof na een lange innerlijke strijd, of een seculiere vorm daarvan, waarbij het kronkelige levenspad niet leidt tot het vinden van een God maar tot wereldse roem en successen. Autobiografieën geschreven door vrouwen laten een ander patroon zien: in door vrouwen opgetekende levensbeschrijvingen heeft zij meestal niet de macht haar eigen lot te bestemmen. Avontuur, liefde en veranderingen van het lot over-

komen haar. Ambities en successen spelen een minder grote rol dan de plek binnen de familie en het gezin.¹⁰

Niet alleen past de autobiografische schets van Van der Goes van Naters in een algemeen West-Europees narratief, het bekeringsverhaal dat hij opneemt sluit ook aan bij de manier waarop veel sociaaldemocratische partijprominenten hun toetreding tot de partij of toewijding aan het socialisme hebben beschreven. Het schrijven van een autobiografie gaf niet alleen zin aan het leven van de individuele schrijver, maar had ook betekenis voor de ontwikkeling van de partij als geheel. Door de overgang naar het socialisme in religieuze termen als 'bekering' of 'wedergeboorte' te beschrijven, werd politiek als zingeving beschreven en kreeg de overgang de betekenis van een keerpunt in het leven. Opeens zag iemand het licht dat door de beweging werd verspreid. Het leven stond voortaan in dienst van het socialisme, dat uitdrukkelijk iets anders was dan de burgerlijke maatschappij.¹¹ Zo besteedde de voorman en een van de oprichters van de SDAP Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) het hele eerste boek van zijn vierdelige *Gedenkschriften* aan zijn wording tot socialist. Aan het einde van dat deel schrijft hij dat het inzicht dat hij kreeg was als

de juichkreet van een verlore ziel, die uit het donker voorwaarts treedt in het licht en, die tot heden ronddolend in onwetendheid omtrent de eerste grondslagen van het sociale leven, de roep der duizenden, die naar vrijmaking streven, heeft verstaan. Het is het gedicht 'Een nieuwe tijd', dat tegelijkertijd als mijn laatste burgerlijke uiting en als mijn eerste bekentenis tot het socialisme kan worden beschouwd.¹²

De religieuze terminologie waarin over het socialisme werd geschreven past bij het socialisme als messianistische beweging eind negentiende en begin twintigste eeuw, met charismatische leiders zoals Troelstra. Tijdens massabijeenkomsten wisten zij mensen voor de beweging te winnen. Dat was ook het geval bij Marinus en Stuuf, voor wie Troelstra decennialang een inspiratiebron bleef. Door Van der Goes werd hij in 1960 nog een 'politiek ziener' en een 'lichtend leidsman' genoemd.¹³ De twee zagen Troelstra voor het eerst in Concertgebouw de Vereniging in Nijmegen waar op zondag 11 mei 1919 een grote SDAP-bijeenkomst plaatsvond.¹⁴ Van der Goes nam dit moment eveneens in zijn bekeringsverhaal op: 'Was het maar niet in mei geweest; nú bloeiden de rode tulpen in onze

tuin. We gingen dus naar de Troelstra-bijeenkomst met een rode tulp in ons knoopsgat... en dat werd aan mijn vader gerapporteerd en toen was de boot helemaal aan!’¹⁵

Het moet indrukwekkend geweest zijn om als scholier op een dergelijke massale bijeenkomst met tweeduizend mensen aanwezig te zijn. De aanhang van de sociaaldemocraten groeide vanaf 1918 en een van de factoren die daarin een rol speelden waren de massamanifestaties die in het interbellum hét stijlmiddel in de politieke cultuur van de SDAP werden. Ook andere groeperingen organiseerden grote politieke bijeenkomsten, maar de SDAP slaagde er als geen ander in de achterban massaal op de been te brengen.¹⁶ De vergadering in Nijmegen was nog klein vergeleken met de manifestaties in grote hallen en stadions zoals die vanaf de tweede helft van de jaren twintig gebruikelijk zouden worden, omlijst met muziek, dans en theater. Redevoeringen van politieke leiders vormden het hoogtepunt van dergelijke bijeenkomsten, zoals dat ook in Nijmegen het geval geweest moet zijn. Net als in andere partijen werd de toespraak van de politiek leider een steeds belangrijker bestanddeel van de massapolitiek zoals die zich na de invoering van het algemeen kiesrecht begon te vormen.¹⁷

De bijeenkomst in Nijmegen vond plaats een halfjaar nadat Troelstra in november 1918 had gezegd dat een revolutie ook in Nederland niet lang op zich zou laten wachten. Deze uitspraak zou als de ‘vergissing van Troelstra’ bekend komen te staan. Hij deed de uitspraak nadat in 1917 het algemeen kiesrecht was ingevoerd en de SDAP bij de daaropvolgende verkiezingen in juli 1918 een teleurstellend resultaat had behaald. Het aantal Tweede Kamerzetels nam weliswaar toe van 15 naar 22, maar de partij had niet zoveel geprofiteerd van het algemeen kiesrecht als verwacht. De socialistische revoluties die in 1917 en 1918 elders in Europa uitbraken, waren voor Troelstra daarom het teken dat ook in Nederland een revolutie niet kon uitblijven. Tijdens de ‘rode week’, tussen 9 en 16 november 1918, sprak hij op een partijbijeenkomst in Rotterdam over de gebeurtenissen in Europa op dat moment. De arbeidersklasse moest zich ook in Nederland opmaken voor de strijd, zij zou binnenkort de macht in handen krijgen, aldus Troelstra. Hoe deze macht er vervolgens concreet uit zou moeten zien, liet hij in het midden. Wel benadrukte hij dat er geen anarchie moest ontstaan, maar dat de veranderingen ‘langs organisatorische weg’ tot stand zouden moeten komen.¹⁸ Troelstra herhaalde zijn uitspraken op 12 november 1918 in de Kamer. Geweld wees hij af, maar hij was ervan overtuigd dat regering en parlement in Nederland vrijwillig afstand moes-

ten doen van hun macht en bevoegdheden als de tijd daar was, net als in Duitsland. Vervolgens zou de macht van het parlement naar arbeiders- en soldatenraden gaan en vanuit dat uitgangspunt kon de socialistische revolutie zich vervolgens voltrekken.¹⁹

De revolutie bleef uit, maar zorgde in de landspolitiek en ook binnen de SDAP voor veel beroering. Troelstra stuitte binnen zijn partij op felle kritiek van met name Kamerleden Willem Vliegen en Jan Schaper, die na zijn uitspraken de grootste moeite hadden om de Kamer ervan te overtuigen dat de SDAP geen revolutionaire partij was, maar juist de parlementaire weg wilde bewandelen. De eenheid in de partij werd weer hersteld door de Eenheidsmotie op het partijcongres van april 1919, maar dat nam niet weg dat Troelstra in het openbaar bleef refereren aan een kentering in de politiek, ook op de bijeenkomst in Nijmegen waar Van der Goes en Wiardi Beckman bij waren. Volgens dagblad *De Gelderlander* zei Troelstra tijdens zijn toespraak: 'Men heeft van de SDAP geeischt, dat deze den legalen weg niet zal verlaten. Maar denkt men dan, dat de partij met den bourgeoisie zal kunnen medegaan, indien, wat zich thans buiten onze grenzen voltrekt, ook in ons land zal komen? Wij kunnen ons voor onzen dagtaak niet de wet laten stellen door minister Ruijs de Beerenbrouck.'²⁰ In hetzelfde artikel werd Troelstra beschreven als eene 'fanatieke, eierzuchtige agitator' die wel degelijk tot revolutie door middel van geweld opriep en bezig was 'zijn mannetjes op te hitsen'.²¹

Het was tijdens de chaotische tijden en revolutionaire sfeer geen irrationele gedachte dat de revolutiegolf die in Europa woedde over zou kunnen slaan naar Nederland. Ook niet-socialisten hielden met deze mogelijkheid rekening.²² Jongeren als Marinus voelden zich gegrepen door het moment en hadden het gevoel met de golf mee te moeten, zo blijkt ook uit wat hij over de bijeenkomst in Nijmegen schrijft: 'Bij de Vereniging werd gecolporteerd met een brochure, De "vergissing" van Mr. Troelstra. Vergissing dus tussen aanhalingstekens. Ze gaf de gebeurtenissen van november '18 getrouw weer, maar óók, welk een reële en positieve kracht er van een vergissing kan uitgaan.'²³

Het is dan ook niet voor niets dat Van der Goes zijn bekering tot het socialisme aan november 1918 koppelt. Het is een bekend verschijnsel dat mensen hun 'bekering' achteraf vaak verbinden aan een grote historische gebeurtenis.²⁴ Dat de datering die Van der Goes in zijn autobiografie aanhoudt niet helemaal klopt, blijkt uit het feit dat het gymnasium juist in november 1918 gesloten was ten gevolge van de Spaanse griep.²⁵ Ook hijzelf

werd door de Spaanse griep geveld, dus het is niet denkbeeldig dat hij op dat moment thuis in bed lag. Het optreden van Wiardi Beckman op het schoolplein heeft dus vermoedelijk niet in november 1918, maar op een ander moment plaatsgevonden. Hoe dan ook waren de politieke ontwikkelingen van die tijd voor Van der Goes en veel van zijn generatiegenoten een katalysator om maatschappelijk actief te worden. Het ging niet alleen om het gevoel te leven in een tijd van grootse en meeslepende veranderingen, het leek ook mogelijk deze veranderingen zelf vorm te geven en een andere maatschappij te creëren. Met deze verwachting begon Van der Goes aan zijn studententijd.

Het Leidsch Studentencorps: bewustelozen en bewustelingen

In 1919 verruilde Van der Goes van Naters zijn geboortestad Nijmegen voor Leiden. Over de keuze van de stad en de studie lijkt weinig gediscussieerd te zijn. Rechten studeren in Leiden was iets dat al generaties lang gewoonte was in de familie en zo trad ook Van der Goes in de voetsporen van zijn voorouders, net zoals zijn oudere broers.²⁶ Hij schreef zich op 24 september 1919 in als 195e student van de Rijksuniversiteit Leiden.²⁷ De rechtenstudie was met een gemiddeld aantal van iets meer dan honderd studenten de grootste opleiding van de universiteit, op de voet gevolgd door geneeskunde. Het aantal studenten was dus beperkt.²⁸ Zijn moeder schreef hem geregeld. In een van haar brieven merkte ze op: 'Wat is er toch veel ellendigs op de wereld. En daar is niets aan te doen. Ieder moet zijn eigen pakje verdriet torschen. Het eenige wat we kunnen doen, is anderen nog eens een gelukkig moment of een blij oogenblik bezorgen. Maar verder sta je machteloos.'²⁹ Juist het tegenovergestelde gevoel heerste aan de Nederlandse universiteiten toen Van der Goes van Naters ging studeren. Rond 1920 leidde een golf van idealisme bij sommige studenten tot een roep om hervorming van de universiteiten en het studentenleven. Ook de houding die de student ten aanzien van de maatschappij innam, stond ter discussie.

Aan het studentenleven lag sinds het begin van de negentiende eeuw het idee ten grondslag dat studenten de toekomstige leiders van de samenleving waren. Op basis van de kennis en de kritische inzichten die zij op de universiteit opdeden, zouden zij na hun afstuderen leidende posities innemen om zo de samenleving vooruit te helpen. De academische vorming vond niet alleen tijdens het onderwijs plaats, maar voor een be-

langrijk gedeelte ook in de studentencorpora. Het doel van de corpora was de studiebelangen te behartigen en gezelligheid onder de studenten bevorderen. Na het gezamenlijk doorstaan van de groentijd zou zich een clubgeest ontwikkelen die ervoor zorgde dat de student zich persoonlijk en intellectueel verder vormde en op die manier de studie verdiepte. Daarnaast werd de studietijd ook wel als een periode van 'uitgestelde volwassenheid' gezien. Terwijl leeftijdgenoten doorgaans al de verantwoordelijkheid van werk en gezin hadden, konden studenten zich nog een aantal jaren wentelen in een ongekende vrijheid met een losbandige levensstijl. Een zekere afstand tot politiek en maatschappij was daarin de norm, al werd de aankomende studenten wel voorgehouden dat dit niet tot volledige afkeer van de samenleving diende te leiden, maar dat naar een evenwicht gestreefd moest worden.⁵⁰ Over het algemeen signaleerde de student maatschappelijke beroeringen of bekritiseerde ze, maar nam er niet actief aan deel. Daar was de studietijd niet voor bedoeld. Club- of jaargenoten vroegen elkaar niet of nauwelijks naar kerkelijke of politieke voorkeur.⁵¹

Aan het einde van de negentiende eeuw nam de studentenpopulatie toe en werd deze diverser: er kwamen meer studenten uit lagere milieus of met een andere religieuze achtergrond en ook vrouwen zaten – zij het mondjesmaat – voor het eerst in de collegebankjes. Sommigen van deze nieuwe studenten onderhielden een expliciet anticorporale levensstijl, die verband hield met ideeën van de jeugdbeweging rond 1900: soberheid, terughoudendheid op het gebied van alcohol, en politieke en maatschappelijke geëngageerdheid. Dit leidde ertoe dat de corpora niet meer de gehele studentenpopulatie onder hun hoede hadden en over hervormingen gingen nadenken, maar vooralsnog met weinig resultaat. De materiële en vooral geestelijke gevolgen van de Eerste Wereldoorlog zorgden ervoor dat er een koerswijziging inzette. Bij veel studenten ontstond het besef dat zij een taak hadden om de wereld na alle verwoestingen van de oorlog weer op te bouwen. Bovendien maakten de revoluties in Europa en de invoering van het algemeen kiesrecht duidelijk dat de macht gedeeld zou gaan worden met de lagere sociale klassen. De studentenwereld moest zich aan de nieuwe tijden gaan aanpassen, sommige studenten spraken van een 'kentering' en een 'omkeer'.⁵²

Die ommekeer gold voor Van der Goes in eerste instantie op een andere manier. De overgang van het provinciale Nijmegen naar de stad Leiden was groot. In zijn herinneringen schreef hij:

In 1919 was Leiden een miserabele stad. [...] De afschuwelijke textiel fabrieken, zonder één raam, waren er nog. Al in het begin van mijn studie werd ik gestrikt voor werk in het wijkgebouw 'Hoop, Geloof, Liefde' aan de Herengracht. Mijn God, wat een woonwijken. En wat een wonder, dat het nog zulke aardige jongens waren, die daar uit kwamen. Eens moest er op een snoepje worden getraceerd en ik gaf ze, vóór het onooglijke winkeltje, mijn beurs. Te laat bedacht ik, dat mijn hele maandgeld van tweehonderd gulden er nog in zat. Maar even later miste er slechts de vijfendertig cent voor het snoepje uit. Het is net, of dit alles meer 'Leiden' voor mij was, dan mijn dagelijkse milieu: Kroeg (sociëteit Minerva) en Corps. Of heb ik dit later uit mijn gedachten gebannen?⁵³

Niet alleen laat Van der Goes hier het contrast zien tussen een student en een gewone 'Leenaar' in die tijd – het maandgeld van tweehonderd gulden dat hij op dat moment blijkbaar bij zich droeg, was ook het bedrag dat in die tijd aan collegegeld moest worden opgebracht⁵⁴ –, hij wilde hiermee ook zijn maatschappelijk engagement tonen. Over het precieze werk dat hij in het Wijkgebouw deed, weidt hij verder niet uit. Doel van het Wijkgebouw, dat in 1894 door de Nederlandse Protestanten Bond opgericht werd op initiatief van sociaal-cultureel werkster Emilie Knappert (1860-1952), was de levensstandaard van de fabrieksarbeiders uit Leiden te verhogen. In de geest van het Britse Toynbeewerk wilde Knappert met het Wijkgebouw en het enkele jaren later geopende Leidse Volkshuis door middel van volksopvoeding de klassentegenstellingen verkleinen. Arbeiders konden deelnemen aan (wandel)clubs, er waren een bibliotheek en een zangkoor en na enkele jaren ook wijkverpleging. Bij de leiding van de clubs werden studenten van de Leidse universiteit betrokken.⁵⁵ Op die manier zal vermoedelijk ook Van der Goes van Naters met het werk van de vrijzinnig protestanten in het Wijkgebouw in aanraking zijn gekomen. Achteraf was het voor hem blijkbaar niet zozeer van belang om het werk dat hij daar deed te beschrijven, als wel om het contrast te tonen van zijn 'dagelijkse milieu: Kroeg (sociëteit Minerva) en Corps' met zijn zojuist ontloken socialistische gevoelens en zijn ideeën over maatschappijvernieuwing.

Ondanks de hervormingsdrang die rond 1920 ook in de studentencorpora te bespeuren was, bleef de traditionele cultuur overheersen. Voor Van der Goes was dat aanleiding om in 1923 een discussie te openen in het

blad *Virtus Concordia Fides* van het Leidse Corps. In zijn artikel 'De bewustwording' verzettede hij zich tegen het gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid van zijn medecorpsleden. Hij schreef dat het corps zich bewust moest zijn van het verband met de maatschappij en niet alleen op moest gaan in een 'tijdelijk wereldje'.³⁶ Hij raakte hierover in een felle penstrijd verwickeld met medecorpslid en toenmalige praeses Coen de Ranitz (1905-1983)³⁷, die de corpsjaren en het daarbij behorende 'gesloten maatschappijtje' de mooiste jaren van het leven vond. Zijn grootste verwijt aan Van der Goes was dat deze niet over zaken moest spreken waar hij geen verstand van had aangezien hij zich zelden in de kroeg vertoonde. Je kon niet over het corpsleven oordelen als je daar zelf nauwelijks deel van uitmaakte, 'het Corps kan men alleen kennen zoo men tenminste de kroeg kent [...] Bewustelingen zijn zij die zich niet intens geven aan het Corps maar wier krachten elders geschonken worden, hetgeen dikwijls samengaat met gemis van spontaniteit, met het vergeten van het: Gebruikt jolijt'.³⁸ In 1926 zou Stuuf Wiardi Beckman, die inmiddels geschiedenis studeerde aan de Leidse universiteit, de discussie nogmaals aanwakkeren. Hij schreef in hetzelfde blad dat studenten zich meer voor politiek en sociale rechtvaardigheid moesten inzetten.³⁹ In het nummer van juni 1926 verwoordde hij het als: 'De enkele denker die, boven de strijdende menigte verheven, over hun gewoel glimlacht, zal wel altijd blijven bestaan, maar voor het gros van ons is die aanlokkelijke positie niet weggelegd: wij hooren bij die menigte, wij hooren midden in dien strijd; het is daar dat de vooruitgang van de wereld wordt bevochten; daar wordt de toekomst voorbereid. [...] Partij kiezen in de politiek is in onzen tijd, identiek met partij kiezen in den Klassenstrijd'.⁴⁰ Ook Wiardi Beckman kreeg kritiek op zijn standpunten. Zo schreef Hans Linthorst Homan (1903-1986), later een van de oprichters van de Nederlandse Unie, dat dit soort artikelen veel kwaad aanrichtte. Dat het met het kwaad wel meeviel, wordt duidelijk uit het feit dat zowel Van der Goes als Wiardi Beckman zich niet van het Corps zou afwenden. Wiardi Beckman werd twee maanden na de bewuste discussie zelfs tot erelid benoemd en zou kort daarna de geschiedenis van het Leids Studentencorps te boek stellen.⁴¹

Desalniettemin vervulde het corps voor zowel Van der Goes van Naters als Wiardi Beckman een veel minder intellectueel vormende rol tijdens de studententijd. De transformatie van 'bewusteloze tot bewusteling' vond voor een groot gedeelte buiten het traditionele studentenmilieu plaats. Beiden ondergingen belangrijke invloed van de jeugdbeweging waarin zij

actief werden. Tot 1918 werden jongerenbewegingen nog vooral bevolkt door leden uit de kleine burgerij en de arbeidersklasse, met uitzondering van de padvinderij. Na 1918 breidde het aantal jeugdorganisaties zich uit en veranderde de sociale samenstelling ervan. Jongeren uit de gegoede klasse werden gemaand tot activiteit in de jeugdbeweging en bijvoorbeeld door middel van brochures expliciet gewezen op hun 'taak in de volksbevrijding':

Beseft gij wel het groote voorrecht van uw bestaan, van uw heele zijn, uw opvoeding, uw studie? En staat het 'noblesse oblige' wel met duidelijke letters geschreven boven elke bladzijde van uw levensboek; voelt ge het wel als een ernstige verplichting, de schuld der dankbaarheid in te lossen voor uw zoo bevoorrecht leven! [...] Ge moogt jarenlang gaan studeeren, gaan luisteren naar de mannen der wetenschap, gaan werken in de laboratoria der menschelijke kennis; ge moogt vrij zijn vriendschap sluiten, lezen, genieten, ge moogt werken in het vak, dat uw liefde heeft, of dat u een goede toekomst belooft. [...] Ge zult als advocaat of rechter, als burgemeester, als politicus, als journalist, als officier, mét vele anderen wezen... geestelijke leiders van het Nederlandsche volk.⁴²

De brochure werd geschreven door Antony de Vletter (1866-1935), een onderwijzer uit Den Haag en schrijver van jongensboeken. Hij was lid van drankbestrijdingsbeweging De Blauwe Knoop en werd erelid van de Nederlandse Bond voor Abtinent Studerenden (NBAS), een geheelonthoudersbeweging opgericht door gymnasiasten en hbs'ers in 1919. Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman vonden hun taak in de volksbevrijding in een andere vereniging, die eveneens vooral door jongeren uit de hogere klassen bevolkt werd: de Praktisch-Idealisten-Associatie (PIA). De PIA verenigde de spanning tussen hun maatschappelijke hervormingsdrang en de beslotenheid van het traditionele studentenbestaan.

De Praktisch-Idealisten-Associatie

In 1922 schreef Van der Goes van Naters over de jonge idealisten waar hij zichzelf ook toe rekende, dat zij hun tijd vooruit waren: 'Dat is niets bijzonders; dat zijn idealisten van alle tijden min of meer geweest. Maar wel is het nu méér dan ooit te voren, hun taak, om de langzame wereld zoover

mogelijk met hun idealen in overeenstemming te brengen.’ Het ging om niet minder dan ‘het torsen van de aarde’ en om dat te bewerkstelligen moesten ‘kernen van gelijkgezinden’ worden gevormd. Het beste voorbeeld van zo’n kern was de Praktisch-Idealisten-Associatie, aldus Van der Goes. De PIA bestond net als enkele verwante organisaties ‘in het algemeen uit de élite der jongeren, de meest bewuste. – *Het werk van deze kernen zal tevergeefs zijn, wanneer zij niet een groote beweging verwekken door het heele volk. Dat wordt nu onze taak*’ [curs. MvdGvN]. Door middel van het maandblad *Regeneratie*, dat ‘vervoerend en bezielend’ zou moeten werken, moest de PIA uiteindelijk het hele volk bereiken.⁴³ Uit deze woorden spreekt niet alleen het gemeenschapsdenken dat de PIA kenmerkte, maar ook het elitaire denkbeeld dat intellectuele jongeren een richtinggevende taak in de maatschappij hadden en bij uitstek geschikt waren om deze rol op zich te nemen.

De Praktisch-Idealisten-Associatie werd in 1918 in Leiden opgericht door Johannes Jacobus (Koos) van der Leeuw (1893-1934), jurist en theosoof. De PIA was een typische representant van de brede stroming van ‘humanitair idealisten’. Deze beweging van onder meer spiritisten en theosofen, geheelonthouders en vegetariërs beleefde rond 1900 een eerste bloeiperiode.⁴⁴ De humanitair idealisten deelden met elkaar een onvrede met de liberaal-burgerlijke maatschappij waar zij voor het grootste gedeelte zelf uit afkomstig waren. Na de Eerste Wereldoorlog volgde wederom een opleving van deze stroming. Waar de groep idealisten rond 1900 nog veelal de praktische idealen en leefwijze als geheelonthouding en vegetarisme vooropstelde, zo benadrukte de tweede groep dat een geestelijke of religieuze ommekeer in de maatschappij in eerste instantie door middel van ideeën bewerkstelligd moest worden. Het ging om bewustwording, die zich allereerst in het individu moest voltrekken, zodat er vervolgens een betere maatschappij als geheel kon ontstaan. Vanuit hun filosofische of religieuze overtuigingen kwamen veel humanitair idealisten uiteindelijk ook tot een politiek standpunt in de behoefte aan een heroriëntatie op het traditionele christendom en het dogmatisch beliden socialisme.⁴⁵

In de PIA zijn deze idealen terug te vinden. De beweging bestond voornamelijk uit studenten afkomstig uit de goeude burgerij. De beweging kende een losse organisatievorm: er was een algemeen leider, maar voor de rest was iedereen ‘medewerker’. Naast het overbruggen van klassenverschillen, wilde de PIA ook uitdrukkelijk mensen van verschillende gezind-

tes samenbrengen. Iemand moest zich eenvoudigweg praktisch-idealist voélen. Bij het toetreden tot de PIA ondertekenden de leden een beginselverklaring:

In plaats van ons te laten meeslepen door de verkeerde sleur en te laten verlammen door gewoonte, willen wij onszelf blijven, waar we ons ook bevinden, en steeds blijven streven naar de volgende idealen te leven: Wij willen de mensheid dienen, in plaats van eigen eer en voordeel na te jagen. Wij willen onze lagere natuur beheersen, in plaats van haar onbeteugeld te laten. Wij willen de innerlijke werkelijkheid der dingen onderscheiden van hun uiterlijke schijn. Met alle gelijkgezinden willen wij in eenheid samenwerken om, bezield door deze idealen, een betere samenleving te vormen en we zullen ons hierbij door geen uiterlijke verschillen laten verdelen.⁴⁶

Met ‘verkeerde sleur’ werd de oude maatschappij en de gevestigde orde bedoeld, een zogenoemd vastraken in denken, voelen en handelen, aldus Koos van der Leeuw. Dit belette individueel denken en daarmee de beoogde verandering in de samenleving. Door een geestelijke wedergeboorte ontstond een nieuwe mens en zouden de ‘geestelijk bewusten’ zich aansluiten. Op die manier zou dan vervolgens de oude orde als vanzelf plaatsmaken voor een nieuwe.⁴⁷

Het gevoel op de drempel van een radicaal andere tijd te staan, werd bestendig in de gemeenschapsgeest die in de PIA gekweekt werd. In de jaarlijkse zomerkampen waar leden van alle afdelingen van de PIA samen kampeerden, en tijdens de pionierskampen, die deels door Van der Goes georganiseerd werden, kon men zich in de buitenlucht één voelen met de natuur en met elkaar. Dit moest het gevoel van verbondenheid en kameradschappelijkheid versterken.⁴⁸ De kampen vonden plaats op het landgoed Eerde bij Ommen, dat door Philip Dirk baron van Pallandt ter beschikking werd gesteld voor activiteiten van de PIA en van de ‘Orde van de Ster in het Oosten’, waar veel leden van de PIA eveneens lid van waren. Deze theosofische orde, waarvan de Indiase Jiddu Krishnamurti de geestelijk leider was, werd in 1911 opgericht door feministe en oud-socialiste Annie Besant en anglicaan Charles Webster Leadbeater. De Orde had haar ‘wereldhoofdkwartier’ in Ommen, waardoor het wonderlijke verschijnsel zich voordeed dat één keer per jaar uit allerlei windstreken trei-

nen naar Ommen reden voor het Ordekamp. Langs de spoorlijn Zwolle-Dalfsen-Ommen werden de perrons verlengd met houten noodbalken en kwamen er internationale reizigers aan die bij de speciale halte 'Sterkamp' uitstapten. Op de speciale dienstregelingen prijken naast Ommen de namen van steden als Basel, Milaan en Genève.⁴⁹ Een zomerkamp duurde gemiddeld een kleine week en kende een strikte dagindeling die van tevoren bekend werd gemaakt in *Regeneratie*. Alle activiteiten waren erop gericht het gemeenschapsgevoel te versterken: om 8 uur werd ontbeten bij de eigen tent, vervolgens waren er 'huiselijke werkzaamheden' en werden gedachten uitgewisseld over de lezing van de avond ervoor. 's Middags werd er gewandeld en gesport en na het avondbrood was er dan nog een lezing bij het kampvuur. Voor avondlezingen werden prominenten van buitenaf gevraagd, zoals Frederik van Eeden en Floor Wibaut.⁵⁰ Na een zomerkamp kon iedereen zowel geestelijk als lichamelijk verkwikt terugkeren naar de dagelijkse bezigheden.

Het proces waarin uit de oude, zieke samenleving een nieuwe gezonde maatschappij zou groeien kwam tot uitdrukking in het woord 'regeneratie'. Net zoals in de biologie met regeneratie het herstel van beschadigde cellen bij een dierlijk organisme wordt aangeduid, kon de maatschappij pas vernieuwd worden als de 'beschadigde mensen' zich herstelden door middel van een nieuw geestelijk bewustzijn, een 'wedergeboorte'. Dit specifieke geestelijk bewustzijn bestond volgens Van der Goes van Naters uit 'het verband tusschen eigen ikheid, en een grootere gemeenschap, die *harmonisch* uit vele bouwstenen opgetrokken is. Zoo lang een individu aan deze onderscheiding nog niet toe is, leeft hij op zichzelf, egocentrisch, onbewust. Zoodra dit verband met de buitenwereld tot hem doordringt, "bewust" wordt, leeft hij kosmisch.'⁵¹ Het idee dat het individu deel uitmaakte van een grotere kosmische orde was in lijn met de verbinding tussen idealisme, religie en religieus-socialisme in de PIA. De PIA profileerde zichzelf als religieus (het tijdschrift *Regeneratie* had als motto 'God lief te hebben in onze naasten, hem te dienen in ons werk'), maar dat werd expliciet als iets anders gezien dan de kerk als instituut met zijn religieuze dogma's. De 'Religieuze Gedachte' of 'Levenskracht' zoals het ook wel genoemd werd, bestond uit de wil om te dienen en samen te werken.⁵² Dit ideaal moest ieder voor zich in zijn eigen leven proberen na te streven volgens het principe 'willen, kennen en doen': zodra iemand het 'bewustwordingsproces' doorlopen had, moest hij zijn kennis in praktijk brengen in de maatschappij. Op welke manier dit dan concreet vorm moest krijgen en hoe de nieu-

we maatschappelijke orde tot stand moest komen bleef tamelijk abstract, al werden er wel voorstellen gedaan in het maandblad *Regeneratie*.

In de speciale rubriek 'praktisch idealisme in de praktijk' werd bijvoorbeeld steeds weer benadrukt dat samengewerkt moest worden met de arbeidersjeugd, om zo het idealisme over de hele linie te versterken. Charles Gerretsen, die een aantal jaar 'algemeen leider' van de PIA was, stelde voor dat PIA-leden kleine arbeidsgemeenschappen zouden vormen. Deze samenleving in het klein zou dan als voorbeeld dienen voor hoe de samenleving er als geheel uit zou moeten komen te zien. Gerretsen had 'enkele ernstige werkers, liefst van uiteenlopende categorieën, bijv. een drie- of viertal studenten, handwerkers, leeraars, of verpleegsters, onderwijzeressen, winkeljuffrouwen, leeraren' in gedachten. Mensen die voor het vormen van een dergelijke arbeidsgemeenschap in aanmerking wilden komen, konden Gerretsen een bericht sturen zodat hij de pioniers met elkaar in contact kon brengen.⁵³ Gezien het feit dat de PIA slechts weinig arbeiders of mensen uit de middenklasse tot haar leden kon rekenen, zullen vermoedelijk weinig winkeljuffrouwen gereageerd hebben. Het utopische idee maakt aan de ene kant duidelijk dat de behoefte gevoeld werd om standsverschillen op te heffen en samen te werken met mensen uit alle lagen van de maatschappij. Aan de andere kant bleef de afstand in de praktijk groot.

Dat was ook het geval bij Van der Goes van Naters. Zijn bewondering voor en behoefte aan contact met arbeiders blijkt uit de uitgebreide omschrijving van zijn eerste ontmoeting met een arbeidersvrouw:

En ik weet natuurlijk nog vreselijk goed dat Beckman en ik... - Beckman, ik weet niet hoe hij die kende of van wist - die gingen een arbeidersvrouw opzoeken. Dat is zoiets of je naar de giraffe komt kijken. [...] Maar die was dan vooraanstaand in de partij. Ik vond het geweldig, een arbeidersvrouw! [...] Ik weet nog wel, ze had het alsmaar over Clemenceau en dat sprak ze dan uit als Clémenceau, maar dat deed er niet toe. Ze las dan toch al die dingen en wist precies wat we moesten doen. [...] Dat was manna voor ons! Dat een arbeidersvrouw die dingen wist waar mijn moeder naar mijn mening te stom voor was.⁵⁴

Wiardi Beckman en Van der Goes van Naters zijn in deze omschrijving typische voorbeelden van wat de Duitse sociaaldemocratische theoreticus

Eduard Bernstein eind negentiende eeuw al met de term *Affektationsproletarier* betitelde: de bewondering van intellectuelen voor de arbeidersklasse, terwijl ze daar zelf geen deel van uitmaakten.⁵⁵ In de jaren twintig werd dit idee nader uitgewerkt door de Belgische socialist Hendrik de Man (1885-1953). Zijn boek *De psychologie van het socialisme*, waarin hij het socialisme als gezindheid opvatte, vond in de jaren twintig ook onder Nederlandse socialisten grote weerklank. Socialistische intellectuelen ‘verafgoden het proletariaat, en wel des te enthousiaster, hoe minder ze het kennen’, aldus De Man. Zij beschouwen het als ‘de verlosser, de macht, de wil, die het verlangen naar een beter “sociaal hiernamaals” moet vervullen’.⁵⁶ De *Schwärmerei* met de arbeidersklasse was niet per se onoprecht, maar fungeerde eerder als een soort rechtvaardiging voor het streven naar een socialistische maatschappij. Het socialisme zou in beginsel als gezindheid of ethiek moeten fungeren. Volgens De Man zouden intellectuelen zichzelf als een aparte klasse moeten beschouwen met een eigen missie: de vorming van een nieuwe socialistische cultuur. Deze nieuwe maatschappij moest tot stand worden gebracht door ‘een geestelijke keurbende van leiders, die tot op zekere hoogte een voorbeeld moet geven, waarvoor de smaak der massa nog niet rijp is’.⁵⁷ De gedachte van een geestelijke keurbende van leiders was ook in de PIA terug te vinden. PIA-leden moesten het voortouw nemen in de vorming van een nieuwe maatschappij. Want, zo schreef PIA-voorman Koos van der Leeuw, ‘alleen die mensen die zich volkomen herzien hebben, zullen in staat zijn leiding te geven in de richting van den ideaalstaat, want zij zullen de kennis hebben verworven om de uitwassen van het tegenwoordige stelsel weg te nemen en om te zetten in een maatschappij welke de uitdrukking is van een meer werkelijke beschaving dan die waaronder wij nu leven’.⁵⁸

Van der Goes van Naters onderging dan ook niet zozeer invloed van De Man, als wel in eerste instantie van Koos van der Leeuw, die in zijn proefschrift *Historisch-idealistische politiek* uit 1919 een ideële in plaats van materiële opvatting van het socialisme bepleitte. Tegenover het historisch materialisme van Marx plaatste Van der Leeuw het historisch-idealisme, waarin niet de materie, maar de geest centraal stond. Vernieuwing van de maatschappij vond plaats vanuit de geest van de individuele mens. Van der Leeuw zag de maatschappij als één lichaam, waarin ieder mens zijn eigen plek had. De volmaakte samenleving zou een aristocratische regeringsvorm moeten hebben, waarin de ‘geestelijk besten’ zouden leiden. Dit was voor Van der Leeuw het ware socialisme en de ware democratie,

en dit was volgens hem in geen enkel partijprogramma te vatten. Het historisch-idealisme in de praktijk, het praktisch-idealisme, moest niet worden gerealiseerd via de democratische weg in de Tweede Kamer, ook niet via een gewelddadige revolutie, maar door een derde weg: regeneratie.⁵⁹

Koos van der Leeuw had enkele jaren voor Van der Goes van Naters rechten gestudeerd in Leiden, waar hij ook promoveerde. Uit zijn proefschrift wordt duidelijk dat Van der Leeuw onder de 'geestelijk besten' diegenen schaarde die zich bezighielden met de samenhang tussen de veranderende mentaliteit van een samenleving ('de wetenschap der samenleving of sociologie') en de rechtsordening door de tijd heen. De rechtswetenschap moest volgens Van der Leeuw 'leidend en hervormend' optreden in plaats van slechts het bestaande recht te verklaren en toe te passen. Om te bepalen welk recht noodzakelijk zou zijn voor een samenleving was het nodig om: 'te zich bewust te zijn van de mentaliteit dier samenleving, ze te begrijpen als moment in den ontwikkelingsgang daarvan. Ze te kunnen vertolken tot rechtsordening.'⁶⁰ Op Van der Goes, die toen Van der Leeuw zijn proefschrift verdedigde in 1919 net zelf rechten studeerde en Van der Leeuw via de PIA leerde kennen, zou dit idee dat de rechtswetenschap een taak te vervullen had in de vernieuwing van de maatschappij van grote invloed zijn. Ook de combinatie met sociologie sprak hem aan, getuige het feit dat hij dit als bijvak naast zijn studie rechten besloot te kiezen.⁶¹ Anders dan Van der Leeuw die het praktisch-idealisme los van partijpolitiek beschouwde, probeerde Van der Goes van Naters het juist te verbinden met het socialisme.

Praktisch idealisme als levenstaak

Volgens Van der Goes van Naters moest het socialisme aan de tijd worden aangepast. Niet het historisch *materialisme*, maar het historisch *idealisme* moest de basis worden van het socialisme. De begrippen 'klasse' en 'arbeider' konden nog wel worden gebruikt, maar zouden een andere betekenis moeten krijgen. De grootste tegenstelling lag volgens Van der Goes van Naters niet meer tussen de bezittende en bezitloze klasse, het ging nu om het verschil tussen diegenen die verandering wilden en diegenen die dat niet wilden. In overeenstemming met de PIA-idealen en de manier waarop hijzelf het socialisme beleefde, vond Van der Goes van Naters dat ieders 'innerlijke beweging' bepaalde wie tot welke klasse behoorde. Alle idealisten die het kapitalisme door een socialistisch stelsel wilden vervan-

gen konden vanuit deze optiek arbeiders zijn.⁶² De samenleving moest volgens Van der Goes geleid worden ‘door mensen, die werkelijk de Gemeenschapsidee belichamen. [...] Daarom roepen wij aan allen, die de bovenstaanden idealen als de hunne voelen, en hun leven eraan willen wijden, ze te helpen verwezenlijken, aan allen, op welken plaats zij ook zijn geboren toe: idealisten van alle standen, vereenigt u!’⁶³ Dat Van der Goes van Naters zelf niet direct het toonbeeld was van iemand die de gemeenschapsidee belichaamde, blijkt uit het feit dat zijn vertrek uit de PIA niet zo harmonieus lijkt te zijn gegaan.

In de loop van de jaren twintig ontstond er ondanks de idealen over gemeenschapsgeest en samenwerking onenigheid binnen de PIA over hoe de gedroomde eenheid in de maatschappij tot stand moest komen. Met uitzondering van wat kleine individuele initiatieven om het praktisch-idealisme ook daadwerkelijk in praktijk te brengen, bleef het lidmaatschap van de PIA vooral een intellectuele bedoening, die vooral voor de leden zelf een vormende waarde had. Sommige leden hadden bovendien kritiek op de banden met de Orde van de Ster in het Oosten en de Theosofische Vereniging en het toenemende theosofisch karakter van de PIA dat zich bijvoorbeeld uitte in de leesmappen en boekenlijsten. Het aantal abonnees op *Regeneratie* verminderde en de euforie over de ophanden zijnde nieuwe maatschappij nam af naarmate de tijd verstreek. Midden jaren twintig trof algemeen leider Gerretsen maatregelen om de beweging meer naar een vereniging om te vormen, met een bestuur dat als centraal orgaan fungeerde. Dit ging in tegen het principe dat het praktisch-idealisme als vanzelf tot stand zou komen als de individuele PIA-leden zelf een bewustwordingsproces hadden doorlopen en dat op de maatschappij over zouden brengen, zoals Koos van der Leeuw dat voor ogen had gehad. Desalniettemin werd de verenigingsstructuur in 1928 een feit.⁶⁴

Van der Goes van Naters had de PIA en de redactie van *Regeneratie* daarvoor al verlaten. Uit een stuk van een van zijn opvolgers, Eduard van Cleeff (1899-1972), blijkt dat hij als ‘eks-redakteur’ nog wel van de zijlijn kritiek leverde op de beweging: het historisch idealisme zou te veel op de achtergrond zijn geraakt en de idealistische gedachte moest meer op de praktijk worden afgestemd.⁶⁵ Van Cleeff beschreef hoe hij op een zondagmorgen een afspraak had ‘bij de tweede eks-redakteur, v.d.Goes, die net aan zijn ontbijt begon, me na een half uur meenam naar zijn studeerhol, waar hij me, zonder dat ik er veel tussen kon brengen, een uur lang kollege gaf in “Geschiedenis van en kritiek op Regeneratie” en mij toen wegstuur-

de'.⁶⁶ Het stuk vervolgde op sarcastische toon geschreven vanuit 'mijn vriend Nurks'⁶⁷, die over Van der Goes zei:

Aan de orde: een paar standbeelden voor eks-redacteuren. Moet dat van v.d. Goes hoger zijn dan dat van de anderen, omdat hij de eenige is, die vanaf het begin redakteur is geweest? Nee, hè? Begin dan maar met te zeggen, dat het je buitengewoon verheugt, dat ze er uit gaan, want dat iedereen zijn tijd krijgt, dat hij zich gaat specialiseren, opgaat in een bepaald beroep, een bepaalde stroming, of iets dergelijks. En dat hij dan ongeschikt wordt voor het redakteurschap van zo'n algemeen blad als *Regeneratie*. Zeg ook, dat het goed is, dat er van tijd tot tijd fris, vooral jong, bloed in komt. En dan – liefst een beetje zalvend – dat het je verheugt te kunnen mededelen, dat v.d. Goes die specialisatie o.a. heeft gevonden in zijn werk in een politiek-ekonomiese beweging met wat daar bij hoort.⁶⁸

Het stuk is tekenend voor de sfeer van persoonlijke conflicten die de PIA in die jaren kenmerkte, waarbij een tweedeling ontstond tussen 'Pianezen' van het eerste uur zoals Van der Goes en de nieuwe aanwas die zich mondjesmaat bij de beweging aandiende.⁶⁹ Rond 1930 trad er een verschuiving op in de humanitaire beweging als geheel. De jongeren waren wat minder jong geworden, het optimisme uit de beginjaren was getemperd, de hooggespannen verwachtingen werden verdrongen door nieuwe politieke en economische problemen.⁷⁰ In 1931 verscheen het laatste nummer van *Regeneratie* en was de PIA ter ziele. Zoals Van Cleeff in zijn stuk schreef, had Van der Goes van Naters inmiddels zijn specialisatie gevonden in 'een politiek-ekonomiese beweging'.⁷¹ Na zijn afstuderen in 1924 was hij lid geworden van de SDAP.⁷²

Een scriptie die hij vermoedelijk schreef voor het bijvak sociologie, bevatte een mengeling van gedachten over politiek, maatschappij, recht en sociologie en leest als een samenvatting van de vormende jaren die de studietijd waren geweest. Het werkstuk was getiteld 'Sociologie' en opgedragen aan zijn vader.⁷³ Van der Goes van Naters beschreef in het stuk hoe de liberaal-individualistische denkwijze het maatschappelijk leven nog steeds beïnvloedde. 'Deze consequenties van een verkeerd principe komen me allernoodlottigst voor, en eerst in waarheid in strijd met de menselijke natuur.'⁷⁴ De mens was in de negentiende eeuw waarin de kapitalis-

tische moraal hoogtij vierde zijn verwantschap met de medemens kwijtgeraakt, aldus Van der Goes van Naters. Daartegenover plaatste hij overeenkomstig de PIA-gedachte het idee dat

wij de instrumenten zijn, die de Maatschappij moeten dienen en wij haar, door ons zelf te verbeteren, moeten omhoog voeren. We kunnen deze leer noemen de sociale ethica; het is de leer van de diep in ons gewortelde, maar dikwijls verborgen roeping tot dienst aan de mensheid. Wanneer nu deze sociale ethica, gefundeerd op sociologischen grondslag, iets reëels voor ons is geworden, komt de behoefte op, om haar ook toe te passen; zoowel in verband met de sociale wetenschappen, als voor de praktijk van ons leven; in de politiek.⁷⁵

Voordat hij zelf deze 'sociale ethica' in de politiek kon gaan toepassen, was het na zijn afstuderen eerst zaak dat hij een baan vond. Een betrekking was niet alleen nodig om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien, maar ook omdat hij wilde trouwen met Anneke van der Plaats, die hij tijdens de studie had leren kennen.

3

Een modern huwelijk

Op 28 juni 1924 trouwde Van der Goes van Naters met Anneke van der Plaats. Zij leerden elkaar kennen tijdens hun studietijd in Leiden, waar zij ook allebei actief waren bij de PIA. Het huwelijk zou meer dan zestig jaar standhouden, tot Annekes dood in 1985. Een van hun kleinzonen beschreef hen naderhand als ‘een geestig echtpaar – liefdevol kibbelend, altijd op de hoogte, altijd de meest recente boeken op tafel – en dat hoge eisen aan ons stelde. Het was alsof je bij Sartre en Beauvoir aan tafel zat. Het prachtige huis met het vermolmd rieten dak en de klimop diep in de muren, de blauwe theekopjes, de rode martini om elf uur ’s morgens onder de goedkeurende blik van de voorouders die aan de muur hingen.’¹ Wie afgaat op het hier geschetste beeld, op de uitspraak van historicus Willem Otterspeer die in 2005 sprak van ‘zestig jaar een jubelend huwelijk’², of op de autobiografie van Van der Goes zelf, krijgt de indruk dat het een volmaakt huwelijk was. In werkelijkheid lag dat vanzelfsprekend wat gecompliceerder.

Het huwelijk van Marinus en Anneke en de invulling die zij daaraan gaven, past in de eerste plaats in de veranderende opvattingen over huwelijk en seksualiteit in de twintigste eeuw. Daarnaast biedt de manier waarop Van der Goes van Naters op zijn huwelijk reflecteert een interessant perspectief op de vraag hoe hij nader vormgaf aan zijn identiteit door middel van brieven, zijn dagboek tijdens de oorlog en zijn autobiografie. De autobiografie vertelt een ander verhaal dan de ongepubliceerde ego-documenten. Door de verschillende bronnen met elkaar te vergelijken rijst een complexer beeld van zijn persoonlijkheid op, die gevormd wordt in de wisselwerking tussen zijn publieke en zijn privéleven.

Veranderende opvattingen over het huwelijk

Marinus en Anneke trouwden in de roaring twenties, jaren die werden gekenmerkt door een grotere seksuele vrijheid, emancipatie van de vrouw en een vrijere omgang tussen de beide geslachten. Jongeren zetten zich af

tegen de vorige generatie met haar negentiende-eeuwse victoriaanse moraal en gescheiden sferen tussen de seksen. De belangstelling voor seksuele vraagstukken was al in het laatste kwart van de negentiende eeuw gegroeid, onder invloed van jonge wetenschappen als de psychiatrie, criminologie, seksuologie en psychoanalyse. Psychiater Richard von Krafft-Ebing, neuroloog Albert Moll en later ook Sigmund Freud onderzochten seksuele variaties en keken meer in het bijzonder naar de oorzaken en kenmerken van homoseksualiteit, een woord dat net als het woord 'heteroseksualiteit' pas kort daarvoor, in de jaren 1860, gemunt was. In deze theorieën werd seksualiteit verbonden aan identiteit en werden de categorieën vrouwelijkheid, mannelijkheid en homoseksualiteit bepalend voor het discours over seksualiteit.³

In de eerste decennia van de twintigste eeuw nam onder invloed van deze theorieën de belangstelling voor seksualiteit toe. Zo waren er voorstanders van 'vrije liefde' die het huwelijk afwezen en pleitten voor open relaties, waarbij meerdere liefdesrelaties naast elkaar konden bestaan. In Amsterdam bijvoorbeeld werd rond 1900 door een kleine groep socialisten openlijk gediscussieerd over vrije liefde, al vormde het geen specifiek onderdeel van hun politieke agenda.⁴ Ook de kolonie Walden rond Frederik van Eeden in Bussum is een bekend voorbeeld van een gemeenschap waarin alternatieve ideeën over seksualiteit bestonden. Dit soort opvattingen bleef echter beperkt tot een zeer kleine groep. Na de Eerste Wereldoorlog werd het 'moderne huwelijk' onder een groter publiek het ideaalbeeld: het huwelijk diende seksueel bevredigend te zijn voor zowel man als vrouw, gebaseerd op nauwe kameraadschappelijkheid tussen de partners. Meer dan voorheen raakte het geaccepteerd dat een vrouw enige seksuele ervaring had op het moment van trouwen. Tegelijkertijd bleef van de vrouw verwacht worden dat zij haar lichamelijke verlangens bevestigde. Vrouwen bevonden zich hierdoor op een ingewikkelde grens: hun seksuele verlangens werden erkend, maar ernaar handelen bleef nog taboe. Bovendien veranderden de opvattingen over mannelijkheid. Was het lang de conventie geweest dat respectabele mannen geacht werden hun seksuele passies in toom te houden, nu werd het onderdrukken van mannelijke driften juist steeds meer als ongezond gezien. Zodra een vrouw getrouwd was, diende zij open te zijn over haar seksuele behoeftes.⁵ Door de lossere seksuele moraal, maar ook door de betere beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen, konden seksualiteit en voortplanting van elkaar worden losgekoppeld.

Door de groeiende onafhankelijkheid van vrouwen en het toenemend aantal echtscheidingen in de jaren twintig raakte het idee in zwang dat het huwelijk een crisis doormaakte. Dat verklaart waarom er tussen de twee wereldoorlogen zoveel werd gepubliceerd over het huwelijk. Een van de bekendste werken uit die tijd is van de hand van Floor Wibaut en zijn vrouw Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom, die in 1932 hun *Wordend Huwelijk* publiceerden. De Wibauts pleitten in het boek onder meer voor een 'proefhuwelijk' waarbij partners in spe de gelegenheid zouden moeten hebben elkaar op seksueel gebied te leren kennen voordat zij daadwerkelijk in het huwelijk zouden treden. Belangrijk was volgens de Wibauts bovendien dat de aanstaande echtelieden zich geestelijk met elkaar verbonden voelden:

Als grondslagen voor een goed huwelijk gaven wij reeds aan, geestelijke overeenstemming, versterkt door liefdeleven. Indien de geliefden daarbij ook nog bereiken verbonden te zijn door het gezamenlijk streven naar een zelfde ideaal, dan komt hun reeds goede verbintenis op een nog hoger peil. [...] Indien vrouw en man beiden zich geven aan den strijd voor een betere samenleving, dan kan dit hun huwelijksverbintenis sterker maken, beter bestand tegen storingen.⁶

Het echtpaar Wibaut sprak zich eveneens uit voor seksuele vrijheid tijdens het huwelijk, waarbij het voor zowel de man als de vrouw mogelijk moest zijn buitenechtelijke relaties te hebben.

Het boek zorgde voor een storm van protest, ook binnen de sociaal-democratische beweging. Een proefhuwelijk was tot daaraan toe, maar buitenechtelijke relaties zouden onherroepelijk tot zedenverwildering leiden. Binnen de SDAP was het idee van het 'harmonische gezin' leidend, zoals dat ondanks ideologische verschillen bij de burgerij over het algemeen het overheersende ideaal was. Mannen en vrouwen leefden in de praktijk nog steeds in gescheiden sferen: de man was kostwinner en gezinshoofd en bracht het loon binnen. De vrouw bleef thuis en was de spil van het huishouden. Ze zorgde voor de voeding, verzorging en opvoeding van de kinderen, daarbij al dan niet geholpen door dienstbodes. Burgerlijke normen en waarden als orde en gezag, arbeidszin, spaarzaamheid en zelfbeheersing vormden de basis van het harmonische gezin.⁷

Voor de SDAP was de participatie van vrouwen in de partij geen doel op

zichzelf. De politieke activiteiten van vrouwen moest in dienst staan van het socialisme als geheel. De vrouwelijke aanhang van de partij organiseerde zichzelf in eerste instantie op eigen initiatief en probeerde zo meer vrouwen te mobiliseren voor het socialisme. De gescheiden taken en leefwerelden vormden in de SDAP net als in alle andere politieke bewegingen tot in de jaren zestig het kader waarbinnen vrouwen in de partij aanwezig waren; zij werden geacht een eigen bijdrage aan de partijpolitiek te leveren en werden vooral aangesproken op hun rol van moeder en huisvrouw.⁸ In de optiek van de sociaaldemocraten gold het juist als vooruitgang en een verworvenheid als vrouwen de positie bereikten waarin zij zich exclusief aan hun gezin konden wijden. In een brochure uit 1937 viel te lezen dat het 'niet voor bestrijding vatbaar [is], dat de jonge mens het beste opgroeit en gedijt in het gezin. In het normale, gezonde gezin, waar de vader met het werk van hoofd of handen het brood wint, de moeder zich wijden kan aan huishouden en kinderen; waar de kleinen de zorg en belangstelling vinden die hen toekomen.'⁹

In reactie op het groeiend aantal echtscheidingen en het gevoel dat het huwelijk een crisis doormaakte, zorgde het burgerlijk ideaal van het harmonische gezin juist voor een herwaardering van het huwelijk. De Nederlandse vrouwenarts Th. van de Velde (1873-1937) publiceerde in 1926 *Het volkomen huwelijk*, dat zowel in Nederland als internationaal een bestseller zou worden en tot in de jaren zestig vele herdrukken en vertalingen kende. Verschillende generaties groeiden met de ideeën uit dit boek op. Marinus en Anneke beleefden bij de publicatie ervan net hun eerste huwelijksjaren. Marinus schrijft in zijn autobiografie dat hij en Anneke het 'faire l'amour' steeds beter leerden, al was er niet zoveel over te lezen in de beginjaren van hun huwelijk: 'Er was het boek van een loodzware seksuoloog, Van der [sic] Velde: "Gut, zijn jullie pas op bladzijde x, wij zijn al op bladzijde y".'¹⁰

De ideeën die Van de Velde in zijn boek naar voren bracht, droegen bij aan de opvattingen dat een huwelijk voor beide partners seksueel bevredigend moest zijn. Het huwelijk was volgens Van de Velde een 'superieure levensvorm' waarvan een goed functionerend geslachtsleven het fundament diende te vormen. Een belangrijk element hierin was dat Van de Velde seksualiteit en voortplanting van elkaar losmaakte. In zijn beeld van een ideaal huwelijk moesten kinderen gewenst zijn; ongewenste kinderen zouden het huwelijksgeluk juist kunnen bedreigen. Hij bepleitte daarom de legalisatie van voorbehoedsmiddelen zodat de angst voor

ongewenste zwangerschap een bloeiend seksleven niet in de weg zou staan.¹¹

Hoewel Van der Goes in zijn autobiografie 'iedereen zou willen aanraden' ook het werk *The Sexual Life of Savages* van de Poolse antropoloog Bronislaw Malinowski¹² 'te lezen én in praktijk te brengen', lijkt het erop alsof de ideeën van de 'loodzware seksuoloog' Van de Velde meer op zijn huwelijk van toepassing waren, in ieder geval in de eerste jaren ervan. De belangrijke rol van kameraadschappelijkheid en erotiek die Van de Velde centraal stelt als basis voor een harmonisch huwelijk en de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid, zijn elementen die ook in Van der Goes' denken over seksualiteit steeds terugkomen. Van de Velde verwoordde met zijn ideeën een standpunt over het huwelijk dat breder gedeeld werd, vooral in progressieve kringen. Het kan tot op zekere hoogte dienen als vertrekpunt voor een nadere verkenning van het huwelijk van Anneke en Marinus.

Hoge verwachtingen

Anneke en Marinus ontmoetten elkaar in het voorjaar van 1920. Van der Goes beschreef deze ontmoeting in het VPRO-radioprogramma *Het spoor terug* (1988). 'Het was op een stralende dag op een eilandje in de Kaag,' vertelde hij, 'En we waren daar en toen kwam er een soort giek aan met een paar leuke meiden, met mutsjes op hun kop, Anneke erbij, en dat was de eerste kennismaking.' Anneke viel hem onmiddellijk op. Op de vraag van de interviewer op welke manier zij dan opviel aarzelde hij: 'dat is in zoverre moeilijk te zeggen... dat wekt misverstanden.' Hij schroomde echter in het geheel niet zich nader te verklaren:

Die PIA dat was natuurlijk wel leuk, die jeugdbeweging, die was zoals ik zeg zo'n beetje van alle standen. Maar dat waren vooral nogal kleine middenstanders, die vreselijk aardig en lief waren... ik moet zeggen, de geest was ontzettend aardig en nooit geroddel. En ik zag direct aan Anneke dat die tot een wat andere milieugroep behoorde, het wat hogere. Het woord 'hogere' is natuurlijk een rottig woord, maar hogere milieugroep. Ook de kleren, ze had erg leuke dingetjes aan enzo, doodgezellig. En een soort mutsje met een kwast, ik herinner het me nog, kwam ze ook in die giek aanzetten. En toen was het direct eigenlijk 'an'.¹³

Marinus hechtte er klaarblijkelijk aan iemand uit eenzelfde milieu naast zich te hebben. Of het direct ‘an’ was is natuurlijk de vraag (in een later interview zegt hij dat het vooral van zijn kant liefde op het eerste gezicht was¹⁴), maar hij voegde eraan toe dat ze ook ‘op een luchtige manier over diepe dingen konden praten. Dus niet diep over diepe dingen en ook niet luchtig over luchtige dingen, maar luchtig over diepe dingen.’ Dat ze in die begintijd direct over de essentiële dingen van het leven met elkaar spraken, herhaalde hij nog eens in een interview op hoogbejaarde leeftijd. Hij voegde eraan toe: ‘Waarom ik haar zo leuk vond? Dat is heel moeilijk uit te drukken, die dingen zijn ingewikkelder dan je denkt... Ik vermoed omdat ze iets jongensachtigs had. Helemaal niet mannerig, hoor! Maar jongensachtig, ook in haar kleding, ze droeg die zomer een kort broekje. En ze was heel gezellig. Koele vrouwen heb ik altijd akelig gevonden, maar dat was ze helemaal niet.’¹⁵

Antje (roepnaam Anneke) van der Plaats kwam uit Friesland en was in 1901 in Leeuwarden geboren. Haar vader Jan Daniël, ‘Daan’, van der Plaats (1864) was mededirecteur ‘eener kassiers -bankiers- en effectenzaak’ en advocaat-procureur.¹⁶ Haar moeder Anna Cornelia Bloembergen (1871) stamde uit een familie van bankiers en juristen. Annekes grootvader Auke Bloembergen (1839-1901) was in 1861 gepromoveerd in de rechten in Leiden en stond bekend als een ‘welsprekend en bekwaam Friesch rechtsgeleerde’.¹⁷ In de tijd dat hij zijn studie rechten volgde, waren er nog geen meisjes die in Leiden studeerden. Vanaf de eeuwwisseling nam het percentage studerende meisjes toe. Toen zijn kleindochter Anneke in 1919 in Leiden aankwam om rechten te studeren, was dat aantal opgelopen tot ongeveer twintig procent van het totaal aantal studenten in Nederland.¹⁸ Het is niet helemaal duidelijk waarom zij voor Leiden koos, mogelijk omdat het gezin waarin ze opgroeide in 1916 naar Bloemendaal verhuisde en Leiden van daaruit dichtbij was.¹⁹ Beiden groeiden in ieder geval in een zeer vergelijkbaar milieu op. De studie en het feit dat Anneke zich evenals Marinus bij de PIA had aangesloten, zorgden voor een gezamenlijke intellectuele en maatschappelijke belangstelling.

Om te kunnen trouwen moest Van der Goes van Naters eerst afgestudeerd zijn en een betrekking hebben. Trouwen uit liefde was weliswaar al in de negentiende eeuw het dominante huwelijkspatroon geworden binnen de West-Europese elite, maar de sociale en materiële positie van de man was nog steeds van doorslaggevend belang bij het sluiten van een echtelijke verbintenis. De aanstaande echtgenoot moest in staat zijn een

zelfstandig huishouden te voeren, anders werd er door de ouders geen toestemming voor het huwelijk gegeven. Dat gold ook voor Marinus, die op een zeker moment met de vader van Anneke moest gaan praten over hun verloving. Blijkbaar had hij enige aarzeling om dat gesprek aan te gaan en schreef daarover aan Stuuf Beckman, die erop antwoordde: 'We moeten samen nog maar eens veel praten over je engagement. Ik zie niet in waarom je *tóch* maar niet met meneer V.d. Plaats zou gaan praten; als je je dan niet al te bolsjewiekerig gedraagt, zal hij wel ja zeggen!'²⁰ Een jaar later was de verloving inderdaad officieel.

Hoewel Marinus en Anneke de gelijkwaardigheid van man en vrouw vanzelfsprekend vonden, stond alles in het jonge huishouden in dienst van Marinus en zijn werk. Een eventuele carrière van Anneke was in de periode voor de Tweede Wereldoorlog niet van belang, en passend bij het ideaalbeeld van de SDAP vond zij zelf ook dat haar taak in de eerste plaats thuis lag. Zo schreef ze helemaal aan het begin aan Marinus: 'En nog fijner is, dat ik zoo'n mooie vaste levenstaak heb, nl voor jou zorgen, en jou frisch houden!' In de verlovingsbrieven is te lezen dat Anneke zich voorbereidde op haar taak van echtgenote en huisvrouw. Met haar moeder trok ze erop uit om de uitzet bij elkaar te krijgen. Ze kocht meubels, hield nauwkeurig bij wat het allemaal kostte en stelde Marinus daarvan op de hoogte. Ze kreeg haar eerste kooklessen op de kookschool en dacht na over de inrichting van het huis dat ze op de Broerdijk in Nijmegen kochten. Ook schreef Anneke uit te zien naar hun gezamenlijke vrije zondagen: 'Liefste mijn, ik denk wel dat de zondagen feestdagen voor ons worden zullen! Juist in tegenstelling met drukke weekdays, wat toch ook zijn bekooring heeft! Ik heb al allerlei gezelligs bedacht om je op te fleuren, als je het erg druk hebt. Dan doe ik open, in een vreeselijk gezellig zijn jurkje, met zonder mouwtjes, en dan maak ik ansjovisbroodjes!'²¹

Tegelijkertijd wilde zij zich in afwachting van haar huwelijk ook niet alleen maar met huishoudelijke beslommeringen bezighouden en schrijft: '... en nu heb ik ook tegen moeder gezegd (erg voorzichtig hoor) dat ik niet mijn heele dag wou vullen met die boodschapjes, wandelingetjes enz. enz., en dus ook wel wat meer op mijn kamer zou zitten om van alles te lezen. [...] Liefste mijn, nu heb ik tenminste weer behoorlijk tijd, om over jou stil te zitten peinen, en dan krijg ik hoe langer hoe meer bewondering voor je. En dan vind ik ook wel dat de maatschappij het werk erg ongelijk verdeeld heeft tusschen mannen en vrouwen, tenminste in onze klasse.'²²

Ze stelde Marinus voor hem te helpen met zijn werk als ze eenmaal ge-

trouwd zouden zijn. Ook ging ze zich door hem meer in het socialisme verdiepen. Ze vroeg hem bijvoorbeeld boeken over socialistische ideeën te leen om daar zelf op te studeren, want 't wordt tijd dat ik mij eindelijk eens wat ontwikkel tot jouw vrouw'.²⁵ Uit de correspondentie met Stuuf blijkt dat de twee vrienden het heel belangrijk vonden dat hun toekomstige vrouwen ook in het socialisme geïnteresseerd waren. Toen Stuufs verloofde Riet Wackie-Eysten hem eveneens vroeg welke boeken over socialisme ze moest lezen, was hij in de wolven en schreef Marinus: 'ik had natuurlijk helemaal niet in die richting geïnfluenceerd en dat ze dat al zo gauw al wou! [...]!!! Jongen, help jij me *gauw* in een *ernstig overwogen* antwoordbrief welke boeken ik haar zal geven! Het belang ervan hoeft ik je wel niet nader toe te lichten.'²⁴

De vorming van Anneke tot socialiste liep min of meer parallel met de ontwikkeling die de socialistische vrouwenbeweging in de jaren twintig onderging. Al in 1905 hadden vrouwen binnen de SDAP zich georganiseerd in Sociaaldemocratische Vrouwenclubs, wat in 1908 de Bond voor Sociaal-Democratische Vrouwenclubs werd. Aanvankelijk richtte de Bond zich op het verkrijgen van algemeen vrouwenkiesrecht. Toen dat in 1919 bereikt was (in 1922 gingen vrouwen pas daadwerkelijk naar de stembus), hield de Bond zich in de jaren twintig vooral bezig met verkiezingspropaganda onder vrouwen en scholing van vrouwen, zowel op algemeen gebied, als speciaal op de vrouw gericht.²⁵ De vrouwenorganisatie diende een leerschool te zijn voor vrouwen om hun gedachten te leren formuleren, in het openbaar te leren spreken, en vergadertechnieken te leren en te besturen. Door deze vaardigheden op te doen zouden zij vervolgens door kunnen stromen en actief worden in de partij zelf, zo was de gedachte.²⁶

Met dit scholingswerk ging ook Anneke zich bezighouden, precies in de periode tussen de eerste en tweede feministische golf in. Aanvankelijk leidde zij vooral groepen in de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). 'A. was een volmaakte ajc-leidster en dat vonden de jongens en meisjes ook, die een halve eeuw later nog met haar dwepen,' schreef Marinus.²⁷ Later deed Anneke ook specifiek op vrouwen gericht scholingswerk in huize De Born in Bennekom, dat in 1933 werd geopend. De grond waarop het huis stond en het huis zelf werden gefinancierd door Liesbeth Ribbius-Peletier (1891-1989), een van de voorvechtsters van de socialistische vrouwenbeweging. Huize De Born was een studie- en vakantieoord voor arbeidersvrouwen. Het idee achter dit scholingscentrum was dat arbeidersvrouwen zich in Bennekom even niet bezig hoefden te houden met huishoudelijke beslom-

meringen en daarom tijd hadden om – naast een korte vakantie – iets te doen aan hun eigen vorming. Vrouwen konden voor een verblijf in De Born (zes gulden voor drie dagen) sparen in speciaal daartoe ingestelde spaarkasjes.²⁸

In de jaren dertig organiseerde Anneke ‘leesclubs’, huiskamerbijeenkomsten waar een onderwerp uit de politiek werd besproken ‘met als bindend element een plukje cultuur door het lezen van een passend boek’.²⁹ Bij de generatie van Anneke was in de strijd voor meer rechten voor vrouwen het doorbreken van rolpatronen nog niet aan de orde. In het begin van haar huwelijk met Marinus hield gelijkwaardigheid tussen man en vrouw eerder in dat zij samen in het socialisme geloofden en daarvoor werkten. Voor Anneke en Marinus was deze gezamenlijke strijd en de band die zij daarin samen hadden heel belangrijk. Zij bespraken heel bewust hoe het krijgen van kinderen hun leven zou veranderen en wilden niet dat kinderen hun (politieke) activiteiten in de weg zouden staan. ‘Ons leven zal moeilijker zijn, dan dat van veel anderen, juist omdat we zooveel meer willen,’ schreef Anneke aan Marinus in hun verlovingstijd. ‘Maar,’ vervolgde ze, ‘we zullen ook oneindig veel gelukkiger zijn. Als we maar altijd vechten tegen een sleur-leven en de moed en pit houden om eens wat bijzonders te doen.’³⁰ Een sleur-leven werd het niet; zowel de historische omstandigheden als hun persoonlijke ontwikkeling zouden dat voorkomen.

Gezinsleven

In december 1925 werd hun eerste kind geboren, Aert, bijgenaamd ‘Bam’. Er zouden nog twee dochters, Nina (1928) en Maja (1930), en twee zonen, Aert (1932) en Hugo (1935), volgen. Voor Marinus waren zijn relatie met Anneke en zijn eigen onafhankelijkheid echter minstens zo belangrijk als het gezinsleven. Net als in zijn eigen jeugd het geval was geweest, werd de opvoeding van hun kinderen deels uitbesteed aan kindermeisjes. Bovendien waren vakanties voor Marinus heilig en onaantastbaar: hij moest en zou geregeld op vakantie en dan wilde hij per se niet bereikbaar zijn. Als Anneke in het kraambed lag ging hij met een vriend. De kinderen mochten niet mee en werden ondergebracht bij ‘tantes’ (dames van de partij) of bij de grootouders.³¹ In 1928 kreeg hij over dit koesteren van de onafhankelijkheid als individu en als stel een hevig verschil van mening met Stuuf, die als antwoord op een – niet bewaard gebleven maar klaarblijkelijk scherp geschreven – brief van Marinus aan Anneke en Marinus schreef:

Wat je zegt over het blijven leven van ons eigen samen-leven, zijn wij het zeker eens in hoofdzaak, al geloof ik dat Dup te sterk de nadruk op de tegenstelling tussen dit standpunt en het geheel-voor-je-kinderen-leven legt. Ik blijf geloven dat het ouder-zijn wel een van de aller belangrijkste én *aangenaamste* zaken in het leven is. Je weet dat we jullie opvatting in dezen tegen benepen aanvallen van de buitenwereld steeds hebben verdedigd en verdedigen zullen, maar dat wil niet zeggen dat onze opvatting nu precies dezelfde zal wezen. Tot het alleen-thuis-laten van een kind zouden wij bijvoorbeeld geen van beiden ooit willen besluiten. In het algemeen dit: wij zijn verantwoordelijke wezens en als er een kind verschijnt, is dat niet een ongelukkig bijkomstig resultaat van het huwelijk, maar onze bewuste wil. Nu kan ik best voor het standpunt voelen dat je zegt: ter wille van ons samen of van onze taak willen wij enige jaren lang geen kinderen hebben, of nooit. Dat eerste hebben wij ernstig overwogen. Maar als je daartoe *niet* besluit en het nieuwe mensje verschijnt, dan heb je daardoor de verantwoordelijkheid op je genomen en zal het kind in verschillende opzichten de eerstvolgende jaren van je leven voorgaan.⁵²

Tegen de achtergrond van deze ruzie, die zoals uit de brieven op te maken is kort daarop wel weer werd bijgelegd, was het extra tragisch toen de oudste zoon van Marinus en Anneke een halfjaar later, in januari 1929, op driejarige leeftijd vrij plotseling overleed. In het openbaar heeft Marinus zelden uitspraken gedaan over het overlijden van zijn oudste zoon. Over diens dood doen diverse versies van hetzelfde verhaal de ronde. Hij zou hersenvliesontsteking hebben gekregen toen hij logeerde bij zijn grootouders in Baarn, terwijl Marinus en Anneke op vakantie waren. De meest uitgebreide beschrijving die Marinus er zelf over gaf was op honderdjarige leeftijd in het boek *Eeuwelingen*, waarin hij vertelde nog steeds niet over het verdriet heen te zijn. Hij vervolgde: ‘Hij overleed gewoon aan hersenvliesontsteking. Dat is tegenwoordig niks, godverdomme! Dat die klootzakken daar toen niets tegen konden doen... Mijn zoontje had de meest afgrijselijke hoofdpijnen, soms lag hij gillend in zijn bedje. Dat heeft een paar weken geduurd. Toen zei hij: “Ik heb ineens geen pijn meer pappa!” “Wat enig!” heb ik gezegd, “dan ben je nu misschien beter.” “Ja,” zei hij, “ik geloof dat ik beter ben.” En die nacht is hij doodgegaan... Drie jaar en twee dagen oud. Anneke en ik waren er kapot van.’⁵³ Volgens deze

omschrijving was Marinus dus wel bij het overlijden van zijn zoon aanwezig.

Het overlijden van Bam had zijn weerslag op het gezinsleven. Er werd niet meer over gepraat en alle herinneringen aan het kind – een haarlok, foto's, knipsels – werden weggestopt in een klein kistje. In de oorlog reflecteerde Anneke in een brief aan Marinus kort op deze periode: 'Vandaag is het al dertien jaar geleden. [...] Daarna is het wel jarenlang verschrikkelijk geweest, en alles is anders geworden, maar we zijn toch weer gelukkig geworden en ook met de kinderen is het gelukkig weer goed geworden. Dat vond ik eigenlijk het ergste in die eerste jaren, dat je zo'n verwijtend gevoel tegenover de andere kinderen had.'⁵⁴ Dat verwijtende gevoel had misschien ook iets te maken met het feit dat het juist de oudste zoon was die vroeg stierf, en er vervolgens twee meisjes werden geboren. Voor Marinus bleven meisjes een minder belangrijke rol spelen in de familie, zij waren immers geen stamhouders. Een paar jaar later werden nog twee zonen geboren, van wie de eerste, naar de stamvader, opnieuw Aert werd genoemd.

In zijn autobiografie wijdt Marinus enkele zinnen aan het feit dat 'een elendig gezinsdrama' de reden was dat het gezin in 1930 van Nijmegen naar Heerlen verhuisde. 'Een heel bewuste en lang overlegde vlucht, die inderdaad de verandering opleverde, waaraan wij toen zo'n behoefte hadden.' Of de verandering die deze verhuizing opleverde alleen maar ten goede was is de vraag, want in Limburg kwam het huwelijk van Anneke en Marinus op een andere manier in zwaar weer terecht.

Een arbeidersmeisje en een jongensvriend

Uit ongepubliceerde bronnen, met name uit de brieven die zijn naasten aan hem schreven, is meer op te maken over Van der Goes' opvattingen over liefde, vriendschap en seksualiteit dan uit gepubliceerde bronnen. Dat is als het om zijn autobiografie gaat niet per se opmerkelijk, aangezien deze ook wat dit thema betreft een voorbeeld is van een traditioneel mannelijk perspectief: het boek geeft een eendimensionaal beeld van zijn leven waarin de nadruk ligt op zijn publieke leven, op wat hij al dan niet bereikt heeft, op zijn intelligentie, competenties en drijfveren. Het privéleven komt in de autobiografie nauwelijks aan bod, zoals hij eigenlijk al aangeeft op het voorblad: 'Aan de A. in dit boek – die er veel te weinig in voorkomt.'⁵⁵

Toch is een beter begrip van Van der Goes van Naters' persoonlijke relaties van essentieel belang om juist ook zijn publieke opvattingen en handelen beter te kunnen duiden. Hij is wel getypeerd als 'een libertair socialist of een anarchistische jonkheer', en als 'een buitenbeentje dat graag een binnenbeentje wilde zijn'.³⁶ Deze typeringen hebben veel te maken met de manier waarop Van der Goes in het leven stond. Uit zijn correspondentie en zijn dagboek uit oorlogstijd rijst het beeld op van iemand voor wie de grenzen tussen vriendschap, liefde en seksualiteit vaag waren. Het doet in sommige opzichten denken aan de onconventionele seksuele moraal van de intellectuele Bloomsburykring aan het begin van de twintigste eeuw in Engeland, een moraal waarin seksuele voorkeur niet afhankelijk was van sekse maar eerder werd ingegeven door het moment en de persoon.

Van der Goes had buitenechtelijke relaties met zowel mannen als vrouwen. Dat is op zichzelf niet zo interessant, maar wel van belang omdat zijn omgang met seksualiteit als onderdeel gezien kan worden van zijn progressieve wereldbeeld. Van der Goes werd in zijn ideeën over seksualiteit geïnspireerd door schrijvers als D.H. Lawrence en André Gide die hij ten diepste bewonderde, door de klassieke beschaving, maar ook door een moderne bioloog als Julian Huxley, die de evolutionaire biologie onlosmakelijk verbonden zag met de sociale en morele vooruitgang van de maatschappij. In de oorlog, beroofd van zijn vrijheid en nadenkend over zijn identiteit, schreef Van der Goes: 'Een andere sexuele politiek is nodig. Het is moeilijk, het is gevaarlijk, maar het is nodig.'³⁷ Wat bedoelde hij daarmee? En waarom kwam hij tot die conclusie?

In 1930 leerde Van der Goes van Naters in Heerlen Trees van Geens kennen. Vanaf september 1930 werkte Therese, 'Treesje', van Geens voor Van der Goes op het Bureau voor Arbeidsrecht als stenotypiste. Zij deed daarnaast de administratie en corrigeerde op verzoek van Van der Goes ook zijn boeken. Ze was afkomstig uit een mijnwerkersgezin, haar vader werkte in de Duitse mijnen van Essen, waar zij in 1913 geboren was. Vanaf 1917 werkte vader Van Geens in de Oranje-Nassaumijn in Heerlen en verhuisde het gezin naar een woning van de socialistische woningbouwvereniging Glück Auf aldaar. Therese ging in Heerlen naar de ulo, maar moest deze drie maanden voor haar eindexamen verlaten omdat in crisistijd, ook door het hoofd van de school, een baan belangrijker werd geacht dan een diploma.³⁸

Zo kwam Trees in 1930 bij Van der Goes terecht. Ergens in 1931 of 1932

moet zich hun werkverhouding tot een liaison hebben ontwikkeld. De op dat moment negentienjarige Trees lijkt voor Van der Goes de belichaming van zijn bewondering voor de arbeidersklasse te zijn geweest. In een brief in 1932 schreef hij haar wat zij voor hem betekende. Niet alleen haar uiterlijk was 'een heel groote bekoring' voor hem, maar juist ook het feit dat zij uit een arbeidersmilieu kwam:

Je weet dat ik alles met je bespreek, wat er in me om gaat. Je weet nog niet voldoende, dat ik het werk op kantoor het eerste jaar vrij rot vond, en dit jaar huwelijk, en dat dat van jou komt. Aan Limburg kan ik niet meer het land hebben, omdat ik in jou Limburg zie; ik zei het je wel eens, en dan dacht je, dat het een grap was. Ik heb nog niet eerder intiem contact gehad met iemand, die nu werkelijk tot de arbeidersklasse hoort, en ook daarin is mijn samenvoelen met jou nu een openbaring geweest, dat juist in de fijnere en fijnste dingen we op dezelfde wijze voelen, en er geen scheiding bestaat.³⁹

De verhouding met Trees leidde tot een conflict met Anneke, die hij op zeker moment van de situatie met Trees op de hoogte moet hebben gesteld. In de brief aan Trees is sprake van wachten met 'definitief beslissen' tot begin september, waarna zij zouden moeten proberen 'samen de oplossing te vinden'.⁴⁰ Dacht hij na over een scheiding? In ieder geval ging hij die zomer met zijn vriend Johan⁴¹ op vakantie naar Andorra, van waaruit hij Trees schreef over zijn twijfels: 'Af en toe trekt er een nevel over alles wat ik zie, en dan zie ik "het" probleem voor me. Anneke, die ik voor het eerst in tien jaar een tijd lang niet gelukkig heb kunnen maken, en aan den anderen kant weer onze vriendschap, die zooveel hoogs en moois bevat, maar die misschien jou ook weer zou vernietigen. Volgens het plan van de wereld zouden toch zeker twee mooie dingen verenigd moeten kunnen worden? Kunnen wij menschen dat niet?'⁴²

Tot een scheiding met Anneke kwam het niet. Waarschijnlijk heeft Trees op enig moment een einde aan de verhouding gemaakt, mogelijk omdat zij een verhouding kreeg met een andere man, van wie zij zwanger werd. In 1936 moest zij daarom verhuizen, om een schandaal in Heerlen te voorkomen; de vader van het kind was een getrouwde man.⁴³

Marinus concludeerde uiteindelijk dat een dergelijke affaire weliswaar mogelijk moest zijn in een relatie, maar dat je de ander er beter niet mee op kon zadelen. In de oorlog correspondeerde hij met Trees en schreef

haar terugblikkend op die jaren: 'Ik was in 1931-36 niet tegen de situatie opgewassen. We hadden best gezellig kunnen zijn, samen, en dan had ik Anneke tóch kunnen ontzien, meer tact kunnen hebben, zonder dat er van huichelarij of stiekumigheid sprake was geweest. Ik heb wel wat geleerd, in die jaren en daarna.'⁴⁴

Interessant aan de affaire met Trees is ook de manier waarop Marinus erover schrijft, hij noemt het in bovenstaand citaat een 'vriendschap, die zooveel hoogs en moois bevat'. Dit is kenmerkend voor de manier waarop hij over zijn meest intieme relaties schreef; de grenzen tussen liefde en vriendschap waren vaag en konden soms ook hetzelfde betekenen. Daar had het 'hoge en mooie' mee te maken: een geestelijke verbondenheid met iemand was ook een vorm van liefde. Dat is wel het meest duidelijk in de correspondentie met Stuuf, en diens toon in zijn brieven aan Marinus. Hij noemt hem 'liefste Doupje', 'lieve jongen' en schrijft op een gegeven moment: 'je weet nu toch wel dat ik zo zielsveel van je houd.'⁴⁵ Met name in de negentiende eeuw schreven jonge mannen uit de elite in dergelijke romantische termen over hun vriendschappen aan elkaar, maar aan het einde van de negentiende eeuw was dat afgenomen als gevolg van het feit dat homoseksualiteit voor het eerst gedefinieerd en als afwijkend bestempeld werd.⁴⁶

Dat ook Stuuf dat zo zag, blijkt heel duidelijk uit een brief die hij schrijft als Marinus net Anneke heeft leren kennen en hijzelf net zijn toekomstige vrouw Riet Wackie-Eysten. Als gevolg daarvan beschrijft hij de verhouding tussen beide vrienden: 'Want onze Liefde is, van mijn kant tenminste, *volkomen en uitsluitend* geestelijk, zoals ik, wat jij zelf ook al meer hebt opgemerkt, over 't algemeen angstig normaal ben. (Misschien gaat die normaliteitsziekte wel eens over; ik begin hier en daar al sporen van genezing te ontdekken, hoewel nog niet op seksueel gebied, wat ik ook *niet* ambieer.) [...] Die andere Liefde moet, wil hij goed zijn, ook volkomen geestelijk worden, maar daarbij komt nog, onherroepelijk, de natuurlijke drang.'⁴⁷

Voor Marinus zelf lijkt dit onderscheid tussen geestelijke liefde met of zonder 'natuurlijke drang' niet zo scherp te zijn geweest. Hij was zoals gezegd een groot bewonderaar van de schrijver D.H. Lawrence, 'die de liefde beter gekend heeft dan wie ook', schreef hij aan Trees.⁴⁸ In Lawrences oeuvre komt het thema mannavriendschap en homo-erotiek steeds terug, al was zijn houding ten aanzien van homoseksualiteit gecompliceerd omdat hij worstelde met het feit dat hij dit zelf als afwijkend gedrag beschouwde. Toch is in zijn werk een vriendschap tussen mannen onderling

vaak een noodzakelijke aanvulling op de heteroseksuele liefde tussen man en vrouw. Lawrence eindigde zijn veel bediscussieerde roman *Women in Love* uit 1920 met een dialoog tussen twee van de vier hoofdpersonen, Birkin en zijn vrouw Ursula: “Having you, I can live all my life without anybody else, any other sheer intimacy. But to make it complete, really happy, I wanted eternal union with a man too: another kind of love,” he said. “I don’t believe it,” she said. “It’s an obstinacy, a theory, a perversity. [...] You can’t have two kinds of love. Why should you!” “It seems as if I can’t,” he said. “Yet I wanted it.” “You can’t have it, because it’s false, impossible,” she said. “I don’t believe that,” he answered.⁴⁹

Marinus identificeerde zich sterk met deze roman en noemde het boek in zijn oorlogsdagboek een ‘groot kunstwerk van een groot genie’.⁵⁰ Hij beschreef de vier hoofdpersonen en daarbinnen Birkin als ‘de intellectueel, die zijn intellectualiteit nog juist te boven komt, geholpen door Ursula’s vitaliteit. Een rijk mens; een man die weet, wat een vriendschap met een vriend aan volheid geven kan.’⁵¹ Marinus had op het moment dat hij dat schreef net enkele maanden daarvoor Gert van Eck ontmoet. Hij schreef erover in zijn dagboek: ‘In dit jaar heb ik mijn nieuwen jongensvriend gevonden, en een sterke gevoelsmatige wisselwerking is daarvan het gevolg geweest; een wisselwerking, waardoor ik een groote en beslissende invloed uitoefen – en onderga; invloed, die de belangrijkste problemen van ons zijn bestrijkt.’⁵² Het is niet helemaal duidelijk wat de precieze achtergrond van deze Gert en zijn verhouding tot Marinus was, maar het is evident dat Marinus hem als een intieme vriend zag, misschien vergelijkbaar met zijn eerdere vriendschap met Wiardi Beckman.

In een brief aan Trees van Geens schrijft hij in februari 1944: ‘Ik heb nu een gezellige vriend van 29 jaar hier, die “pas” 3 ½ maand geleden gekomen is, uit Amsterdam. Een aardige blonde jongen. Gert is krijgsgevangen in Leipzig. Hij is meer een levens-vriend voor me. Ik zal je wel eens een portret van hem laten zien, later, en je van hem vertellen. Dit is meer een “Grieksche” vriendschap.’⁵³ Duidelijk wordt hiermee ook dat zijn erotische belangstelling zich niet tot één persoon beperkte, maar wel dat hij er een soort rangorde in aanbracht door zijn vriendschappen met mannen afwisselend te beschrijven als ‘levensvriend’, ‘jongensvriend’ en ‘Grieksche vriendschap’. Bovendien gaat achter deze laatste term een ander aspect schuil dat niet alleen in zijn denken over seksualiteit, maar in het algemeen een steeds belangrijker referentiekader voor hem zou worden: zijn belangstelling voor de klassieken. ‘De classieke beschaving wordt me

steeds meer verwant, steeds meer vertrouwd, steeds meer iets waar ik bij hoor en van af stam,' schreef hij in zijn dagboek op 16 april 1942.⁵⁴ Sinds zijn gymnasiumtijd was hij gefascineerd door de klassieke oudheid, en tijdens de oorlog had hij de gelegenheid zich hier opnieuw in te verdiepen.

Het is duidelijk dat Marinus de Griekse mannenliefde hier aanhaalde om het bestaan ervan in de moderne wereld te verklaren of voor zichzelf te rechtvaardigen.⁵⁵ Was hij dan homoseksueel? Of biseksueel? Het lijkt erop dat hij zichzelf in ieder geval niet in een van die categorieën wilde plaatsen en zich dus juist géén specifieke homoseksuele, biseksuele of heteroseksuele identiteit vormde, net zoals de Grieken liefde voor de eigen sekse niet als tegengesteld aan liefde voor het andere geslacht zagen.⁵⁶ Zijn affaires met anderen dan Anneke stonden voor hem los van zijn huwelijk. In een brief aan historicus Piet Geyl, die tijdens de oorlog een kamer met hem deelde, probeerde Marinus zijn verhouding tot zowel Anneke als Gert te beschrijven. Klaarblijkelijk was de relatie in het kamp niet onopgemerkt gebleven en had Geyl, zelf het toonbeeld van onconventionele relaties⁵⁷, Marinus erop aangesproken dat zijn omgang met Gert tot een verwijdering met Anneke zou leiden. Marinus schreef hierop aan Geyl dat hij zijn relatie met Anneke juist volledig 'sui generis' beschouwde en dat de verhouding met Gert in de eerste plaats uit intellectuele verwantschap bestond. Daarbij kwam echter 'een wederzijdsch gevoel voor, en hang naar, gezelligheid', die 'deze verhouding gemaakt [heeft] tot wat zij voor beiden is: een dagelijksche troost en vervulling. Maar dat betekent toch niet het lossen maken van bestaande banden. Anneke, die mij juist op dit terrein zoo goed kent, is erg vervuld van dit nieuwe. Toen zij onder narcose ging, en dacht, dat zij daar niet meer van zou ontwaken, zag zij in een laatste visioen Gert en mij samen op een muurtje zitten. "In mijn gedachten hoort Gert er dus meer bij, dan ik zelf had gemeend", schrijft ze en vindt dat leuk!⁵⁸

Het is niet duidelijk wanneer en hoe Marinus Anneke deelgenoot maakte van het feit dat hij een nieuwe 'levensvriend' had gevonden. Of ze het daadwerkelijk leuk vond is de vraag, maar ze accepteerde de relatie en schreef Marinus erover: 'Ik zou nooit willen dat je om mij een vriend opgaf, tenminste niet zoo'n echte. Dat is juist, wat ik v. jou een moeilijkheid vind, dat je zoo weinig iemand van wie je houdt, zelfstandig kunt laten. Ik heb zelf daar ontzettend behoefte aan, kan inderdaad niet zonder zelfstandigheid, en dan begrijp je toch ook wel, dat ik het een ander zeker niet wil ontnemen. En nu in dit geval, ben ik er ook nog zielsblij om. Je bent

werkelijk een minder gekweld mens, deze laatste maanden met Gert.⁵⁹

Waar de verhouding met Trees eerder bijna tot een scheiding had geleid, nam Anneke een heel andere en open houding aan ten aanzien van Marinus' amoureuze escapades met Gert. Het verstrijken van de tijd kan daar een rol in hebben gespeeld, of het feit dat er uit de relatie geen kinderen konden voortkomen, maar belangrijker lijkt de uitzonderingstoestand van de oorlog hierin te zijn geweest. Als we de brieven en Marinus' dagboek mogen geloven, betekende de afstand tussen hem en Anneke niet dat hun verhouding bekoeld was, maar dat deze tijdens de oorlog juist ook weer intensiever werd. Zij schreven elkaar bijna dagelijks uitgebreide brieven en af en toe kon Anneke op bezoek komen. Het lijkt er dus eerder op dat er sprake was van een herdefiniëring van hun huwelijk, waarbij het ideaal van een 'volkomen huwelijk' als de totale geestelijke en lichamelijke eenheid van man en vrouw, verschoof naar dat van het 'wordend huwelijk', waarin een vrijere relatie juist tot een dieper verbond tussen de echtgenoten zou leiden.⁶⁰

Anneke en Marinus wezen het huwelijk als instituut niet af. Het stond vanuit hun optiek vermoedelijk ook niet haaks op hun onconventionele invulling ervan. In 1948, toen haar eigen politieke carrière nader vorm begon te krijgen, sprak Anneke in een radiolezing voor de VARA: 'Voor ons allen socialisten is het huwelijk een diepernstige verbintenis van twee gelijkwaardige persoonlijkheden, die gelijke rechten en plichten tegenover elkaar hebben en tezamen de verantwoordelijkheid voor de opvoeding der kinderen dragen.'⁶¹ In de oorlog schreef Marinus aan Trees: 'Van dat Knuttel-portret zei Gert, dat het de twee kanten van me vereenigde: mijn eene oog was "vrijerig"; het andere "politiek". Jij weet, hoe die kanten altijd zijn samengegaan.'⁶² Marinus zag zichzelf als iemand met een sterk erotische natuur en aan Piet Geyl schreef hij dat hij zich hierdoor onder andere mensen vaak eenzaam en niet-begrepen voelde: 'Één van de redenen, waarom ik vroeger nauwelijks een dag zonder Anneke kon, was, dat ik mij in het verkeer met alle mensen eenzaam voelde; mij nauwelijks interesseerde voor hun zaken, en wist, dat zij voor mijn zaken – het beleven van de werking der liefde, voor het natuurgevoel – of geen belangstelling hadden, of geen meegevoel.' En verderop vervolgde hij: 'Tegen de heele menschheid sta ik agressief – behalve tegen de 4 of 5 mensen die ik lief heb.'⁶⁵ Het feit dat Marinus zich bij veel mensen niet begrepen voelde, kan wellicht verklaren waarom hij niet op alle vlakken in de partijcultuur van de sociaaldemocratie paste.

DEEL II

DEMOCRATISCH SOCIALIST

4

Ordering door nieuwe organen

Van der Goes studeerde af in 1923. Voor juristen waren het buitengewoon interessante tijden. Zij konden grote invloed uitoefenen vanwege de constituties die voor de nieuwe parlementaire democratieën moesten worden opgesteld.¹ De grondwet van de Weimarrepubliek werd grotendeels vormgegeven door de Duitse staatsrechtgeleerde en links-liberaal politicus Hugo Preuss. Preuss liet zich voor een deel inspireren door zijn Nederlandse collega Hugo Krabbe (en vice versa), bij wie Van der Goes zijn examen staatsrecht deed. Ter voorbereiding op zijn examen bestudeerde hij Krabbes ideeën over rechtssoevereiniteit en decentralisatie: ‘Op zijn aanraden ging ik uit van de inderdaad voortreffelijk-moderne grondwet van de Republiek van Weimar, grotendeels geredigeerd door de echte democraat prof. Hugo Preuss. In die grondwet werd namelijk het denkbeeld van “functionele democratie” – met aan de top een Reichswirtschaftsrat – verankerd.’² De jaren daarna zou Van der Goes van Naters deze onderwerpen zelf nader gaan uitwerken en verbinden met zijn politieke opvattingen, maar na zijn afstuderen moest hij eerst een baan vinden.

Daar hoefde hij niet lang naar te zoeken, want hij ging op het kantoor van zijn vader als advocaat aan de slag. Zijn vader eiste volgens Van der Goes in eerste instantie dat hij zijn rode sympathieën opzij zou zetten, maar zou zijn gezwicht toen hij hoorde dat zijn jongste zoon naar een gerechtelijke baan op Curacao had gesolliciteerd. Marinus kon op het Nijmeegse kantoor komen werken op voorwaarde dat hij niet ‘op de markt “op een ton” toespraken ging houden’.³ Mogelijk zal ook hebben meegepeeld dat zijn vader graag een van zijn zonen in de zaak had, want de andere twee waren als jurist elders gaan werken: Aert jr. als referendaris bij de Provinciale Griffie van Noord-Holland en Willem als ambtenaar bij het Openbaar Ministerie in Rotterdam.⁴ Aert van der Goes had in Nijmegen intussen een bloeiend kantoor opgebouwd en was in 1916 deken van de Orde van Advocaten bij de arrondissementsrechtbank in Arnhem geworden. Advocatenkantoor Van der Goes, Santman & Zuidema richtte zich vooral op privaatrechtelijke en kleine strafrechtkwesies en deed af

en toe zaken voor de gemeente Nijmegen.⁵ Johan Santman, sinds 1911 compagnon van Aert, voerde een kleine arbeidsrechtpraktijk, met het Bureau voor Arbeidsrecht als belangrijke cliënt. De Bureaus voor Arbeidsrecht waren begin twintigste eeuw opgericht naar aanleiding van de eerste sociale verzekeringswet (de Ongevallenwet van 1901). De toegenomen sociale wetgeving in de jaren daarop zorgde ervoor dat er op dit gebied steeds meer behoefte aan juridisch advies kwam. Marinus nam het Bureau voor Arbeidsrecht als cliënt van zijn collega Santman over toen hij op het kantoor kwam werken en maakte op die manier in de praktijk kennis met arbeidsrecht en sociale wetgeving. Het Bureau voor Arbeidsrecht was onderdeel van de Nijmeegse Bestuurdersbond (NBB), die op zijn beurt weer een lokale afdeling was van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).

Naast de praktijkervaring die hij met het advocatenwerk opdeed, begon Van der Goes na te denken over een proefschrift, terwijl hij tegelijkertijd in de SDAP actief werd. In de tweede helft van de jaren twintig kwamen zijn wetenschappelijke en politieke belangstelling samen. Hij werd secretaris van de SDAP-Commissie Nieuwe Organen en begon aan een proefschrift over het staatsbeeld van de sociaaldemocratie. Zowel het commissiewerk als het theoretisch werk aan de dissertatie sloot aan bij de ideologische koerswijziging van de SDAP in de jaren twintig en dertig. Van der Goes leverde in die periode met zijn juridische expertise een belangrijke bijdrage aan de discussie over de verhouding tussen de sociaaldemocratie en de rol van de staat. Zijn bijdrage maakt echter ook duidelijk dat het in eerste instantie vooral een intellectuele discussie bleef.

Recht en staat

In de tijd dat Van der Goes studeerde, had de gedachte postgevat dat er voor de rechtswetenschap een taak was weggelegd om de maatschappij te hervormen. De Leidse hoogleraar Van Vollenhoven had in 1913 de nadruk gelegd op Nederland als hoeder van een internationale rechtsorde. Met de oprichting van de Volkenbond in 1919 werd het een idee dat ook onder studenten veel weerklank vond.⁶ PIA-oprichter Koos van der Leeuw verbond in zijn proefschrift zijn theorie over het historisch idealisme als uitdrukking van de komende nieuwe tijd met de 'roeping der rechtswetenschap': 'De rechtswetenschap ziet zich in deze dagen voor een keus gesteld. Zij kan zich blijven beperken tot wat zij tot dusver voornamelijk als

haar taak beschouwd heeft: verklaring en toepassing te leeren der bestaande wetten, of zij kan zich verheffen tot haar ware en grootere taak, krachtens welke alleen zij zich naar waarheid “Wetenschap des Rechts” mag noemen: aan te geven welke ordening Recht is voor de samenleving, welke zij aldus geroepen is te leiden.⁷ In Van der Leeuws optiek zou de nieuwe maatschappij haar uitdrukking krijgen in ‘het ware socialisme en de ware democratie’, maar niet in een specifieke politieke partij, omdat daarin altijd macht en groepsbelangen een rol spelen.⁸ Ook Van der Goes van Naters nam het recht als uitgangspunt voor zijn ideeën om de maatschappij te veranderen. Voor hem werd het echter wél een instrument voor politiek handelen, getuige zijn aandeel in het rechtsstatelijk denken binnen de SDAP.

Net als Van der Leeuw werd Van der Goes in zijn rechtsopvatting sterk beïnvloed door de Leidse hoogleraar Hugo Krabbe (1857-1936). Hij beschreef Krabbe naar aanleiding van diens emeritaat in 1927 als een bergtop ‘die nog boven de zee der vergetelheid zal uitsteken als de scherpzinnige wetsuitleggers, textcritici en jurisprudentiebesprekers er reeds met z’n allen in zullen zijn verzwolgen’.⁹ Krabbe ontwikkelde het idee van het ‘rechtsbewustzijn’ en had in 1906 zijn ‘Leer der rechtssoevereiniteit’ gepubliceerd. De daaropvolgende jaren werkte hij deze theorie verder uit, resulterend in zijn hoofdwerk *De moderne staatsidee* (1915). Voor Krabbe stond het rechtsbewustzijn van de burgers centraal: hier kwam alle rechtsvorming uit voort. Om een grotere betrokkenheid van de burger en daarmee het individuele rechtsbewustzijn te bevorderen bepleitte Krabbe een vergaande functionele decentralisatie. Het individuele rechtsbewustzijn moest worden gestimuleerd door morele verheffing van de bevolking waardoor burgers zelf beter in staat zouden zijn om vormen van maatschappelijke normativiteit (opvattingen op het gebied van zeden, religie, cultuur) te ontwikkelen en daarnaar te kunnen handelen. Het geheel zou leiden tot een gemeenschappelijk rechtsbewustzijn van de bevolking, dat als maatstaf werd genomen om alle belangen te vertegenwoordigen. Op dit punt kreeg Krabbe de meeste kritiek, in Nederland met name van zijn collega Teun Struycken (1873-1923). Want hoe was precies kenbaar wat dit gemeenschappelijke rechtsbewustzijn was? En was een beslissing van de meerderheid allesbepalend? Volgens Struycken had Krabbe het in die tijd in Duitsland dominante idee van absolute staatssoevereiniteit vervangen door een al even absoluut idee van recht of rechtsbewustzijn.¹⁰ Volgens Van der Goes van Naters was deze kritiek onterecht. Hij verwees

naar Krabbes replek op Struycken waarin Krabbe had aangegeven dat het gemeenschapsbelang centraal stond en dat verschillen in oordeel tussen de leden overwonnen moesten worden. Om dit voor elkaar te krijgen was het noodzakelijk om de gemeenschap in groepen te organiseren op grond van hun verschillende belangen. In de huidige maatschappij was dat echter nog niet het geval, en daarom was een veel grotere decentralisatie noodzakelijk, aldus Krabbe in 1917.¹¹

Voor Van der Goes van Naters was dit een aanknopingspunt om de ideeën van Krabbe te verbinden met de sociaaldemocratische beweging:

Waar, zooals ik boven opmerkte, ook in onze beweging gezocht wordt naar een gemeenschapsstructuur in de richting eener zoodanige decentralisatie, is ook hierom de geheele leer der moderne staatsidee voor ons uiterst actueel. [...] Zélf verklaarde Prof. Krabbe – het ging hier niet over politieke opvattingen, maar over de toekomstige gemeenschapsordening – een socialistische maatschappijbeschouwing het meest aannemelijk te vinden. Op deze kwestie is hij helaas niet doorgegaan.¹²

In het samenspel tussen recht en politiek had Van der Goes van Naters grote interesse. Binnen het socialisme zijn er van begin af aan twee stromingen geweest die verschillend dachten over de plaats van het recht in de socialistische maatschappijvisie. Wat de twee groepen gemeen hadden, was dat het ‘recht’ niet als zuiver juridisch begrip werd gebruikt, maar een politieke en morele lading kreeg: het werd eerder als ‘gerechtigheid’ of ‘sociale rechtvaardigheid’ beschouwd. Aan het beroemde adagium uit de Internationale ‘De staat verdrukt, de wet is logen’ werd echter door de twee groepen op een andere manier uitdrukking gegeven. Revolutionair marxisten stonden een omverwerping van de maatschappij voor, inclusief het bestaande recht zoals zich dat in de kapitalistische staat had ontwikkeld. De andere stroming richtte zich op hervorming van de staat en wijziging van de wet om het socialisme te realiseren. Bij deze groep zocht en vond Van der Goes van Naters aansluiting in de jaren twintig, toen het denken over recht met de invoering van het algemeen kiesrecht een andere betekenis kreeg. De rechtsstaat bleek geen belemmering te zijn voor sociale hervorming, maar juist een effectief middel om verandering te bewerkstelligen.¹³

Van der Goes van Naters raakte naast de ideeën van Krabbe geïnspi-

reerd door de socialisten die een positief staatsbeeld ontwikkelden, waarvan de Duitse jurist en filosoof Ferdinand Lassalle (1825-1864) voor hem een van zijn grote voorbeelden werd. Lassalle richtte in 1863 de Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (ADAV) op, een van de voorlopers van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD). Het belangrijkste onderscheid met Marx lag in het feit dat Lassalle de emancipatie van de arbeidersklasse via het algemeen kiesrecht tot stand wilde brengen. Vervolgens zou de economische positie van de arbeiders verbeterd moeten worden door het oprichten van coöperaties met financiële steun van de staat. Hervorming van de staat moest door middel van wetgeving geschieden.¹⁴ Wat Van der Goes van Naters bovendien aansprak in Lassalles opvatting van de staat, was het idealistische karakter ervan (in tegenstelling tot de materialistische opvatting van Marx): de staat zou eveneens tot taak hebben 'de ontwikkeling van het menschengeslacht naar vrijheid tot stand te brengen'.¹⁵ Dat kon door 'de vereeniging der enkelingen' binnen de staat. In dit gemeenschapsidee en de opvoedende taak van de staat was Lassalle zijn tijd volgens Van der Goes van Naters ver vooruit. Het 'genie van Lassalle' schakelde bewust een 'element der bezieling, der waardeering en toepassing van gevoelsfactoren' in. De arbeidersklasse kon pas na 1918 de weg betreden die Lassalle al in de jaren 1860 was ingeslagen.¹⁶ 'Wat heeft Lassalle aan onzen tijd te zeggen?' schreef hij in het voorwoord bij de vertaling van Lassalles *Arbeiterprogramm*. 'Lassalle leert ons, hoe politiek moet worden beoefend. In een tijd, waarin politieke *bezieling* den grondslag moet vormen voor een nieuwe periode van politieke opvoeding der massa's - van den *wil* tot de *daad*, tot het constructieve socialisme - in een tijd, waarin reactionnaire groepen de modernste middelen van suggestie, reclame, kleurenspeel en geluidsindringing te baat nemen voor machtsvorming tot iederen prijs, in zulk een tijd is de hartstochtelijke vrijheidskreet van Lassalle, zijn beroep op de elementaire fierheid der arbeidersmassa's het verlossende woord!'¹⁷ Niet in de laatste plaats was Van der Goes onder de indruk van Lassalles politieke stijl, zijn wetenschappelijk voorkomen en avontuurlijke levensloop:

Hij was wat men tegenwoordig zou noemen: sophisticated; een intellectuele snob. Zijn wijsgerig (en bijzonder moeilijk) hoofdwerk over de duistere filosoof Heraclitus moest het bewijs leveren, dat zijn wetenschappelijk kunnen boven alle twijfel stond. [...] Lassalle was ook maatschappelijk een snob. Zijn vriendschap met de si-

garen rokende gravin von Hatzfeld zou niet die omvang hebben aangenomen, als die gravin een burgerjuffrouw zou zijn geweest; zijn duel om H el ene von D onniges boven op de Rigi-berg¹⁸ zou misschien helemaal niet zijn gehouden, wanneer ook zij niet ‘van zeer goede familie’ was. Lassalle was dit bepaald niet [...] Lassalle compenseerde dit door zijn kleding en zijn houding; hij verscheen gewoonlijk voor de arbeiders in rok, met een wandelstok met gouden knop enz. Het is een wonder, dat duizenden arbeiders door dat alles heen hebben gekeken en het hem vergaven – het vergaven voor waarden van zo uitermate groot belang, dat al deze gekkigheden er helemaal bij verdwenen.¹⁹

De andere grote inspiratiebron waar hij in de jaren twintig kennis mee maakte was de historicus en socialist Jean Jaurès (1859-1914). De ‘blonde Fransman’ bewonderde hij om diens intellectuele begaafdheid en het feit dat hij gedreven werd door het ‘willen beleven van gerechtigheid’ die het ‘tot een plicht [maakt] socialist te zijn’.²⁰ Jaurès had zich op zijn beurt eveneens door Lassalle en zijn positieve staatsopvatting laten inspireren, een van de twee dissertaties die hij schreef ging over het vroege Duitse socialisme. In 1905 verenigde Jaurès de twee verschillende socialistische Franse partijen in een nieuwe partij, de Parti socialiste unifi  (PSU), waarmee het Franse socialisme een meer reformistische koers ging varen. Om de arbeidersklasse te emanciperen moest volgens Jaurès de staat niet worden opgeheven, maar veranderen in een democratie. Jaurès plaatste het socialisme in de traditie van de Franse Revolutie en bepleitte een meer ethisch socialisme.²¹

‘Met Jaurès kwam een nieuwe socialistische beschouwing, ook van Recht en Staat, in de wereld,’ schreef Van der Goes van Naters. ‘Pregnant vinden wij deze rechtsopvatting geformuleerd in het opstel *Van de Verklaring van de Rechten van den Mensch tot de Sociale Rechtvaardigheid*. Het is voor allen – stelt Jaurès – een plicht van rechtvaardigheid, om socialist te zijn. [...] De Staatsidee bij Jaurès culmineert in deze verklaring: “Op den dag, waarop de natie zich zal gaan bezig houden met de eigenlijke productie, zal blijken dat het werk van den Staat een bewonderenswaardige vruchtbaarheid kan hebben, bij een anderen vorm van eigendom dan den tegenwoordige.”²² Wat Van der Goes zowel bij Lassalle als Jaurès aansprak, was hun positieve staatsopvatting. Niet langer meer gold ‘de staat verdrukt, de wet is logen’, maar hervormingen zouden juist binnen de

rechtsstaat het beste gerealiseerd kunnen worden.²³ Lassalle en Jaurès hadden volgens Van der Goes het pad gebaad. In de nieuwe richting die het socialisme na 1918 insloeg behoefde dat nadere uitwerking. In Nederland had Troelstra daarvoor al voorwerk verricht. In 1907 had hij in Stuttgart tijdens de interparlementaire conferentie die aan het tweejaarlijks congres van de Internationale voorafging gepleit voor een commissie die de mogelijkheid van een 'politiek systeem der sociaaldemocratie' zou moeten onderzoeken. Troelstra achtte het bestaande parlementaire systeem niet geschikt voor meer medezegenschap voor arbeiders. De staat moest aan de eisen van de tijd worden aangepast en gereedgemaakt worden voor socialisatie. Naast het parlement waren nieuwe organen nodig, met daarin een sterke rol voor de vakbeweging. Buiten Jaurès wilden de aanwezigen op de conferentie weinig weten van deze plannen, die vervolgens op de lange baan werden geschoven.

In 1919 had Troelstra een belangrijke reden om op zijn eerdere plannen over een politiek systeem terug te komen. Lenin was inmiddels met een communistische staatsinrichting gekomen, het was dringend zaak dat ook de sociaaldemocratie een eigen model ontwikkelde. In augustus van dat jaar publiceerde hij een blauwdruk voor een politiek systeem. Ook bracht hij het onderwerp in op de conferenties van de Internationale in 1919 en 1920. Wederom werd het onderwerp verdaagd.²⁴ Wel installeerde de SDAP in Nederland een 'commissie inzake politiek systeem der sociaaldemocratie' in 1920, maar Troelstra kreeg ook daarin weinig steun voor zijn ideeën. Zonder concrete resultaten te hebben behaald staakte de commissie haar werkzaamheden drie jaar later.

Kort daarop volgde Albarda Troelstra op als fractievoorzitter en begon Troelstra aan het schrijven van zijn autobiografie. Na Troelstra's dood in 1930 voltooide Wiardi Beckman, die in 1928 zijn secretaris werd, het laatste deel ervan. Aan het einde van dit vierde deel van de autobiografie schrijft Beckman: 'Op blz. 14 van dit boek vat Troelstra zijn kritiek op de Duitse sociaaldemocratie aldus samen: "De geest van Lassalle was dood." Zolang Troelstra de politieke leider der Nederlandsche arbeidersbeweging was, heeft deze geest de politieke ontwikkeling in ons land steeds weer bevrucht. Hem ook in de toekomst levend te houden, is niet het minste gedeelte van de taak, die Troelstra aan de jongeren in de socialistische rijen heeft moeten overgeven.'²⁵ Een van die jongeren was Van der Goes van Naters.

Het staatsbeeld der sociaaldemocratie

In 1930, twee maanden na de dood van Troelstra, promoveerde Van der Goes van Naters op het proefschrift *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie*. Promotor was Roelof Kranenburg (1880-1956), de opvolger van Krabbe in Leiden. Aan zijn proefschrift gaf Van der Goes een motto mee van de negentiende-eeuwse jurist Martinus des Amorie van der Hoeven: 'De staat is een van de weinigen dingen, waarvoor het de moeite loont, op deze wereld te leven.'²⁶ In zijn memoires schreef Van der Goes van Naters dat zijn promotor het proefschrift er 'doorgeloodst' had. 'De faculteit vond het eigenlijk te politiek.'²⁷ Zelf vond hij zijn dissertatie een ten dele geslaagde proeve van wetenschappelijke politiek, zoals Koos van der Leeuw dat voor ogen had gehad. Van der Leeuw eindigde tien jaar daarvoor zijn proefschrift, dat eveneens een motto van Des Amorie van der Hoeven kreeg, met de woorden dat wetenschappelijke politiek 'als vrucht eener levende wetenschap van het Recht' nodig en mogelijk was.²⁸ Voor Van der Goes, die sinds een paar jaar actief was in de SDAP, paste het proefschrift in de politieke loopbaan waar hij aan begonnen was.

Het belang van zijn studie omschreef hij in het eerste hoofdstuk als volgt: 'Waar de sociaaldemocratie, naar de overtuiging van velen, in de toekomst alleen of met andere vertegenwoordigers der arbeidersklasse een leidende rol zal vervullen, is het voor een ieder van belang, te weten, in welke richting ons Staatswezen zal worden gewijzigd, en hoe in de huidige tekortkomingen in de organisatie van den Staat en in de uitoefening van zijn taak zal worden voorzien.'²⁹ In een tijd van kentering van de opvattingen over staat, democratie en parlement achtte Van der Goes van Naters het van het grootste belang dat de sociaaldemocratie zich zou bezinnen op een eigen staatsbeeld, zoals Troelstra daar ook voor gepleit had. Hij had voor Troelstra's dood nog de gelegenheid gehad met hem over het onderwerp te praten. Wanneer dat onderhoud precies plaatsvond is niet duidelijk. Aan het eind van zijn studietijd had Van der Goes van Naters al eens in een brief aan Rudolf Kuyper, lid van het SDAP-partijbestuur, gevraagd om een introductie bij Troelstra om met hem te kunnen praten over 'een studie-onderwerp'.³⁰

Wat het antwoord op deze brief was is niet bekend, maar een afspraak met Troelstra, die in die tijd al veel ziek was en daarvoor in het buitenland kurde, had Van der Goes niet direct. Blijkbaar slaagde hij er echter wel in zichzelf bij het partijbestuur onder de aandacht te brengen, want in 1926

vroeg fractievoorzitter Willem Albarda hem secretaris te worden van de nieuw ingestelde commissie Nieuwe Organen. Dat contact was mogelijk via Stuuf Wiardi Beckman gelegd, die in mei 1926 aan Van der Goes van Naters schreef: 'Heerlijk dat je beroemd wordt: dat kan mij ook te pas komen; trouwens, ik heb dat nauwelijks meer nodig: vrijdag heb ik met Kleerekooper samen gegeten; zondagochtend hebben wij in onze tent in het kamp Albarda en Sannes ontvangen. Sannes zijn dochter zit hier in onze Studentenclub; morgenmiddag ga ik bij hen op visite. Zoals je ziet neemt de invloed van onze fractie – die van ons tweeën – snel toe; we zullen nog vaak naar Den Haag worden geroepen; de laatste keer om er te blijven.'⁵¹ Gezien het feit dat Wiardi Beckman op voorspraak van Albarda een krappe twee jaar later secretaris van Troelstra zou worden, legden de contacten die de twee vrienden al zo snel in de partijtop hadden hun inderdaad geen windeieren. In de zomer van 1928 verbleef Van der Goes uiteindelijk een aantal weken op het Troelstra-oord⁵² om met de toen ernstig zieke Troelstra over zijn proefschrift te praten. Vlak voor de daadwerkelijke promotie overleed hij.

Van der Goes van Naters' dissertatie werd door een recensent het complement op de beide bekende rapporten van de SDAP en het NVV over 'socialisatie' (1920) en 'medezeggenschap' (1923) genoemd.⁵³ Het eerste rapport, *Het Socialisatievraagstuk*, stelde dat het begrip socialisatie niet gelijkgesteld moest worden met socialisme, maar beschouwd diende te worden als 'de weg naar het socialisme'.⁵⁴ In die jaren kort na de Eerste Wereldoorlog werd nog gerekend op een snelle groei van de sociaaldemocratische beweging. Hervormingen zouden vervolgens geleidelijk tot stand moeten komen om chaos of oorlog te voorkomen en tot uitdrukking gebracht worden door de productiemiddelen in gemeenschapsbezit te brengen. Dit proces zou uiteindelijk in elke bedrijfstak moeten worden doorgevoerd. Socialisatie werd uitdrukkelijk een gemeenschapszaak genoemd, waarin arbeidersinvloed door meer medezeggenschap, de belangen van de consument, van de bedrijfsleiding en de gemeenschap als geheel met elkaar in evenwicht moesten zijn ten behoeve van het algemeen belang. Op welke manier dat gerealiseerd moest worden werd uit het rapport nog niet duidelijk.⁵⁵ In een tweede rapport, *Bedrijfsorganisatie en medezeggenschap*, werd vervolgens uiteengezet hoe particuliere bedrijven moesten worden georganiseerd om deze zo snel mogelijk gereed te maken voor socialisatie. Daartoe moesten arbeiders van het bedrijf medezeggenschap krijgen. Dit zou fungeren als een vorm van scholing in de voorbereiding

op uiteindelijke socialisatie.³⁶ Van der Goes van Naters' studie vormde een aanvulling op beide rapporten omdat hij de juridische kant van socialisatie onderzocht.

De dissertatie bevatte een samenvatting van verschillende theoretische verhandelingen over de staat vanaf het pre-marxistische socialisme tot aan de jaren twintig van de twintigste eeuw. Uitgangspunt voor Van der Goes was de vraag of daaruit een algemeen staatsbeeld van de sociaal-democratie af te leiden zou zijn. Hij kwam tot een aantal kenmerken die hij bij de verschillende door hem bestudeerde schrijvers steeds weer was tegengekomen: de hoogste macht zou in de staat moeten liggen bij een politieke vertegenwoordiging op basis van het algemeen kiesrecht. Om deze taak naar behoren uit te kunnen voeren moest het staatsbestuur op zowel uitvoerend als wetgevend terrein worden gereorganiseerd. De staat zou zorg moeten dragen voor het beheer van de productiemiddelen in beheersorganen voor ieder bedrijf waarin het gemeenschapsbelang uitdrukkelijk voorop moest staan. Verder stonden de staatsocialisten een nieuwe organisatie van bedrijven voor, met vertegenwoordigers van werkgevers en arbeiders onder het algemene beheer van een Raad. Ten slotte hadden verschillende socialistische schrijvers gepleit voor een economische raad die regering en parlement moest adviseren.³⁷ Volgens Van der Goes van Naters lag het duidelijkste gemeenschappelijke kenmerk in ieder geval in de absolute waarde die de door hem onderzochte denkers aan de staat toekenden: 'Ook in de maatschappij waarin de arbeidersklasse de politieke macht zal hebben veroverd, waarin de socialisatie ten uitvoer wordt gelegd en waarin het socialisme wordt verwezenlijkt, zal de Staat als handhaver der rechtsorde blijvend zijn roeping hebben te vervullen.'³⁸ Dat was echter nog steeds een abstracte en theoretische constatering en hij voegde er dan ook aan toe dat het belangrijker was om aan de toekomstige staat inhoud te geven, 'wij zouden willen zeggen: *warmte* te geven'.³⁹ Hij eindigde zijn proefschrift met het benadrukken van de urgentie om de door hem onderzochte lijnen van ontwikkeling verder uit te stippelen en koppelde dat vervolgens een op een aan de crisis van de democratie: 'Het is ter bescherming van deze bedreigde veste der democratie, dat de sociaaldemocraten hebben ontwikkeld hun positief Staatsbegrip: de constructieve gedachte van het Staatsbeeld der sociaaldemocratie.'⁴⁰

De dissertatie van Van der Goes uit 1930 geeft de overgang aan naar een ontwikkeling binnen de sociaaldemocratie waarbij de discussie over de rol van de staat verschoof naar vraagstukken van democratische selectie,

de scheiding van machten en de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid. Tekenend voor deze ontwikkeling is een recensie van zijn proefschrift waarin geconcludeerd werd: 'Wat de heer van der Goes als het staatsbeeld der sociaaldemocratie beschouwt, is een meer ontwikkelde vorm van den democratischen staat, die ongetwijfeld ook menig "burgerlijk" theoreticus, die niet de overwinning van het socialisme verwacht, als een zeer waarschijnlijk toekomstbeeld zal beschouwen.'⁴¹ De studie was eveneens een voorproefje op het rapport dat de Commissie Nieuwe Organen kort daarop zou publiceren.

Van der Goes van Naters promoveerde op 11 juli 1930 aan de Rijksuniversiteit Leiden, met oud-studiegenoot Frits de Jong en Stuuf Wiardi Beckman als paranimfen. Na afloop gaf hij een feest bij het casino in Noordwijk: 'Ik beschikte – het klinkt wat rauw, maar het verband is er – door de dood van mijn vader over nogal wat contant geld, dus gaf ik een daverende promotiefeest in het Casino in Noordwijk. In een crisisjaar! De hele subcommissie van Nieuwe Organen (de subcommissie voor de Verordenende Bevoegdheid) was aanwezig.' Wiardi Beckman stuurde hem de week daarop de rekening, die 'niet laag' was. Maar, zo vervolgde hij in zijn brief aan Anneke en Marinus: 'Dat het feest zo'n volkomen succes was, zal je, hoop ik, wel over de schrik van deze twee papertjes heen helpen. Vader schreef ons dezer dagen ook zeer enthousiast, ook zo kostelijk verrukt over Van der Waerden⁴², met wie hij samen vertrokken is, en Albarda. Zo is de diepere bedoeling van Dup, toen hij deze mensen samen liet aanzitten, wel volkomen verwezenlijkt.'⁴³ De twee vrienden bewogen zich inmiddels met gemak in de partijtopy en met zijn dissertatie had Van der Goes van Naters zijn visitekaartje afgegeven.

Technocratisch socialisten

Dat hooggestemde idealen niet per se strookten met de partijpolitieke werkelijkheid waarin zaken als inkomen, posities, prestige en macht ook een rol spelen, had Van der Goes al direct aan den lijve ondervonden toen hij begin jaren twintig in Nijmegen kennismaakte met de plaatselijke SDAP: 'De partij was een zootje. Hysterische ruzies, gillende vrouwen, krijsende mannen. De Internationale begint met de regel "Ontwaak, verworpenen der aarde". Nou, het waren de verworpenen der aarde, en erg geordend ging het er niet aan toe. Het deed me denken aan Paulus' gekanker op de eerste christenen: óók vrij wilde figuren. Hoeren, armelui, van alles

en nog wat. Geeft niet, je moet naar de inhoud kijken, je op de Zaak concentreren.’⁴⁴ Van der Goes beschouwde de wanorde van de Nijmeegse SDAP als ‘een uiting van het door Marx geanalyseerde “vervreemdingsproces” en we hebben er nooit over gepeinsd om dáárom uit de partij te lopen! In beide afdelingen hebben wij echte vriendschappen gehad onder de meerderheid die niet aan complexen leed.’⁴⁵ Dit neemt niet weg dat hij met de verschillen in de partij moest zien om te gaan. Het irriteerde hem dat Gerard Corduwener (1882-1940), die in 1917 als eerste sociaaldemocraat voor de SDAP in de Nijmeegse gemeenteraad was gekozen, hem bijvoorbeeld altijd ‘meneer Van der Goes’ bleef noemen in plaats van ‘partijgenoot’. In zijn memoires kan hij het niet nalaten te vermelden dat deze ‘kleine stucadoorsbaas’ zijn bouwjongensallure altijd behield.⁴⁶ En hoewel Van der Goes het voorval een halve eeuw later als ‘een verfijnde pesterij’ van Corduwener afdeed, geeft het wel degelijk aan dat standsverschillen een rol speelden in de dagelijkse politieke praktijk. Net als de anderen uit de groep ‘kenteringsocialisten’ waartoe hij gerekend wordt, bestond die dagelijkse praktijk echter al snel uit een leidende rol in de partij.⁴⁷ Hierdoor behielden zij over het algemeen een grote afstand tot de arbeidersklasse.

Kenmerkend aan de groep sociaaldemocraten die in het interbellum de koerswijziging binnen de SDAP tot stand bracht, is dat deze jongere generatie zich niet per se afzette tegen de oudere generatie, maar juist opvallend snel deel van het establishment uitmaakte. Vrijwel alle jongeren die in de jaren tussen de twee wereldoorlogen een vooraanstaande positie in de SDAP zouden bemachtigen, waren afkomstig uit een gegoed en vaak intellectueel milieu. De basis voor een succesvolle start van een maatschappelijke loopbaan werd gelegd in de socialistische jeugdbewegingen en sociaaldemocratische studentenclubs. Hier leerden zij niet alleen elkaar kennen, maar kwamen zij ook in contact met vooraanstaande partijleden. Door hun toedoen werd er in de jaren twintig en dertig geleidelijk aan steeds meer afscheid genomen van het marxisme, om plaats te maken voor een reformistische koers. Belangrijker misschien nog dan deze ideologische component, was het feit dat binnen de context van de partij de mogelijkheid ontstond om moderne wetenschappelijke ideeën te ontwikkelen die zij in dienst van de maatschappij in wilden zetten. Het technocratisch denken werd vooral door deze groep jongeren dominant in de SDAP. Het betrof niet alleen het ingenieursdenken van bijvoorbeeld Hein Vos en Jan Tinbergen, maar gold ook voor de sociologische inzichten van Hilda Verwey-Jonker of de juridische opvattingen van Van der Goes van

Naters. Vanuit de overkoepelende gedachte van gemeenschapszin ontwikkelden zij allen vanuit hun eigen vakgebied een ontwerp voor een nieuwe maatschappij.⁴⁸

Met de ideeën over een nieuwe ordening van de maatschappij ging een discussie over deskundigheid gepaard en de vraag hoe de rol van de deskundige zich verhiel tot de democratie. Het boek van vooraanstaand SDAP-lid en hoogleraar sociologie en criminologie Wim Bonger, *Problemen der democratie* (1934), zou daarop van grote invloed zijn. Volgens Bonger was het beginsel van selectie, waarin aan de kwalitatief besten het bestuur werd opgedragen, inherent aan de democratie. De vooruitgang van de mensheid was volgens hem afhankelijk van het feit dat een gedeelte ervan bekwaamer was en verder vooruit kon zien dan de doorsneemens.⁴⁹ Tien jaar daarvoor had Bonger dit principe al deels aangestipt in een rede voor de Sociaaldemocratische Studentenclub in Amsterdam over de verhouding van intellectuelen tot het socialisme (vlak voor De Man zijn werk hierover uit zou brengen). Daarin stelde hij dat het van belang was dat de beweging juist in deze tijd (1925) intellectuelen nodig had, voor de 'bij uitstek zware en steeds zwaarder wordende taak' een nieuwe maatschappelijke orde te grondvesten.⁵⁰

Bonger meende dat er in de toekomst geen hoofdarbeiders meer nodig zouden moeten zijn, of alleen diegenen die uit de arbeidersklasse afkomstig waren. Hij wilde ook niet ontkennen dat uit de arbeidersklasse talrijke personen met 'voortreffelijken intellectueelen aanleg' voortkwamen. Hij vervolgde: 'is dit echter voldoende, dat al dezen hun intellect en hun kracht in dienst stellen van de sociaaldemocratie? Neen! Daarvoor is ook nog noodig zoo iets als *karakter*. Intellect alleen is niet voldoende om iemand er toe te brengen alle moeiten en lasten op zich te nemen, die men zich moet getroosten, wanneer men zich schaart aan de zijde van de arbeidersklasse.'⁵¹ Bonger vreesde dat de begaafden die uit de arbeidersklasse omhooggeklommen waren zich vervolgens alleen om materiële zaken druk zouden maken en zich niet meer zouden bekommeren om hun voormalige lotgenoten. Daarom had de beweging meer intellectuelen nodig, en wel idealistische intellectuelen.⁵² De ideeën van Bonger en met name zijn werk over de democratie, vonden grote weerklank in de SDAP. Van der Goes schreef een lovende recensie over het boek van zijn partijgenoot, waarin hij het selectiebeginsel 'het door en door gezonde, regenererende element der democratie' noemde en ook het intellectuelenvraagstuk aanstipte:

Het is zéér verheugend, wanneer door de schitterende acte en offervaardigheid van onze militante partijgenooten de achterban bij het leger wordt getrokken... maar wie daarvan zullen vérder komen, dan de achterste gelederen? [...] Op blz. 147 bespreekt Bonger de vraag, hoe het komt, dat wij niet meer intellectuelen trekken. Hij komt tot de conclusie – en ik weet er ook wel wat van – dat onze beweging steeds slechts de sterk-idealistische intellectuelen zal kunnen krijgen. Aecipio! Maar laat onze partij dan toch in godsnaam voorop stellen, dat zij op idealistische wijze idealistische doeleinden nastreeft, zooals zij inderdaad toch doet, en laat zij zich niet meer schamen.⁵³

Vliegen waarschuwde het bestuur dat voor het partijkader niet alleen jonge intellectuelen dienden te worden aangezocht, maar ook arbeiders die vooral in de vakbeweging te vinden waren. Er waren genoeg intelligente jonge arbeiders met een goed verstand en hun ‘geringe algemeene ontwikkeling’ kon opgevijseld worden.⁵⁴ Of dat goed lukte is de vraag. De veelbelovende academici kwamen in ieder geval wel. Het werk dat Van der Goes met zijn geestverwanten in gang had gezet, leidde eind jaren dertig tot een stevig nieuw theoretisch fundament, resulterend in een nieuw beginselprogramma, maar zorgde er tegelijkertijd voor dat de partij er nog niet in slaagde massa-aanhang te verkrijgen.

De instroom van academici in de partij leidde tot spanning met de achterban. Illustratief voor de verschuiving die in de sociaaldemocratie gaande was, is de beschrijving van het congres in 1935. Van der Goes van Naters verdedigde het Nieuwe Organen-rapport in een volgens het congresverslag ‘streng wetenschappelijk en moeilijk betoog’.⁵⁵ Hetzelfde gold voor Hein Vos en zijn betoog over het Plan van de Arbeid. De nieuwe locatie waar het congres gehouden werd, het Concertgebouw in Amsterdam, lijkt een onderstreping van de sfeer die de partij op dat moment tekende:

Eigenaardige sensatie voor den langjarigen congres-bezoeker om al die oude en vele nieuwe gezichten ineens in een geheel andere zaal te zien. 't Congres is verhuisd naar een nieuwere buurt en we voelen ons allen wat onwennig. Iedere afgevaardigde schiet na twee zittingen doorgaans al een beetje in. Hij went aan de zaal, kent zijn hoekje, weet hoe zijn stoel het makkelijkst zit, heeft vriendschap met buurlui en een overeenkomst met den kellner

gesloten om gauw zijn kopje troost te krijgen – kortom voelt zich thuis. En al die kleine intimiteitjes zijn nu gebroken. We zitten in het grote Concertgebouw en luisteren naar ir. H. Vos, die het ontwerp-Plan van de Arbeid uiteenzet in een lang gedetailleerd betoog, waarin hij geen enkele concessie doet aan het gemakkelijke luisteren. De inleiding is streng wetenschappelijk en stelt de hoogste eisen aan het concentratievermogen. Een wetenschappelijk bureau is nu eenmaal geen amusementsinrichting en een Plan van de Arbeid geen onderhoudend gezelschapsspel, doch een doorwrocht, degelijk gefundeerd project.⁵⁶

De theoretici in de partij hadden in de jaren twintig en eerste helft van de jaren dertig de ene na de andere commissie ingesteld, rapporten geschreven, en diepgravend onderzoek gedaan. De afstand tot degenen voor wie de plannen werden uitgedacht bleef echter groot: het gewone partijlid en het kiezersvolk dat overtuigd moest worden op de SDAP te stemmen. De verbolgenheid van de inmiddels bijna tachtigjarige SDAP-oprichter Vliegen in 1939 spreekt boekdelen: ‘Toen ik in 1934 mijn brochure “Van woord tot daad” schreef, die een pleidooi voor industrialisatie bevat, heb ik een ernstige tactische fout begaan. Ik heb er namelijk een populair, voor de massa der arbeiders begrijpelijk, geschrift van gemaakt, waarvoor het intellect van de partij de neus optrok. Zo’n probleem vereist nu eenmaal een zwaarwichtig betoog, met veel zwaarwichtige termen, die alleen door een élite kunnen worden verstaan. Iets als het dikke boek over het Plan van de Arbeid, dat alle waardering waard is, maar zeker niet door meer dan 2 of 3 percent van de partijgenoten is uitgelezen.’⁵⁷

Van nieuwe organen naar een staatkundig stelsel

Voor Van der Goes van Naters was het werk als secretaris van de Commissie Nieuwe Organen de eerste kennismaking met een officiële commissie van de partij. Dat maakte indruk. ‘Nooit vergeet ik de eerste vergadering in het Kamergebouw: de deftig-ouderwetse Eerste Commissie-kamer, de vriendelijke bodes die thee binnen brachten en vooral ook de natuurlijke wellevendheid en intelligentie van Albarda zelf.’⁵⁸ De andere secretaris in de commissie was de latere minister van Justitie Leendert Donker (1899-1956), voor wie het ook de eerste functie in een dergelijke commissie was. De Commissie Nieuwe Organen was in 1926 ingesteld, naar aanleiding

van de grondwetsherziening van 1921 waarin een artikel opgenomen was dat het mogelijk maakte om 'aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheid [te] geven' (art. 194). Opdracht van de commissie was het partijbestuur te adviseren over de juridische kant van de socialisatie en dit uit te werken binnen de mogelijkheden van de bestaande grondwet door middel van een rapport.⁵⁹

In de inleiding van het rapport *Nieuwe Organen* distantieerde de commissie zich uitdrukkelijk van reactionaire en antidemocratische zienswijzen. Het parlementaire stelsel moest niet verdwijnen, het moest slechts anders worden georganiseerd. Met instemming werd erop gewezen dat Troelstra al de fouten in het staatsbestel had aangetoond, die inmiddels algemeen erkend werden. In tegenstelling tot Troelstra echter, was het niet de bedoeling er net als Troelstra een eigen politiek systeem, hoewel 'grootsch van conceptie', tegenover te stellen. De grondwetsherziening bood 'een goede basis voor verdere ontplooiing van onze staatsinrichting'.⁶⁰ In de bestaande liberale staat konden bevoegdheden slechts worden overdragen aan provincie en gemeente. Om de taak van de staat te verlichten zou er daarom decentralisatie van wetgeving moeten plaatsvinden op basis van en als aanvulling op de bestaande democratische instellingen. Dit zou moeten gebeuren door nieuwe instituties in het leven te roepen met een verordenende en wetgevende taak. Dat betekende het uitvaardigen van rechtsnormen en het nader uitwerken en toepassen ervan. Het ging om een ordeningsprincipe op functionele en dus niet meer op territoriale grondslag: niet alleen bedrijfsorganisaties ('bedrijfsschappen' zoals een kolenschap of een electriciteitsschap), maar bijvoorbeeld ook corporaties op het gebied van sociale verzekeringen, woningbouw en ruimtelijke ordening.⁶¹

Zowel belanghebbenden (werkgevers en werknemers van een bepaalde bedrijfstak) als deskundigen zouden zitting nemen in deze organen. Hier kwam dus het zwaartepunt van wetgeving en bestuur te liggen. De belangrijkste functie van de staat lag in het controleren van het geheel van rechtsvormende organen en het handhaven van de eenheid ervan. Aan de top van de organen kwam een Algemene Economische Raad om regering en parlement van advies te voorzien. De leden die in de verschillende raden zitting zouden nemen moesten een afspiegeling zijn van de maatschappij en van wat daarin leefde. In het rapport werd gewezen op de versterking van de democratie door het in het leven roepen van nieuwe organen en op het feit 'dat door de instelling dezer organen tal van onderwer-

pen onttrokken zullen worden aan de sfeer der bureaucratie en op het niet te onderschatten voordeel, dat een veel grotere groep van burgers, dan thans, wordt geroepen tot het verwezenlijken der Staatstaak, wat voor een opgewekt staatkundig en politiek leven niet dan bevorderlijk kan zijn'.⁶² Het rapport beoogde zodoende een veel directere vorm van democratie, en week dus wel degelijk af van het bestaande stelsel.⁶³

Over hoe de corporaties precies zouden functioneren bleef het rapport vaag. Het eindigde met te benadrukken dat het slechts een lijn der ontwikkeling had willen aangeven en niet concreet wilde voorschrijven wat er in elke 'phase van vermaatschappeling' moest gebeuren: 'onze taak was slechts het aandragen van materiaal; aan de politieke bouwers van het gebouw der Toekomst staat het, dit materiaal op het juiste tijdstip en in de juiste hoeveelheden, te gebruiken'.⁶⁴ Daar kon de partij het mee doen. Vooralsnog was er binnen de SDAP echter weinig aandacht voor het rapport, dat in 1931 gepubliceerd werd maar nog niet officieel tijdens een congres gepresenteerd was. Twee leden van de commissie zelf ondertekenden het rapport uiteindelijk niet. Aan het rapport was een minderheidsnota toegevoegd waarin Bonger en Wibaut aangaven dat zij het met de fundamentele gedachte van het rapport niet eens waren, ondanks het feit dat het 'een eerbiedwaardige arbeid [was], waarvoor men hun, die hem in hoofdzaak hebben verricht, met name de beide secretarissen, ten zeerste erkentelijk moet zijn'.⁶⁵ Wibaut en Bonger konden zich niet vinden in het idee dat de staat niet meer tegen zijn taak opgewassen zou zijn en zagen er geen heil in de socialistische gedachte via artikel 194 door te willen voeren. Niemand twijfelde eraan dat deze taak veranderd en zwaarder was, 'doch dit is o.i. nog geen reden nieuwe organen te gaan uitdenken, die het organisme van den staat in zijn grondslagen aantasten. De machinerie, hoewel krachtig verbeterd, kan nog veel doeltreffender gemaakt worden, de gedachte der decentralisatie – met behoud der bestaande grondslagen van den staat – kan nog veel verder worden doorgevoerd'.⁶⁶ De staat kon volgens Bonger en Wibaut niet volgens twee principes tegelijk georganiseerd zijn: enerzijds op basis van de gemeenschap en anderzijds door belanghebbenden in corporaties. Dat zou onherroepelijk tot een 'eindelooze competentie- en belangenstrijd' leiden, wat niet in het belang van de gemeenschap zou zijn.⁶⁷

Verder werd er aan het rapport op dat moment weinig aandacht besteed in de partij. Er waren dringender zaken die om een oplossing vroegen: het partijbestuur was verwickeld geraakt in een strijd met revolutio-

naire opposanten, onder wie Jacques de Kadt, die vonden dat de partijkoers te veel van het marxisme afweek. Zij zouden zich in 1932 afscheiden en de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) oprichten. Daarnaast nam de behoefte aan een economisch plan toe door de stijgende werkloosheid. Het rapport werd door de actualiteit ingehaald. Bij de verkiezingen die in april 1933 na de val van het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck werden uitgeschreven, verloor de SDAP stemmen. Zodoende deed de merkwaardige situatie zich voor dat er in 1933 wederom een commissie werd ingesteld, de commissie 'tot vergelijkend onderzoek van politieke systemen', die moest werken aan een duidelijkere staatkundige opvatting van de SDAP.

De nieuwe commissie bestond deels uit dezelfde personen, onder wie Van der Goes. Hij vormde een subcommissie met Wiardi Beckman, die nieuw erbij kwam, en George van den Bergh, met wie hij ook in de Nieuwe Organencommissie had gezeten. Gedrieën schreven zij het zevende hoofdstuk van het rapport ('Eigen opvatting. Staatkundig stelsel der Sociaal-Democratie'). De belangrijkste voorwaarden voor een staatkundig stelsel van de sociaaldemocratie werden hierin nog een keer uiteengezet: een positieve houding ten aanzien van de staat in combinatie met de ordening van de maatschappij op corporatieve grondslag en ten slotte de tweeenheid van socialisme en democratie. De positieve houding tegenover de staat werd afgezet tegen dictatuur: 'Wat in eeuwen van strijd en ontwikkeling is verkregen, dat alles gaat door een overwinning der dictatuur verloren. De rechtszekerheid, de gebondenheid van de Staat aan het Recht, de vrijheidsrechten, de vrijheid van conscientie, de vrijheid van wetenschap en kunst, kortom al die geestelijke goederen en waarden, waarvoor de besten van het menselijk geslacht, door de eeuwen heen, hun leven veil hebben gehad – zij zijn in gevaar. Zij vormen wezen en inhoud der democratie; de dictatuur moet ze met lompe voeten verdedigen.'⁶⁸

Waar Nieuwe Organen het corporatisme nog tot op zekere hoogte als alternatief op de parlementaire democratie voorgesteld had, werd in 1935 in het nieuwe rapport *Het staatkundig stelsel der Sociaal-Democratie* dit stelsel juist uitdrukkelijk als een 'synthese' van parlementarisme en corporatisme gepresenteerd.⁶⁹ In tegenstelling tot wat in Nieuwe Organen was gesteld, werd de taak van de staat nu niet meer gedefinieerd als het bewaren van eenheid tussen de verschillende organen, maar waren de organen er slechts nog voor aanvullende wetgevende arbeid. In plaats van con-

trole uit te oefenen zou het parlement nu juist de richtlijnen moeten aangeven. De grondslag van het staatsbestel was de parlementaire democratie die het algemeen belang zou waarborgen. Democratie geprezen als 'het kostelijkste cultuurgoed, dat wij bezitten. Democratie betekent vertrouwen in de mens, eerbied voor iedere menselijke persoonlijkheid. Democratie en geestelijke vrijheid zijn onverbrekkelijk verbonden; waar de democratie verdwijnt, houdt de geestelijke vrijheid op te bestaan.'⁷⁰ In eerste instantie was democratie voor de SDAP een middel geweest om een socialistische maatschappij te verwezenlijken, waarbij zowel de mogelijkheid van een parlementaire democratie als een revolutionaire situatie opengelaten werd. Vanaf het midden van de jaren dertig ging de SDAP zich echter steeds sterker profileren als hoeder van de parlementaire democratie. Ondanks deze koerswijziging werd in 1935, twee weken na het verschijnen van het rapport *Het staatkundig stelsel*, alsnog het Nieuwe Organen-rapport gepresenteerd op het SDAP-congres, waar tegelijkertijd ook het Plan van de Arbeid voor het eerst voorgelegd werd.⁷¹

Van der Goes presenteerde de hoofdgedachten van het Nieuwe Organen-rapport. Met gevoel voor retoriek besloot hij zijn verhaal met de woorden: 'Niet voor niets hebben wij het Rapport Nieuwe Organen doen eindigen met de woorden van Maxime Leroy⁷²: "*Vanaf heden de vormen van de toekomstige proletarische Staat voorbereiden*". Deze woorden bevatten een feit, maar zij houden óók een belofte in; een belofte, die in het laatste punt der Resolutie onder woorden wordt gebracht. Voor mij persoonlijk betekent het brengen van die belofte een stuk levenswerk. Ik heb Troelstra kort voor zijn dood beloofd, daarvoor mijn persoon tot inzet te geven, en ik zou mij schamen, die belofte niet gestand te doen...'⁷³ In hoeverre Van der Goes bij de uiteindelijke presentatie van het rapport nog in de geest van Troelstra handelde, is de vraag. In het laatste punt van de resolutie waar hij naar verwees, werd de overtuiging uitgesproken dat de instelling van nieuwe organen een belangrijke stap was op weg naar socialisatie en uiteindelijk de verwezenlijking van 'de democratisch socialistische maatschappij-orde'. Dat dit in 1935 iets heel anders was geworden dan de toekomstige proletarische staat, moge inmiddels duidelijk zijn.

5

Een rode stuurman in het roomse zuiden

In 1930 verhuisde Van der Goes van Nijmegen naar Heerlen. De socialistische beweging had hard mensen nodig om in het zuiden van het land meer invloed te kunnen uitoefenen. Jonge intellectuelen die blijk hadden gegeven toegewijd te zijn aan de socialistische zaak werden door het partij kader bij uitstek geschikt bevonden in deze strijd voorop te gaan. Voor Van der Goes was het een uitgelezen kans om Nijmegen en het kantoor van zijn vader te verlaten en zijn geluk in Limburg te beproeven. Vanaf dat moment zou hij zich volledig aan de arbeidersbeweging wijden door middel van juridisch advies en scholing van arbeiders. Het zouden geen gemakkelijke jaren worden. Ondanks het feit dat de socialisten sinds het begin van de twintigste eeuw hun aanhang in Limburg hadden zien groeien, was het nog steeds een bijzonder vijandige omgeving voor socialisten. Maar ook binnen de rode familie kreeg Van der Goes te maken met onenigheid. Tegelijkertijd raakte hij er tijdens de Limburgse jaren van overtuigd dat samenwerking met de katholieken noodzakelijk was om de positie van arbeiders te verbeteren en onderzocht hij in deze periode op welke gebieden toenadering mogelijk was.

Een nieuwe stuurman op de brug

Heerlen was toen Van der Goes er in 1930 arriveerde het centrum van de mijnstreek, een van de rijkste steden van Nederland. Steenkoolwinning vond in eerste instantie alleen in het gebied rond Kerkrade plaats, maar toen in Heerlen ontginbare steenkolenlagen ontdekt werden, kwamen er nieuwe mijnbedrijven. Spoorlijnen en nieuwe wegen werden aangelegd om de steenkool naar de industrieën overal in Nederland te kunnen vervoeren. De enorme expansie van de mijnindustrie had een groot aantal arbeidsmigranten naar Limburg gebracht. De Staatsmijnen hadden in 1930 circa 21.000 mijnwerkers in dienst en daarnaast waren er particuliere mijnbedrijven zoals de Oranje-Nassaumijnen, waardoor het totaal aantal mijnarbeiders in Limburg in dat jaar bijna 38.000 bedroeg.¹

Sinds de opkomst van de mijnindustrie werden zowel vanuit de katholieke kerk als vanuit de socialistische beweging initiatieven ontwikkeld om de arbeider voor zich te winnen. Over de gewenste inrichting en ontwikkeling van de katholieke arbeidersbeweging bestond in eerste instantie geen eensgezindheid.² In Limburg werd in 1910 priester en theoloog Henri Poels (1868-1948) tot 'aalmoezenier van sociale werken' benoemd. Dit was een functie gericht op sociale en economische verbeteringen voor arbeiders die ervoor moesten zorgen dat zij niet ten prooi zouden vallen aan de socialisten, het 'onkruid in de tuin des heeren', aldus Poels.³ Tijdens een vergadering van de Nederlandse Mijnwerkersbond in Meerssen (nabij Maastricht) op 15 april 1911, werd hij door de volle zaal met mijnwerkers volgens katholieke krant *De Tijd* 'schouder aan schouder in dichte rijen' met gejuich ontvangen. De krant schreef vervolgens over zijn rede:

De toestanden zijn ernstig. In het landelijke Zuid-Limburg, waar de mensen zo gelukkig leefden, komt een grote verandering, groter dan we wel vermoeden. [...] Als we niet oppassen, wordt het geloof hier verstikt. Dat zal niet gebeuren als de arbeiders schouder aan schouder arbeiden, in de ene hand de troffel om op te bouwen een beveiligende wal, en in de andere hand het zwaard, om daarmee de kraaiende rode haan van de muren te jagen. (applaus). [...] Al zouden in andere landen de socialisten revolutie kunnen maken, hier in Limburg zullen ze het Kruis niet van de toren vermogen te halen, zolang wij er zijn. Wij mijnwerkers, die tot het laatst zullen strijden voor ons geloof! (Donderend applaus). [...] Er is geen godsdienst denkbaar, die meer gedaan heeft en nog doet en doen kan voor de arbeider, dan juist de katholieke kerk! (Langdurige toejuichingen).⁴

Als geestelijk adviseur van de mede door Poels in het leven geroepen Limburgse Rooms-Katholieke Werkliedenbond herstructureerde hij de katholieke organisaties en zette hij een netwerk op van sociale verenigingen en instellingen. Deze moesten de arbeider van wieg tot graf aan de katholieke kerk binden. Zo zorgde de in 1911 opgerichte centrale van woningverenigingen Ons Limburg voor betaalbare woningen voor mijnarbeiders. De zogenoemde mijnwerkerskoloniën waren wijken dicht bij de mijn, gebouwd naar voorbeeld van de Engelse tuinsteden. Licht, lucht en ruimte

dienden als contrast met het zware ondergrondse werk en de aanleg van een eigen moestuin werd gestimuleerd. Woningen waren een machtig middel waarmee zowel het mijnbedrijf als de kerk de greep op de arbeider kon verstevigen. Een van de manieren om het werken in de mijn aantrekkelijk te maken was de arbeider via de mijnonderneming een woning te bieden. De mijnonderneming maakte afspraken met de woningbouwverenigingen om een bepaald percentage huurwoningen voor het personeel te reserveren. Dat betekende ook dat arbeiders bij ontslag zonder pardon uit hun woning gezet konden worden en dan met een vaak groot gezin op straat stonden.⁵

Op initiatief van Poels werden eveneens de eerste 'gezellenhuizen' opgericht, waar jonge vrijgezelle mijnwerkers slaappleatsen of kamers konden huren terwijl er tegelijkertijd in de huizen op werd toegezien dat het er ordelijk en zedelijk aan toeging.⁶ De komst van buitenlandse arbeiders, veelal uit het Ruhrgebied en Oost-Europa, werd door de katholieke kerk als gevaarlijk gezien. Deze jonge mannen werden specifiek ontvankelijk geacht voor goddeloze socialistische invloeden. Dat zou een gevaar voor de zedelijkheid betekenen, met een verlies van de traditionele katholieke waarden tot gevolg. Zedelijk verval (drankmisbruik, vrij seksueel verkeer en ontkerkelijking) moest te allen tijde worden voorkomen en daartoe stelde de woningbouwverenigingen inspectrices aan. Zij legden, vaak on-aangekondigd, huisbezoeken af en controleerden de zedelijke en hygiënische toestand van de woningen.⁷

De arbeidersbeweging groeide in Limburg gestaag. De SDAP slaagde erin haar invloed op steeds meer plaatsen in Limburg uit te breiden, overal kwamen afdelingen van de partij. Na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht behaalde de SDAP in 1918 negen procent van het totale aantal stemmen in Limburg en het jaar daarop werden SDAP-leden verkozen in de Provinciale Staten en gemeenteraden.⁸ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 wist de partij zelfs bijna een derde van de stemmen te behalen in Heerlen, Maastricht en Kerkrade. Ook het aantal leden van de vakbeweging groeide. Voor de katholieken werden de sociaaldemocraten een factor om rekening mee te houden. In reactie daarop begonnen zij in de jaren twintig met een tegenoffensief. Katholieke organisaties hielden antisocialistische propagandatochten en oefenden druk uit op zaalverhuurders om hun vergaderruimte niet ter beschikking te stellen aan linkse organisaties.

Voor de SDAP was het zaak een nieuwe strategie te bedenken om haar

greep op de arbeider in het zuiden te verstevigen. Dat was lastig. Mijnwerkers bleven niet altijd op dezelfde plek, zij trokken verder als er elders meer te verdienen was. En als zij wel langere tijd ergens waren, dan bemoeilijkten de ploegendiensten (er waren ochtend-, avond- en nachtdiensten) het geregeld vergaderen, iets wat noodzakelijk was om de partij te doen groeien. Het ontbrak de socialistische beweging ook aan een stevig partij kader in de mijnstreek, met uitzondering van Maastricht. De meeste leidende figuren kwamen van boven de rivieren, maar doorgaans hielden zij het niet lang vol in het zuiden vanwege hun onbekendheid met de streek.⁹ Dat gold ook voor propagandisten uit 'Holland'. Zij waren op zich wel bereid het werk op zich te nemen 'als het salaris opweegt tegen de verdrietelijkheden, die aan een verbanning zoover van de beschaafde wereld vastzitten'¹⁰, zoals een van de sollicitanten het begin twintigste eeuw verwoordde. Bovendien was er voortdurend sprake van strijd binnen de rode beweging, vooral de verhouding tussen de vakbonden (NVV) en de partij was ronduit slecht. Versterking in het zuiden was broodnodig.

Partijvoorzitter Jan Oudegeest schreef in 1929 in een brief aan medebestuurder Jan Duys: 'In overleg met de Vakbeweging is het mij gelukt om een onzer jonge academici, die reeds meermalen blijk gegeven heeft over de noodige intellectuele krachten te beschikken en zich toegewijd in zijn vrije tijd in dienst van de Partij heeft gesteld, bereid te vinden zich in Limburg als advocaat te vestigen, ten einde daar de brug te vormen met de gestudeerde krachten, die in zoo groote getale in het mijn district aanwezig zijn, om daardoor onze beweging in Zuid-Limburg meer standing te geven.'¹¹ Het besluit om Van der Goes te vragen was een weloverwogen keuze geweest. Zijn commissiewerk, het feit dat hij actief was bij het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IvAO) en de AJC en bekend was bij de partijleiding, maakten hem tot een goede kandidaat om de taak in Limburg op zich te nemen. Dat zijn vrouw eveneens de socialistische zaak toegewijd was door haar werk als AJC-leidster maakte de keuze voor hen extra aantrekkelijk. In Limburg zouden zij het werk, waar zij 'uit idealistische motieven' voor gekozen hadden, kunnen voortzetten en uitbreiden: 'Onze beide partijgenooten beschouwen het werk, wat zij in Limburg aangaarden, als een levenstaak.'¹²

Voor de zaak definitief rond was, moesten er afspraken gemaakt worden over de betaling. Dat Marinus en Anneke er uit idealistische motieven voor kozen om naar Limburg te komen, betekende niet dat zij geen bron van inkomsten nodig hadden. De in 1927 opgerichte SDAP-Commissie 'on-

derzoek van de toestanden in Limburg' vergaderde over wat zij het jonge paar te bieden had. Gedacht werd in eerste instantie aan een garantiesalaris van drieduizend gulden per jaar, maar de vraag was hoe dat moest worden opgebracht. Van der Goes stelde daarom ten behoeve van de commissie een rapport op met daarin een overzicht van wat hijzelf aan inkomsten nodig dacht te hebben. Dat kwam neer op bijna het dubbele bedrag, een kleine zesduizend gulden per jaar, waaraan hij met een eigen advocatenpraktijk duizend gulden dacht te kunnen bijdragen.¹⁵ De rest zou door de partij en het nvv moeten worden bijgelegd. Van der Goes was op dit bedrag uitgekomen na bestudering van de organisatie van het Bureau voor Arbeidsrecht in Friesland en van een vergelijkbare structuur uitgegaan.

Zijn voorstel leidde tot enige discussie in de partij. Chris van de Bilt, afgevaardigde van het nvv, had zijn twijfels over de financiële kant van de zaak: 'Het is ook niet de bedoeling geweest, om het zoo te doen, doch meer, dat een jong-idealistische advocaat hier de zaak zou aanpakken, zonder dat hiervoor aan de beweging hooge eischen dienden te worden gesteld.'¹⁴ Hij leek daarmee de idealistische motieven van Van der Goes in twijfel te trekken. Toen voorzitter Coen van de Lende benadrukte dat 'het idealistisch element' wel degelijk bij Van der Goes aanwezig was, haastte Van de Bilt zich te zeggen dat hij daar ook geen seconde aan had willen twijfelen. Hij wilde slechts de vraag opwerpen of de beweging de kosten wel zou kunnen dragen. Uiteindelijk bleek dit inderdaad mogelijk te zijn. De bijdrage van de SDAP werd bijeengebracht door vermogende partijleden aan te schrijven en hun om een bijdrage te vragen voor het zogenoemde Fonds ter salariëring van een intellectueel partijkader dat kort daarvoor in het leven geroepen was om de aantrekkelijkheid van de partij voor intellectuelen te vergroten.¹⁵

In de herfst van 1930 was het zover en verhuisden Marinus en Anneke naar Heerlen. Bij zijn komst schreef katholiek dagblad *De Tijd*: "Zal de nadere kennismaking tot wederzijdsche waardeering leiden"? Zoo luidt het onderschrift van het hoofdartikel, dat dit blad heeft gewijd aan de nieuwe middelen, welke de S.D.A.P. in Limburg gaat ontplooiën, nu door de komst van mr. V.d. Goes van Naters, een "nieuwe stuurman op de brug" is gekomen. In hoever is "wederzijdsche waardeering" tusschen katholieken en socialisten, in het algemeen en in de Mijnstreek in het bijzonder mogelijk en wenschelijk?"¹⁶

Weerbarstige praktijk

Het jonge gezin Van der Goes, uitgebreid met twee dochtertjes, Nina (1928) en Maja (1930), nam eind 1930 zijn intrek in een twee-onder-een-kapwoning op de Sint Franciscusweg in Heerlen, in de wijk Molenberg. Dit was een nog nieuwe wijk, gebouwd naar ontwerp van architect Jan Stuyt (1868-1934) met ondersteuning van woningverenigingscentrale Ons Limburg. De wijk werd vooral bevolkt door personeel van de Oranje-Nassaumijnen. Van der Goes woonde aan de voet van de berg, waar het hogere personeel van de mijnen woonde, de mijndirecteuren, mijnningeniërs en opzichters. Dagelijks liepen lange rijen ‘koempels’ op weg van en naar hun werk op de mijn langs de villa’s de berg op naar de arbeidershuisjes. Boven op de berg stond eveneens de Kerk van de Verschijningen van de Heilige Maagd Onbevlekt Ontvangen, van waaruit de pastoor de arbeiders in de gaten kon houden.¹⁷

‘Het Limburgse streng katholieke klimaat viel niet altijd mee,’ zei Van der Goes later in een interview.¹⁸ Maar vooral dankzij het huis dat hij met zijn gezin in Heerlen bewoonde hadden zij volgens hem toch nog een heerlijke tijd in Limburg. ‘Een nogal kapitalistisch pand eigenlijk,’ vond Van der Goes van Naters achteraf, ‘met een grote rotstuin. O, zaligheid, rotsen in je eigen tuin!’¹⁹ Het hek en houtwerk rond het huis lieten ze rood schilderen. ‘Dat was geen “politiek” –al dachten de Limburgers van wél,’ schreef hij in zijn memoires. ‘De grote rode vlag, die we met 1 mei hesen, was wél politiek: een boodschappenjongen die er te lang naar bleef kijken, tuimelde van zijn fiets. Een rode vlag midden in de villabuurt!’²⁰ Het was echter niet zozeer het strenge katholieke klimaat, als wel de rode familie zelf die de periode dat Van der Goes in Limburg doorbracht niet altijd makkelijk maakte.

Naast het voeren van zijn eigen advocatenpraktijk, waar hij via de partij onder meer de VARA en de Nederlandse Handel-Maatschappij (later ABN) als cliënt kreeg²¹, kreeg Van der Goes in Limburg een drieledige taak: het adviseurschap van het NVV, het dagelijks bestuur van de ‘Neutrale Volksschool’ en cultureel werk bij het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en AJC. Ten eerste kreeg hij als adviseur voor het NVV de leiding over zeven Bureaus voor Arbeidsrecht, in Venlo, Roermond, Sittard, Kerkrade, Vaals, Maastricht en Heerlen. Het Bureau voor Arbeidsrecht gaf juridisch advies en verleende rechtsbijstand, à 25 cent per persoon. Het ging dan bijvoorbeeld om het opstellen van stukken in het kader van de Ongevallenwet,

waar een mijnwerker een beroep op kon doen als hij bijvoorbeeld door een bedrijfsongeval arbeidsongeschikt was geraakt. Ook verleenden de Bureaus hulp bij het opstellen van contracten en het indienen van verzoekschriften. De clientèle bestond over het algemeen uit ‘moderne’ arbeiders, zoals socialistische arbeiders werden genoemd, veelal arbeidsmigranten uit Duitsland, Polen en Joegoslavië. Zij kwamen in de jaren dertig vaak als eerste in de problemen toen er als gevolg van de crisis ontslagen vielen. In alle gebieden die onder het gecentraliseerde Bureau voor Arbeidsrecht in Limburg vielen, werden zogenoemde ‘correspondenten’ aangesteld, die rapportage uitbrachten aan Van der Goes en indien nodig gemachtigd werden op het kantongerecht aanwezig te zijn.²²

Ten tweede werd Van der Goes voorzitter van het dagelijks bestuur van de stichting ‘De Neutrale Volksschool’ in Heerlen en Hoensbroek. De SDAP pleitte voor een dergelijke school, omdat zelfs de openbare scholen in Heerlen een katholiek karakter hadden. Zo begonnen en eindigden de scholen iedere dag met een gebed. In de schoolboekjes werden socialisten zwartgemaakt. Zo schreef Van der Goes dat hij zich een keer bij de Inspecteur van Onderwijs beklaagde toen hij via een van zijn kinderen een lesboekje van de lagere school in handen kreeg met daarin een les over de opkomende mijnindustrie. Daarin stond een verhaal over een discussie tussen een vader wiens zoon in de mijnen wilde werken en een pastoor. Tot Van der Goes’ grote verontwaardiging vroeg de pastoor in het verhaal aan de vader: ‘wat wilt ge, moet uw zoon een dronkaard worden, een socialist?’²³ In 1932 kwam de eerste neutrale volksschool die 231 leerlingen telde aan de Kasteellaan in Heerlen tot stand, later kwam er nog een in Hoensbroek bij. Hoewel katholieke (en voor zover die er waren protestantse) scholieren ook welkom waren, was het in de praktijk een school waar vooral kinderen van socialisten naartoe gingen. Godsdienstonderwijs werd niet gegeven. De *Limburgse Koerier* schamperde bij de opening van de school: ‘Een ieder weet, dat de zoogenaamd “neutrale” school in werkelijkheid is een roode partijschool, om de kinderen buiten God en kerk op te leiden tot volbloed marxisten.’²⁴ Of zij daadwerkelijk tot volbloedmarxisten uitgroeiden is de vraag, maar de oprichting van de scholen droeg in ieder geval bij aan de versterking van het socialistische bolwerk in het zuiden. Het was de bedoeling er een groot aantal jonge sociaaldemocratische docenten aan te stellen: ‘Zij zouden voor de organisatie de krachten kunnen zijn, waaraan men in Heerlen zoo groote behoefte heeft,’ aldus de SDAP-commissie die onderzoek deed naar de situatie van

de partij in Limburg.²⁵ Een van deze jonge docenten werd Wim Thomasen, de latere burgemeester van Rotterdam. Samen met zijn vrouw An zouden ze de rest van hun leven bevriend zijn met Marinus en Anneke. In de avonduren werden de lokalen gebruikt voor het ontwikkelingswerk van de AJC. De neutrale volksscholen zouden het intellectuele middelpunt van de arbeidersbeweging in Heerlen moeten worden.

Dat sloot aan bij de derde taak die Van der Goes in Limburg kreeg toebedeeld: cultureel werk via het Instituut voor Arbeidersontwikkeling en de AJC, onder meer door het geven van cursussen zoals hij dat in Nijmegen ook al had gedaan. De studieclubs van het IVAO waren bedoeld voor intensieve scholing en vorming van arbeiders. Van der Goes leidde een groep 'meergevorderde' arbeiders die een cursus 'De ontwikkeling in Natuur en Maatschappij' volgde, kortweg 'cursus Kuyper' genoemd, naar de marxistische socioloog Rudolf Kuyper, die de cursus ontwikkelde.²⁶ Het was een mengeling van economie, sociologie, antropologie, geschiedenis en ethiek vanuit marxistisch oogpunt. Voor de clubleiders zelf werden ook speciale bijeenkomsten in het kader van deze cursus georganiseerd en er was het tijdschrift *Mededelingen voor leiders en leidsters van de plaatselijke studieclubs*. Hierin lichtte Kuyper zijn cursus toe en discussieerde erover met voor- en tegenstanders.²⁷

Van het contact met andere socialisten hadden Marinus en Anneke in eerste instantie hoge verwachtingen. Tijdens de eerste vergadering van het bestuur van de Neutrale Volksschool zei Van der Goes tegen zijn medebestuurleden: 'Wel stellen wij ons veel voor van de kameraadschap, die wij hier zullen ontmoeten. Dit is een voorwaarde waaraan zal moeten worden voldaan, willen wij het werk hier kunnen volbrengen.'²⁸ Ze bleken echter weinig aansluiting te vinden bij gelijkgestemden, althans, waar het socialisten betrof. De jarenlange onderlinge strijd tussen met name partij en vakvereniging en in het bijzonder de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond (ANMB) duurde nog voort toen zij in Limburg aankwamen. Voorzitter van de ANMB was in de jaren twintig en dertig Chris van de Bilt (1886-1975), 'een typische onderofficier-figuur'²⁹ volgens Van der Goes van Naters. Hij was degene geweest die in de SDAP-commissie over de situatie in Limburg een opmerking had gemaakt over de kosten die met de komst van Van der Goes voor de beweging gemoeid waren. In zijn memoires noemt Van der Goes de reactie van de ANMB op het feit dat de socialisten in Limburg een achtergestelde positie hadden 'stompzinnig': 'Het denkbeeld bijvoorbeeld om naast de katholiek georiënteerde scholen zelf

scholen te gaan stichten die model zouden staan voor het moderne onderwijs van toen, kwam niet van hen, het kwam uit “Amsterdam”. Zij accepteerden dat maar half. “Amsterdam” was de SDAP/NVV-intelligentsia, en daarop scholden zij bijna even hard als op de paus in Rome.⁵⁰ Aan Wiardi Beckman schreef hij over de voortdurende strijd tussen vakbond en partij. Die antwoordde daarop: ‘Dat het niet té druk wordt, dat je per se tijd houdt voor eigen werk en *studie*, daarvoor moet je zorgen. Niet alleen omdat de beweging dat in de eerste plaats van ons nodig heeft – van wie zou zij het anders krijgen – maar ook omdat dáár onze kracht ligt. Als we ons op het kritieke moment niet daarop kunnen beroepen, worden we door een vloed van min of meer bekrompen vakbondsbestuurders weggespoeld.’⁵¹

Voor Van der Goes lag het probleem niet alleen bij de traditionele scheiding tussen Limburgers en ‘Hollanders’ en het daarmee gepaard gaande cultuurverschil, maar ook bij het onderscheid in achtergrond en opleidingsniveau. Met de katholieke confrères in de advocatuur kon Van der Goes het veel beter vinden dan met zijn socialistische collegae. Hij ging op vriendschappelijke wijze met hen om en via de Orde van Advocaten hadden zij ‘meesterlijke diners’ in Maastricht of de Ardennen. Ook door de leden van de Limburgse adel werden Marinus en Anneke als gelijken behandeld, constateerde hij met genoegen.⁵² Tegelijkertijd herkende hij onder vooruitstrevende katholieken een zekere zielsverwantschap en standsbewustzijn. Dat was omgekeerd ook het geval. Zijn komst naar Limburg was onder de vooraanstaande katholieken vol verwachting aangekondigd. Tijdens de Sociale Studieweek, die vanaf 1925 jaarlijks in abdij Rolduc bij Kerkrade georganiseerd werd op initiatief van Poels, konden belangstellenden cursussen en lezingen door vooraanstaande wetenschappers, geestelijken en leken volgen over actuele maatschappelijke, politieke en sociaaleconomische onderwerpen. Tijdens deze week in 1930 sprak de Nijmeegse hoogleraar rechtsgeleerdheid Egidius van der Heijden (1885-1941) in een rede:

Verschil van levensopvatting mag ons niet blind doen zijn voor de offers, die sommigen onzer tegenstanders uit natuurlijke beweegredenen voor hun beginsel brengen. Zoo zal in uw kring niet onbekend zijn dat zich binnenkort in uw streek zal vestigen een jong sociaal-democratisch rechtsgeleerde, die zich ter beschikking van zijn partij heeft gesteld om hare belangen te dienen, daar waar zij versterking wenscht. Maar wat ge wellicht niet weet, doch weten

moogt om ook uw tegenstander te waardeeren, is dat deze strijder, afkomstig uit een der eerste families des lands, omwille van zijn overtuiging, daadwerkelijk afstand deed van niet geringe voorrechten, welke geboorte, stand en beroep hem schonken. Ziedaar een voorbeeld van schoone menselijkheid uit natuurlijke motieven, waarover wij ons verheugen moeten, al verzwaart het onze taak.³³

Volgens zijn biograaf schijnt Poels op de woorden van Van der Heijden 'spontaan en zonder zich een seconde te bedenken' te hebben gereageerd met de woorden dat als Van der Goes niet antireligieus zou zijn en daadwerkelijk het welzijn van de arbeider na zou streven, hij welkom zou zijn met Poels te komen praten.³⁴ Dat deed hij inderdaad, samen met Anneke. Van der Goes was onder de indruk van Poels vanwege zijn intellectualiteit en zijn bereidheid met hem over zijn socialistische ideeën te spreken. Met bewondering schreef hij in zijn memoires dat Poels *De geestelijke ommekeer en de nieuwe taak van het socialisme* van Henriette Roland Holst helemaal en goed gelezen had.³⁵ Ondanks de politieke vooroordelen ontstond er wederzijds begrip, ook al waren er culturele verschillen. Over het eerste bezoek dat hij samen met Anneke aan Poels bracht schreef Marinus: 'In zijn kille kamer vroeg hij ons – om half elf in de ochtend – of wij een glas rode wijn wilden. Nee, dat nog maar niet. Toen kwam de vraag, die bij ons in huis nog altijd een gevleugeld woord is: "Och, zijt ge zo verstorven."³⁶

Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno

De sociale toenadering ging gepaard met politiek-ideologische toenadering. Begin 1932 hield Van der Goes een lezing voor de federaties van bestuurdersbonden in Noord-Brabant en Limburg. In deze lezing nam hij de twee pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) onder de loep.³⁷ Vanuit katholieke zijde kwam er veel kritiek op. Uit de lezing, die eveneens door De Arbeiderspers gepubliceerd werd, blijkt evenwel dat Van der Goes al vroeg inzag dat de confessionele arbeider niet voor de socialistische beweging kon worden gewonnen als socialisme en godsdienst voortdurend als onverenigbaar werden neergezet. Nog nadrukkelijker bracht hij dat naar voren in een eveneens gepubliceerde lezing twee jaar later, 'Quadragesimo Anno en de politieke situatie in Nederland', waarin hij de urgentie van samenwerking tussen katholieken en socialisten benadrukte.

De twee encyclieken vormden de basis van de katholieke sociale leer. Met de encycliek *Rerum Novarum. Over kapitaal en arbeid*³⁸ zette paus Leo XIII in 1891 de sociale kwestie op de katholieke agenda. Voor die tijd was er nog geen katholieke arbeidersbeweging maar groeide wel de kritiek op het ongebreidelde kapitalisme, evenals het idee dat een confessionele georganiseerde arbeidersbeweging noodzakelijk was. Dat idee was niet in de laatste plaats ingegeven door de angst dat arbeiders anders de kerk zouden verlaten. Katholieke intellectuelen oefenden druk uit op de in 1882 aangestelde paus Leo XIII om een sociale encycliek te publiceren. *Rerum Novarum* ('Van de nieuwe dingen') veroordeelde het moderne kapitalisme als onmenselijk. Een klein aantal mensen had de heerschappij verkregen over de arbeidsmarkt en de handel en 'een bijna-slavenjuk opgelegd aan de onafzienbare menigte proletariërs'.³⁹ Het antwoord daarop was echter niet de klassenstrijd zoals de socialisten dat propageerden, want dat strookte niet met de christelijke opvatting van harmonie in de samenleving. Bovendien wilde het socialisme het privaateigendom afschaffen terwijl de mens hier voor zijn ontplooiing recht op had, zo meldde de encycliek. De staat moest door middel van wetgeving het onderling verkeer van de burgers regelen en zorgen voor het algemeen welzijn. Daarnaast bepleitte de encycliek zelforganisatie van katholieke arbeiders in de vorm van een vakvereniging als tegenhanger van de traditionele caritas.⁴⁰

Veertig jaar later werkte Pius XI de ideeën uit *Rerum Novarum* nader uit in de encycliek *Quadragesimo Anno. Over de aanpassing van de sociale orde*.⁴¹ *Rerum Novarum* werd in deze encycliek geprezen, maar tegelijkertijd bleek de boodschap uit de eerste zendbrief niet meer te voldoen 'omdat de nieuwe noden van onze tijd en de verandering van toestanden een nauwkeurige toepassing van Leo's leer en zelfs enige toevoegingen noodzakelijk hebben gemaakt'.⁴² Het verschil met de encycliek uit 1891 was dat *Quadragesimo Anno* niet alleen op de positie van de arbeiders inging, maar zich ook uitsprak over de maatschappelijke ordening als geheel en de gewenste sociaaleconomische politiek. Een corporatieve organisatie van de maatschappij moest de klassenstrijd vervangen: 'Wanneer vijandelijkheden en wederzijdse haat maar buitengesloten blijven, gaat de klassenstrijd langzamerhand over in een eerlijke, op het streven naar rechtvaardigheid gebaseerde belangendiscussie, die [...] het uitgangspunt kan zijn en moet zijn, om te komen tot een onderlinge samenwerking in bedrijf- en beroepschappen'.⁴³ De encycliek erkende dat de wensen van de gematigde socialisten (als onderscheid met de communisten) en die van

de christelijke maatschappijhervormers sterke overeenkomsten vertoonden. Desalniettemin werden ook de gematigde socialisten nog steeds als een groot gevaar voor christendom en maatschappij neergezet: 'Religieus socialisme, christelijk socialisme, zijn uitdrukkingen, die een tegenspraak insluiten: het is onmogelijk degelijk katholiek te zijn en tegelijk socialist in de ware zin van het woord.'⁴⁴

Dat laatste punt stelde Van der Goes in de jaren dertig juist ter discussie. In zijn brochure *Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno* schreef hij dat het noodzakelijk was 'de katholieke arbeiders [te] naderen en voor ons [te] winnen'.⁴⁵ Hij betitelde de encycliek *Rerum Novarum* als een 'anti-socialistisch strijdschrift'. Met de zendbrief had de toenmalige paus weliswaar de intentie gehad 'ook wat bereiken voor de werklieden', maar in opzet en conclusie was het eveneens bedoeld om de in die tijd opkomende socialistische beweging tegen te gaan, schreef Van der Goes.⁴⁶ Dat de encycliek juist in 1891 gepubliceerd werd, was volgens hem geen toeval, maar had te maken met de successen van de socialisten op dat moment in Duitsland. In de geest van de tijd kon ook de katholieke kerk er niet langer omheen om zich over de sociale kwestie uit te spreken om te voorkomen dat de socialistische arbeidersbeweging haar aanhang met katholieke arbeiders zou uitbreiden. Paus Leo XIII was in zijn ogen dan ook niet de vooruitstrevende kerkvader die het beste met arbeiders voorhad, maar 'van afkomst en opvatting, hoe goedhartig zijn karakter ook was, uiterst conservatief'.⁴⁷ Het antisocialistische denken binnen de katholieke beweging had vervolgens decennialang standgehouden concludeerde Van der Goes.

Met de encycliek die veertig jaar later uitkwam, was volgens Van der Goes in het katholieke sociale denken echter een koerswijziging waar te nemen. De angst voor het 'roode spook' was enigszins bedaald en *Quadragesimo Anno* bood voldoende aanknopingspunten om 'een eenheidsfront van katholiek en niet-katholiek binnen de Moderne Vakbeweging' te vormen.⁴⁸ Dat de encycliek een nieuwe maatschappelijke en staatkundige ordening van de maatschappij op corporatieve basis centraal stelde, was voor Van der Goes het bewijs dat de afstand tussen de socialisten en de katholieke ideeën op sociaal gebied minder groot was dan wel werd voorgesteld: 'Het socialisme voert zijn strijd niet voor bepaalde stoffelijke eisen, maar voor de Gerechtigheid. Daarom is het vereenigbaar met iedere geestelijke leer, die de hooge waarde van strijd voor de Gerechtigheid wil erkennen. Dit besef neemt ook onder de katholieken toe. Dit is een van de belangrijkste verschijnselen van onze tijd.'⁴⁹

Op Van der Goes' uitspraken over het vermeende conservatisme van Leo XIII en zijn encycliek *Rerum Novarum* kwam direct stevige kritiek in het *Limburgsch Dagblad*, onder de titel 'Dingen om over te denken'.⁵⁰ De krant schreef in een commentaar dat zij 'van een academisch gevormd man iets anders verwacht hadden dan een propagandistische rede, welke laag bij den grond mag genoemd worden.' Honend vervolgde het stuk dat het 'nu eenmaal een feit [is] dat de Sociaaldemocraten overal het eerste zijn geweest en al het goede in de wereld op hun rekening moet geschreven worden'.⁵¹ Van der Goes had dan wel kennis van Marx en Lasalle, 'maar heeft hij ook gehoord en gelezen van mgr. von Ketteler, bisschop van Mainz, die in 1868 met genoemde grondleggers der Sociaaldemocratie de aandacht van minstens gansch Europa op den ellendigen toestand der toenmalige arbeiders vestigde?'⁵²

In 1933 ontstond er een polemiek tussen Van der Goes en RKSP-Kamerlid Henri Hermans (1874-1949). Hermans werkte in Limburg nauw met Poels samen en was tussen 1920 en 1940 redacteur van *de Volkskrant*.⁵³ Terwijl de kranten vol stonden met artikelen over de machtsovername door Hitler in Duitsland, ontbrandde op dezelfde pagina's een pennensrijd tussen Van der Goes en Hermans. Hermans publiceerde begin 1933 in *de Volkskrant* een stuk waarin hij Van der Goes verweet slecht en selectief gelezen te hebben. Door essentiële informatie achterwege te laten zette Van der Goes van Naters volgens Hermans zijn lezers moedwillig op het verkeerde been.⁵⁴ In reactie op de beschuldigingen stuurde Van der Goes Hermans (en diverse kranten) een brief met daarbij het door hem gebruikte exemplaar van *Rerum Novarum*, sommeerde hem de beschuldiging in te trekken en dreigde met een procedure: 'Ik sommeer u thans in een op het oog loopende plaats van *de Volkskrant* binnen acht dagen na heden uw verontschuldiging wegens de beleedigende aantijging aan mijn persoon gedaan, uit te drukken met het verzoek aan alle bladen die uw aantijging opnamen, om ook het dementi op te nemen en met toezending van een exemplaar van dat nummer aan mij persoonlijk. Mocht aan deze sommatie niet worden voldaan, dan zal ik onverwijld overgaan tot het indienen van een klacht bij de Officier van Justitie te Den Haag.'⁵⁵ Dit bleek een waagstukje te zijn, want doordat Van der Goes het exemplaar van de tekst meestuurde, kon Hermans vervolgens zijn punt des te sterker maken: 'de ondertitel, die onmiddellijk voorafgaat aan de door u geciteerde woorden en in het mij toegezonden exemplaar nog wel met een paar inktstrepen is aangemerkt, luidt: "b. Staatszorg ter voorkoming van arbeids-

conflicten, vooral door haar oorzaken weg te nemen.” U zult mij toegeven dat dit geheel iets anders is dan u in uwe brochure de Paus laat zeggen. [...] Ik moge u derhalve in overweging geven, om – in plaats van u te wenden tot justitie – den tekst van *Rerum Novarum* eens ernstig te raadplegen.⁵⁶

Daarmee was de kous voor Van der Goes echter niet af. Hij zette zijn aanklacht tegen belediging door en op 22 mei 1933 moest Hermans zich voor de politierechter komen verantwoorden. Zowel de politierechter als de officier van justitie (die een boete van f 10,- eiste) was van mening dat Van der Goes de zaak beter had kunnen laten lopen. Weliswaar was er inderdaad sprake van belediging geweest, maar of een aanklacht noodzakelijk was geweest viel te betwijfelen: ‘In de dagbladen, bij politieke polemieken worden wel meer scherpe uitdrukkingen gebezigd,’ meende de rechter.⁵⁷ Een week later werd Hermans vrijgesproken. Maar Van der Goes ging tot het uiterste. In juni meldde *De Tijd* dat hij zelfs in hoger beroep was gegaan.⁵⁸ Enkele maanden later moest hij echter zijn verlies nemen. Op 10 oktober 1933 verscheen een gezamenlijke verklaring van Hermans en Van der Goes in *Het Volk* en *De Tijd* waarin zij de door hen gevoerde polemiek over de kwestie als beëindigd beschouwden. De hele affaire laat de scherpte en polarisatie tussen beide partijen zien, maar toont vooral ook een flink staaltje stijfkoppigheid van Van der Goes.

Desalniettemin groeiden de katholieken en sociaaldemocraten in deze jaren steeds meer naar elkaar toe.⁵⁹ ‘Wij bevinden ons thans in een overgangstijd ten aanzien van het verenigen van de katholieke leer met het socialistisch beginsel,’⁶⁰ zei Van der Goes in een lezing twee jaar na zijn eerste rede over de katholieke encyclieken. In ‘Quadragesimo Anno en de politieke situatie in Nederland’ plaatste Van der Goes de politieke situatie op dat moment uitdrukkelijk voorop. In plaats van te streven naar het winnen van de katholieke arbeider voor de socialistische zaak konden beide groepen zich beter richten op samenwerking om democratie en sociale vooruitgang te waarborgen.⁶¹

Einde van een experiment

Het lukte Van der Goes niet de gelederen in het zuiden te sluiten; de strijd tussen vakbeweging en partij bleek er te hevig en hij kreeg er wat dat betreft weinig voet aan de grond.⁶² Al een jaar na zijn komst naar Limburg was er een gelegenheid geweest om er weer weg te gaan, toen Albarda hem een verkiesbare plaats op de landelijke SDAP-kandidatenlijst aan-

bood. Albarda was van mening dat Van der Goes op jonge leeftijd naar de Tweede Kamer moest omdat hij anders mogelijk geen positie meer zou krijgen binnen de partij. Bovendien was hij overtuigd van zijn talent en omschreef hij hem aan het partijbestuur als ‘een buitengewoon begaafden jongen man met temperament. Hij zal een aanwinst voor de fractie zijn nu en in de toekomst.’⁶⁵ Het partijbestuur was verdeeld over zijn kandidatuur. Men was het erover eens dat hij goed werk leverde in Limburg en over talent beschikte. Wibaut was echter sceptisch of dat betekende dat hij ook geschikt was voor het dagelijkse politieke werk: ‘Van der Goes van Naters houdt spr. voor een knappen man, wiens proefschrift hij kan waardeeren, hoewel hij het zoo goed als op geen enkel punt met hem eens is. De vraag, of iemand, die een knap proefschrift geschreven heeft, daarom aangewezen is om lid van de Kamer te worden, zou spr. niet bevestigend durven beantwoorden.’⁶⁴ Jan Willem Matthijssen vond daarentegen dat Van der Goes van Naters de kans moest krijgen om te bewijzen of er een leider in hem zat. Het was uiteindelijk Albarda die in het partijbestuur het hardst pleitte om Van der Goes op een verkiesbare plek te zetten.

Maar Van der Goes weigerde. In zijn memoires citeert hij de volledige brief die hij in antwoord op Albarda’s verzoek stuurde. Hij schreef dat toen hij met zijn vrouw naar Limburg werd ‘geroepen’, zij ervan overtuigd waren dat een dergelijk experiment slechts op de lange duur kon slagen en dat zij het meewerken aan dit experiment ‘in geen enkel opzicht aan het parlementaire werk minderwaardig achtten’. Van der Goes besloot de brief met de woorden: ‘Hoeveel moois er dus ook zit in het Kamerwerk, en hoeveel bevredigends er ligt in het feit, op eenendertigjarige leeftijd hiertoe te worden uitgenodigd, wij menen, dat de grote perspectieven van ons Limburgs werk de voortzetting daarvan noodzakelijk maken.’⁶⁵ Zoals Wiardi Beckman opmerkte was het een begrijpelijke beslissing, maar ook ‘jammer, daar het gans niet zeker is dat zich binnenkort (vier jaar) weer een goede gelegenheid zal voordoen’.⁶⁶

Toch kwam die gelegenheid wel degelijk. Toen hij in 1937 voor de tweede keer de kans kreeg om de overstap naar de landelijke politiek te maken, aarzelde hij niet en stemde hij in met een kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. Na zeven jaar kwam er een einde aan het Limburgse avontuur. ‘We moesten het experiment beëindigen,’ schrijft hij in zijn memoires.⁶⁷ Het gezin Van der Goes verruilde Heerlen voor Wassenaar. Ondanks het feit dat Van der Goes te maken had met interne strijd in de Limburgse arbeidersbeweging en het op dat gebied moeilijk was succes te boeken, wa-

ren juist de jaren die hij in Limburg verbleef voor hem een belangrijke periode geweest. De functie als adviseur van het NVV stelde hem in de gelegenheid zich volledig met sociaaldemocratische politiek bezig te houden. Ondanks de afstand tot 'Holland' bleef hij via zijn commissiewerk voor Nieuwe Organen in contact met de landelijke partijtop. De onderdompeling in het katholieke zuiden in een periode van economische crisis, een verzwakte democratie en de opkomende nationaalsocialistische beweging zorgde voor een omslag in zijn denken die parallel liep met de partijpolitieke vernieuwing die de SDAP mede door zijn toedoen onderging. Hij was naar het zuiden gestuurd ter versterking in de strijd om zo veel mogelijk katholieke arbeiders voor de socialistische zaak te winnen, maar ging weg met de overtuiging dat samenwerking in plaats van strijd met de katholieken een vruchtbaardere strategie was om de sociaaldemocratische wensen te concretiseren. Samenwerking met de katholieken werd daarnaast des te urgenter vanwege de gemeenschappelijke vijand die aan de horizon verscheen: het oprukkende nationaalsocialisme, iets wat zeker in grensgebied Limburg duidelijk te merken was.

6

Worsteling der vrijheid

Terwijl Marinus carrière maakte in de SDAP en zich in de jaren dertig tot prominent tegenstander van het nationaalsocialistische regime ontwikkelde, werd zijn broer Willem een hooggeplaatst NSB-functionaris. In de jaren twintig hadden de broers veel contact met elkaar gehad. Beiden jurist en aan het begin van hun loopbaan, corresponderden ze geregeld met elkaar en bespraken werk- en familiezaken. In de jaren dertig zorgde hun politieke tegenstelling voor verwijdering. Willem hield toespraken op NSB-partijbijeenkomsten op verschillende plekken in het land in dezelfde tijd dat zijn broer als spreker op bijeenkomsten van zowel de SDAP als de beweging Eenheid door Democratie (EDD) optrad en de zogenoemde volkseenheidsconferenties te Woudschoten bijwoonde.

Eind jaren dertig vertrok Willem naar Duitsland en keerde tijdens de oorlog nog één keer terug naar Nederland, toen zijn moeder in 1941 op sterven lag. Op dat moment was Marinus al opgepakt. Zijn felle optreden tegen het nationaalsocialisme, in eerste instantie als advocaat en vanaf 1937 als Tweede Kamerlid, leidde ertoe dat hij de oorlog achtereenvolgens in concentratiekamp Buchenwald bij Weimar en het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel in Brabant gevangen zou zitten. De verschillende wegen die Marinus en zijn broer Willem in de jaren dertig insloegen, tonen de ingewikkelde scheidslijnen die in deze periode ontstonden. De oorlog was zodoende niet alleen op politiek, maar ook op persoonlijk gebied een ingrijpende gebeurtenis.

Weerbare democratie

Voor Van der Goes van Naters stond de verdediging van de rechtsstaat centraal in de strijd tegen het nazisme. Dat blijkt uit zijn optreden als advocaat van de in nazi-Duitsland opgepakte Nijmeegse vakbondsman Henk Spansier, uit zijn publicaties in de jaren dertig en uit zijn optreden in de Tweede Kamer vanaf 1937, waar hij het nationaalsocialisme scherp veroordeelde. Dit ging gepaard met het opnieuw definiëren en invullen van

het democratiebegrip, dat volgens hem 'sedert het fascisme plotseling een zeer actuele betekenis [had] gekregen'.¹ De gebeurtenissen in nazi-Duitsland vanaf 1933 overtuigden hem ervan dat er in het bijzonder voor juristen een opdracht was weggelegd: 'dat ons land met zijn democratische traditie in de meest volstreekte zin een Rechtsstaat blijve, dat is een taak, waaraan ieder Nederlands jurist met beslistheid heeft mede te werken!', schreef hij in 1935 in de brochure *Een strafzaak in het Derde Rijk*.²

Die brochure schreef hij naar aanleiding van zijn ervaring als advocaat van Henk Spansier (1898-?), die op 12 augustus 1933 op verdenking van het verspreiden van anti-Duitse *Greuelpropaganda* in de grensstreek gearresteerd werd in de tram van Nijmegen naar Kleef. Spansier was een van de colporteurs van de *Freie Presse*, een weekblad dat speciaal gericht was op Duitsers die in de grensstreek werkten. In het blad verschenen artikelen van prominente Duitse exil-schrijvers als Thomas en Heinrich Mann, Stefan Zweig en Alfred Döblin.³ Spansier verkocht de *Freie Presse* aan geïnteresseerden door. Door de nationaalsocialistische politiek werd hij echter als het brein erachter beschouwd en zodoende werd hij gearresteerd. Ondanks het feit dat Spansier het blad niet in Duitsland had verspreid en hij Nederlands staatsburger was, werd hem hoogverraad en landverraad ten laste gelegd. Spansier had een Duitse raadsman toegewezen gekregen, met wie een Nederlandse advocaat vervolgens samen zou moeten optreden. Hiervoor werd Van der Goes gevraagd die de vakbondsmen nog uit zijn Nijmeegse tijd kende.⁴

In januari 1934, vijf maanden na de arrestatie, kon Van der Goes Spansier opzoeken. Dit bezoek vond in Essen plaats, getuige de reportage in *Het Volk*, waarin Van der Goes verslag deed van zijn bezoek aan Spansier. Hij vertelde de krant dat hij met de Duitse raadsman van Spansier had gesproken en dat er schot in de zaak leek te zitten. De krant schreef ervan overtuigd te zijn dat Van der Goes 'geen moeite onbeproefd zal laten om de Duitse rechters van hun grove dwaling te overtuigen'.⁵ In zijn memoires schreef Van der Goes hierover: 'voor een deel nog de oude fatsoenlijke rechters. Eén zei mij: "Ik word goddank de volgende maand gepensioneerd" en een ander: het is allemaal niet zo mooi, maar "jetzt gibt es endlich Ruhe in Deutschland". Nu, die Ruhe hebben zij en wij leren kennen'.⁶

Spansier kreeg uiteindelijk twee jaar gevangenisstraf, een betrekkelijk milde straf. De 'gekluiserde rechters', zoals Van der Goes ze omschreef, hadden geoordeeld dat Spansier een schakel vormde in een lange keten, waarbij Duitsland als plaats delict voor het hele misdrijf werd beschouwd.

In de Nederlandse pers werd hevig gediscussieerd over de uitspraak, wat deels ook te maken had met het feit dat vlak daarvoor de zaak rond de Rijksdagbrand speelde, waarin de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe tijdens een showproces uiteindelijk ter dood werd veroordeeld.⁸ Van der Goes' betekenis in de zaak-Spansier lag vooral in het feit dat hij de aandacht voor de zaak in de Nederlandse politiek en publieke opinie gebruikte voor het gratieverzoek dat Spansier in augustus 1934 bij Hitler indiende. In de begeleidende brief wees Van der Goes op het zwakke juridische fundament onder het vonnis. Als er al sprake zou zijn geweest van landverraad, zouden er militaire geheimen moeten zijn doorgegeven aan een buitenlandse regering waardoor de Duitse staat ernstig geschaad had moeten zijn. Dat element ontbrak in de zaak-Spansier in het geheel. Van der Goes benadrukte in zijn brief dat zijn mening werd gedeeld door een groot aantal Nederlandse en buitenlandse autoriteiten, juristen en journalisten. De nationaalsocialistische regering stemde uiteindelijk met het gratieverzoek in, waarna Spansier in maart 1935 vrijkwam.⁹

Van der Goes plaatste zijn ideeën over democratie en rechtsstaat in de loop van de jaren dertig steeds nadrukkelijker tegenover het fascisme en nationaalsocialisme. In de brochure *Worsteling der vrijheid. Over fascistische en democratische staatsleer* (1935) zette hij de fascistische en democratische rechtsleer naast elkaar. In een totalitaire staat zoals Italië of Duitsland was het gezag in handen van één leider, schreef Van der Goes. Hij vervolgde: 'Soms wordt nog – ja, werkelijk – als element van de fascistische Staat de *democratie* genoemd. Deze zou dan hierin tot uiting komen, dat de dictator uit "het volk" voortkomt en af en toe een beroep op "het volk" doet. Dat dit laatste (de volksstemmingen) niets met democratie te maken heeft, is duidelijk, en anders wordt het nog wel duidelijk.'¹⁰

Juist dat dilemma, hoe om te gaan met partijen die met wettelijke middelen de democratie in een dictatoriale staat wilden veranderen, werd in de tweede helft van de jaren dertig door de opkomst van het nationaalsocialisme een cruciaal punt in de discussies over democratie: was het al dan niet geoorloofd dat een democratie ondemocratische maatregelen trof tegen radicale parlementariërs en politieke partijen om haar eigen afschaffing te voorkomen? Was de democratische idee van vrijheid en gelijkheid onaantastbaar of verspeelden partijen die deze waarden niet respecteerden hun grondrechten? George van den Bergh, met wie Van der Goes van Naters in de Commissie Nieuwe Organen samenwerkte en net als hij jurist, betoogde in 1936 in zijn opzienbarende inaugurele rede als

hoogleraar constitutioneel recht aan de Universiteit van Amsterdam dat de democratische rechtsstaat politieke partijen die de democratie wilden afschaffen moest kunnen verbieden.¹¹

Zover ging Van der Goes op dat moment nog niet. In een tweetal AJC-publicaties in 1934 en 1935 omschreef hij de in de Franse Revolutie tot stand gekomen grondrechten als 'hoekstenen der vrijheid'.¹² Deze rechten vormden nog steeds de basis van de democratie, en dat idee moest ook door de jeugd worden uitgedragen, aldus Van der Goes. De gebeurtenissen over de grens hadden immers aangetoond hoe het mis kon gaan:

Kijk goed uit, hoe het toegaat in de landen, waar de wettelijke gelijkheid van rassen en personen is opgeheven; waar de boeken worden gecensureerd of verbrand; waar het recht der partijen en vrije vakverenigingen is vernietigd; waar niemand meer controle heeft op enige vertegenwoordiging; waar verbeurdverklaringen plaatsvinden, waarvan politieke tegenstanders het slachtoffer worden; waar bijzondere Rechtbanken werken, afhankelijk van regeringsambtenaren; waar de terechtzittingen niet openbaar zijn en de vonnissen geheim blijven; waar men zónder veroordeling in concentratiekampen kan worden ingesloten; waar bepaalde groepen zonder meer de woningen kunnen binnen dringen en de correspondentie niet veilig is; waar de gedachte en de geest zich naar het systeem *moeten* richten, op straffe van vernietiging ... *en begrijp, welk kostbaar goed wij bezitten* [curs. MvdGvN]¹³

Van der Goes pleitte daarom voor een 'weerbare democratie': 'Op de verschijnselen van fascisme in de laatste jaren, is een plotselinge uiterst scherpe reactie gekomen. Men is anders over de democratie gaan denken, dan te voren. Voor velen is er nu eerst iets aan de democratie! Sinds enige jaren verschijnen in alle landen voortreffelijke boeken over de democratie, met een frisheid, of er van een volkomen nieuw begrip sprake is. In alle werkplaatsen wordt gesmeed aan een *weerbare democratie* [curs. MvdGvN].¹⁴ De woorden 'weerbare democratie' gebruikt hij hier dus al in 1935, terwijl meestal de Duitse politieke wetenschapper Karl Loewenstein genoemd wordt als degene die in 1937 de vader werd van dit concept, en de Hongaarse socioloog Karl Mannheim.¹⁵ Met name Loewenstein werkte het concept van een weerbare democratie verder uit, maar de term was dus al eerder in zwang in de bredere discussie over de democratie.

Waar Van der Goes van Naters in de AJC-brochure de arbeidersjeugd van Nederland nog opriep het democratisch ideaal ‘grondslag onzer volksgemeenschap’ uit te dragen¹⁶, werd zijn toon in de tweede helft van de jaren dertig feller: preventieve maatregelen ter verdediging van de democratie moesten geoorloofd zijn als dat politiek extremisme zou voorkomen. Dit kwam vooral tot uiting toen hij in 1937 in de Tweede Kamer was gekozen. In zijn maidenspeech op 19 november 1937 pleitte hij voor hard optreden tegen ophitsende propaganda zoals die van de *Deutscher Fichtebund*, waarvan hij in zijn toespraak enkele brochures als voorbeeld noemde. De *Fichtebund* had in Nederland antisemitische pamfletten in omloop gebracht met daarin uitdrukkingen als ‘de joodsche pestbaci’ en ‘het Jodendom, in heel zijn doortrapte boosheid’.¹⁷ Van der Goes eiste dat er hard zou worden opgetreden, niet alleen tegen schriftelijke propaganda, maar ook tegen nationaalsocialistische redevoeringen, omdat de openbare orde en veiligheid van de staat in het geding kwamen. Hij besloot zijn speech met de woorden:

Ingrijpen is dringend noodig; allereerst door contrôle aan de grenzen; dan door hanteering van de wet op het toelaten en uitzetten van vreemdelingen en zeker ook door middel van de strafwet. Zoo noodig zal wetsaanvulling moeten plaats vinden, maar voorloopig is het arsenaal wel groot genoeg [...]. Ik hoop, dat de Minister zich op dit terrein zal houden aan de zinspreuk van wijlen zijn geloofsgenoot mgr. Seipel: nur keine Milde!¹⁸

Hij ontving in de Kamer bijval voor zijn redevoering, maar een concreet vervolg kreeg zijn oproep niet. De rooms-katholieke minister Carel Goseling, aan wie Van der Goes zijn oproep gericht had, kwam een week later met zijn antwoord. Hij wees Van der Goes erop dat het juist bij dit soort delicten ‘soms niet gemakkelijk is den verantwoordelijken dader te achterhalen en dat de meest vernuftige regeling daaraan niet tegemoet kan komen, indien de dader in het buitenland verblijft. Hij zal ook begrijpen, dat ik omtrent het leggen van de schakels naar ons land in geen geval hier nadere mededeelingen kan doen. Met betrekking tot den invoer doe ik bijzondere waakzaamheid betrachten.’¹⁹ Goseling liet zich niet het verwijt maken als minister zwak op te treden, en wees het kersverse jonge Kamerlid en passant fijntjes zijn plek: ‘Degenen in deze Kamer, die mij langer kennen dan dit bij den geachten afgevaardigde den heer van der Goes van

Naters het geval is, zullen beamen, dat een zekere weeke sentimentaliteit niet tot mijn meest opvallende gebreken behoort. Ik heb dan ook weinig moeite de waarschuwing van dr. Seipel, welke de heer van der Goes van Naters mij voorhield, te aanvaarden: “Nur keine Milde!”²⁰

Internationale rechtsorde

Onder de toegenomen internationale spanningen moest ook de Nederlandse regering voorbereidingen treffen voor een mogelijke oorlog, die op termijn onvermijdelijk leek. Het Nederlandse buitenlands beleid was in beginsel gebaseerd op het standpunt dat Nederland zo veel mogelijk onafhankelijk en ongebonden zou moeten blijven. Daarbij stond al vanaf het begin van de twintigste eeuw de vraag ter discussie of het land een bijzondere rol in de wereld te vervullen had als toonbeeld van vredelievendheid en voorvechter van een internationale rechtsorde.²¹ De geografische ligging tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland in, maakte ook dat een neutrale positie te verkiezen was boven bijvoorbeeld een bondgenootschap, en iedere militaire activiteit tussen oorlogvoerende landen op Nederlands grondgebied voorkomen moest worden. Na de Eerste Wereldoorlog werd de neutraliteitspolitiek echter minder strikt: het land was economisch sterk afhankelijk van Duitsland en bovendien verschoof de aandacht op het gebied van buitenlandse politiek door het lidmaatschap van de Volkenbond naar meer internationale samenwerking en collectieve veiligheid.²²

In de tweede helft van de jaren dertig kwam de Nederlandse neutraliteit door het falen van de Volkenbond en de toenemende dreiging van nazi-Duitsland steeds meer in het gedrang. Over de opvatting of aan de neutraliteit moest worden vastgehouden waren de meningen verdeeld. De kwestie zorgde ook binnen partijen voor verdeeldheid. Binnen de SDAP-partijtop liepen de spanningen hoog op na de Anschluss van Oostenrijk bij nazi-Duitsland in maart 1938 en het verdrag van München in september van datzelfde jaar waarin de annexatie van Sudetenland door nazi-Duitsland werd vastgelegd. Onder anderen Wiardi Beckman en Van der Waerden verdedigden de neutraliteitspolitiek van de regering, terwijl Vorrink, Bonger en Albarda pleitten voor maatregelen tegen Duitsland.²³ Uit de Kamerdebatten uit deze periode blijkt dat Van der Goes eveneens tot die laatste groep behoorde. Hij benadrukte in zijn redevoeringen het belang van neutraliteit, maar niet tegen elke prijs. Vooropstond voor hem de

handhaving van het recht, zoals hij aangaf tijdens de begrotingsdebatten in november 1938: 'De heer Wendelaar²⁴ heeft gisteren er van gesproken, dat het Ministerie van Justitie eigenlijk op het oogenblik een verlengstuk is van Defensie. Ik ben het daarmee wel eens, maar in omgekeerde volgorde: Het recht gaat voorop, maar beide hebben een verschrikkelijke actualiteit. [...] Er bedreigen ons in de laatste jaren groote gevaren.'²⁵

Van der Goes vervolgde zijn betoog met een verwijzing naar een *Schulungslager* voor jongeren in Duitsland, waarvan hij een verslag bezat:

Daar zijn de doeleinden van de buitenlandsche politiek van het Duitse Rijk behandeld. Die zijn chronologisch als volgt gerangschikt. Eerst zou men Oostenrijk nemen; ik geloof, dat het is uitgekomen. Daarna volgt Tsjecho-Slowakije; ik meen, dat dat ook het geval is. Dan komen Danzig en het Memel-gebied, in de vierde plaats de Elzas en in de vijfde plaats Nederland. Zoo wordt het aan die jeugdigen in een ander land geleerd. [...] Ik zal er verder over spreken bij Buitenlandsche Zaken, maar ik zou hier wel dit willen vragen: wil deze Minister alles doen, ook door tegenmaatregelen, om ons gezag op eigen bodem te handhaven? Een principieele verklaring omtrent de bereidheid van de Regeering tot het nemen van maatregelen in zake deze ongehoorde inmenging zou allicht reeds helpen.²⁶

Op 'daemonische wijze' hing met bovenstaande het vluchtelingenvraagstuk samen, aldus Van der Goes. Een week later vroeg hij minister De Geer bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken: 'wat zal hij verder willen, wat zal hij willen doen, wanneer het uitdrijven van een half miljoen Joden gevolgd wordt door de overweldiging van andere volken, conform het lijstje, dat met ijzige consequentie wordt afgewerkt, dat ik bij de Justitiebegroting heb gegeven? Wat wil de heer De Geer dan? Het achterwege laten van een duidelijken wil daaromtrent van de beschaafde volken opent inderdaad alle deuren voor agressors.'²⁷ Kort daarvoor had, in de nacht van 9 op 10 november 1938, in nazi-Duitsland de *Reichskristallnacht* plaatsgevonden met een extra stroom vluchtelingen tot gevolg. Het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitse Joden was daarvoor al streng, vele vluchtelingen werden aan de grens teruggestuurd met als argument dat de toch al schaarse werkgelegenheid hieronder zou lijden en dat het antisemitisme bijgevolg zou worden aangewakkerd. Als ge-

volg van toenemende kritiek in de Kamer en vanuit de samenleving werden na de pogrom van 1938 enkele duizenden Joden alsnog toegelaten.²⁸

Van der Goes bepleitte 'in het belang van het recht en van het land' een vernieuwd stelsel van collectieve veiligheid, zo nodig een nieuwe Volkenbond met Amerika, waarin de toegetreden landen bereid moesten zijn zich naar de gezamenlijk vast te stellen rechtsregels te gedragen: 'Het is geen woordenspel, wanneer ik een synthese zie van: vooropstelling der internationale moreele normen, en realiteitspolitiek. Vanaf Grotius tot van Vollenhoven heeft deze idealistische nuchterheid tot de beste tradities der Nederlandsche buitenlandsche politiek behoord. Wij zijn daardoor een geestelijk gezond en een geacht volk geworden. Mogen ook in de toekomst deze tradities gehandhaafd worden!'²⁹ In een artikel dat Van der Goes enkele dagen nadat Duitse troepen Praag waren binnengetrokken in *Het Volk* publiceerde, kwam deze gedachte terug, evenals zijn eerdere ideeën over de binnenlandse politiek. Het stuk, dat hij naar eigen zeggen schreef omdat hoofdredacteur Stuuf Wiardi Beckman hem dat gevraagd had³⁰, was getiteld 'Maart 1939. Zeven punten van de sociaaldemocratie'. 'Moeten de Westerse landen dit alles met passiviteit blijven aanzien?' schreef hij, en hij formuleerde daarop een zevental standpunten die volgens hem duidelijk maakten waar de Nederlandse sociaaldemocratie voor stond. Dit waren een niet nader gespecificeerde 'sociale regering', een weerbare democratie, een offensief tegen de werkloosheid, optreden tegen landverraad, handhaving van de drukpersvrijheid, steun aan het bedrijfsleven tegen 'buitenlandse inmenging' – de Duitse eis om Joodse werknemers te ontslaan –, en een door Nederland te initiëren 'Conferentie tot Rechtshandhaving van alle regeringen in Europa en Amerika, die bereid zijn te verklaren dat zij de voorschriften van het Internationale Recht als werkelijke gedragslijn voor al hun handelingen zullen aanvaarden'.³¹

Fractievoorzitter Albarda was in het geheel niet te spreken over deze actie. Van der Goes kon niet zomaar namens de fractie met een soort programma komen, 'dat was "morrelen aan het stuur" en dat kon geen enkele schipper aanvaarden! (Albarda sprak graag in zeemanstermen.)', aldus Van der Goes in zijn memoires.³² De SDAP was op dat moment zodanig verdeeld geraakt dat Albarda in juni 1939 ten slotte zelf ook meende niet meer namens de fractie te kunnen spreken.³³ Veel tijd voor een duidelijke stellingname was er ook niet meer. Eind augustus 1939 nam de Nederlandse regering het besluit tot een algehele mobilisatie met als doel het verdedigen van de neutraliteit. Een paar dagen later was de Tweede Wereldoor-

log met de Duitse invasie in Polen een feit, net nadat in Nederland de SDAP voor het eerst met twee ministers toegetreden was tot de regering in het kabinet-De Geer II. Wat er in Nederland zou gebeuren nu de oorlog was uitgebroken, was vooralsnog onzeker. Wel kon het regeringsbeleid van strikte neutraliteit op maximale steun rekenen van de politieke partijen, zij het vanuit verschillende motieven. De sociaaldemocraten, eerder nog sterk verdeeld over de nationale bewapening, hadden in 1938 voor het eerst in meerderheid voor de defensiebegroting gestemd en gaven tijdens de mobilisatie hun medewerking voor versterking van de verdedigingsmiddelen: de aanschaf van moderne wapens en munitie.

In de Kamer sprak Van der Goes dat Nederland de huidige toestand niet veroorzaakt en niet gewenst had, maar nu het eenmaal zover was, het geen enkele andere plicht dan neutraliteit had. Dat betekende in zijn ogen echter wel dat agressie afgekeurd moest worden.⁵⁴ Hij citeerde daarbij de uitspraak van Van Vollenhoven dat er een ‘doofstomme, ijzige neutraliteit’ bestond en ‘een nieuw soort onzijdigheid, die voelt en oordeelt’.⁵⁵ Nederland stond daarom voor de taak om met alle macht aan vrede mee te werken door op internationaal gebied de heerschappij van het recht te bevorderen. Het was volgens Van der Goes nog te vroeg om de lijnen uit te stippelen voor een nieuwe internationale rechtsorganisatie, maar aan de andere kant moest men niet vergeten ‘dat de wortels van den vrede van Versailles tot in 1916 teruggaan. En het is van groot belang, dat thans de wortels gezond zijn! [...]’ Hij besloot zijn betoog met de woorden:

Wanneer later over het werelddrama van deze jaren gesproken zal worden, over den tweeden wereldoorlog in één generatie, dan zal ons gevraagd worden ‘Wat deedt gij in dien zoo dramatischen tijd?’ Wij zijn aan de menschheid verplicht dan te kunnen antwoorden: ‘Op grond van het ons gegeven inzicht werkten wij, werkten wij met spoed en met felle intensiviteit aan een nieuwe rechtsorde!’⁵⁶

Hieruit blijkt dat Van der Goes tot diegenen behoorden die voor Nederland een taak of roeping zagen om een rechtvaardige wereld van blijvende vrede te scheppen. Ook lijkt het erop of hij ondanks zijn eerdere waarschuwingen over de veroveringsplannen van nazi-Duitsland en een mogelijke inval in Nederland er op dat moment toch nog wel vertrouwen in had dat met de juiste maatregelen om de democratie en de neutraliteit te

beschermen, een aanval kon worden afgewend of op zijn minst kon worden uitgesteld. De afkondiging van de staat van beleg op 19 april 1940 maakte de administratieve internering van staatsvijanden wettelijk mogelijk. Eenentwintig personen, onder wie Rost van Tonningen, werden vervolgens preventief gearresteerd onder verdenking van spionage voor Duitsland en in een fort in Zeeland geïnterneerd.³⁷

Dit alles stemde Van der Goes hoopvol en naar aanleiding van deze maatregel schreef hij in *Het Volk* dat de regering hiermee een machtig wapen in handen had om de binnenlandse vijand aan te pakken.³⁸ Daarnaast moest ook de burger zijn verantwoordelijkheid nemen. Ter wille van de vrijheid moest diezelfde vrijheid in sommige gevallen kunnen worden ingeperkt en de wet gaf daar mogelijkheden toe, aldus Van der Goes: 'Het Wetboek van Strafvordering geeft een ieder de bevoegdheid, in geval van ontdekking op heterdaad van een misdrijf, den verdachte aan te houden. Landverraad is een van de verachtelijkste misdrijven, die de wet kent! Van elk strafbaar feit kan bovendien een ieder aangifte doen. Is men zelf daartoe niet in staat, dan wende men zich tot een vertrouwensman. Is "iemand aangeven" iets onedels? Wanneer het de eventuele sluipmoordenaars van onze democratie, en dus ook van onze vrouwen en kinderen betreft; neen, neen en neen.'³⁹

Nederland moest volgens Van der Goes actief meewerken 'aan alles, wat op internationaal terrein de heerschappij van het recht bevorderen kan'.⁴⁰ Daarbij zouden volkeren in zijn ogen niet bang moeten zijn voor het verdwijnen van 'het eigene'. Juist een 'krachtig nationaal bewustzijn' zou internationale samenwerking moeten bevorderen, meende Van der Goes met verwijzing naar Jaurès.⁴¹ Hij schetste vervolgens hoe de supra-nationale samenwerking er volgens hem uit moest zien:

Een werkelijk supra-nationale rechtsband zal moeten worden gesmeed; beheerscht door enkele primaire rechtsregels, die volgen uit het zedelijk besef van alle mensen, zooals het: *pacta sunt servanda*.⁴² Deze zullen niet kunnen worden overtreden zonder sterke sancties te weeg te brengen. Het primaat van dit wereldrecht, boven eventueel daarmee strijdige nationale wetten, moet vaststaan. Alle rechtsgeldig genomen besluiten van dezen vernieuwden wereldbond hebben kracht van wet, alsof zij van de nationale wetgevingen deel uitmaken. Er zij voorts een sterk gezag van de legislatieve en de executieve van dit supra-nationale rechtsorgaan.

Op dezen grondslag kan tusschen de volkeren een nieuw recht worden gebouwd, dat de internationale vrijheid beschermt, de internationale welvaart bevordert.⁴⁵

Deze gedachte correspondeerde met het partijprogramma van de SDAP uit 1937. In het programma viel te lezen dat de partij naar een internationale rechtsorde streefde met waarborg van de onafhankelijkheid van iedere natie.⁴⁴ Van der Goes schrijft in zijn memoires dat hij zijn gedachten op het gebied van internationale ordening verder uitwerkte voor een prijsvraag die de Vereniging voor Volkenbond en Vrede in 1939 uitschreef.⁴⁵ Doel van deze prijsvraag was een grondwet ontwerpen voor een internationale statenorganisatie. De overweging om de prijsvraag uit te schrijven was de voortdurende internationale spanning. Het bestuur wees erop dat de internationale samenleving, als het daadwerkelijk tot een oorlog zou komen, na afloop ervan te kampen zou krijgen met eenzelfde situatie als in 1919. 'Daarom verdient het aanbeveling reeds thans, wellicht in het bijzonder thans, vrijwillig tot een regeling te geraken, die naar men mag aannemen door de natuur der dingen er toch zal komen, doch dan via een oorlog met zijn onmetelijk leed en onrecht.'⁴⁶ De deadline voor inzending van de ontwerpen was maart 1940, maar door het uitbreken van de oorlog werden de prijswinnaars nooit bekendgemaakt.

Gevangenschap: 'Indisch gijzelaar'

Nog op 9 mei 1940 sprak Van der Goes in de Tweede Kamer over de mogelijkheden voor verruiming van het straffen van landverraders, zoals verdachten van spionage en sabotage: 'Ik meen, dat lang niet ieder, die principieel bezwaar heeft tegen de doodstraf voor gewone delicten, dat ook heeft tegen bestraffing daar, waar tegenover het leven van het individu dat van acht miljoen Nederlanders staat', zo zei hij tijdens het debat.⁴⁷ De zitting van 9 mei 1940 werd verdaagd, maar zou nooit worden vervolgd: op 10 mei 1940 viel Duitsland Nederland binnen. De bezetting zorgde voor een schok binnen de SDAP. Sommige leden probeerden naar Engeland te vluchten en slaagden daar soms ook in, enkele leden pleegden zelfmoord en andere leden probeerden hun politieke activiteiten voort te zetten. Het partijbestuur kwam nog een paar maal bijeen totdat de leden door Rost van Tonningen, die benoemd was tot 'Kommissar für die Marxistische Parteien', uit hun functie werden ontheven omdat zij elke mede-

werking weigerden. De organisatie was zodoende gedwongen om ondergronds verder te gaan. Tot het opzetten van een actieve verzetsorganisatie kwam het echter niet. Het bestuur vroeg de leden om de SDAP en de nevenorganisaties van de partij te verlaten. Sommige van deze organisaties, zoals het NVV en het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, zetten hun activiteiten echter voort onder Rost van Tonningen, wat tot verwarring onder de leden leidde.⁴⁸

Van der Goes schrijft in zijn memoires dat hij tussen 15 mei en 7 oktober 1940 'op de schopstoel' zat. 'Ik begreep heel goed dat er iets gebeuren zou, vroeger of later.'⁴⁹ Door zijn inmiddels prominente status binnen de SDAP en aanhoudende oproep tot harde maatregelen tegen nationaalsocialisten had hij zich als politieke tegenstander in de kijker van de NSB gespeeld. In de eerste paar maanden na de Duitse inval gebeurde er echter nog niets en hield hij zich bezig met de Nederlandse Unie. De Unie was in juli 1940 opgericht door het driemanschap Jan de Quay, Louis Einthoven en Hans Linthorst Homan. De beweging wilde in de nieuwe politieke situatie maatschappelijke vernieuwing doorvoeren en het nationaal bewustzijn van de Nederlanders versterken om verdere groei van de NSB te voorkomen. Binnen zeer korte tijd had de beweging honderdduizenden leden, van wie Van der Goes van Naters er één was. Ook andere vooraanstaande SDAP'ers werden lid. Als reden om zich aan te melden schreef hij naderhand: 'Eind juli – geloof ik – was er een Unie-vergadering in de Zeestraat in Den Haag, afgestampd vol. Ze werd geleid door De Ranitz – in bezetting en verzet een prima man – die onder andere verklaarde: "Men beweert, dat wij de Nederlandse staatsinstellingen niet meer erkennen. Dat is een leugen. Ons staatshoofd is en blijft de koningin in Londen!" Er volgde een ovatie, en dat in een zaal vol met verklikkers. Ik heb toen dadelijk een inschrijfbiljet gepakt en werd lid van de Unie.'⁵⁰

De Unie bevond zich in een spagaat tussen enerzijds bescherming van de Nederlandse belangen en anderzijds verregaande aanpassing aan de bezetter en ontwikkelde zich in de loop van 1941 in een steeds autoritairdere richting waardoor er ook steeds meer kritiek op de beweging kwam.⁵¹ Van der Goes zei achteraf in toenemende mate vraagtekens te hebben gezet bij de ambivalente houding van de Unie ten opzichte van de Joodse Nederlanders. Met partijgenoten Bommer en Suurhoff schreef hij naar eigen zeggen een brief aan de leiding van de beweging met een soort ultimatum: er moest duidelijkheid komen over de gelijkwaardigheid van de Joodse Nederlanders en over verwerping van het leiderschapsbeginsel.⁵² In Van

der Goes' eigen archief is een afschrift van deze brief helaas niet terug te vinden. Wel bevindt zich daarin een briefje van zijn hand van 4 oktober 1940 aan het secretariaat van de Unie waarin hij schreef: 'Ik vind het langzamerhand wel heel urgent worden, om in Unie-kringen vele misverstanden omtrent "het Parlement" (d.w.z. zooals het behoort te zijn) eens op te helderen; ook in het blad zijn deze misverstanden wel gemanifesteerd. Zou ik daarom Uw medewerking mogen inroepen, om bijgaand stuk van mijn hand, spoedig in het orgaan "De Unie" geplaatst te krijgen?'⁵³ Het artikel, getiteld 'Het Parlement. Wat er van deugt, en wat niet', werd niet gepubliceerd getuige het antwoord erop van 10 oktober 1940. In dat antwoord schreef adjunct-secretaris H. Roelfsema dat het staatsrechtelijk element in de publicaties van de Nederlandsche Unie voorlopig op de achtergrond gehouden werd. 'Dit is het standpunt, dat het Driemanschap van den aanvang af heeft ingenomen,' vervolgde hij. 'Het zou dus hiermede strijden om incidenteel tot de publicatie over te gaan van een stuk over zulk een omstrede punt als het Parlement. De Nederlandsche Unie is eerst van zins zich uit te spreken en in details af te dalen ten aanzien van het staatkundige element wanneer zij zelf haar denkbeelden omljnd heeft en vastgelegd over het geheele terrein.'⁵⁴ De brief was gericht aan 'mevr. Van der Goes van Naters', aangezien Van der Goes drie dagen ervoor gearresteerd was. Voor zover bekend heeft Van der Goes zijn lidmaatschap niet officieel opgezegd, maar zijn arrestatie verhinderde verdere openbare activiteiten voor de Unie. Het driemanschap dat de Unie geleid had kwam hij vervolgens in gevangenschap weer tegen.

In de ochtend van 7 oktober 1940 werd Van der Goes gearresteerd: 'op een opvallend warme oktoberochtend kwam onze meid naar boven, ik was me juist aan het aankleden. "Er zijn Duitsers binnengekomen," riep ze in paniek, "ze vragen naar meneer!". De Duitse soldaten kwamen de trap al op. Er stond een vreemde vrachtauto voor de deur, waarin lotgenoten stonden die al waren opgehaald, op een weinig poëtische manier. [...] En daar ging ik.'⁵⁵ De auto reed door Den Haag om fractieleiders, Kamerleden, de burgemeester, advocaten en hoogleraren te verzamelen, waarna de reis werd voortgezet naar Utrecht. In Utrecht werd de groep aangevuld met gevangenen uit andere steden, in de beschrijving van een van de andere gevangenen en latere celgenoot van Van der Goes van Naters, Anton Constandse, 'professoren, politici, plaatselijke notabelen en mannen die zich blijkbaar het ongenoegen van de NSB op de hals hadden gehaald. [...] Onze bestemming was onzeker. Maar ik kan niet zeggen dat iemand over-

stuur was. Wij wisten alleen niet wat er eigenlijk gebeurde. Wij vertoefden in een soort Kafkasituatie.⁵⁶ Van der Goes bevond zich onder meer in het gezelschap van zijn fractiegenoot Willem Drees, de historicus Pieter Geyl en CHU-fractievoorzitter Hendrik Tilanus.

De groep werd door de nazi's betiteld als 'Indisch gijzelaar'. Met de gijzelactie wilde de Duitse bezetter de autoriteiten in Nederlands-Indië tot een ander beleid dwingen. Toen daar bekend was geworden dat Duitsland Nederland had bezet, waren direct alle mannen – en later ook vrouwen en kinderen – uit de Duitse bevolkingsgroep opgepakt en geïnterneerd. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joachim von Ribbentrop besloot daarop tot tegenmaatregelen in de vorm van arrestaties van in eerste instantie een groep personen uit Nederlands-Indië die op dat moment in Nederland met verlof was. Vervolgens werd ook een groep vooraanstaande Nederlanders opgepakt die veelal leidinggevende posities in de maatschappij innamen.⁵⁷

In drie autobussen vertrok de groep nog op 7 oktober richting Duitsland, om na een tocht van enkele dagen in Buchenwald bij Weimar aan te komen. In 1937 was concentratiekamp Buchenwald op de heuvel Ettersberg, acht kilometer van de stad Weimar, gebouwd. In juli kwamen de eerste van in totaal circa 240.000 gevangenen aan die er tijdens de oorlog gezeten hebben. De poort waardoor de gevangenen het kamp binnengingen droeg het opschrift 'Jedem das seine'. Achteraf is door oud-gevangenen meermaals de vergelijking gemaakt met het opschrift op de poort van de hel in Dantes *Goddelijke Komedie*: 'Lasciate ogni speranza voi ch'entrate!' ('Gij die hier binnentreedt, laat alle hoop varen').⁵⁸ Ook Van der Goes schrijft over 'danteske taferelen' in zijn beschrijving van het kamp:

De doden werden met zes tegelijk in de oven geschoven; de verbranding was nooit volledig. De resten werden met koevoeten fijn-gestampt – en de stukken mét de as in zes partjes verdeeld, die in zes urnen gingen. Zo kon de weduwe dan voor zestig mark de as van 'haar' man kopen. Zelfs in de dood nog geen individualiteit! Er waren in Buchenwald danteske taferelen: we werden eens langs de beruchte steengroeve gevoerd: hoge, ruw gehakte en soms vlijmscherpe trappen, waarlangs de joden grote rotsblokken naar boven moesten brengen. Als ze er bijna waren, werden ze – als grap – achteruit er weer afgegooid... en bleven liggen. Wij zagen het – en konden niets doen. Op een mooie zondagochtend bleek een Häft-

ling zich 's nachts aan een raamkozijn te hebben opgehangen. Hij hing er nog. Consternatie. Een ss-officier, die vrijaf had, fietste er verheugd naar toe, met een (duur) fototoestel in zijn hand. Een éni-ge foto voor Mutti thuis!⁵⁹

Het Nederlandse gezelschap dat in oktober 1940 was gearresteerd, werd als een groep krijgsgevangenen in een apart gedeelte van het kamp afgezonderd van de rest van de gevangenen.⁶⁰ In deze 'gouden hoek' van Buchenwald was in mei van dat jaar al een eerste groep Nederlandse gijzelaars opgesloten. Bij aankomst in het kamp moesten de gijzelaars zich net als de overige gevangenen hullen in slecht zittende kampkleding en -schoenen, maar ze werden niet kaalgeschoren of geslagen. Ook waren ze vrijgesteld van werk binnen en buiten het kamp. Twee keer per dag stonden zij afzonderlijk op appel. De gijzelaars mochten één keer per maand een brief naar huis sturen, in het Duits geschreven en met een maximum van dertig regels. De brieven die ze van thuis ontvingen – eveneens in het Duits geschreven – mochten twee kantjes tellen.⁶¹ Vanwege hun positie als krijgsgevangenen ontvingen ze van het Internationale Rode Kruis voedselpakketten. Zwaar fysiek werk hoefden de gijzelaars niet te doen, maar in de strenge winter van 1940-1941 stierven veertien van de toen driehonderd *Sonderhäftlinge*, onder wie oud-minister Carel Goseling. Van der Goes schreef naderhand dat hij tot het laatst als vriend met hem had kunnen praten: 'Tot het laatst: hij had een zware longontsteking en zou op een zaterdagochtend naar het lugubere ziekenhuis worden vervoerd. Onze collega's waren toen naar het badhuis; ik ging niet mee want ik was ziek. Ik heb Goseling uitgeleide kunnen doen – de laatste van onze groep die hem gezien heeft.'⁶²

Vlak na aankomst in concentratiekamp Buchenwald schreef Van der Goes een sonnet, dat de onzekerheid en wanhoop van de gevangenschap en het gemis van thuis uitdrukte:

Heb jij, als ik van jou, vannacht van mij gedroomd?
De nevel trok door 't kamp van Buchenwald
Hield voor ons trieste blok en ziel geen halt
En dreef mij heen, tot waar jij eenzaam woont.

Ik kwam temidden van je warme sfeer
En zag de trekken van je lief gezicht

Boeken en kamer zag 'k in 't gouden licht
Dat tintelend geluk bracht als weleer

Gefluit, een wekstem, schamperend geloop
Mijn ziel, bij weerkomst, haakt aan het prikkeldraad
Weer daagd' een dag, die vruchteloos vergaat.

Maar was dit droomcontact dan enkel waan?
Europa worstelt nog; háár dag brak aan...
Zoo brandt de liefde voort, naast Geloof en Hoop⁶⁵

Hij zou gedurende zijn verblijf in Buchenwald nog meer sonnetten schrijven, zoals andere gijzelaars dat ook deden. 'Je verzen hebben me erg aangegrepen,' schreef Anneke hem. 'Goed zijn ze, en verschrikkelijk.'⁶⁴ Ze probeerde hem in haar brieven moed in te spreken en schreef hem over het leven thuis, de kinderen, de hond en de kat. De kinderen, die bij zijn arrestatie tussen de vijf en twaalf jaar oud waren, maakten tekeningetjes op de brieven en schreven een paar regeltjes over wat hen bezighield: 'Lieve papa. Ik hep klompen. En ik hep ze zelf geverft. Rood en groen. Aert.'; 'Lieve papa, We hebben de schildpad van tante Alie en oom Karel gekregen. Hij heet Tobias. Op school gaat het goed en ik ben klassecorrespondente van de schoolkrant. Dag papa!!! Nina.'; 'Lieve Papa, Witneusje heeft in Santpoort gelogeerd, heeft kindertjes in zijn buik en heet nu MacuLosa (afkorting Max!) Dag papa!! Maja.'; 'Ich habe ein Auto im Schule bekommen pappa. HUGO.'⁶⁵

Ondanks de angst en onzekerheid onder de gijzelaars was er in het gedeelte van Buchenwald waar zij waren ondergebracht een grote intellectuele bedrijvigheid. Er waren een bibliotheek en leeszaal en er werden lezingen, voordrachten en debatten gehouden. Zo gaf de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl geschiedeniscolleges, de Rotterdamse hoogleraar Piet Lieftinck economie en de voormalig president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen Jan Goudriaan bedrijfskunde. Op die manier ontwikkelde zich de 'Buchenwaldse Volksuniversiteit', zoals de gijzelaars dat noemden.⁶⁶ Drees schreef hierover in zijn herinneringen aan het jaar dat hij in Buchenwald gezeten had:

In het leven van de één zal het verblijf in Buchenwald een heel andere betekenis hebben gehad dan in dat van de ander. Voor sommi-

gen was het als een retraite, die gelegenheid gaf tot bezinning op wat in de roes van drukke dagen was veronachtzaamd. Anderen grepen gretig alle mogelijkheden aan tot studie en lectuur, of maakten gebruik van de aanraking met zovelen van uiteenlopende richting, vorming en maatschappelijke ervaring, tot uitwisseling van gedachten. Voor weer anderen was de vraag slechts hoe men het best de dagen doorkwam zonder zich al te zeer te vervelen.⁶⁷

Naast de colleges vonden er in Buchenwald ook bijeenkomsten plaats waar door vertegenwoordigers van verschillende politieke richtingen gesproken werd over de toekomstige politieke, economische en sociale omstandigheden van Nederland na de oorlog. Ook de plek die de SDAP in het naoorlogse politieke landschap zou moeten innemen en de vraag of de partij tot een brede volksbeweging zou moeten worden omgevormd, werd uitgebreid bediscussieerd in de 'Sociologische Studieclub', eerst onder voorzitterschap van Drees en na diens vrijlating vanwege een maagzweer door Van der Goes geleid.⁶⁸

Meer dan een jaar zouden de gijzelaars in Buchenwald blijven. In november 1941 werden zij terug naar Nederland vervoerd en in het door de Duitse bezetter gevorderde Groot Seminarie Haaren bij Den Bosch ondergebracht. Een van de redenen voor de overplaatsing was dat rijkscommissaris Seyss-Inquart hiermee hoopte de anti-Duitse gevoelens in Nederland te verminderen.⁶⁹ De gijzelaars werden gehuisvest in ruime, schone gebouwen met voldoende sanitair, een moderne keuken, tuin en sportvelden. De eenpersoonskamers werden voor vier personen ingericht. De gevangenen kregen eten van de inrichting zelf, mochten levensmiddelenpakketten ontvangen en kregen die ook veelvuldig toegestuurd van hun familie en het Rode Kruis. Ook ontvingen ze geregeld extra voedsel van boeren uit de omgeving. In Haaren verbleef de groep maar een halfjaar, om vervolgens op 11 mei 1942 wederom overgeplaatst te worden naar Klein Seminarie Beekvliet, zo'n vijftien kilometer verderop in Sint-Michiëlgestel. Daar werden ze samengevoegd met een groep van 460 *Präventiv-Geiseln*, ook wel met de term 'antiverzetsgijzelaars' aangeduid. Dit was een groep bestaande uit eveneens veelal prominente Nederlanders die op 4 mei 1942 door de Duitse bezetter waren gearresteerd om met hun leven borg te staan voor eventuele verzetsdaden in het bezette gebied.⁷⁰

Deze groep van antiverzetsgijzelaars keek met verbazing naar de intocht van de Indische groep die de bezittingen met zich meestorde die de

Indische Gijzelaars in hun inmiddels anderhalf jaar durende gevangenschap hadden verzameld: 'twee piano's, een orgel, een filmapparaat, tuinstoelen, [een] luidsprekerinstallatie, een boekerij van tweeduizend werken, tuingereedschap in alle mogelijke vormen, planten, bloemen en zelfs twee poezen, met het sedert Buchenwald aangegroeid kroost.'⁷¹ Schrijver en journalist Heinrich van Wermeskerken, die deel uitmaakte van de Indische groep, omschreef het in zijn dagboek als volgt: 'Wij voelden ons in kampervaring verre superieur aan de groentjes van Nederlanders, die pas zijn opgepikt, nog bangelijk zijn en nog niet weten hoe je met die Moffen moet omspringen. Zij daarentegen zien ons als een troepje door de gevangenis gedegeneerden, waar alle fut uit is en waar ze dan medelijden mee hebben, denkende: het kan met ons over anderhalf jaar ook zo ver zijn! Dat komt omdat de nieuwelingen zich met een laaiend enthousiasme gooien op lessen, cursussen en lezingen... Zo waren wij, toen wij in Buchenwald kwamen, ook, maar nu is het bij ons een beetje geluwd.'⁷² Ondanks het getemperde enthousiasme vond juist binnen deze twee groepen en gedurende een relatief korte periode naast de talrijke gesprekskringen, lezingen en culturele activiteiten de meest intensieve periode van gedachtewisseling over de naoorlogse politieke toekomst van Nederland plaats.

De politieke betekenis van de 'geest van Gestel' is uitgebreid beschreven.⁷³ De vraag die de meeste gijzelaars bezighield was hoe de Nederlandse politiek er na de oorlog uit zou zien. Voor de SDAP was het de vraag of de partij na de oorlog weer zou bestaan, of deel zou gaan uitmaken van een nieuwe partij. Drees voerde hier buiten het kamp gesprekken over en liet zich door Van der Goes informeren hoe er binnen het kamp over gedacht en gesproken werd. De briefwisseling tussen de twee sociaaldemocraten vormt een belangrijke bron voor de verschillende gedachten en discussies die er binnen de partij geuit werden.⁷⁴ De SDAP had in 1937 een nieuw beginselprogramma gelanceerd, met daarin een aantal fundamentele wijzigingen in het beleid van de partij. De SDAP-leden waren het er veelal over eens dat de basis hiervan na de oorlog overeind moest blijven: democratie, geleide economie en een sterke en gecentraliseerde rechtsstaat. Over de precieze vorm die de naoorlogse partij moest krijgen, was echter veel discussie.

Minder aandacht is besteed aan de sociale betekenis van de gevangenschap voor de verschillende groeperingen van gijzelaars.⁷⁵ Juist de dynamiek van de gemeenschapsvorming naar interneringsoord (men voelde

zich 'Haarenees' of 'Gestelaar'), streek, beroep, politieke overtuiging of geloof, zorgde voor een bepaalde identiteit onder de gijzelaars door gedeelde herinneringen, ervaringen en gebruiken.⁷⁶ Van der Goes schreef na de overplaatsing van Haaren naar Sint Michielsgestel in zijn dagboek:

Nieuwe gemeenschapsvorming. Wij trachten ons weer vast te zetten, en ons zelf te hervinden. In St. Michielsgestel. [...] Uit de groep – van 240 tot 700 geworden – treden de individuen naar voren, medestrijders uit de jongere generatie. Bekenden. Onbekenden. Vestdijk, naar binnen gekeerde, niet-eenzame enkeling. Van Duinkerken, pétillante gezelligheidsmensch. De rustieke Schermerhorn. En, onder andere belichting is dit nieuwe veld, het phenomeen Straat, de beheerschte geanimeerdheid van Logemann, de geduldsoefening van Pos. Maar, dezelfde gebleven, de stralende persoonlijkheid van Geyl. Vol jong verlangen en verwachten en zin om méé te doen; naar den nieuwen tijd gericht.⁷⁷

De nieuwe gemeenschapsvorming die Van der Goes hier beschrijft, duurde slechts een krap half jaar. Ondanks het streven naar eenheid en de verheerlijking van de gemeenschapsidee ontstonden er na enige tijd spanningen. Tussen de twee groepen in Sint Michielsgestel bleven verschillen bestaan. Het onderscheid werd door twee elementen versterkt. In augustus 1942 werden vijf gijzelaars uit de antiverzetsgroep geëxecuteerd, en op 16 oktober volgden er nog drie. De Indische gijzelaars bleven door hun status als krijgsgevangene van deze maatregelen gespaard.⁷⁸ Diezelfde status zorgde er bovendien voor dat zij nog steeds voedselpakketten van het Rode Kruis bleven ontvangen, terwijl de antiverzetsgijzelaars deze niet meer kregen nadat de NSB-krant *Volk en Vaderland* hier succesvol tegen geagiteerd had met het argument dat de gijzelaars meer voedsel zouden hebben dan de Nederlandse oostfrontstrijders.⁷⁹ Om deze voorrechten niet te verliezen en in status gelijkgesteld te worden met de antiverzetsgijzelaars vroegen de Indische gijzelaars ten slotte overplaatsing naar een eigen gebouw aan. Van Wermeskerken schreef:

Het niet doorgaan van onze vrijlating⁸⁰ heeft ons prikkelbaar, onverschillig en veeleisend gemaakt. Wij vrezen dat onze groep verloren zal gaan in en vroeg of laat gelijkgeschakeld zal worden met de andere gijzelaars hier, terwijl wij toch onder internationaal toe-

zicht staan en daaruit bijzondere privileges voortvloeien die we niet gaarne zouden missen. Bovendien veroorzaakt het doorvoeren van die voorrechten in deze gecombineerde gemeenschap natuurlijk scheve toestanden en zo is dan, na veel onderling geharrewar hierover (want het solidariteitsgevoel speelde ook een rol) ten slotte besloten, een rekest bij de Duitse instanties in te dienen waarin om overplaatsing van onze groep gevraagd wordt naar een eigen gebouw.⁸¹

De Duitsers willigden het verzoek in en op 29 oktober wandelden de Indische gijzelaars naar de nabijgelegen katholieke jongenskostschool De Ruwenberg, die geleid werd door de Fraters van Tilburg, die daar konden blijven toen de gijzelaars er arriveerden. In De Ruwenberg werden hun privileges nog verder uitgebreid. Waar Beekvliet nog omheind was met prikkeldraad en schildwachten, konden de Indische gijzelaars de Duitsers er merkwaardig genoeg toe bewegen in De Ruwenberg het prikkeldraad te verwijderen. Er stond nog slechts één schildwacht bij de toegangspoort en de gijzelaars beloofden hun kampoudste plechtig dat zij geen misbruik zouden maken van hun vrijheid. Bovendien was er in de gebouwen meer privacy.⁸² ‘In die heel warme zomer van 1944 lag ik aan de Dommel te zonnebaden – en mijn boek te schrijven over *De Leiding van de Staat*,’ schreef Van der Goes van Naters naderhand.⁸³ Zelfs bezoeken aan thuis waren vanuit De Ruwenberg mogelijk, de gijzelaars konden af en toe gedurende drie dagen hun gezin of familie thuis bezoeken, wat ook Van der Goes een paar keer werd toegestaan. Het maakte de gijzeling nog wat draaglijker, hoewel niet duidelijk was hoelang de situatie zou voortduren.

In de ‘herengevangenis’, zoals het gijzelaarskamp vaak omschreven is, ontwikkelde zich een specifiek soort mannengemeenschap. Om dit fenomeen te doorgronden is wel verband gelegd met het gebrek aan erotiek door de scheiding van de mannen met hun gezinnen. Met het argument dat spraakzaamheid over seksualiteit in deze kringen geenszins gebruikelijk was, zouden mogelijke seksuele problemen door het gemis van fysieke en emotionele intimiteit waarschijnlijk individueel verwerkt zijn.⁸⁴ Mogelijk is dit voor sommige gevangenen het geval geweest, maar het gold zeker niet voor allen. Uit het dagboek van Van der Goes van Naters, en uit correspondentie die hij voerde, blijkt dat er onder de gevangenen wel degelijk over erotiek gesproken en geschreven werd. Het oorlogsdag-

boek bevat een aantekening waarbij ‘antwoord aan S. Vestdijk’ geschreven staat. Het stukje had als opschrift ‘Wel erotiek of geen erotiek?’ en vervolgens schreef hij:

Het is bijna een hoon, want de afwezigheid van feitelijke erotiek is onze ergste, onze eenige marteling. – De hardheid van het Duitse concentratiekamp werd bijna tot zachtheid, omdat de psychische pijn en fysieke onlust op ánder gebied, op dit terrein een soort anaesthesie verwekte... Maar hier leven we als heeren. (Heeren zonder dames). We wandelen, eten, zonnen en slapen; van alles leidt ons af van te veel werken, en niets leidt ons af van te veel denken, denken, weg van de schildwachten, terug naar het leven achter eigen deuren. En dan neemt de erotiek met schallende bazuinen bezit van ons bonzend hart. Dan maar geen erotiek? Dan maar verdringen, sublimeren? [...] Na enkele maanden gekluisterd leven wordt de gedachte aan ‘verdringing’ – verdrongen. Wij denken net zoo veel aan erotiek, als we zin hebben, en dat is enorm veel. Wij schrijven laaiend erotische brieven; alleen ingewijden begrijpen ze, en een mogelijke censor is ex professo niet ingewijd. [...] De vraag: erotiek of niet, was een bange vraag. Wij vrezen de erotiek niet meer, wij aanbidden haar ook hier, dag en nacht. En voelen ons bevrijd.⁸⁵

De afgenomen spanning over de onzekerheid van het lot, die in Buchenwald veel sterker was geweest, maakte plaats voor een confrontatie met persoonlijke kwellingen. Los van deze gedachtewisseling met Vestdijk, was het gebrek aan intimiteit in ieder geval ook voor zijn kamergenoten Hendrik Pos, Pieter Geyl en Anton Constandse een thema.⁸⁶ Van der Goes’ relatie tot Pieter Geyl was een bijzondere. In zijn memoires schrijft hij over hem: ‘Mijn verhouding tot de historicus Geyl was er een van liefde-haat: eerst was ik helemaal door hem ingepakt – maar ná Buchenwald (hij heeft ook St. Michielsgestel meegemaakt) ging ik steeds meer door hem heen zien: een show-man, die veel feitjes heeft verzameld over Maria Stuart en Willem III, maar die meende de enige historicus te zijn die dat objectief deed.’⁸⁷ Het zat allemaal vermoedelijk wat ingewikkelder in elkaar. In Buchenwald schreef Geyl een sonnet waarin Van der Goes van Naters de hoofdrol speelde:

Onder de makkers heb 'k een vriend gevonden.
 't Bezit is, tussen 't koren aar bij aar,
 een klapproos; of een zoete toon door snaar
 van een viool dwars door gedruis gezonden.

Ontroerd wordt het verlangend hart gewaar
 die kleur, die klank. Wij voelen ons verbonden
 elk in zijn diepst gemis; fluistrend verstonen
 we 't in de volle kamer van elkaar

Het leven en de liefde staan hier stil
 en zinloos is ons dagelijks druk bewegen.
 Elk voelt de onechtheid, elk stelt er zich tegen

en doet of 't ernst was, met de beste wil.
 O hoe verpoost ons vriendschap van die schijn.
 Het hart klopt sneller en vergeet zijn pijn.⁸⁸

De lyrische toon waarmee Geyl over de vriendschap schreef, doet denken aan de manier waarop Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman hun vriendschap beleefden. Marinus schreef Anneke in brieven over zijn vriendschap met Geyl, waar zij erg blij mee was omdat het hem minder somber leek te maken. Ze vond het wel verbazingwekkend dat hij het juist met Geyl zo goed kon vinden: 'Vooral jullie combinatie vind ik zoo merkwaardig. Jullie hadden evengoed verwoede tegenstanders kunnen worden, omdat jullie ten slotte zooveel gemeen hebt. Het vechten tot de laatste adem, en het intens levende. Het genieten van een verfijnd leven. En jezelf heelemaal inzetten. Dus dit allemaal vertel je hem wel niet. Jullie zijn allebei al ijdel genoeg.'⁸⁹ Ook in Haaren en Sint-Michielsgestel bleef de vriendschap tussen Geyl en Van der Goes bestaan, maar eind 1942 nam Gert van Eck, die Van der Goes zijn 'jongensvriend' noemde, de plek van Geyl enigszins in.

Het al dan niet spreken over de kwestie erotiek en seksuele intimiteit is niet het enige dat over de mannengemeenschap van gijzelaars tijdens de oorlog te zeggen valt. Het feit dat men het hier met elkaar over had was onderdeel van een esprit de corps van intellectualiteit, intense kameraadschappelijkheid en het gemeenschappelijk doel om te streven naar saamhorigheid voor zolang de gijzeling duurde, maar ook om in die geest de na-

oorlogse samenleving te besturen. Al voor de oorlog bezette het grootste gedeelte van de gijzelaars die in Sint-Michielsgestel bij elkaar waren gezet leidinggevende posities in de maatschappij. Veel van de jongere mannen in het gijzelaarskamp deden contacten op die hen na de oorlog eveneens op goede plekken terecht deden komen.⁹⁰ De manier waarop de naoorlogse maatschappij hervormd zou moeten worden is wellicht nog minder belangrijk dan het feit dat de gijzelaars het vanzelfsprekend leken te vinden dat zij na de oorlog een dergelijke vernieuwing tot stand zouden brengen. In typering van het kampleven als 'jongenskostschool', 'een studenten-sociëteit' of 'het soldatenleven in een kazerne'⁹¹ schuilt misschien juist ook de betekenis van de rol die het kamp ook ná de oorlog bleef spelen. De elitaire en intellectuele atmosfeer met de exclusiviteit van de afzondering waardoor de verantwoordelijkheden uit het dagelijks leven tijdelijk stil kwamen te liggen, in combinatie met de culturele verpozing van muziek, theater en sport (de voetbalwedstrijden waren zeer populair, maar de gevangenen legden ook zelf een tennisbaan aan) creëerde een zeer specifieke nieuwe top van de Nederlandse naoorlogse maatschappij.⁹²

Simon Vestdijk, de 'buurman' van Van der Goes van Naters in Beekvliet (hun kamers grensden aan elkaar), schreef na zijn vrijlating uit het kamp in 1943, ondanks de angst die hij in Gestel had ondervonden 'altijd een zekere heimwee te zullen blijven houden naar dit leven in een besloten man-nengemeenschap'.⁹³ Dat is iets waar meerdere gevangenen naderhand wel eens naar terugverlangden. Het kan bijna niet anders, of de eerdergenoemde groepsdynamiek tussen de clubjes gijzelaars en hun onderlinge verschillen hebben ook na de oorlog doorgewerkt. Sociologe Jolande Wit-huis schrijft over de communisten die tijdens de oorlog vanwege hun verzetsactiviteiten werden gearresteerd en naar concentratiekampen afgevoerd, dat de kampervaring zo ingrijpend en fundamenteel was dat ex-gevangenen na de oorlog met elkaar verbonden bleven, maar dat er om diezelfde reden juist ook onheilbare breuken en heftige botsingen ontstonden. 'Na het kamp' begon vaak *in* het kamp. De gevangenschap van deze verzetsmensen was de consequentie van hun politieke, wereld- of levensbeschouwing, die daardoor juist vaak des te meer een rol ging spelen.⁹⁴ Nu was de kampervaring van de gijzelaars in Brabant natuurlijk van een geheel andere orde, maar de doorwerking ervan was mogelijk wel vergelijkbaar.

Op vrije voeten

Van de ruim negentienhonderd personen die in totaal sinds het begin van de Duitse bezetting als gijzelaar vast hadden gezeten, waren er uiteindelijk nog circa tweehonderdzeventig over toen De Ruwenberg na Dolle Dinsdag door de Duitsers in september 1944 ontruimd werd. Van der Goes van Naters bleef er tot het laatst gevangen, maar slaagde erin te ontkomen aan overplaatsing naar kamp Vught. Hij verborg zich met enkele anderen tussen de hanenbalken van de zolder van het seminarie. In hun dagboek beschreven de fraters hoe zij bezig waren het beddengoed in de slaapzalen af te halen toen ‘plotseling een bekend zacht geluid [klonk] dat vroeg of er Duitsers aanwezig waren. Frater Geraldus keek al over de slaapzaal waar dat geluid vandaan kwam, maar frater Flavianus die juist onder een der luchtkokers stond, keek naar boven en zag door het gaas heen licht en een hoofd. Toen frater Flavianus vroeg: “Wie is u?” werd er geantwoord “Van der Goes.”⁹⁵

Inderdaad waren er op dat moment nog Duitsers, maar geholpen door de fraters lukte het Van der Goes van Naters vanuit De Ruwenberg naar Den Bosch te komen. In een interview op honderdjarige leeftijd vertelde hij daarover: ‘En daar kon ik die laatste periode – toen de rest van Nederland nog bevrijd moest worden – terecht bij twee doodsbanne “rode” onderwijzeressen. De dames keken voortdurend uit het raam of er niet tóch nog een Duitser aan kwam zetten. Maar de schatten hebben er geen ogenblik over getwijfeld om mij in huis te nemen, al deden ze het in hun broek.’⁹⁶ Blijkbaar vonden de dames het op een gegeven moment toch te gevaarlijk of te spannend, want ze verwezen hem door naar het katholieke gezin Van Gorkom, eveneens in Den Bosch.⁹⁷ Daar bleef hij enkele weken tot hij de mogelijkheid kreeg terug naar Den Haag te gaan: ‘tot Rotterdam kon ik met iemand in een auto meerijden – iedereen deed in die laatste oorlogsdagen zijn best om goed voor de dag te komen. Vanaf Rotterdam kon ik nog een stuk met de tram, en daarna ben ik helemaal naar huis gelopen. Mijn schoenen waren stuk, mijn tenen gaapten er al uit – maar ik kon alles aan, in die dagen van de bevrijding.’⁹⁸

Ondanks de euforie van de bevrijding had de oorlog veel verandering in Van der Goes’ persoonlijke leven teweeggebracht. Dat gold in het bijzonder voor zijn vrouw en kinderen, van wie hij uiteindelijk in totaal vier jaar gescheiden was geweest, en voor het gezin waarin hij zelf was opgegroeid. Daarvan was hij na de oorlog de enige overgeblevene. Cornélie van der

Goes overleed in 1941 toen Van der Goes van Naters in Buchenwald vastzat. Ook zijn broer Willem zag hij na de oorlog niet meer terug. Willem, voor de oorlog net als Marinus jurist, had in de jaren dertig een snelle carrière gemaakt in de NSB, eerst als organisator van de Nationaal-Socialistische Vorming en vervolgens als leider van de Afweerdienst, de juridische afdeling van de partij. Deze ontwikkelingen hadden ertoe geleid dat Marinus in 1934 het contact met zijn broer verbrak. Op 18 maart van dat jaar schreef hij aan Willem:

B.[este] B.[roeder],

Het was gezellig, 6 maart 's avonds bij jullie te zijn. Bedankt voor de hartelijke gastvrijheid! Ontzaglijk spijt het mij, dat het – althans voorloopig – voor het laatst is. Bij een 'groepsleider' van de N.S.B. kan ik niet in huis komen snap je. Dit heeft niets te maken met verschil van inzicht. Dat hebben we altijd gehad, maar de N.S.B. leeft van één ding: dat is het anti-socialisme, zoals trouwens het fascisme alleen maar destructief is. De socialistische 'bonzen' waar ik een niet-onbelangrijke plaats bij inneem, moet zoveel mogelijk leed geschieden. Zij moeten in een concentratiekamp (Tusenius⁹⁹) of erger (De N.S.B. neemt geheel op zich, wat in Duitschland gebeurt.) Geen enkele andere groep, (de R.K.'s, de christelijken, liberalen of wie ook waar ik natuurlijk erg tegen ben) leeft zóó van het bezwadden van socialisten, en het aan hen rechtstreeks, persoonlijk leed toe spinnen. [...] Ik raad je aan, héél, héél, voorzichtig te zijn met dit tuig. [...] P.S. Meld me als je er weer 'af' bent!¹⁰⁰

Willem antwoordde op deze brief dat hij het betreunde dat Marinus niet meer bij hem langs wilde komen: 'ikzelf zie hogere dingen in het leven als politieke inzichten, en daaronder zeker broederschap – mij zou het dus geen bezwaar zijn je te ontvangen.'¹⁰¹ Dat zou echter niet gebeuren, en waar Marinus nog dacht of hoopte dat het een tijdelijke bevlieging van zijn broer was waar hij weer 'af' zou komen, was het tegendeel het geval. Op 21 september 1937 werd Willem geroyeerd als lid toen hij met enkele andere hooggeplaatste NSB'ers betrokken was bij een coup tegen Mussert.¹⁰² Kritiek op de leiding had hij al eerder gehad. In juli 1934 stelde hij zelfs een grote zuivering onder de NSB-leiding voor, met de 'Nacht van de Lange Messen' als inspirerend voorbeeld. Vier dagen na Hitlers afreke-

ning met de SA-top schreef Willem aan plaatsvervangend NSB-leider Van Geelkerken: 'Laten wy ons spiegelen aan Duitschland en alles en allen verwyderen die een gezonde groei van het nat.soc. en de N.S.B. tegen houden. Wy zyn overtuigd, dat de feiten en geestesgesteldheden die wy ervaren hebben slechts een gering deel zyn van wat op dat gebied aan misstanden bestaat – en wy zyn ook overtuigd dat de N.S.B. op deze weg voort gaande nimmer de meerderheid van het volk achter zich krygt.'¹⁰³

Willem besloot daarop naar Duitsland te gaan. Zijn echtgenote Adriana Maria von Zeppelin (1903-1962) kwam uit een oud adellijk Duits geslacht, maar haar familie woonde al generaties in Nederland. Door zich te beroepen op de familie van zijn vrouw en haar adellijke bloed slaagde Willem erin het Duits staatsburgerschap te verkrijgen en hij vertrok met zijn gezin naar Duitsland. Gevolg was dat hij in dienst van het Duitse leger moest toen de oorlog uitbrak. Tijdens Marinus' gevangenschap had Anneke weer contact met Willem en correspondeerde af en toe met hem en zijn vrouw. Dat kwam in eerste instantie doordat Cornélie van der Goes in februari 1941 ziek werd. Op dat moment 76 jaar oud, kreeg ze steeds meer kwalen tot ze uiteindelijk een maagzweer kreeg en bedlegerig werd.¹⁰⁴ Anneke ging in dat jaar veel bij haar schoonmoeder op bezoek, eerst om de week en toen ze zieker werd elke week. Toen Marinus net van Buchenwald naar Sint-Michielsgestel was overgebracht, schreef Anneke hem: 'Jetzt mein erster Brief nach dir im Holland! Leider aus Baarn, wo ich für's letzt Ma deine Liebe übergebracht habe. Es kann noch ein Tag dauern, nicht viel mehr. Es ist so tragisch, so ganz allein. Broer wartet noch auf sein Visum! Ich vertrete also die Kinder.'¹⁰⁵ Cornélie overleed op 30 november 1941. Drie dagen daarvoor was Willem in Baarn bij zijn moeder aangekomen. Anneke beschreef aan Marinus hoe zij met Willem de laatste twee dagen aan het sterfbed van Cornélie had doorgebracht 'und über die Kinder und andere neutrale Dingen geplaudert'¹⁰⁶ had. Marinus, die na de dood van zijn moeder door zijn gevangenschap niet bij de begrafenis had kunnen zijn, schreef in zijn dagboek: 'Twee maanden na den dood van mijn moeder herinner ik mij verdiensten, die ik vijf en twintig jaar vergeten was. Zij las Ferdinand Hayek met me. Zij las Enoch Arden met me. Zij las me de heele Jocelyn van Lamartine voor. Met begrip voor de wonderlijke situatie en voor de heerlijke taal. Misschien zal ik mij over nóg vijf en twintig jaar méér herinneren. Het duurt een heele tijd, voor men billijk over zijn moeder kan denken.'¹⁰⁷

Anneke was nog maanden bezig het huis in Baarn op te ruimen om het

daarna te kunnen verhuren en de erfenis af te wikkelen. Bovendien was ze gevlmachtigde van de familiestichting, waar Marinus voorzitter van was en waar zaken voor geregeld moesten worden.¹⁰⁸ Vanwege de erfenis onderhield ze geregeld contact met Willem, die weer terug naar Duitsland was vertrokken. Hoewel uit wat ze daarover schreef aan Marinus blijkt dat ze af en toe ook naar de vrouw en kinderen van Willem informeerde of ze iets toestuurde dat in Duitsland niet meer verkrijgbaar was, bleef het contact vooral zakelijk. Maar in februari 1942 schreef ze: 'Broer schreef een (zeer hartelijke) brief, of hij niet wat voor je doen kon. Nu hij het zelf aanbiedt, zal ik het hem maar toestaan. Klets er niet over, ik doe het ook tegen niemand.'¹⁰⁹ Willem sprak vervolgens zijn contacten in Den Haag aan, maar zonder resultaat. Andere pogingen liepen ook op niets uit en in 1944 werd hij in Italië gelegerd. Zijn vrouw en kinderen bleven in Wasserburg am Inn (Beieren) achter, waar het gezin op dat moment woonde. Willem keerde er niet meer terug. Onder niet opgehelderde omstandigheden vond hij in mei 1944 in het noorden van Italië de dood. Hij was 'op zijn werkkamer doodgeschoten' was het verhaal, maar waarom en door wie is nooit duidelijk geworden.¹¹⁰

Over de dood van Willem, vlak voor Pinksteren in mei 1944, heeft Marinus weinig losgelaten. Nadat hij het nieuws had gehoord, stuurde hij Anneke een telegram waarin hij schreef dat de dood van zijn broer hem aangegrepen had. Twee weken later schreef hij aan Drees, met wie hij toen nog zeer vriendschappelijke brieven uitwisselde, tussen de overige mededelingen door: 'Intusschen is er nog een tragische gebeurtenis voorgevallen. Mijn broer is vermoedelijk in N. Italië, "op zijn werkkamer" doodgeschoten. - Dit lost wel op, wat anders onoplosbaar zou zijn.'¹¹¹ Drees antwoordt hem daarop: 'Wij hadden de advertentie betreffende het overlijden van je broer gelezen. Wat een gevoelens moet zijn heengaan bij je hebben gewekt! De herinnering aan jullie jeugd en vroegere verbondenheid en dan de onhoudbaarheid van de latere tegenstelling, diep tragisch!'¹¹²

Sommige gijzelaars waren tijdens hun gevangenschap door de intensieve briefwisseling tot een verdieping van hun inzicht in en gevoelens voor hun geliefden of echtgenotes gekomen.¹¹³ Dat was in zekere zin bij Marinus en Anneke ook het geval blijkens hun correspondentie. 'Ik lees hier Faber oder die verlorenen Jahre,'¹¹⁴ schreef Anneke in 1942, 'dat zijn de jaren dat hij in krijgsgevangenschap weg is. Goddank, dat we door deze schrijverij ook weer helemaal bij elkaar zijn gekomen. Dat is toch wel een groot voordeel.'¹¹⁵ Tussen de berichten over dagelijkse besommeringen door

schreven Anneke en Marinus elkaar hoe mooi het na de oorlog tussen hen zou worden, haalden ze in hun brieven herinneringen op aan hun gezamenlijke reizen, bedachten ze waar ze nog meer naartoe zouden gaan samen, en schreven elkaar welke boeken ze lazen. Soms was er ook wederzijds onbegrip over de situatie waar de ander in verkeerde. Zo schreef Anneke in mei 1942: 'Overigens zeg je zoo vaak, dat wij ons niet kunnen voorstellen, hoe erg het voor jullie is. Kan jij je ooit voorstellen hoe mijn leven nu is? Dan had je me zeker deze winter toen jij zat te filosoferen, niet 1001 briefjes opgedragen om te schrijven. Dat is dan toch het minste wat je zelf kunt doen. Dat ik de heele dag door om eten vecht, en stom werk doe, is ook niet iets waarvan jij je het geestdoodende voor kunt stellen, ook niet als je het probeerde.'¹¹⁶ Ondanks het feit dat ze elkaar in brieven voortdurend schreven dat alles goed zou zijn als ze maar weer samen waren, begon hun hereniging weinig idyllisch. Eenmaal in vrijheid bij de Van Gorkoms in Den Bosch ontmoette Van der Goes een meisje met wie hij een romance begon totdat zij daar na enkele weken per brief een punt achter zette vanwege het feit dat hij getrouwd was. Ook de heer des huizes vroeg aan Van der Goes of hij niet eens terug moest naar zijn vrouw en kinderen in het nog niet bevrijde westen, waar het voedsel steeds schaarser begon te worden. Blijkbaar had Van der Goes zijn escapades niet onder stoelen of banken gestoken, want het onderwerp 'Den Bosch' bleef in de jaren na de oorlog zeer gevoelig.¹¹⁷

Ook Anneke was door de oorlog veranderd. Niet alleen had zij het gezin draaiende gehouden, zaken als de erfenis van haar schoonmoeder afgewikkeld en de contacten met vrienden en partijgenoten onderhouden, ook hield zij tijdens de oorlog advocatenpraktijk aan huis. Ze schreef er weinig over, het lijken vooral kleine zaken te zijn geweest. Niettemin leidde zij net als veel andere vrouwen in de oorlogsjaren een zeer zelfstandig leven. Voor velen van hen gold dat zij in de bezettingsjaren allerlei beslissingen hadden moeten nemen en meer (politieke) verantwoordelijkheid hadden genomen, zeker waar het vrouwen in het verzet betrof. Het leidde tot een vernieuwd seksebewustzijn dat in eerste instantie ook onderdeel werd van het debat over nationale vernieuwing direct na de oorlog in 1945 en 1946.¹¹⁸ Dat gold ook voor Anneke, die na de oorlog onmiddellijk actief werd in de Partij van de Arbeid en zich onder meer met deze vraagstukken bezighield.

Begin 1946 hield zij voor de VARA een lezing in de rubriek 'Voor de Vrouw', getiteld 'De vrouw als staatsburgeres'. Hierin deed zij expliciet

een beroep op de jonge vrouwen die tijdens de oorlog ‘groot geworden’ waren en nu mochten stemmen: ‘Deze vrouwen en meisjes hebben nog nooit een gewoon Staatsburgeressenleven gehad. Toch hebben velen ettelijke malen hun leven gewaagd in de illegale strijd voor ons land. Evenals Olympe de Gouge wilden zij hun leven geven. De koeriersters, de vrouwen, die piloten over de grenzen hielpen, zij, die in het ondergronds verzet een rol speelden, zullen zij iets zien? Velen kunnen de weg terug in de gewone maatschappij nog niet vinden. [...] Aan ons om hen duidelijk te maken, dat ook in vredestijd de gemeenschap allen, mannen en vrouwen, nodig heeft. [...] Laten wij ons bewust zijn, dat wij allen burgeressen van de Staat zijn, en dat mede door onze stem de grote beslissingen genomen zullen worden.’¹¹⁹ Zijzelf werkte aan die bewustmaking veelvuldig mee, in eerste instantie door lezingen zoals deze, als voorzitter van de Vrouwenbond van de PvdA en in het organisatiecomité van de grote tentoonstelling ‘De Nederlandse Vrouw 1898-1948’. Ze zou daarmee een veel prominere rol in de sociaaldemocratische partij innemen dan voor de oorlog het geval was geweest.

Herstel van de rechtsstaat

Na de bevrijding moest het land niet alleen weer economisch worden opgebouwd, ook de rechtsstaat moest worden hersteld. Juridische reconstructie was een belangrijke voorwaarde voor politieke reconstructie.¹²⁰ Gezien zijn juridische achtergrond, wekt het geen verbazing dat Van der Goes zich na de oorlog ook over de berechtings- en zuiveringskwesties uitsprak. Daarbij speelde zijn eigen ervaring van de oorlog vanzelfsprekend ook een rol. In de nog onvoltallige Tijdelijke Staten-Generaal die van september tot november 1945 functioneerde, zei hij: ‘Vandaag is het vijf jaar geleden, dat ik met de heeren Tilanus en Deckers – de heer Drees was er ook bij – naar het concentratiekamp Buchenwald werd overgebracht; wij behoorden tot de eerste politieke gevangenen in ons land. [...] Mijnheer de Voorzitter, deze dingen vergeet men nooit. Zij brengen een blijvende verandering teweeg bij wie ze heeft ervaren en een blijvende verhouding tusschen hen, die in veel leed elkaars lotgenooten zijn geweest, wat in zekeren zin met het geheele Nederlandsche volk het geval was.’¹²¹ Van der Goes’ opvattingen over recht en democratie raakten door de ervaring nog sterker met elkaar verbonden en werden inzet van zijn politieke handelen. In de eerste jaren na de oorlog deed hij dat door zijn plei-

dooi voor harde bestraffing van collaborateurs, als voorzitter van een zuiveringscommissie en door zijn voorstel voor een parlementaire enquête naar het beleid van de Nederlandse regering in de jaren 1940-1945.

Al tijdens de oorlog werd het wettelijk kader voor de opsluiting en bestraffing van collaborateurs opgesteld. Op 22 december 1943 werd het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS) van kracht, als aanvulling op het Wetboek van Strafrecht. In het BBS werd hulpverlening aan de vijand gespecificeerd en werden nieuwe artikelen opgenomen die het mogelijk moesten maken collaborateurs na de oorlog te straffen in speciaal daarvoor ingestelde Bijzondere Gerechtshoven. In 1944 kwam daar het Zuiveringsbesluit bij, bedoeld om het ambtenarenapparaat te kunnen zuiveren, en het Tribunaalbesluit, om algemeen 'onvaderlandslievend gedrag van niet-criminele aard', zoals lidmaatschap van de NSB, te straffen.¹²² Een van de argumenten bij het vaststellen van het BBS tijdens de oorlog was de tegemoetkoming aan de behoefte aan berechting vanuit de samenleving (de rechtsovertuiging van het volk). Om een 'bijltsjesdag' na de bevrijding te voorkomen, was het van belang dat er 'snel, streng en rechtvaardig' recht werd gesproken.¹²³ Een belangrijk punt daarbij was de mogelijkheid om collaborateurs te straffen door hun de doodstraf op te leggen, die eind negentiende eeuw afgeschaft was. Besloten werd dat het mogelijk zou zijn de doodstraf uit te spreken bij gevallen waar in het gewone strafrecht minstens vijftien jaar gevangenisstraf op stond als het misdrijf tot de dood van het slachtoffer had geleid. De regering besloot daarmee bij uitzondering tot het afwijken van het legaliteitsbeginsel, het principe dat burgers beschermt tegen wetgeving die met terugkerende kracht van toepassing is. Gepaste bestraffing woog op dat moment zwaarder.

Na de oorlog bleven de heringevoerde doodstraf, de precieze uitvoering en het tempo van de bijzondere rechtspleging thema's van discussie. De zuivering en berechting bleek gecompliceerder dan tijdens de oorlog was uitgedacht. In het zuiden begon het Militair Gezag direct na de bevrijding in 1944 met grootscheepse arrestaties. Gezien het feit dat de bevrijding van het noorden nog op zich liet wachten, nam het aantal geïnterneerden steeds meer toe, met alle problemen van dien.¹²⁴ Minister van Justitie Hans Kolfshoten kreeg in het in juni aangetreden kabinet-Schermerhorn-Drees de ingewikkelde taak een beleid uit te stippelen om de zuiverings- en berechtingsproblematiek vloeiender te doen verlopen. In december 1945, een maand nadat het parlement weer functioneerde, besteedde de Tweede Kamer drie dagen aan het vraagstuk van de politieke

delinquenten. Een aantal Kamerleden besteedde in hun beschouwingen aandacht aan de doodstraf, die inmiddels al meerdere malen ten uitvoer was gebracht. VDB-fractievoorzitter Joekes drong erop aan de kwestie van de doodstraf in de Kamer te behandelen. Hij vroeg zich af of de bijzondere bepaling die de doodstraf mogelijk maakte, moest worden gehandhaafd en of dit niet moest worden getoetst door de volksvertegenwoordiging, nu deze weer functioneerde. 'Hoe weet de Minister, of de groote meerderheid van het volk de doodstraf in den vorm, waarin die op het oogenblik is geregeld, eischt? Zoo dat het geval is, zal het wel blijken bij de behandeling van het onderwerp in de Staten-Generaal,' aldus Joekes in de vergadering van 21 december 1945.¹²⁵

Van der Goes vond dat niet nodig, het voortdurend peilen van de rechtsgevoelens van het volk zou bij het nemen van moeilijke beslissingen het beleid alleen maar verzwakken. 'Het is het telkens den thermometer aanleggen voor een vermeenden ziekte', meende hij in zijn reactie op het voorstel van Joekes. Volgens Van der Goes was er op het moment vooral behoefte aan duidelijk beleid. Hij vervolgde:

Er dreigt reeds nu een verzwakking van de democratie te ontstaan. In Engeland kunnen 1000 fascistten vrij Mosley toejuichen. In Amsterdam worden ovaties gebracht aan een net niet gezuiverd toneelgezelschap, dat de lievelingsopera van Mussert en Seyss Inquart kan opvoeren. Als de democratie niet toont, dat zij weerbaar kan zijn, gaat zij ten gronde. Ik heb op 9 Mei 1940 bij de behandeling van het wetsontwerp betreffende verscherping van straffen, gezegd: 'ik meen, dat lang niet ieder, die principieel bezwaar heeft tegen de doodstraf voor gewone delictten, dat ook heeft tegen bestraffing daar, waar tegenover het leven van het individu dat van acht millioen Nederlanders staat.' Zoo staat het nog, Mijnheer de Voorzitter! Van het thans gevoerde beleid hangt de veiligheid van het Nederlandsche volk af. Hier hebben wij een toetssteen voor de vastheid van dat beleid.¹²⁶

Voor Van der Goes stonden rechtvaardigheid en de opbouw van een vernieuwde sterke democratische rechtsstaat centraal na de oorlog, maar dat wil niet zeggen dat hij vrij was van emoties. Gevoelens van vergelding speelden ook bij hem een rol. 'Er zijn personen, die vijf jaar lang het openbare leven vergiftigd hebben en die moeten er uit!' zei hij begin 1946 in de

Kamer toen het over de zuiveringskwestie ging. De zuivering noemde hij in de eerste plaats een ‘maatregel van geestelijke hygiëne voor het openbare leven’ en in de tweede plaats een soort van berisping of straf. ‘Het eerste is het belangrijkste, het gaat daar om de toekomst.’¹²⁷

In juni 1946 werd Van der Goes voorzitter van de Egeraad voor de Beeldende Kunsten, de zuiveringsraad die belast was met het bestraffen van kunstenaars die de nationaalsocialistische kunstwereld mede vormgegeven hadden. Om hun werk te kunnen blijven uitoefenen, hadden sommige kunstenaars zich aangemeld bij de door de Duitse bezetter opgerichte Kultuurkamer. Zonder inschrijving mochten zij niet exposeren. Andere kunstenaars weigerden principieel zich bij de Kultuurkamer aan te melden.¹²⁸ Het is niet bekend waarom Van der Goes juist in deze zuiveringsinstantie actief werd; mogelijk omdat hij in de Kamer had gezegd dat een centrale zuiveringsraad met juristen, die tevens een kijk hadden op kunstzaken, hoogstnoodzakelijk was.¹²⁹ Opmerkelijk is wel dat de zuivering van kunstenaar Pyke Koch, de vroegere jeugdvriend van Van der Goes, hoog op de prioriteitenlijst van de Egeraad stond. Koch was in 1940 en 1941 NSB-lid en in 1943 kwam een door hem ontworpen serie postzegels met Germaanse tekens uit. Hij kreeg in 1950 mede door Van der Goes een tentoonstellingsverbod van een jaar opgelegd door de Egeraad voor de Beeldende Kunsten.¹³⁰ In zijn autobiografie schreef Van der Goes nogal cryptisch: ‘Ik heb er natuurlijk over gedacht of ik mij niet als rechter zou verontschuldigen, maar ik vond eigenlijk dat mijn teleurstelling dat hij deze weg was opgegaan wel gecompenseerd werd door mijn “pro”-gevoelens uit een gelukkiger tijd, dertig jaar tevoren, zodat ik niet geloof dat persoonlijke motieven een grotere rol hebben gespeeld dan in de andere gevallen.’ Door ziekte en onwil (hij zei jaren later dat hij veel te trots was om naar een ‘egeraad’ te gaan) kwam Koch niet opdagen om zich voor zijn rol in de oorlog te verantwoorden.¹³¹ Als zij daar al gedachten over hadden, dan was het in dat opzicht mogelijk minder ingewikkeld voor de vroegere vrienden om in deze omstandigheden weer met elkaar te maken te hebben.

Belangrijker dan zijn werk voor de zuiveringscommissie was het initiatief dat Van der Goes nam tot een parlementaire enquête naar het regeringsbeleid in de jaren 1940-1945. Op 17 juni 1947 diende hij een voorstel in om een onderzoek in te stellen naar het beleid van de Nederlandse regering vanaf de Duitse inval op 10 mei tot aan de capitulatie. Op 10 mei werden de werkzaamheden van de Kamer in verband met de omstandigheden voor onbepaalde tijd geschorst, wat uiteindelijk een langdurige on-

derbreking van de parlementaire werkzaamheden als gevolg had. Drie dagen later vertrok de regering naar Londen. 'Nimmer heeft de gelegenheid bestaan, van deze Regering inlichtingen te verkrijgen naar de politieke en militaire gebeurtenissen, verband houdende met de Duitse invasie, en het militaire en civiele beleid daarna,' aldus Van der Goes in de Memorie van Toelichting bij zijn voorstel.¹³² Sinds het einde van de negentiende eeuw was er geen parlementaire enquête, 'een eersterangs controlewapen' zoals Van der Goes het omschreef, meer geweest.¹³³

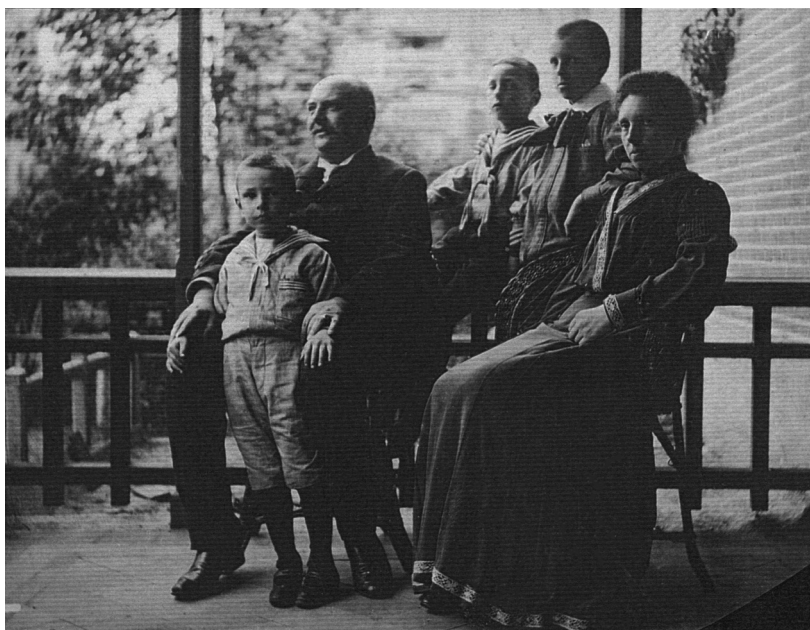
Het voorstel werd begin november van dat jaar in de Kamer behandeld. Met name bij de rechtse partijen bestond in eerste instantie enige scepsis. Hendrik Tilanus, politiek leider van de CHU, vroeg wat het doel van de enquête precies was. 'Is het eenvoudig een historisch overzicht? Zo ja, is het dan niet beter het aan historici over te laten of aan de bestaande instelling van oorlogs-documentatie? Of is het doel een ander? Ik zou dit gaarne van de geachte voorsteller vernemen.' Ook was hij bezorgd wat een dergelijk onderzoek met de internationale reputatie van het land zou doen: 'dienen wij ten slotte ons vaderland?' vroeg hij zich af. 'Verhogen wij het prestige van ons land door onze vuile was op te hangen voor internationale ogen, want het is zeker, dat men ook in het buitenland op deze dingen zal letten.'¹³⁴ Van der Goes antwoordde hierop dat een parlementaire enquête het gezag juist zou verhogen, 'het siert de democratische kracht, die dat land bezit'. Bovendien ging het niet alleen om vuile was, maar 'ook om schone was, omdat het ook in 's lands belang is duidelijk te weten de goede dingen, welke zijn verricht, en ook te weten door wie zij zijn gedaan. Ook dat kan voor de toekomst uitermate waardevol zijn. In ieder geval geloof ik, dat, als wij dit alles als onze taak zien, het werk, dat er aan vastzit, de eventuele moeiten en moeilijkheden, die er aan vastzitten, ons niet mogen laten afschrikken.'¹³⁵ Het voorstel werd ten slotte goedgekeurd, maar niet dan nadat de onderzochte periode verlengd was tot 20 november 1945: het in werking treden van de Voorlopige Staten-Generaal.

Het duurde nog een jaar voordat het onderzoek zou starten, op 7 november 1947 begon de commissie met haar werk, onder leiding van Van der Goes' partijgenoot Leendert Donker. Het werd een omvangrijk onderzoek dat pas in 1956 werd afgesloten. De commissie publiceerde acht deelrapporten met verslagen, conclusies en aanbevelingen per deelonderwerp over een breed scala aan thema's, waaronder het militaire en financieel-economische beleid van de regering, de neutraliteitspolitiek, de geheime diensten en de buitenlandse betrekkingen. Er werden in totaal 850

getuigen opgeroepen.¹⁵⁶ ‘Alles kwam uit de verf,’ schreef Van der Goes naderhand, en hij vervolgde onomwonden: ‘de zeldzame imbeciliteit van de zwakkeling De Geer, aan wie Nederland de leiding van het land – in een periode van doodsgevaar – had opgedragen. [...] Gerbrandy – een eigenzinnige Fries – kwam er als persoon goed af. Hij durfde.’¹⁵⁷ Bij de instelling van de enquêtecommissie was bepaald dat de rol van koningin Wilhelmina niet zou worden onderzocht, vanwege het feit dat zij beslissingen had genomen, onder meer over het naoorlogse politieke bestel en de rechtspleging, waarvoor de ministers formeel pas achteraf verantwoordelijkheid hadden genomen. Ondanks de grote omvang van de resultaten gaf het onderzoek dus geen compleet beeld, maar het werd wel een veelomvattende en veelgebruikte bron voor onderzoek naar deze periode.

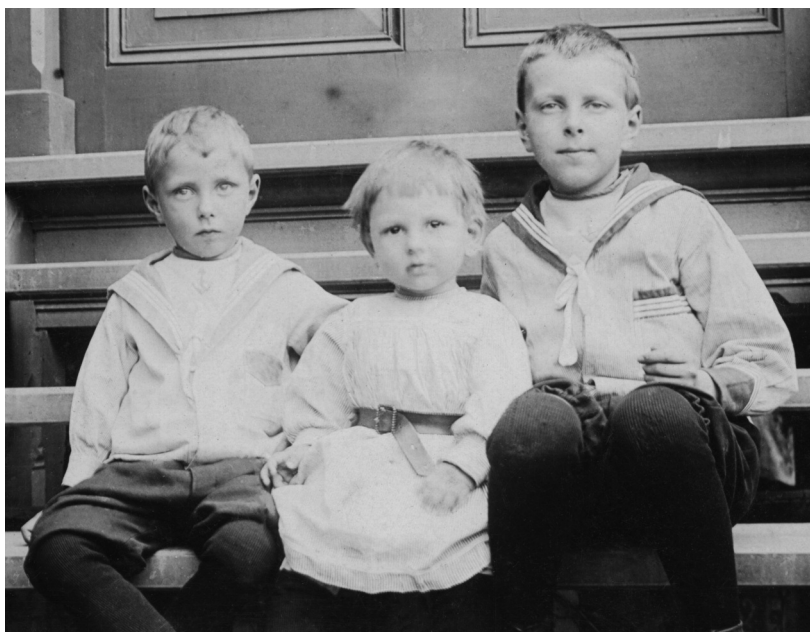
Voor Van der Goes hadden 1946 en 1947 voor een groot deel in het teken gestaan van de nasleep van de oorlog. De parlementaire enquête kan gezien worden als een afsluiting van deze periode, en betekende voor Van der Goes eveneens een begin van een van de thema’s waarmee hij zich de jaren daarop zou gaan bezighouden: hervorming en versterking van de democratie, zoals hij schreef in zijn brochure *Welvaart in een democratisch bestel*, die vlak na de oorlog verscheen:

Nooit hebben wij de democratische volksvrijheden zo lief gehad als toen zij ons waren onttroefd. Met bloed en tranen hebben wij ze terug moeten winnen, maar wij wensen, dat deze roof nimmer meer zal kunnen geschieden; wij wensen een weerbare democratie. Deze gedachte leeft diep in ons volk. Men zou zich vergissen, als men meende, dat de zware zorg voor de eerste levensbehoeften zijn gehele bestaan vulde. Soms wordt de vrijheid het meest belangrijk. Wij hebben altijd gehoopt, dat dit zou gebeuren, als het ooit zo ver kwam. Nu hebben duizenden er het bewijs van geleverd. Tegenover hen, tegenover hun nagedachtenis zijn wij verplicht, die vrijheid veilig te stellen en daarom voor een ingrijpende hervorming niet terug te schrikken.¹⁵⁸

Gezin Van der Goes van Naters. Van links naar rechts: Marinus, Aert sr., Willem, Aert jr., Cornélie. Nijmegen ca. 1906. [Nationaal Archief Den Haag]

Marinus (midden) met zijn broers Willem (links) en Aerts (rechts), ca. 1902. [Nationaal Archief Den Haag]

Marinus en Anneke van der Plaats in hun verlovingstijd, ca. 1920. [Nationaal Archief Den Haag]

Marinus en Anneke met hun oudste zoon Aert ('Bam'), ca. 1926. [Nationaal Archief Den Haag]

Promotie Van der Goes van Naters, Leiden 1930. Van links naar rechts: Frits de Jong, Anneke van der Goes van Naters, Marinus van der Goes van Naters, Stuuf Wiardi Beckman. [Nationaal Archief Den Haag]

Van der Goes van Naters in gevangenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog. Grootseminarie Haaren, winter van 1941-1942. [Nationaal Archief Den Haag]

Gezin Van der Goes van Naters op het strand van Wassenaar vlak na de Tweede Wereldoorlog. Van links naar rechts: Anneke, Aert, Nina en Hugo, Maja, Marinus.[Nationaal Archief Den Haag]

Van der Goes van Naters in zijn huis in Wassenaar, eind jaren dertig.[Nationaal Archief Den Haag]

Van der Goes van Naters op weg naar bespreking met Koningin Juliana, kabinetsformatie 1948. [Foto: Koos Raucamp/Nationaal Archief Den Haag/Collectie Spaarnestad Anefo]

Marinus (links) met generaal Simon Spoor (midden) tijdens zijn bezoek aan Indonesië in november 1948. [Nationaal Archief Den Haag]

Marinus en Anneke in hun tuin in Wassenaar. Jaren vijftig. [Foto: Sem Presser/Collectie MAI]

Van der Goes van Naters presenteert zijn 'Plan van Naters' in de Raad van Europa, september 1953. [Foto: Europees Parlement]

Politieke prent over de Saarkwestie door tekenaar Leendert Jurriaan Jordaan. Onderschrift: 'Straatsburg – Oom v.d. Goes v. Naters: "Geef Saartje nu eens een lief handje". *Het Parool*, 25-5-1954. [Atlas van Stolk]

Marinus en Anneke Congres van de Confédération des Partis Socialistes de la Communauté Européenne. Rome 1965. [Nationaal Archief Den Haag]

Van der Goes van Naters (rechts) met Félix Houphouët-Boigny (midden) tijdens zijn reis naar Afrika als voorzitter van het Comité d'Information et de Propagande van de EEG, Ivoorkust, 1957. [Nationaal Archief Den Haag]

Persconferentie in de Tweede Kamer, na afloop van de parlementaire conferentie van de met de EEG geassocieerde Afrikaanse landen, 27 mei 1966. V.l.n.r. Van der Goes van Naters, Georges Damas (Gabon), Fily Dabo Sissoko (Mali) en Günther Metzger (Duitsland). [Foto: Dick Coersen/ANP Historisch Archief]

DEEL III

DE LEIDING VAN DE STAAT

7

Het socialisme van nu

Met het partijprogramma van 1937 had de SDAP voor de oorlog de basis gelegd voor de sociaaldemocratische partij die na de Tweede Wereldoorlog ontstond. In de naoorlogse PvdA zouden de federalistische, personalistische en democratische opvattingen zoals die in het interbellum waren ontwikkeld samensmelten. Welvaart, bestaanszekerheid en gelijke maatschappelijke voorwaarden ter ontplooiing van de persoonlijkheid werden wezenlijke onderdelen van het gedachtegoed.¹ Van der Goes werd in 1945 de eerste naoorlogse fractievoorzitter van de sociaaldemocratische partij. Dat betekende dat hij samen met Drees en Vorrink de nieuwe partij door een turbulente periode moest zien te loodsen waarin zuivering en wederopbouw, een koloniale oorlog, steeds verdergaande internationale samenwerking en Europese integratie in de context van de toenemende spanning van de Koude Oorlog alle aandacht opeisten. Bovendien kreeg hij te maken met een deels nieuwe partijorganisatie, achterban en partijgenoten. De vijf jaren van bezetting hadden hem gesterkt en gescherpt in zijn politieke overtuiging en hem persoonlijk op de proef gesteld; nu leek de tijd rijp om te oogsten en leiderschap te tonen. Dat laatste bleek nog niet zo gemakkelijk.

Fractievoorzitter in een nieuwe partij

Dat juist Van der Goes in 1945 tot fractievoorzitter werd verkozen had te maken met het specifieke karakter van de overgangstijd, Van der Goes' vooroorlogse reputatie en contacten en zijn ideeën over naoorlogse vernieuwing. Of hij inderdaad de aangewezen politieke leider van de partij was, werd al snel een punt van discussie. Degenen uit de SDAP-top die niet of niet meer in gevangenschap verbleven, hervatten in november 1944 voor zover dat mogelijk was de bestuursvergaderingen in Amsterdam. Van der Goes fietste er vanuit Wassenaar naartoe. 'Wie toen geen fiets kon berijden was daardoor al buiten spel!' schreef hij achteraf.² Het moeten langzame en moeizame tochten zijn geweest. Mogelijk verbleef hij op

die momenten voor langere tijd in Amsterdam. Hij herinnerde zich de vergaderingen als bijeenkomsten met 'een spookachtig karakter'³, omdat het bij lange na nog niet duidelijk was of, en zo ja in welke vorm de SDAP zou terugkeren. Bovendien was de fractie niet compleet: van de 23 leden van voor de oorlog waren er slechts 14 over. Van het vooroorlogse partijbestuur hadden Boekman, De Miranda en Wiardi Beckman de oorlog niet overleefd. Vorrink was nog in Sachsenhausen, Donker en Lienden waren actief in het bevrijde zuiden en IJzerman kon vanwege gezondheidsproblemen niet naar de vergaderingen komen.

Aangezien Van der Goes op dat moment een van de weinige beschikbare leden van de SDAP-fractie was, vond hij het 'volkomen logisch' dat hij zich in de laatste maanden van de bezetting 'als behorende tot het fractiebureau, als vertegenwoordiger van de fractie opwierp'.⁴ In die al dan niet terechte hoedanigheid vroeg hij Drees hem op de hoogte te houden van de stand van zaken toen deze door Wilhelmina gevraagd was zitting te nemen in het College van Vertrouwensmannen, een vertegenwoordiging van de regering in ballingschap in Londen. Drees deed dat inderdaad, nadat hij eind mei 1945 samen met Schermerhorn de opdracht had gekregen tot het formeren van een noodkabinet.

De achteraf geconstrueerde memoires en de wanorde van het moment waarin deze gebeurtenissen plaatsvonden, doen vermoeden dat waarschijnlijk niet alles bewust zo gepland was. Maar juist het chaotische karakter van een periode waarin nog alles mogelijk was, lijkt voor Van der Goes kansen te hebben geboden. In de periode van overgang tussen bevrijding en reconstructie van de politieke verhoudingen moesten nieuwe politieke en bestuurlijke regels en procedures worden opgesteld en het gezag opnieuw gelegitimeerd worden. Er moest een nieuw bewind komen, maar op welke manier en door wie dat moest worden uitgevoerd, was in eerste instantie nog niet duidelijk. Hoe beter de voorbereiding en ideeën over reconstructie van de samenleving, des te doelgerichter na de bevrijding gehandeld kon worden.⁵ Net zoals veel van de naoorlogse hervormers had ook Van der Goes tijdens en vlak na de oorlog ideeën opgedaan en plannen uitgewerkt met concrete staatkundige veranderingen die als voorbereiding dienden voor de periode na de bevrijding.⁶ Tijdens de oorlog schreef hij zijn boek *De leiding van den staat*, dat in 1945 gepubliceerd werd.⁷ Het is een blauwdruk voor staatkundige hervorming en veel concreter en zakelijker geformuleerd dan zijn proefschrift uit 1930 over het staatsbeeld van de sociaaldemocratie en het boekje *Socialistische staats-*

vernieuwing uit 1937. In een recensie werd het boek geprezen om de combinatie van theorie en praktijk:

Hier ligt het werk van een idealist en een realist. Van iemand met een goed gefundeerde levensleer, maatschappijbeschouwing en staatsfilosofie. [...] Men vindt hier niet de radicale vernieuwingen, die een sprong in het duister zouden zijn, maar de band der continuïteit wordt gehandhaafd. De problemen worden niet abstract behandeld (een wijze van doen waartegen de schrijver waarschuwt), doch concreet, in verband met de gewijzigde economische sociale, technische en culturele verhoudingen en de daarmee veranderde behoeften.⁸

Het is misschien niet zo verwonderlijk dat zijn boek in partijorgaan *Het Vrije Volk* door collega-jurist en sociaaldemocraat Johan Valkhoff (1897-1975) positief besproken werd.⁹ Het citaat illustreert echter ook de zake-lijkheid en compromisbereidheid die de partij na 1945 zou kenmerken. Door zich meer op het politieke midden te richten, een ontwikkeling die midden jaren dertig in gang was gezet, werd de naoorlogse sociaaldemocratie een partij waarmee geregeerd kon worden.

Van der Goes werd in september 1945 met een tweederdemeerderheid van stemmen tot nieuwe fractievoorzitter van de herrezen SDAP gekozen. Blijkbaar had Albarda net als voor de oorlog toen hij de landelijke politiek in ging ook nu weer een goed woordje voor hem gedaan. In een briefje waarin Albarda Van der Goes feliciteerde met diens benoeming tot fractievoorzitter schreef Albarda hierop 'ook zeer geanticipeerd' te hebben in zijn brieven aan het partijbestuur. 'Ge hebt een taak op uw schouders gekregen, die in de tegenwoordige omstandigheden zwaarder kan zijn dan ooit.'¹⁰ Nog voor hij goed en wel aan de zware taak begonnen was, moest Van der Goes echter meteen verantwoording afleggen over een artikel in *Elsevier* van december 1945 waarin het blad hem als 'politieke leider' van de sociaaldemocraten betitelde:

Ingenieurs, juristen, medici, niet academisch geschoolde leiders van particuliere en andere bedrijven, hebben geen bezwaar meer om tot de rijen van het democratisch socialisme toe te treden. Gezien deze ontwikkeling is Van der Goes van Naters de aangewezen politieke leider. Een aristocraat – óók naar den geest! –, wien het

lot der bezitloozen ter harte gaat en die uit eerlijke overtuiging het socialisme als hét middel ziet om dit lot menschaardig te maken. De saaiheid, die het parlementaire leven sinds 1923 kenmerkt, ligt Van der Goes zeer stellig niet. Hij is een levendig man, een typische zuiderling om te zien en te hooren. Gebruinde gelaatskleur – hij is een zon-aanbidder! –, donkere oogen, vlugge manieren, radheid van spraak. Niets ‘Germaansch’ is er aan dit Alpinische type. En mócht er nog een restantje waardeering voor Duitschland in deze Gallische ziel hebben gesluimerd, dan zullen de nazi’s dit wel grondig verwijderd hebben gedurende de vier jaren, die de nieuwe fractieleider der S.D.A.P. in hun interneringskamp heeft doorgebracht.¹¹

Koos Vorrink was als partijvoorzitter zeer verbolgen over het stuk. Om de verhoudingen aan de buitenwereld duidelijk te maken schreef Van der Goes daarop naar *Het Vrije Volk*: ‘Onze partij staat op het ogenblik in het centrum van de belangstelling, en daarom spreekt het vanzelf, dat er in de pers aandacht is gewijd aan mijn benoeming tot voorzitter der Tweede Kamerfractie. Maar men overdrijft wel wat! In sommige commentaren ben ik aangediend als “partijleider”; hiermee trekt men de verhoudingen scheef en dat is niet goed. In de leiding van de partij is door mijn verkiezing niets veranderd.’¹² Voor de buitenwereld was dat misschien heldere taal, maar het incident zette de toon voor de interne verhoudingen.

Over de toekomst van de partij waren de meningen binnen de SDAP verdeeld. Gedurende de bezettingstijd tekenden zich grofweg twee stromingen af: enerzijds was er een groep die de partij na de oorlog zo snel mogelijk wilde heroprichten om met het beginselprogramma uit 1937 mee te werken aan het herstel van de democratie, anderzijds was er een stroming die de verkiezingen wilde uitstellen tot er naar Brits voorbeeld een nieuwe brede progressieve partij zou zijn gevormd op basis van het personalistisch socialisme.¹³ Zoals tijdens zijn gevangenschap in Sint-Michielsgestel al was gebleken, voelde Van der Goes in eerste instantie het meest voor een Nederlandse Labourpartij en daarmee voor verbreding van de sociaaldemocratische partij.¹⁴

In Sint-Michielsgestel had Van der Goes Schermerhorn leren kennen, die na de oorlog een van de initiatiefnemers en voorzitter van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) werd. Met de oprichting van de NVB werd uitdrukking gegeven aan het door de gijzelaars algemeen gedeelde gevoel

dat de vooroorlogse politieke en religieuze scheidslijnen doorbroken moesten worden. Direct na de bevrijding publiceerde de NVB in het blad *Je Maintiendrai* een manifest waarin het Nederlandse volk werd opgeroepen tot 'gemeenschappelijke arbeid aan de noodzakelijke radicale vernieuwing van ons volksleven economisch - sociaal - politiek - geestelijk'.¹⁵ De vernieuwing moest tot uitdrukking komen in de 'ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid, vernieuwing en beveiliging van het gezinsleven, verheffing van de arbeid in een geordend sociaal-economisch bestel, versterking van de nationale gemeenschap, vernieuwing van de staatsgedachte, hervorming van de democratie in personalistische geest, volkszeggenschap in organisaties van bedrijfs- en cultureel leven, opbouw van een nieuwe gemeenschap met de overzeese gebieden, actieve buitenlandse politiek, mede als bijdrage tot de vestiging van een internationale rechtsorde'.¹⁶ De NVB werd uitdrukkelijk een beweging en geen politieke partij genoemd. De initiatiefnemers beoogden met de beweging het voortouw te nemen in de geestelijke, maatschappelijke en politieke vernieuwing van Nederland. Zij streefden er echter wel naar een aanzet te geven tot de ontwikkeling van een nieuwe progressieve partij.

Van der Goes behoorde niet tot de ondertekenaars van het beginselmanifest van de NVB en zei over de beweging naderhand dat deze 'voornamelijk bestond uit vrijzinnige dominees - waar ik van kots, ze doen zo quasi revolutionair, maar zijn eigenlijk volkomen kerkelijk braaf. Vooral aan Banning, de rode dominee, had ik de pest!'¹⁷ Niettemin zag hij de voordelen van de samenwerking in en achtte hij het noodzakelijk om naar de overeenkomsten in beide denkrichtingen te kijken om vernieuwing van het politieke bestel tot stand te brengen, zo zei hij er later over.¹⁸ Van der Goes was al snel actief bij de beweging betrokken. Als fractievoorzitter was hij een van de leden van de studietoelichting van de NVB die in oktober werd ingesteld om de mogelijkheid van een nieuwe socialistische volkspartij te onderzoeken, ter voorbereiding op de eerste naoorlogse verkiezingen, die waren gepland voor mei 1946.¹⁹ Er werden besprekingen gevoerd tussen SDAP, vrijzinnig-democraten, christendemocraten en een groep 'politiek daklozen'. De samenwerking moest leiden tot een progressief blok dat zich zou richten op gemeenschappelijke sociale en economische opvattingen. Religie zou voortaan buiten de politiek gehouden moeten worden. Geloof kon weliswaar een inspiratiebron vormen, maar mocht niet meer de grondslag zijn voor het voeren van politiek.²⁰

Vanuit de studietoelichting van de NVB werden besprekingen gevoerd

tussen leden van de SDAP, NVB, VDB en CDU over een fusie en de oprichting van een socialistische volkspartij. De onderhandelingen waren in eerste instantie moeizaam; vooral het behoud van de socialistische symbolen als de vlag, het beeldmerk en het zingen van de Internationale leek een struikelblok te worden voor VDB en CDU. Ook over de naam bestond onenigheid. Moest bijvoorbeeld het woord arbeiders erin voor blijven komen? Het beginselprogramma uit 1937 werd als uitgangspunt genomen, maar op het gebied van eigendomsverhoudingen, bedrijfsbeheer en het behoud van het rijksverband (met name de verhouding tot Nederlands-Indië) werden verregaande concessies gedaan aan de vrijzinnig-democraten. Begin 1946 kwam er echter overeenstemming over naam en partij: op 8 februari werd de Partij van de Arbeid opgericht. Partijvoorzitter Koos Vorrink sprak bezielende woorden tijdens de opening: 'Onder de levenwekkende adem van de pas herwonnen vrijheid scheen een diep hunkerend verlangen, een in zorg en nood geboren droom, gestalte, vorm en inhoud aan te nemen.'²¹ Het tekent de hoge verwachtingen die men had over de nieuwe partij.

In de brochure *Het socialisme van nu* die direct na de bevrijding verscheen, schreef Van der Goes: 'Zoals een muntstuk slijt ook een begrip door het vele gebruik af. Dit is het lot geworden van het begrip socialisme, als in het staatkundig leven van Europa werkzame stroming, als sociaal-democratie. [...] Het eens glanzende muntstuk is dof geworden. Dan zijn er nog maar twee mogelijkheden: de zaak verder laten afslijten en dan inwisselen voor een nieuw begrip – of haar opwerken en oppoetsen, zodat zij in nieuwe frisheid glanst.'²² Volgens Van der Goes was dit laatste het geval. Het socialisme was springlevend, zo schreef hij. Maar juist omdat het ideologisch accent vooral kwam te liggen op het *democratisch*-socialisme, een ontwikkeling die mede door hemzelf in de jaren dertig in gang was gezet, veranderde het socialisme na de oorlog fundamenteel van karakter.

Staatkundige vernieuwing

Voor Van der Goes betekende de naoorlogse vernieuwing vooral staatsrechtelijke vernieuwing, zoals hij dat in *De leiding van den staat* uiteenzette. Het doel van het boek was volgens Van der Goes 'de groote staatkundige vragen van onzen tijd langs wetenschappelijken weg tot oplossing te brengen. [...] Naar mijn meening is in onzen tijd een *wetenschappelijke* politiek mogelijk geworden. Een politiek dus, die, steunend op historie, soci-

ologie en staatswetenschappen, tot een objectieve vaststelling van de feiten komt, maar ook van de behoeften van den tijd, en die dan, constructief, het jus constituendum²³ uit die behoeften afleidt, stap voor stap; zoo, dat de band der continuïteit niet verbroken wordt.²⁴ Van der Goes' ideeën over vernieuwing van het staatsbestel waren onderdeel van een bredere discussie onder juristen, wetenschappers en politici over de rol die de grondwet in het naoorlogse staatsbestel zou moeten vervullen.²⁵ In bijna alle vernieuwingsplannen van deze periode, uiteenlopend van het tot stand brengen van een volledig nieuw staatsbestel tot hervormingen die binnen de marges van de bestaande grondwet bewerkstelligd konden worden, was democratie het uitgangspunt, al bleek dat een begrip waar op verschillende manieren invulling aan werd gegeven.²⁶

Van der Goes stond geen radicale vernieuwing voor. Hij wilde via bestaande wetgeving een gedeeltelijke vernieuwing van het staatsbestel bewerkstelligen. De kern van zijn vernieuwingsplannen, voortbouwend op zijn vooroorlogse ideeën, vormde de synthese tussen een sterke regering en een sterke vertegenwoordiging. In zijn opvatting was er geen sprake meer van een strikte scheiding tussen wetgevende en uitvoerende macht, maar stonden deze twee machten in voortdurende wisselwerking tot elkaar. Het evenwicht was in de loop der tijd steeds meer verschoven naar een stelsel waarbij de vertegenwoordiging richtlijnen voor het te voeren beleid vaststelde, vervolgens de uitvoering daarvan controleerde en achteraf beoordeelde. Volgens Van der Goes kon er dan ook voortaan beter gesproken worden van 'Algemene leiding' (de Kamer) en 'bewindvoering' (de regering) als de twee hoogste gezagsorganen.²⁷ Hij wilde dit stelsel uitbreiden en versterken. Dat betekende een betere taakverdeling tussen regering en vertegenwoordiging en een hervorming van de werkwijze van het parlement. Ter bevordering van de besluitvorming van de regering moest volgens Van der Goes een efficiëntere organisatie en samenstelling van de departementen en het ambtenarenapparaat tot stand komen. Tegelijkertijd zou een proces van functionele decentralisatie moeten plaatsvinden waarbij landelijke bedrijfsschappen of corporaties autonome bevoegdheid zouden moeten krijgen in de vorm van een bestuurslichaam, waarin werkgevers, werknemers, gebruikersbelang en algemeen belang vertegenwoordigd zouden zijn. Hier greep Van der Goes terug op zijn Nieuwe Organen-gedachte van voor de oorlog.²⁸

De nadruk lag in zijn werk steeds op deskundigheid: ambtenaren moesten bijvoorbeeld op hun eigen terrein meer handelings- en beslissingsbe-

voegdheid krijgen en dienden te worden bevorderd volgens capaciteit in plaats van anciënniteit. Daarnaast diende het bestuur niet alleen territoriaal gedecentraliseerd te zijn (provincies en gemeentes), maar juist ook volgens functies, uitgevoerd door organisaties van deskundigen. Ook in het parlement moest deskundigheid een grotere rol spelen, bijvoorbeeld door het vergroten van vaste gespecialiseerde Kamercommissies. De commissies zouden naast de voorbereiding van de behandeling van wetsontwerpen tot taak hebben de Kamer te adviseren op sociaal, economisch en technisch gebied en geregeld contact moeten hebben met de minister over de uitvoering van de door hem voorgestelde maatregelen.²⁹ Deze nadruk op deskundigheid hangt samen met datgene wat volgens Van der Goes de democratie in essentie moest zijn: aristo-democratie. In navolging van Bonger zag hij het selectiebeginsel als hoogste vorm van democratie: 'Iedere democratie, die differentiatie, organisatie, aanvaardt, behoort te zijn: een aristo-democratie, waarbij het kenmerk der "aristoi" is, dat zij in vrijheid gekozen worden, dat critiek en controle mogelijk is, en vervanging door anderen en beteren.'³⁰

Belangrijk hiervoor was volgens Van der Goes de vraag wie er tot de volksvertegenwoordigers moesten behoren. Om tot een aristo-democratie te komen zou het beginsel van selectie 'bij de opleiding tot politiek vertegenwoordiger – *want een opleiding is nodig geworden* – [curs. MvdGvN] en bij de candidaatstelling voor de openbare lichamen veel meer tot uiting moeten komen'. Volksvertegenwoordigers waren volgens hem 'dragers van de geestelijk-politieke denkbeelden der volksgroepen; de beste dragers van die denkbeelden'.³¹ Onmisbaar was voor Van der Goes de functie van de pers voor de schriftelijke, en van de politieke leiders voor de mondelinge voorlichting van de bevolking. Hij benadrukte echter ook dat werkzaam zijn in de landelijke politiek eveneens het 'inademen van de volksgeest' betekende. De opvattingen van de bevolking zouden in het parlement het karakter van rechtsovertuigingen krijgen (een variant op Krabbes rechtsbewustzijn), waarop de volksvertegenwoordiging deze opvattingen vervolgens als normen moest stellen en handhaven. De regering had aansluitend de taak deze normen te realiseren en in praktijk te brengen. Op deze manier zou in een organisch geheel, zo meende Van der Goes, de leiding van de staat moeten functioneren.³²

Het kabinet-Beel dat op 3 juli 1946 aantrad, had het voornemen tot een 'algehele herziening van de grondwet', overeenkomstig de wens van een groot deel van de Kamer. Door de vele andere zaken die na de oorlog de

aandacht vroegen, waarvan de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië het belangrijkste was, werd de algehele hervorming uitgesteld. Van der Goes was samen met KVP-fractievoorzitter Romme een van de weinigen die zich in de Kamer nog over de noodzakelijkheid van een algehele in plaats van een gedeeltelijke herziening uitsprak.⁵³ In april 1948 debatteerde de Kamer over de partiële grondwetswijziging. Van der Goes greep het moment aan om een nota in te dienen getiteld 'Verlangens ten aanzien van de Staatsvernieuwing in het algemeen'. Hij schreef dat het terecht was dat de aandacht uitging naar structurele hervorming van het Koninkrijk, maar vond andere vraagstukken eveneens in 'de sfeer van de actualiteit liggen'. Van der Goes bepleitte daarom een algehele herziening waarin zowel grondrechten (waardigheid van de menselijke persoon, gelijke rechten voor mannen en vrouwen, geen discriminatie ten aanzien van ras of godsdienst) als sociale rechten (verwezenlijking van de waardigheid van de menselijke persoon: volledige fysieke, intellectuele en morele ontwikkelingsmogelijkheden, gezondheidszorg, opvoeding, onderwijs en cultuurbescherming, gezinszorg, sociale wetgeving, plicht tot arbeiden, rechts op bestaansmogelijkheden, recht op eigendom) zouden worden opgenomen. Verder stelde hij bepalingen voor over de verhouding tussen het hoogste nationale gezag, het staatshoofd, het kabinet en het parlement, adviesorganen en territoriale en functionele gemeenschappen. Van der Goes benadrukte dat het juist nu 'bij het eeuwfeest van de Constitutie van 1948' noodzakelijk was tot een nieuwe vormgeving van de grondwet als geheel te komen.⁵⁴

Van der Goes plaatste de hervormingsplannen niet alleen in deze nota uitdrukkelijk in de continuïteit van eerdere staatsrechtelijke wijzigingen sinds de grondwetswijziging in 1848 van Rudolph Thorbecke. Dat deed hij ook in een aantal publicaties die in 1948 van zijn hand verschenen. Het was een band die hij pertinent niet wilde verbreken, schreef hij: 'Juist wat normatief was in de grondwet van 1848, zal versterkt en aangevuld zijn plaats dienen te herkrijgen.'⁵⁵ Waar Thorbecke de grondwet als 'beginsel van leven en wasdom' van de staat beschouwde, zo zag ook Van der Goes de grondwet als het fundament waarbinnen staatkundige vernieuwing plaats kon vinden. Hij schetste het begin van de serie grondwetswijzigingen zoals die vanaf 1848 tot stand kwamen als een onvermijdelijke ontwikkeling, waarbij de eisen van de tijd steeds zorgden voor een nadere politieke uitwerking. Daarbij vervulde de grondwet niet alleen de rol van verankering en garantie van rechten, maar diende eveneens tot 'princië-

le vormgeving aan de staat'.³⁶ Dat kwam naar zijn mening steeds weer op de volgende vragen neer: hoe moet het staatsapparaat georganiseerd worden? Wie moet het economisch leven organiseren? Hoe komt de vereiste deskundigheid om de staat te leiden tot stand?³⁷ Ook nu vereisten de ontwikkelingen dat deze vragen zouden worden uitgewerkt. In de tijd van Thorbecke moest dat 'geschieden door dragers der hervormingsgedachte zelf, en in ons land kon het dan ook door niemand anders worden geleid dan door Thorbecke'³⁸, aldus Van der Goes.

Zoals ook in 1848 de grondwet aan de eisen van de tijd moest worden aangepast, zo diende dat volgens Van der Goes in 1948 wederom te gebeuren. Hij zag zichzelf op dat moment duidelijk als een van de dragers van de hervormingsgedachte. Zijn boek *De leiding van den staat* gaf hij een motto mee van de Britse progressief-liberaal Richard Cobden (1804-1865), die in 1846 in het Lagerhuis had gezegd: 'Wij staan aan de vooravond van groote veranderingen. Maakt u op om medewerkers te zijn bij wat verricht moet worden, en vergaart u eer en roem waar zij op U wachten.'³⁹ De grote veranderingen die Van der Goes met de grondwet in gedachten had, zouden er echter voorlopig niet komen. Het antwoord van de regering naar aanleiding van de door Van der Goes ingediende nota was kort: 'De indiener van de afzonderlijke nota zal niet verwachten, dat de Regering thans uitvoerige beschouwingen wijdt aan de door hem in de Nota neergelegde denkbeelden. Die denkbeelden beschouwt zij als van zoveel gewicht, dat zij niet verdienen te worden afgedaan met de weinige woorden, welke zij op dit oogenblik slechts daaraan zou kunnen wijden.' De regering volstond daarom zich met grote waardering uit te spreken over het genomen initiatief en zou zich verder beraden op de vraag of het moment nu inderdaad daar was om de grondwet volgens de lijnen die Van der Goes suggereerde te wijzigen.⁴⁰ Daar bleef het bij. In september 1947 besloot de regering een commissie in te stellen die zich zou gaan bezighouden met de noodzaak van een grondwetsherziening die specifiek betrekking had op de overzeese gebiedsdelen.

Democratisch socialisme

Zoals Van der Goes de vernieuwing op staatsrechtelijk gebied in een lange traditie plaatste, zo deed hij dat ook voor de sociaaldemocratie in haar geheel. Na zijn benoeming tot fractievoorzitter van de SDAP in 1945 verscheen er in *Het Vrije Volk* een artikel waarin hij zei: 'Zooveel als in mijn

vermogen is, zal ik bevorderen, dat wie democratisch-socialist is, d.w.z. niet rose, maar werkelijk rood is, uit welke kring en van welke overtuiging hij ook is, zich bij ons voegt. Wij zullen dan kunnen oogsten, als volkspartij, wat de arbeiderspartij in vijftig jaar heldhaftige strijd heeft gezaaid.⁴¹ Om aantrekkelijk te worden als partij om mee te regeren was het echter juist noodzakelijk dat de partij zich wat minder als 'werkelijk rood' profileerde. Hoewel de SDAP de basis vormde van de nieuwe PvdA, die daarmee veelal als haar opvolgster werd gezien, was er wel degelijk sprake van een nieuwe partij. Deze bracht religieuzen en niet-religieuzen samen met als gemeenschappelijk doel een progressieve democratische politiek met de nadruk op een geleide economie, democratie, vrijheid en gemeenschapsbesef.⁴² In de brede en heterogene volkspartij moest zowel organisatorisch als inhoudelijk ruimte zijn voor partijleden met verschillende achtergronden. Dit kwam tot uiting in het beginselprogramma van 1947. Hoewel het nieuwe programma de lijnen van het programma van 1937 doortrok, had het een relatief abstract karakter, waardoor de verschillende oprichters van de partij zich erin konden vinden.⁴³ De drie belangrijkste elementen van het 'democratisch socialisme' waren staatkundige hervorming, sociaaleconomische hervorming en het gemeenschapsdenken.

De staatkundige hervorming kwam niet alleen tot uitdrukking in de partijpolitieke vernieuwing, maar ook in de staatsopvatting van de nieuwe partij. De opvattingen van Van der Goes, die deel uitmaakte van de eerste Commissie Beginselprogramma voor het jaar 1947, komen hierin gedeeltelijk terug. De democratisch-socialistische maatschappij zou volgens het programma een samenleving op grondslag van 'geestelijke en staatkundige vrijheid' zijn, strevend naar een structuur 'met verscheidenheid van geledingen en functies, met een eigen verantwoordelijkheid voor alle organen [...] waarin karakter en bekwaamheid het richtsnoer zijn bij het bezetten van leidinggevende posities'.⁴⁴ De staat moest daarnaast de democratische grondrechten garanderen zoals het recht op arbeid en vrije tijd, het recht op bestaanszekerheid, de vrijheid van godsdienst, levensovertuigingen en geweten, gelijkheid voor de wet, vrijheid van spreken, van drukpers, van onderwijs, van vereniging en vergadering. Over de specifieke inrichting van de staat werd in het programma echter niets gezegd, wat op een acceptatie van de bestaande staatsinrichting duidt. Van der Goes' nieuwe organen kwamen terug onder de paragraaf 'Rechtsorde van Arbeid' (hoewel hij het zelf juistster vond dit onder de paragraaf 'Staat' te scharen).⁴⁵

Het tweede element, sociaaleconomische hervorming, hield volgens het beginselprogramma van 1947 'een economisch bestel zonder klasse- tegenstellingen' in.⁴⁶ De productie van goederen en diensten zou plaats moeten vinden ten bate van de gemeenschap. Het voornaamste instrument hiervoor was socialisatie van de belangrijkste productiemiddelen (industrie, bankwezen en transport) en daarnaast een planmatige ordening van de economie. Hoewel het kapitalisme nog steeds werd veroordeeld, streefde de PvdA naar een gemengde economie op basis van de ideeën van Keynes. Dit werd in de PvdA uitgewerkt door Jan Tinbergen en Hein Vos, die beiden al in de jaren dertig aan het Plan van de Arbeid hadden gewerkt.

Het derde element van het democratisch-socialisme was de grote nadruk op de gemeenschap. In de nieuwe partij stond de 'eerbiediging van de medemens' centraal en moest een 'democratische gezindheid in het gehele volksleven' de 'opbloei van het persoonlijk en gemeenschapsleven' mogelijk maken.⁴⁷ Dit streven, dat vooral belichaamd werd door Willem Banning, Henk Brugmans en Koos Vorrink, was een op het christendom en humanisme geïnspireerd personalisme. De nadruk werd vooral gelegd op de vrije ontplooiing van het individu in verbondenheid met de gemeenschap. Politiek en religie dienden in de ogen van de meeste personalisten gescheiden te zijn, maar tegelijkertijd bood de politiek op belangrijke levensvragen geen antwoord. Binnen de Partij van de Arbeid werden dan ook de zogenaamde 'werkgemeenschappen' op grondslag van levensovertuiging opgericht.⁴⁸

Om een democratisch-socialistische politiek te kunnen verwezenlijken was samenwerking met de KVP noodzakelijk. Ondanks de fundamentele ideologische verschillen tussen KVP en PvdA, werden beide partijen gekenmerkt door een compromisbereidheid. In 1939 leidde dat ertoe dat de SDAP toetrad tot het kabinet-De Geer II. Na de oorlog werd de samenwerking gecontinueerd in de rooms-rode kabinetten tussen 1946 en 1958. Van der Goes' ervaringen in Limburg hadden hem doen inzien dat samenwerking met katholieken noodzakelijk was. Tijdens de oorlog was hij daar nog meer van overtuigd geraakt, ook door de gesprekken in Sint-Michielsgestel. Illustratief voor zijn gedachten over naoorlogse samenwerking is het artikel in het sociaaldemocratische illegale blad *Vrije Gedachten* dat aan het eind van de oorlog gepubliceerd werd. Onder het stuk staat geen auteur, maar er is onmiskenbaar de toon van Van der Goes in te herkennen. Hij wees erop dat verschillende stromingen voor de oorlog al pleitten

voor vernieuwing vanuit het idee van democratische ordening. ‘Het solidariteitsbeginsel van de Katholieke encyclieken, het beginsel van souvereiniteit in eigen kring van Dr. Kuyper en het socialistische van “Nieuwe Organen” mogen dan in laatste instantie verschillend gefundeerd zijn – bij het opbouwen van nieuwe vormen van Staat en Maatschappij komen zij op hetzelfde terrein, zodat samen bouwen veelal aangewezen zal zijn. Hetzelfde geldt voor de Vrijzinnig-Democraten, en de jongeren uit Christelijk-Historische kring.’⁴⁹

Dat er voor de bezetting nog niets van deze plannen gerealiseerd was, lag volgens de auteur niet aan een gebrek aan overeenstemming maar aan een gebrek aan durf en fantasie bij de leidende staatslieden van die tijd: ‘Durf: men moet iets dúrven wagen, dat misschien later weer veranderd of ingetrokken moet worden, omdat de praktijk voor nieuwe feiten stelt. Fantasie: men moet zich in kunnen leven in een stelsel, waarin niet alleen Staat en burgers, Overheid en particulieren, openbare lichamen en particuliere verenigingen bestaan, maar ook tussenvormen: publieke instellingen met particuliere bedrijfsvormen en grote autonomie; private lichamen met uitgebreide publiekrechtelijke bevoegdheden onder publieke controle. Na de oorlog zal de verwezenlijking van de Nederlandse sociale Rechtsstaat kunnen worden opgedragen aan staatslieden, die van deze onmisbare eigenschappen inderdaad blijf hebben gegeven.’⁵⁰ Hoewel dit natuurlijk ook retoriek was en een manier om alvast een voorschot te nemen op een mogelijke eigen rol in de naoorlogse politieke organisatie, geeft het wel de kern weer van de ideeën van Van der Goes op dat moment.

De eerste verkiezingen in mei 1946 liepen voor de PvdA uit op een teleurstelling. De sociaaldemocraten wisten slechts 29 van de 100 zetels in de wacht te slepen. Grootste partij werd de KVP met 32 zetels en de CPN behaalde een grote winst van 10 zetels.⁵¹ ‘De Fortuin der verkiezingen heeft zich zo onflatteus mogelijk aan de nieuwe Partij van de Arbeid vertoond,’ schreef Van der Goes in *Socialisme & Democratie*.⁵² De gemakkelijke weg zou zijn om nu voor de oppositie te kiezen, maar dat was niet in het belang van het land, vervolgde hij. ‘Wanneer wij het welzijn van het land voor laten gaan, en wij hebben gelegenheid tot redelijke voorlichting, waaróm wij dit offer van het prijsgeven der gemakkelijkste posities brengen, dan zal ons prestige ontzaglijk stijgen. Omdat een weloverwogen offer, een redelijk idealisme, als het begrepen wordt, meesleept en bezielt. Omdat de natie zich uiteindelijk aan die partij zal geven, die zich geeft aan de natie. Omdat dit volk het uiteindelijk toch wel verdient, dat de Partij

zich daaraan wijdt, en de Partij daardoor de toewijding van het Nederlandse volk zal verdienen.⁵³ Het weloverwogen offer was eveneens aantrekkelijk omdat de sociaaldemocraten voor het eerst volwaardig bij de kabinetsformatie betrokken waren en vervolgens een gelijkwaardige inbreng bij de opstelling van een regeringsprogramma hadden.

Bij de achterban van zowel de KVP als de PvdA heerste in eerste instantie verdeelheid over samenwerking van de twee partijen in een kabinet. De conservatieve hoek van de KVP had weinig op met de vernieuwingsdrang van de sociaaldemocraten, die op hun beurt vreesden dat de hervormingsgezinde koers die het kabinet-Schermerhorn-Drees had ingezet door samen te werken met de katholieken in de kiem zou worden gesmoord. Volgens PvdA-partijleider Vorrink was samengaan met de KVP echter de enige optie. De oppositie verkiezen boven regeren en het werk daarmee aan anderen over te laten vond hij een kruideniersmentaliteit.⁵⁴ Formateur Beel had de taak om de linkervleugel van de PvdA met de rechtervleugel van de KVP te verzoenen en koerste op een progressieve middenkoers. Begin mei 1946 had hij een eerste 'Proeve van een regeringsprogramma' gereed, dat hij op 3 juni met Van der Goes, als fractievoorzitter van de beoogde coalitiepartner, besprak. Beel en Van der Goes lagen elkaar. Van der Goes omschreef Beel later in zijn autobiografie als 'een merkwaardige man. Hij "toonde" helemaal niet, met dat grote kale hoofd en een gestalte die daar niet bij paste, maar hij was een knappe man, een beminnelijke man en een fatsoenlijke man.' Beel op zijn beurt vond Van der Goes weliswaar soms wat onstuimig, maar het sprak hem aan dat Van der Goes 'als een "rode jonker", met de beminnelijkheid die de adel eigen is, de proletariërs aanvoerde', zoals Beels biograaf het omschreef.⁵⁵

Van der Goes accepteerde bij het begin van de onderhandelingen gelijk het feit dat de PvdA een nederlaag had geleden. Hij kwam de KVP tegemoet op de voor de katholieke partij gevoelige thema's zoals de 'zederverwildering' die er volgens onder meer de katholieken door de ervaring met de oorlog in de maatschappij merkbaar was, het bijzonder hoger onderwijs en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Voor de punten die voor de socialisten gevoelig lagen, formuleerde Van der Goes compromisteksten, zoals op de eerste preambule van het regeringsprogramma waarin te lezen viel dat 'het Christendom de grondslag van de Nederlandse samenleving' zou zijn. De zinsnede die uit de koker van KVP-fractievoorzitter Carl Romme (1896-1980) kwam, was in het uiteindelijke programma afgezwakt naar de formulering dat het christendom 'voor zeer

grote groepen in ons volk de bron is, waaruit zij hun geestelijke krachten putten en welks redelijke normen door vele aanhangers van andere dan Christelijke overtuiging, eveneens worden aanvaard'. Voor de sociaaldemocraten was dit met het oog op de doorbraakpolitiek – die met de verkiezingsnederlaag niet terzijde was geschoven – een belangrijk punt.⁵⁶ Binnen enkele weken bereikten de beoogde regeringspartners overeenstemming over het gehele programma, en na 37 dagen was er een kabinet.

Het Nieuwe Bestand

Zo constructief als Van der Goes de onderhandelingen met Beel gevoerd had, des te moeizamer was zijn verhouding tot Romme. Dat zou hij al snel aan den lijve ondervinden. Op 5 juli 1946 presenteerde Beel in de Tweede Kamer zijn kabinet van PvdA en KVP. 'Het oude bestand heeft plaatsgemaakt voor een nieuw,' zei hij over de rooms-rode coalitie, die vanaf dat moment bekendstond als 'het Nieuwe Bestand'.⁵⁷ Van der Goes sprak zich er in de pers verheugd over uit. Hij gaf aan zeer blij te zijn met het resultaat. 'Of men in de K.V.P. deze verbintenis overal zo lyrisch ziet als mr. Van der Goes van Naters, den fractieleider van de P.v.d.A. die haar kenschetste "niet als een verstandshuwelijk", dus blijkbaar als een huwelijk uit liefde, valt vooralsnog te betwijfelen,' schreef het liberale *Algemeen Handelsblad* daarop minzaam.⁵⁸ Voor de KVP was het inderdaad anders. Romme had te maken met een sterke rechtervleugel en moest een middenkoers varen. De partij bleef zich steeds bewust van de mogelijkheid en noodzaak om eventueel ook met andere partijen het eigen programma te realiseren. Dat was in 1946 de PvdA. Voor de sociaaldemocraten, die zich nadrukkelijk van de communistische partij CPN wilden distantiëren, was er wat dat betreft minder keus.

Van der Goes was er daarom veel aan gelegen om een goede verstandhouding met de KVP-fractie op te bouwen. Al voor de verkiezingen was er vanuit de PvdA in het kader van het opstellen van een gemeenschappelijk urgentieprogramma een voorstel aan de KVP gedaan om te komen tot een permanente contactcommissie tussen de twee fracties. De KVP had dit afgewezen, maar Van der Goes kwam er kort na de kabinetsvorming bij Romme op terug. Een dergelijke contactcommissie kon als een soort voorparlement fungeren, stelde hij voor, zodat de twee fracties in overleg hun houding ten aanzien van de regering konden bepalen. Na een discussie binnen de KVP hierover reageerde Romme terughoudend. Het leek hem

voor beide partijen beter het overleg niet te strak te organiseren. Incidenteel persoonlijk contact tussen de fractieleiders moest voldoende zijn, liet hij Van der Goes weten. In eigen kring was hij wat duidelijker geweest. In een interne nota had hij aangegeven dat het eerste doel van beide fracties het verwezenlijken van het regeringsprogramma van Beel was. 'Uitvoering van dat program diende te geschieden in de geest van de ontwerper, met andere woorden in *onzen* geest,' gaf hij in de nota aan. Een dergelijk voorparlement zou de KVP de mogelijkheid ontnemen om met andere partijen in de kamer tot een ad-hocmeerderheid te komen op de punten waarop geen overeenstemming bestond met de PvdA.⁵⁹

De PvdA-fractie had Rommes nota niet onder ogen gehad, maar na twee keer bij Romme op afwijzing te zijn gestuit, liet Van der Goes het er wat betreft samenwerking tussen de fracties bij zitten. Zijn motto als fractievoorzitter was 'critisch-constructief tegenover het kabinet te staan'.⁶⁰ Het was nu zaak een 'goed landsbeleid' uit te zetten, zoals hij dat had aangegeven tijdens het debat in de Tweede Kamer over de regeringsverklaring van Beel:

Ik heb voor mij het gevoel, dat het begin goed is geweest, en heb, wat dat betreft, vertrouwen ook in den persoon van den Minister-President, en ik wil toch ook wel zeggen, dat al de verouderde mythen over onderhandelingen als thans gevoerd zijn, inderdaad verouderd zijn, omdat er van koehandel, een woord, dat men vroeger gaarne gebruikte, geen sprake is geweest. In dit teeken heb ik dan ook afgewezen de beeldspraak van de marriage de raison, waarmee niet direct het tegendeel bedoeld is, nl. dat dit nu een huwelijk uit vorige liefde is. Er is hier niet zoozeer een affiniteit naar elkaar toe, als wel een affiniteit om het landsbelang gezamenlijk, in een zelfden geest gericht, op te lossen, en het is zeker deze liefde voor een goed landsbeleid, die wij gemeen hebben.⁶¹

Het kabinet-Beel 1 zette de lijn die het vorige kabinet had uitgezet voort. Op binnenlands gebied betekende dat de wederopbouw en het op orde brengen van de staatsfinanciën. Ook werd een begin gemaakt met een nieuw sociaal-economisch beleid, waarvoor minister van Sociale Zaken Drees in 1946 de uitgangspunten formuleerde: werkgelegenheid voor allen, bestaanszekerheid (ook voor niet-werkenden), een rechtvaardige verdeling van het maatschappelijk inkomen, democratie in het bedrijfsleven

en voldoende vrije tijd voor de ontplooiing van de persoonlijkheid en het gezinsleven.⁶² Naast het uitzetten van sociaal-economisch beleid eisten ook de zuiveringskwesies, de vrijlating van politieke delinquenten en vooral de situatie in Indonesië alle aandacht van het kabinet op. De onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië zou de verhoudingen zowel in de PvdA-partijtop als in de coalitie op de spits drijven.

8

Soevereiniteitsoverdracht

De koloniale kwestie bracht de Nederlandse sociaaldemocraten al sinds de oprichting van de SDAP in verlegenheid. Zij waren gekant tegen de uitwassen van het koloniale stelsel, maar een principiële discussie erover liet lang op zich wachten. Slechts een kleine groep partijgenoten zoals Henri van Kol (1852-1925) die als ingenieur in Nederlands-Indië had gewerkt, hield zich vanaf de oprichting van de SDAP met koloniale vraagstukken bezig. De houding van de meeste sociaaldemocraten ten aanzien van Nederlands-Indië werd gekenmerkt door een gedachte die aansloot bij de heersende ethische politiek: Europeanen zouden in de koloniale wereld de morele plicht hebben om de Indonesiërs bij het dekolonisatieproces te begeleiden. Van Kol beschreef het in 1901 als volgt: 'Geleid door rechtsgevoel en humaniteit, moeten wij den Inlander doen deelen in de voordeelen onzer hoogere beschaving, hem opheffen tot een hooger standpunt, bevorderen zijn stoffelijk en zedelijk geluk. Onze beschermende hand moet den zwakke steunen en leiden, hem recht verschaffen waar onrecht heerscht, hoop geven waar wanhoop was, welvaart brengen waar armoede werd gezaaid; wij moeten het kind opvoeden tot een man.'¹ De onafhankelijkheid van het moederland moest op termijn in een geleidelijk proces tot stand worden gebracht: Indië zou onder Nederlands gezag blijven totdat het in staat was op eigen benen te staan. Wanneer dat precies zou zijn, bleef de vraag. Ondanks de instelling van een commissie die een Koloniaal Werkprogram moest voorbereiden, bleef de belangstelling voor koloniale vraagstukken ook in het interbellum binnen de SDAP beperkt tot een handvol specialisten zoals Charles Cramer (1879-1976) en Jo Stokvis (1875-1951), die beiden in Nederlands-Indië werkzaam waren geweest. Onafhankelijkheid werd in het beginselprogramma van 1930 verbonden aan de voorwaarde dat de kolonie zelfstandig in staat moest zijn deel te nemen aan het 'internationale ruilverkeer'.² Een uitzondering op deze opvatting vormde de linkse oppositie die binnen de SDAP vanaf de tweede helft van de jaren twintig uitgesproken antikoloniale standpunten innam. Toen deze groep zich van de SDAP afscheidde en in 1932 de Onafhankelijk-

ke Socialistische Partij (OSP) oprichtte, raakte de belangstelling voor de koloniale kwestie enigszins op de achtergrond.

Na de oorlog kwam daar snel verandering in. Op 15 augustus 1945 capituleerde Japan en in het machtsvacuüm dat ontstond riepen de Indonesische onafhankelijkheidsstrijders Soekarno en Hatta twee dagen later de onafhankelijkheid van Indonesië uit. Nederland was amper drie maanden in zijn geheel bevrijd, het noodkabinet was net aangetreden en de politieke en bestuurlijke verhoudingen waren nog onduidelijk. De communicatie met Nederlands-Indië was gedurende de oorlog zeer gebrekkig geweest, en zowel luitenant-generaal van Nederlands-Indië Huib van Mook (1894-1965) – die tijdens de Japanse bezetting van Indonesië naar Australië was uitgeweken – als de Nederlandse regering kon zich weinig voorstellen van de precieze situatie in Nederlands-Indië. In eerste instantie was niet duidelijk hoe serieus de toestand was. In Nederland begon de opbouw van een strijdmacht, die Nederlands-Indië van de Japanse bezetter zou moeten bevrijden. Van der Goes schreef terugblikkend: ‘Op het ogenblik gaat het hier om, dat in 1945 vrijwel alle Nederlanders verrast en geïrriteerd waren over de vaart die de Oost-Aziatische evolutie en emancipatie in de bezettingsjaren hadden genomen: dát moest er nu écht nog bij komen; wij hadden al zo veel aan onze kop.’³ Hoewel de sociaaldemocraten het recht op onafhankelijkheid van de Indonesiërs erkenden, bleken het gelijktijdig beleden antikolonialisme en het sterk Europees gerichte socialisme in de praktijk op gespannen voet met elkaar te staan. Ondanks de onderlinge verschillen die er uiteraard waren, is Van der Goes’ houding ten aanzien van de Indonesische kwestie exemplarisch voor de positie die de partijleiding innam. Deze houding was er onder andere debet aan dat de PvdA in de jaren 1945-1949 medeverantwoordelijk werd voor het Nederlands-Indonesisch conflict.

De reconstructie van het geheel en de delen

Tegen het einde van de oorlog begon Van der Goes zich voor de koloniale discussie te interesseren. In het gijzelaarskamp domineerden de oud-Indië-gangers de gesprekken over de toekomst van Nederlands-Indië. Van der Goes schreef Drees in februari 1944: ‘Die heele Indische ambtenaren-groep is één groote bureaucratie; hevig anti-parlementair, omdat “inmenging” niet noodig is; “bedillarij” uit Den Haag slechts hindert, en zij het alleen wel af kunnen in Indië... Hierdoor heb ik ineens een kijk gekregen

over de “Indië-los-van-Holland’s-Administratie”-leus, zoals Logemann die aanheft. Dat is geen radicalisme, maar ultra-conservatisme! Natuurlijk is de Indische bevolking meer gebaat door de parlementaire en publieke controle in Nederland, dan bij een oligarchie van 50.000 blanke beambten en ambtenaren in Indië, die het ongecontroleerd en alléén voor het zeggen willen hebben.⁴ Van der Goes zag het op dat moment dus als vanzelfsprekend dat Indië onderdeel zou blijven van het Nederlands koninkrijk, het vernieuwende element zat wat hem betreft in het feit dat de verschillende delen van het rijk ‘juridisch op gelijken voet’ zouden staan.⁵ Dit bleef ook na de oorlog voor hem het uitgangspunt voor de toekomst van Indonesië.

De nieuw aangetreden regering onder leiding van Schermerhorn besloot in 1945 verder te gaan met het voorbereiden van een rijksconferentie over de status van Nederlands-Indië, zoals koningin Wilhelmina die in 1942 had aangekondigd in haar ‘7-decembertoespraak’ via Radio Oranje. Wilhelmina refereerde in deze toespraak aan een vorm van zelfstandigheid voor de verschillende delen van het Koninkrijk der Nederlanden. De concrete vorm daarvan zou na de oorlog tijdens een permanente of periodiek te houden conferentie moeten worden besproken en uitgewerkt. Eind augustus, twee weken na de proclamatie van de Republiek stelde de regering een commissie van onderzoek in die moest gaan adviseren over de toekomst van het koloniale rijk.⁶

In de eerste editie van zijn tijdens de oorlog geschreven boek *De leiding van den staat* (1945) stipte Van der Goes de toekomst van Nederlands-Indië kort aan in het hoofdstuk ‘De reconstructie van het geheel en de deelen’. In dat hoofdstuk schreef hij: ‘Zoolang een volledig Indisch parlement, met budgetrecht, voor de inwendige aangelegenheden nog niet te verwezenlijken is, zal de Nederlandsche publieke en parlementaire controle, ook op het ambtelijke beleid in Indië, niet kunnen worden gemist, en dus evenmin de uiteindelijke aansprakelijkheid van de regeering in Nederland voor dat beleid.’⁷ Uit de tweede druk van het boek, dat in 1947 verscheen, bleek hoe snel de internationale verhoudingen verschoven waren en hoe ook Van der Goes zijn ideeën ten aanzien van Indonesië had moeten aanpassen. In het nawoord bij deze tweede druk schreef hij dat er voor wat betreft Indonesië ‘alleen van den opbouw van een geheel nieuw nationaal bestel sprake [zal] kunnen zijn, waarbij nog slechts op een coördinatie aan den top van den huidigen Staat, *of anders boven dien top uit* [curs. MvdGvN], gehoopt mag worden. Zal dit laatste het geval zijn, zal een

nieuwe gemeenschappelijke overkoepeling voor Indonesië en Nederland moeten worden gemaakt, dan zal onze generatie staan voor scheppende orgaanvorming van een importantie, als slechts in enkele tijdstippen van onze geschiedenis is voorgekomen.⁸ Het is tekenend voor zijn staatkundige blik dat Van der Goes ook de situatie in Indonesië in de context van zijn nieuwe-organengedachte beschouwde. Bovendien verschoof zijn aandacht onder invloed van de politieke ontwikkelingen van de nadruk op nationale organen naar bovenationale organen. Het nieuwe en internationale karakter van zulke staatsrechtelijke constructies en de implicatie daarvan voor nationale wetgeving fascineerden hem buitengewoon.⁹

De gebeurtenissen in de jonge Republiek Indonesië hadden zich in rap tempo opgevolgd. Onder leiding van admiraal Louis Mountbatten had het Britse South East Asia Command (SEAC) in de Indonesische archipel de verantwoordelijkheid voor het handhaven van de openbare orde en veiligheid, de evacuatie van de Japanse bezettingsmacht, de bescherming van geallieerde geïnterneerden en de voorbereiding voor de terugkeer van het burgerlijk bestuur. Vanuit Australië, waar de Nederlands-Indische autoriteiten zich bevonden die na de Japanse machtsovername in 1942 tijds hadden kunnen uitwijken, trof Van Mook voorbereidingen voor het herstel van het Nederlandse gezag. Op 15 september 1945 kwamen twee schepen, een Brits en een Nederlands, in de haven van Batavia aan. In de Republiek zagen met name jongere nationalistische strijdtroepen.¹⁰ De Bersiap (Maleis voor 'wees paraat'), zoals de periode te boek is komen te staan, kostte vele Nederlanders en Indische Nederlanders het leven.¹¹

Mountbatten drong erop aan dat de Nederlandse regering zou onderhandelen met Soekarno en Hatta en een politiek akkoord zou sluiten. Hij zag het als de enige manier om een verdere escalatie van geweld te voorkomen en het gezag in de archipel te herstellen. Daarbij had hij voor ogen wat de Britten aan Birma en India hadden aangeboden: het recht op zelfbeschikking en de eigen keuze of zij al dan niet tot het Britse Gemenebest wilden behoren. De Nederlandse regering weigerde echter pertinent met Soekarno te onderhandelen. Hij werd gezien als onaanvaardbare gesprekspartner, als 'collaborateur' vanwege zijn samenwerking met de Japanse bezetter tijdens de oorlog. Mountbatten verklaarde daarop dat de

Nederlanders niet meer op Britse steun in de archipel hoefden te rekenen als zij bleven weigeren met Soekarno te onderhandelen. Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens reisde vervolgens op 4 oktober 1945 naar Londen om met zijn collega Ernest Bevin te spreken, maar die schaarde zich achter Mountbatten. Aangezien Nederland zelf militair niet in staat was het gezag te herstellen, was daar dus voorlopig ook geen sprake van.¹² Minister van Overzeese Gebiedsdelen Logemann legde op 16 oktober in de Tweede Kamer een regeringsverklaring af waarin hij zei dat onderhandelen met het Soekarno-regime 'even onwaardig als onvruchtbaar was'.¹³

Bij de sociaaldemocraten was de discussie over de situatie in Indonesië inmiddels ook op gang gekomen. Onenigheid ontstond binnen de SDAP vooral over de vraag met wie van de Indonesische leiders onderhandeld moest worden. Een delegatie van de SDAP, onder wie Van der Goes, vertrok, net als Van Kleffens, naar Engeland om de situatie in Indonesië te bespreken. Samen met Vorrink sprak Van der Goes op Downingstreet een half uur met Bevin. Aan de ministers in Nederland deed hij verslag van de ontmoeting:

De heer Bevin sprak hier als partijgenoot, en geheel confidentieel. [...] Teveel wil men terug naar 1939 meende hij. Gij moet niet terug naar 1939, maar toe naar 1946. Gij moet niet 'stubborn' zijn, maar praten met Soekarno zelf! [...] Het zal alles veel makkelijker gaan, wanneer de Reg. van Nederland met een constructief en verreikend voorstel nu al komt; niet daarmee wachten tot de Rijksconferentie. Wat in Augustus kon, kan niet meer in October, in Januari zal niet meer mogelijk zijn, wat nu nog kan.¹⁴

Al sprak Bevin in vertrouwen met zijn Nederlandse collega's, hij gaf hun geen andere boodschap mee dan een maand daarvoor aan Van Kleffens. Bevin meldde Vorrink en Van der Goes aan het einde van het gesprek nog dat hij verwonderd was geweest toen hij hoorde dat Van Mook zijn onderhandelingen met Soekarno op gezag van de Nederlandse regering had moeten staken.¹⁵ Hij doelde daarmee op het feit dat Van Mook twee weken na Logemanns regeringsverklaring van oktober in Indonesië intussen op eigen initiatief besprekingen voerde met Indonesische leiders, onder wie Soekarno. Logemann was verbijsterd geweest toen het hem ter ore kwam. Het kostte Van Mook bijna zijn baan omdat de ministerraad zijn gedrag onaanvaardbaar vond, maar dat wist koningin Wilhelmina te ver-

hinderen. Zij achtte het gezien de omstandigheden onjuist om op dat moment Van Mook door iemand anders te vervangen.¹⁶

Van Mook leek op dat moment echter beter zicht te hebben op de Indonesische realiteit dan zijn meerderen in Nederland. Dat gold ook voor de groep sociaaldemocraten die zich in Indonesië bevond en van mening was dat Nederland onmiddellijk zelfbestuur in het vooruitzicht diende te stellen aan Indonesië. Een van hen, Van Creveld, schreef aan zijn partijgenoten in Nederland dat hij van mening was dat de SDAP er beter aan had gedaan niet naar Engeland maar naar Indonesië te gaan.¹⁷ Het partijbestuur had op dat moment echter andere zaken aan het hoofd. De Voorlopige Staten-Generaal functioneerde vanaf november 1945 en de onderhandelingen over partijvernieuwing tussen delegaties van NVB, SDAP, VDB en CHU waren in volle gang. Op korte termijn zouden de eerste naoorlogse verkiezingen plaatsvinden.

Om daadwerkelijk tot de oprichting van een nieuwe sociaaldemocratische partij te komen, moest ook eerst overeenstemming bereikt worden over wat het standpunt van de nieuwe partij zou worden met betrekking tot de ontwikkelingen in Indonesië. De Commissie Indonesië van de SDAP, voortzetting van de vooroorlogse Koloniale Commissie, bereidde een advies voor over de Indonesische paragraaf van het urgentieprogramma. De sociaaldemocraten die zitting hadden in deze commissie baseerden zich vooral op de berichten die hen via partijgenoten uit Indonesië bereikten: zij namen een veel verdergaand standpunt in dan de partijleiding, die meer rekening wilde houden met de regering en met de delegaties van andere partijen met wie zij in onderhandeling waren. Een van de belangrijkste woordvoerders van de commissie was Nico Palar. Palar, geboren in 1900 op Celebes, kwam in 1928 naar Nederland, waar hij zich twee jaar later bij de SDAP aansloot vanwege het feit dat de partij het op termijn onvoorwaardelijk recht op nationale onafhankelijkheid van Indië erkende en in haar beginselprogramma had opgenomen.¹⁸ Palar streefde naar samenwerking op gelijke voet tussen Indonesië en Nederland. De partijleiding van de SDAP, met Vorrink en Van der Goes aan het hoofd, wilde overeenkomstig het regeringsbeleid echter geen te snelle autonomie voor Indonesië. De verhouding tussen Nederland en Indonesië moest weliswaar veranderen, maar dat zou de vorm van een federatief staatsverband moeten aannemen.

Eind 1945 kwam minister Logemann met het voorstel te streven naar een ‘Gemenebest Indonesië’, dat onderdeel zou zijn van het Koninkrijk

der Nederlanden in een overgangperiode van vijftientig jaar. Daarna zou Indonesië eventueel onafhankelijk kunnen worden of op basis van vrijwillig deelgenootschap onderdeel blijven van het rijksverband.¹⁹ Het voorstel van een lange overgangperiode stuitte zowel binnen de ministerraad als in het overleg van de fractievoorzitters, het 'seniorenconvent', op bezwaren. Expliciet een termijn stellen voor onafhankelijkheid ging de meesten te ver. Dat gold ook voor Van der Goes. In het Seniorenconvent van 7 januari 1946 waarin het plan besproken werd, noemde hij de term Gemeenebest een 'trouvaille'. Hij drong vervolgens sterk aan op het schrappen van het recht op afscheiding van de Republiek na een afgebakende overgangperiode: 'Deze bepaling veronderstelt reeds onrust, terwijl het streven juist moet zijn de samenwerking zoo te maken, dat niemand op afscheiding zal aandringen. Desnoods neme men de mogelijkheid van afscheiding als uiterste middel op in een soort van slotclausule, maar niet in het lichaam zelf,' stelde hij volgens de notulen van de bijeenkomst voor.²⁰ In het uiteindelijke voorstel voor onderhandeling dat de regering op 10 februari 1946 deed, was de termijn van vijftientig jaar gesneuveld. Voorgesteld werd een Gemeenebest Indonesië, 'deelgenoot in het Koninkrijk, samengesteld uit landen met uiteenlopende graden van zelfregeering'.²¹

Inmiddels was ook overleg met Indonesië mogelijk geworden, nadat eind 1945 het kabinet-Sjahrir was aangetreden. Sociaaldemocraat Soetan Sjahrir (1909-1966) was een gematigd politicus en had tijdens de oorlog niet de kant van de Japanners gekozen. Voor Nederland was hij daarom een aanvaardbare gesprekspartner, in tegenstelling tot Soekarno. In april 1946 kwamen voor het eerst een Nederlandse en een Republikeinse delegatie van onderhandelaars bijeen in een conferentie op de Hoge Veluwe. Dit leverde geen concrete resultaten op. Nederland bleef vasthouden aan het idee van een federatie met Indonesië onder de Nederlandse Kroon, terwijl de Indonesiërs volledige zelfstandigheid eisten. Na de Nederlandse verkiezingen van mei 1946 besloot het rooms-rode kabinet-Beel dat in juli 1946 was aangetreden, op voorstel van Van Mook een zogenoemde Commissie-Generaal naar Indonesië te zenden. Dit driemanschap, bestaande uit voormalig minister-president Schermerhorn, KVP-politicus Max van Poll en Feike de Boer, bestuurder van de Stoomvaart-Maatschappij Nederland (SMN) in Indonesië, moest Van Mook assisteren in de onderhandelingen met de Republiek. De commissie zou zich in Indonesië allereerst een oordeel over de politieke situatie verschaffen en kreeg de op-

dracht een ‘nieuwe rechtsorde’ voor te bereiden. Half september vertrok de Commissie-Generaal naar Indonesië, uitgewuifd door een groot aantal politici. *Het Vrije Volk* schreef opgetogen:

Het leek vanochtend in het prille morgenlicht wel een bijeenkomst van het kabinet op het betonnen platform van Schiphol: daar stonden prof. Schermerhorn en dr. Beel, minister Jonkman en oud-minister Logemann, minister Mansholt en Koos Vorrink. Fractievoorzitter Van der Goes van Naters was er, evenals het Kamerlid N.L. Palar en de Sultan van Pontianak. [...] Het is klokslag zes uur als de vierde motor aanslaat en de Skymaster met een korte bocht het veld op taxiet. De Commissie-Generaal is weg! In het Oosten kwam, onverhuld door wolken of mist, de zon op.²²

Het driemanschap dat de Commissie-Generaal vormde, nam zich voor om voor het vertrek van de Britten, dat gepland was voor 30 november 1946, tot een basisovereenkomst te komen met de Republiek Indonesië. Een maand na het vertrek naar Indonesië, op 14 oktober, slaagde de commissie erin na informele gesprekken tussen Schermerhorn en Sjahrir een wapenstilstandsakkoord te tekenen. Daarna volgden onderhandelingen in het bergdorp Linggadjati, nabij de stad Cheribon aan de noordkust van Java. Na drie dagen van moeizaam overleg kwam het op 12 november tot een ontwerpovereenkomst.²³ Nederland erkende de facto de soevereiniteit van Indonesië over de eilanden Java, Madoera en Sumatra, terwijl de Republiek akkoord ging met een federatie waarin de overige eilanden met Nederland samen een Nederlands-Indonesische Unie zouden vormen. In Indonesië leek op dat moment een kans op een vreedzaam vervolg van het dekolonisatieproces gewaarborgd.

Toen bekend werd dat de onderhandelaars in Indonesië tot voorlopige overeenstemming waren gekomen, waren in Nederland net de begrotingsdebatten bezig. Van der Goes liet zich optimistisch uit over de berichten uit Indonesië. Op 13 november sprak hij in de Tweede Kamer dat er ten aanzien van Indonesië gestreefd moest worden naar ‘verzoening van polaire standpunten, naar vrije, eigen verantwoordelijkheid en binding door een gezamenlijke taak’. Hij vervolgde: ‘Wat wij Indonesië hebben onthouden, is hetzelfde, dat de conservatieven aan de opstrevende Nederlandse arbeiders onthielden, tot aan de invoering van algemeen kiesrecht toe; het recht om te leren, zich zelf te zijn; dus om fouten te maken, zelf, en die

weer zelf te verbeteren. Het recht om aan een drukkend minderwaardigheidsgevoel zelf te ontstijgen. Dit recht heeft men nu op Java opgeëist, en wij begroeten dit met vreugde! Democratisch Nederland heeft nu de taak een nieuwe rechtsorde in de verhouding tot Indonesië voor te bereiden.²⁴ Van der Goes gaf aan vertrouwen te hebben in de Commissie-Generaal en noemde haar taak 'adembenemend boeiend'. Hij meende dat 'ons prestige, door reactionaire politici, door Indië in nood' was verspeeld.²⁵ De commissie moest dit prestige herstellen, 'wil er van een uiteindelijke, vrije nevenschikking onder de Kroon nog sprake zijn. Dit is op het ogenblik in Batavia aan de gang. En wij hier kunnen niet anders doen dan ons borg te stellen voor de vrijheid, die ginds op het ogenblik wordt erkend. Dit bedoelen wij met het "vestigen ener nieuwe rechtsorde!"'²⁶

De opvattingen die Van der Goes tijdens het begrotingsdebat in de Kamer tentoonspreidde, laten een inconsistentie zien in zijn denken over de toekomst van Indonesië. Conform het antikoloniale standpunt van de PvdA-partijleiding erkende en begroette hij het vrijheidsstreven van de Indonesiërs, maar tegelijkertijd bleef in zijn uitspraken een kolonialistisch en paternalistisch vertoog de boventoon voeren: de Indonesiërs hadden dan wel 'het recht om te leren zich zelf te zijn', maar konden dat nog niet alleen. Nederland had de taak en de verplichting hen daarbij te helpen: 'Wij moeten hier de voorwaarden scheppen, dat dáár met kracht en vastberadenheid ons deel in de gezamenlijke opbouw kan worden verricht,' zei hij in hetzelfde debat.²⁷ Van der Goes stond niet alleen in deze opvatting, het was een inherent onderdeel van de naoorlogse antikolonialistische ideologie van de West-Europese sociaaldemocraten die bleef voortborduren op de ethische politiek. Aan de koloniale overheersing moest een einde komen, maar aan staatkundige onafhankelijkheid was Indonesië ook volgens de meeste sociaaldemocraten nog niet toe. De solidariteit kende grenzen.²⁸ Het zou de partij in het vervolg van het conflict parten blijven spelen.

Het aan- en uitgekilde akkoord van Linggadjadi

Hoewel de Commissie-Generaal in Indonesië een belangrijke stap had gezet met de ontwerpovereenkomst van Linggadjadi, riep het in Nederland veel verzet op onder conservatieve politici en een aantal kopstukken uit de krijgsmacht. Om de publieke opinie van hun visie te overtuigen, verenigden tegenstanders zich onder leiding van voormalig minister van Ko-

loniën Charles Welter, oud-premier Pieter Gerbrandy en voormalig vice-president van de Raad van Nederlands-Indië Willem Meijer Ranneft in het Nationaal Comité Rijkseenheid. De internationale reacties op de overeenkomst waren juist positief, de Britten en Amerikanen waren opgelucht dat een definitieve regeling van de Indonesische kwestie ophanden leek te zijn. Het was nu aan de regering om een beslissing te nemen over het akkoord. Al snel besloot zij het akkoord echter niet integraal over te nemen maar nader uit te werken. De ministerraad besloot een toelichting bij het akkoord te schrijven als voorbehoud waaronder de regering bereid zou zijn de ontwerpovereenkomst te aanvaarden.²⁹ In het debat dat hierop in de Kamer volgde, speelde Van der Goes samen met KVP-fractievoorzitter Romme vervolgens een opmerkelijke rol door een motie in te dienen die de 'aankleding' van het akkoord formaliseerde.

De bepalingen die in de toelichting werden opgenomen, hadden met name betrekking op de omschrijving van de vorm die de Nederlands-Indonesische Unie zou moeten krijgen. Bij de totstandkoming van het ontwerpakkoord in Linggadjadi was overeengekomen dat Nederland en de Republiek zouden samenwerken om voor 1 januari 1949 een soevereine, democratische staat op federatieve grondslag tot stand te brengen: de Verenigde Staten van Indonesië bestaande uit de Republiek, Borneo en de Grote Oost (dat de eilanden Celebes, de Soenda-eilanden en de Molukken omvatte). Om de gemeenschappelijke belangen op het gebied van economische en culturele samenwerking te behartigen zou een Nederlands-Indonesische Unie worden gevormd met aan het hoofd de Nederlandse Kroon.³⁰ In de toelichting op het akkoord, die niet uitblonk in helderheid, en in de interpretatie daarvan die minister Jonkman in twee verklaringen op 10 en 19 december in de Kamer gaf, werd echter gesteld dat de Unie tot stand zou worden gebracht door 'omzetting van het Koninkrijk'. Bovendien was er in het stuk ook sprake van samenwerking op het gebied van buitenlandse betrekkingen en defensie. Op deze manier zou de Republiek alsnog een ondergeschikte in plaats van een gelijkwaardige positie innemen.³¹

Toen ARP-fractievoorzitter Schouten een motie indiende om het akkoord van Linggadjadi in zijn geheel af te wijzen, dienden fractievoorzitters Romme en Van der Goes van Naters op hun beurt op 19 december 1946 een motie in om het aangeklede akkoord door de Kamer te loodsen. Volgens de tekst van de motie diende de Nederlandse regering een wederzijdse verbintenis aan te gaan met de vertegenwoordigers van de regering

van de Republiek Indonesië, 'met inachtneming der geldende Grondwet, tot niets meer of anders dan wat volgens de Commissie-Generaal te Linggadjati is overeengekomen met onverkorte inachtneming van de regeeringsverklaring van 10 december 1946 en van de aanvullende regeeringsverklaring van 19 december 1946'.⁵² De Kamer stemde daarop in meerderheid voor deze motie, met als gevolg dat de aankleding van het akkoord nu officieel was vastgelegd. Zonder daarover met de Republiek te hebben overlegd, gaf Nederland zo een andere interpretatie aan de ontwerpovereenkomst dan in Linggadjati was besproken. *Het Vrije Volk* schreef twee dagen later: 'Groot moge de verdeeldheid omtrent Indonesië in het verleden zijn geweest, diepe kloven moge de strijd in ons volk hebben getrokken, de motie Van der Goes-Romme biedt door haar formulering gelegenheid de verdere uitwerking van de basisovereenkomst in een geest van groter nationale eenheid te doen geschieden. De Partij van de Arbeid rekent het zich tot een eer er met anderen in geslaagd te zijn de Kamermeerderheid ten slotte over deze streep te trekken.'⁵³

In de Republiek was men intussen echter minder gecharmeerd van de eenzijdige interpretatie van het akkoord. Terwijl in Nederland in de Kamer het debat over Linggadjati werd gevoerd, vond in Indonesië een grootschalige protestweek tegen het akkoord plaats, georganiseerd door radicale groepen die de onderhandelingen met Nederland wilden laten mislukken.⁵⁴ Ook onder de Nederlandse militairen die al bijna een jaar geleden naar Indonesië waren uitgezonden, groeide de onrust. De wapenstilstand die op 14 oktober was getekend bleek moeilijk te handhaven. Terwijl de onderhandelingen nog gaande waren, vonden over en weer geregeld incidenten plaats tussen Nederlandse en Indonesische militairen. In maart 1947 werd weliswaar het akkoord van Linggadjati officieel ondertekend in de troonzaal van Paleis Rijswijk in Batavia, maar in feite ging Nederland akkoord met de aangeklede versie van de overeenkomst, terwijl de Republiek instemde met de 'naakte', oorspronkelijke versie.

Vanwege de gevolgen die de verschillende interpretaties van het akkoord en de motie-Romme-Van der Goes van Naters uiteindelijk zouden hebben, hebben de betrokkenen achteraf eindeloos geprobeerd elkaar de schuld ervan in de schoenen te schuiven. Het is niet bekend in hoeverre Drees zich in de ministerraad voor of tegen de aankleding van het akkoord heeft uitgesproken, maar achteraf heeft hij zich er altijd negatief over uitgelaten en gezegd dat de motie voor hem als een verrassing kwam. Drees verklaarde in 1980: 'Als er iemand uit de PvdA schuldig is inzake In-

donezië is het op dat beslissende moment Van der Goes van Naters geweest.³⁵ Hij verklaarde woedend te zijn geweest dat de motie buiten hem om tot stand was gekomen. Van der Goes verdedigde zich in zijn autobiografie en nog een aantal jaar later in een interview dat hij had ingestemd met de motie omdat in 1946 het gevaar bestond dat de katholieke fractie uit elkaar zou vallen ‘wanneer het akkoord niet door een enigszins bemoeidigend stukje extra tekst zou worden bijgeslepen’. Zelf had Van der Goes op dat moment natuurlijk wel begrepen dat dit alleen maar bedoeld was om het akkoord er in de Kamer door te krijgen, zei hij in hetzelfde interview: ‘Ik wist natuurlijk heel goed (terwijl Romme op dat gebied eigenlijk een uiterst beperkt mannetje was), dat die hele aanklederie van het akkoord misschien wel prachtig was om het in de Kamer door rechtsen en Rooms en te laten slikken, maar dat de Indonesiërs daar uiteraard helemaal niet aan gebonden zouden zijn.’ Drees had hij inderdaad niet geraadpleegd, maar uiteraard had hij wel eerst overleg gevoerd met de fractie, die zich ermee kon verenigen, aldus Van der Goes. Vervolgens was hij met Vorrink naar Schermerhorn gegaan, ‘die in de loge boven de vergaderzaal van de Tweede Kamer zat. Schermerhorn sprak toen de historische woorden: “Het is een rot ding, maar jullie moeten het doen”. [...] Maar persoonlijk wil ik daar toch nog iets aan toevoegen. Ik heb de psychologische werking van de motie *op de Indonesiërs* sterk onderschat. Juist door die motie is de sfeer bedorven. Dat heb ik in 1946 niet voldoende ingezien. Ik dacht, dat zij wel zouden beseffen, dat voor de Tweede Kamer de pil moest worden verguld, maar daar heb ik mij sterk in vergist [curs. MvdGvN].’³⁶

Dat Van der Goes veertig jaar na dato, toen het debat over de dekoloniatieoorlog inmiddels goed op gang gekomen was en er steeds meer bronnen over de periode beschikbaar kwamen, inzag dat hij de werking van de motie op de Indonesiërs sterk onderschat had, is niet zo vreemd. Het feit dat zoveel jaren na het conflict de hoofdrolspelers nog steeds probeerden een verantwoordelijke of schuldige aan te wijzen, is een illustratie van hoe scherp de Indonesiëkwestie de partij destijds verdeelde.³⁷

Escalatie

De Kamer aanvaardde het akkoord van Linggadjadi vlak voor de kerstdagen van 1946. Op 9 januari 1947 keerde de Commissie-Generaal terug naar Batavia met een andere overeenkomst dan waarmee zij was vertrokken. Van der Goes lijkt op dat moment op zoek te zijn geweest naar een

manier om zijn fractievoorzitterschap te verruilen voor een interessantere positie.

In Den Haag werd begin 1947 gesproken over vervanging van Van Mook als luitenant-generaal. Aan minister-president Beel schreef Van der Goes eind januari 1947 dat er uit de kring van de PvdA ‘waardige bezetters van deze post’ gevonden zouden kunnen worden, zoals Dolf Joekes of andere personen met Indonesische of anderszins buitenlands-politieke ervaring. In een voetnootje schreef hij onder de brief: ‘Wil men een persoon zonder Indisch verleden, uit een familie, die ook elders “acceptabel” wordt geacht, dan zou ik mijzelf ook bereid willen stellen zelf als gouverneur-generaal of luitenant gouverneur naar Indonesië te gaan.’⁵⁸ Dat wilde men klaarblijkelijk niet, gezien het feit dat er op deze opmerking geen antwoord kwam. Van der Goes gooide ruim een week later nog een ander balletje op bij Drees, die hij liet weten geïnteresseerd te zijn in de post van burgemeester van Den Haag. Salomon de Monchy (1880-1961), die sinds 1934 het ambt vervulde, ging in januari met pensioen. ‘Wellicht ben ik één der enkelen, die Beel niet met goed fatsoen zou kunnen weigeren,’ schreef Van der Goes over het mogelijke burgemeesterschap.⁵⁹ ‘Uit het oogpunt van “machts-politiek” voor de partij is het iets, wat maar eenmaal in een generatie mogelijk is. Nú is dat moment.’ Dat hij dan zijn positie als fractievoorzitter moest opgeven vond hij geen probleem:

Wat de Fractie betreft: stellig ben ik niet onmisbaar. [...] Persoonlijk (en het persoonlijke heeft wel eenig belang, niet; voor als het niet om zuiver hedonistische motieven gaat!) persoonlijk zou ik het Fractie-voorzitterschap toch geen reeksen van jaren volhouden: nooit één boek meer lezen; altijd teeren op kennis en studie van vroeger. Men raakt op den duur geheel ondervoed, geestelijk. Ik geloof, dat dit burgemeestersambt (maar feitelijk ook alleen Den Haag) mij zou liggen. Ik zou het traditioneele (er is al een Aert van der Goesstraat, in Den Haag!) willen vereenigen met een 100% socialistische opvatting van het ambt, en willen zijn: de burgemeester van het cultureele en internationale Den Haag – maar ook van de Haagsche arbeiders, en willen bewijzen, dat er geen tegenstellingen meer zijn, dáár, waar zij vroeger wel lagen...⁴⁰

Van der Goes besloot zijn brief met het verzoek of Drees, als hij voor deze argumenten wat voelde en de situatie zich voor zou doen, ‘daaruit de con-

sequentie zoudt willen trekken'.⁴¹ Het liep anders. Het antwoord van Drees op deze brief is niet bekend, maar dat Van der Goes tot 1951 fractievoorzitter bleef is een feit. In die positie moest hij vervolgens alle zeilen bijzetten toen de PvdA instemde met de militaire acties in de zomer van 1947 en de winter van 1948.

De Commissie-Generaal zag zich in Indonesië voor verschillende moeilijkheden gesteld. Door bij de Republiek te blijven aandringen op acceptatie van de Nederlandse interpretatie van het akkoord van Linggadjati en niet bereid te zijn tot enige concessie, had Nederland een onmogelijke eis gesteld. De Republiek bleef vasthouden aan het oorspronkelijke akkoord. Intussen verslechterde de financiële positie van Nederland door de militaire aanwezigheid in Indonesië in rap tempo. Minister van Financiën en PvdA-politicus Piet Liefstinck (1902-1989) meldde dat de militaire uitgaven moesten worden beperkt en de inkomsten van de Nederlands-Indische regering worden vergroot. Een snelle militaire actie leek hem daarom noodzakelijk. De Nederlandse militaire top in Indonesië onder leiding van generaal Spoor oefende eveneens druk uit om tot een militaire actie over te gaan en had concrete aanvalsplannen klaarliggen.⁴² De onderhandelingen over uitwerking van het akkoord liepen in juni 1947 spaak. De regering machtigde Van Mook om zo mogelijk een besluit tot militaire actie te nemen.

Fractieleden Van der Goes en Romme werden vervolgens van dit kabinetsbesluit op de hoogte gesteld. Vorrink noemde het besluit een politieke blunder. Van der Goes besloot daarop – mogelijk onder druk van zijn fractie – een brief aan de PvdA-ministers te schrijven waarin hij ze liet weten dat de fractie unaniem van mening was dat de beslissing tot een militaire actie alleen door de Nederlandse regering moest worden genomen. Als hiervan zou worden afgeweken, zou het voor de PvdA-fractie onmogelijk worden de gevolgen van de gevoerde politiek voor haar rekening te nemen, liet hij daarop volgen. Een afschrift van deze brief stuurde Van der Goes aan minister-president Beel.⁴³ Beel schreef Van der Goes onmiddellijk een brief terug waarin hij aangaf niet gediend te zijn van deze nogal ongebruikelijke inmenging door Van der Goes. De ministers dienden ongeacht hun politieke oriëntering, 'vrijelijk, persoonlijk en in collegiaal verband hun beslissingen te nemen', schreef Beel.⁴⁴ Dat moesten zij kort daarop ook doen, toen de situatie in Indonesië veranderde. Van Mook had op 23 juni 1947 op verzoek van de Nederlandse regering een ultimatieve nota aan Sjahrir overhandigd, waarin de Republiek verzocht werd in te stem-

men met de Nederlandse versie van het Akkoord van Linggadjati.⁴⁵ Sjahrir, die zich in een radiorede op 19 juni ten opzichte van Nederland in verzoenende termen had uitgelaten in een poging een oorlog te voorkomen, reisde een dag na ontvangst van de nota af naar Yogyakarta, maar kreeg onvoldoende steun voor zijn standpunten. Hij trad af, waarna president Soekarno vlak voor het verstrijken van het Nederlandse ultimatum de Nederlandse eisen van de hand wees. Nadat Schermerhorn en Van Mook het besluit om over te gaan tot een militaire actie vervolgens weer terugkaatsen naar de regering in Nederland, volgden er nog twee weken van hernieuwde onderhandelingen. Nadat de Republikeinse regering op een hernieuwd ultimatum van Nederlandse zijde wederom liet weten de Nederlandse eisen af te wijzen, en bovendien verklaarde dat van het Republikeinse leger opperste waakzaamheid werd gevraagd, berichtte Van Mook dat de Commissie-Generaal en de militaire bevelhebbers geen andere weg meer zagen dan militaire actie.⁴⁶

Schermerhorn stuurde er nog een eigen telegram achteraan, waarin ook hij nog eens aangaf geen andere uitweg meer te zien. Hij pleitte er in zijn telegram voor om, indien een vreedzame weg met behulp van internationale mogelijkheden niet mogelijk was, op te rukken naar 'de geestelijke pesthaard Djocja'. Dit ging in tegen het standpunt van de PvdA-ministers in het kabinet, die in de nacht van 17 op 18 juli, met uitzondering van Hein Vos, instemden met een 'beperkte actie', waarbij Midden-Java met de Republikeinse hoofdstad Yogyakarta ongemoeid zou worden gelaten. Het was niet de bedoeling de Republiek te vernietigen, maar haar de Nederlandse uitleg van Linggadjati te doen accepteren, zo was het idee.⁴⁷ Schermerhorns telegram maakte 'een verpletterende indruk' op de PvdA-fractie, schreef Van der Goes in zijn autobiografie: 'Als *hij* zegt dat het onvermijdelijk is, dan moet het wel zo zijn.'⁴⁸ Deze uitleg van Van der Goes in 1980 impliceert dat het telegram van Schermerhorn van beslissende betekenis is geweest voor de PvdA-ministers in het kabinet om in te stemmen met de militaire acties, en voor de fractie om zich achter dit besluit te scharen. Hoewel het ongetwijfeld zo is dat het telegram indruk maakte, was het besluit echter al genomen voordat Schermerhorns telegram binnenkwam.⁴⁹ Doordat de notulen van de fractievergaderingen uit deze periode niet bewaard zijn gebleven, is niet na te gaan welke uitwerking dit telegram daadwerkelijk had, maar het lijkt er eerder op alsof het een van de argumenten was die geruime tijd na het conflict aangegrepen werden om de medeverantwoordelijkheid aan de militaire operatie door te schuiven.⁵⁰

Op 19 juli lichtte Drees het voltallige partijbestuur in over de ophanden zijnde 'Operatie Product'. In de fractie moest een emotionele Nico Palar, die met zijn verzet tegen een militaire actie alleen bleek te staan, uiteindelijk het onderspit delven. Huilend verliet hij de vergadering. Toen de militaire acties in de nacht van 20 op 21 juli op Java en Sumatra van start gingen, trad hij uit de partij en legde zijn Kamerlidmaatschap neer.⁵¹ Van der Goes noemde de toestand met Palar in zijn autobiografie een 'afschuwelijke situatie, voor hem én voor ons'. Om te onderstrepen hoe verscheurd de fractie zich hierover voelde, nam hij in zijn autobiografie de volledige brief op die hij Palar diezelfde dag stuurde. Hij gaf in die brief aan dat het geen zin had nu over de schuldvraag te spreken, maar dat de fractie en partij niet hadden kunnen verhinderen dat er dingen gebeurd waren die de vertrouwenscrisis in de Republiek sterk bevorderd hadden. 'Nu zitten wij in het destructieve en in het negatieve. Voor socialisten en idealisten een ellendige positie. Wij voelen het als een duidelijke taak, zo gauw mogelijk ons weer zo volledig mogelijk in te zetten voor het bevorderen van het grootse emancipatie-proces, waaraan jij je leven wijdt en dat ook uit onze eigen beginselen rechtstreeks voort vloeit.'⁵² Hij wilde Palar laten weten dat de fractie als vrienden en als socialisten naast hem bleven staan en besloot zijn brief met hem veel kracht toe te wensen bij het volgen van zijn ideaal. Naast de verscheurdheid in de fractie die deze brief moest laten zien, maakt het epistel eerder pijnlijk duidelijk dat het blijven volgen van een socialistisch ideaal bij de Nederlandse vrienden van Palar blijkbaar een stuk gecompliceerder lag.

Op de eerste dag van 'Operatie Product', waarin grote delen van de voor Nederland interessante economische gebieden op Java en Sumatra terug onder Nederlandse militaire controle werden gebracht, schreef Van der Goes in een artikel in *Het Vrije Volk*: 'Van alle vernielingen van de zijde der Indonesische republiek is de ergste het opblazen van de brug naar verder vreedzaam overleg.' Daarom moest volgens Van der Goes zo snel mogelijk een nieuwe brug voor dit overleg worden opgebouwd. 'Wij moeten de oudsten en de wijsten zijn,' schreef hij bevoogdend. 'Het is de roeping van de Partij van de Arbeid, aan dit standvastig verder gaan op de weg van Linggadjati, mede vorm en inhoud te geven. Het levende ideaal uit haar beginselprogramma moet haar hierbij leiden. Dit ideaal is: het vestigen ener rechtsorde met als inhoud: broederlijke gemeenschap, vrijheid en vrede.' Van die broederlijke gemeenschap was vooralsnog geen sprake nu

onze Indonesische vrienden de goede raad van anderen in de wind hebben geslagen en voortgaan met actief geweld. [...] Wij moeten – zoals in Maart in Modjokerto geschiedde – een aantal gevaarlijke en onhoudbare situaties beëindigen. ‘Mooie woorden’, zeggen sommigen, ‘woorden, waarmee altijd een oorlog wordt goed gepraat.’ [...] Maar we zullen er doorheen moeten. We zullen extra op onszelf moeten letten, dat de oorlogsgeest [...] ons niet zelf met een bacil gaat besmetten. Want dan zijn wij weg. Dan hebben wij de partij verraden. Reeds nu moeten wij ons gaan schrap zetten tegen militaire drijvers. Maar verantwoordelijke politiek is niet makkelijk.⁵³

Ondanks deze bezwerende woorden leidde de militaire actie waarmee de PvdA had ingestemd tot hevige oppositie. Meer dan vierduizend leden verlieten uit protest de partij. Een aantal van hen weigerde dienst en dook onder om niet naar Indonesië uitgezonden te worden. De brieven die binnenkwamen van leden uit het land die hun lidmaatschap opzegden, werden door de secretaris van het partijbestuur doorgestuurd naar de lokale afdelingen met het verzoek er aandacht aan te besteden. Leden die hadden bedankt kregen persoonlijke uitnodigingen toegestuurd om vooral naar de gewestelijke bijeenkomsten te komen, waar leden van het partijbestuur en de fractie over de situatie kwamen spreken. Het is de vraag in hoeverre dat hielp. Een partijlid uit Terwolde stuurde het bestuur eind juli 1947 een brief nadat hij in Arnhem een gewestelijke bijeenkomst had bezocht en schreef: ‘De heer de Goes van Naters heeft daar een uiteenzetting gegeven van de Indonesiese situatie. Op deze verg. was bijna geen gelegenheid met de spreker van gedachten te wisselen, tegenover een spreektijd van hem van ruim twee uur, werd aan de vragenstellers vijf minuten gegeven (is dit ook democratie).’ De brieven schrijver vroeg zich vervolgens af of de PvdA niet beter de regering had kunnen verlaten toen duidelijk werd dat er geen andere weg meer mogelijk was dan een militaire actie: ‘Immers het socialisme dat wij willen gedooft nu eenmaal geen militair optreden. Of hebben wij het socialisme afgeschreven en zijn wij, wat zoovelen beweren, een burgerlijke partij geworden. Dan begrijpt u dat voor de arbeiders, waartoe ook ik behoor geen plaats meer is in de PvdA.’ Dat Van der Goes tijdens de bijeenkomst had gezegd dat het aantal doden nogal meeviel, nam het boze partijlid hem ook hoogst kwalijk: ‘Ik geef hem de raad om een dergelijke uitlating maar niet te doen tegenover een

moeder die haar zoon bij dit militaire optreden heeft verloren. [...] En laat onze gehele partijleiding ervan doordrongen zijn dat het bloed van de gevallen, Nederlanders zowel als Indonesiërs komt op hunne hoofden.⁵⁴

Het is niet bekend of Van der Goes deze brief zelf onder ogen heeft gehad, maar dat er veel kritiek was op de steun van de partij aan de militaire actie viel niet te ontkennen. Het partijlid uit Terwolde representeert de belangrijkste kritiek die vanuit de partij op het partijbestuur geuit werd. Ook vanuit persoonlijke hoek kreeg Van der Goes hiermee te maken. Enkele dagen nadat de militaire actie op 4 augustus 1947 onder zware internationale druk beëindigd was, verscheen een artikel in weekblad *De Vlam*, geschreven door Wim Klinkenberg, die na de oorlog journalist was geworden. Tot dat moment beschouwde Van der Goes Klinkenberg nog als een goede vriend, maar daar kwam na deze publicatie een einde aan. Klinkenberg leverde in zijn artikel kritiek op de PvdA en schreef dat deze een 'enge nationaal-burgerlijke politiek [voerde], zelfs als deze tot oorlog voert. Ruim twee maanden geleden verzekerde één van haar leiders mij reeds, dat in Juli zou moeten worden gevochten, omdat de Republiek niet langer te vertrouwen was en de economische positie voor ons onhoudbaar werd.'⁵⁵ Tijdens het buitengewone congres (dat de partij een week later zou organiseren) moest de PvdA volgens Klinkenberg rekenschap vragen 'voor wat door haar leiders is begaan'.⁵⁶

Van der Goes reageerde als door een wesp gestoken op Klinkenbergs artikel en schreef hem diezelfde dag een brief:

Dat is toch wel een vuile streek, die je me levert in 'De Vlam'. Iedereen begrijpt, dat ik die leider ben geweest, en als ik dit gezegd had, zou het een schandelijk misbruik van vertrouwen zijn. Maar het is nog een leugen ook. Op 21 mei – n.b. vóór de ultimatieve periode! – dacht niemand aan oorlog. Maar wél aan de financiële catastrofe, die dreigde, en waar we erg van onder de indruk waren; met het oog op die catastrofe wilde men de R.K. er bij betrekken. Over oorlog helemaal niet gesproken. Fijn heer ben je! Dup [onderstr. MvdGvN].⁵⁷

Het antwoord van Klinkenberg hierop is niet teruggevonden, maar uit de brief die Van der Goes hem daarna terugschreef is de strekking wel op te maken: 'Ik vertrouw mijn vrienden blindelings, tot het bewijs is geleverd, dat zij het niet waard zijn. Dat is helaas nu het geval. Ik zal je niet meer

schrijven. Zo, dus ik heb misbruik gemaakt van jouw vertrouwen – (als wat, als kiezer?) en daarom ben jij gerechtigd, geheimen te schenden. Is het niet wat Duits, deze justification?’⁵⁸ Klinkenberg had zijn woorden vervalst, zo schreef Van der Goes, en dat hij dit stuk gepubliceerd had was onbehoorlijk. Pas als Klinkenberg dat zou toegeven, zou hij hem weer schrijven, besloot Van der Goes zijn brief. Het voorval is niet alleen tekenend voor de heftigheid van het debat over het dekolonisatieproces binnen de partij, dat in de openbaarheid werd uitgevochten, maar ook voor de spagaat tussen idealen en praktijk die bij Van der Goes steeds meer een rol ging spelen, nu hij in de partijleiding met deze grote kwesties geconfronteerd werd. In een zeer persoonlijke brief kwam Klinkenberg, die inmiddels lid van de CPN was geworden, nog een keer op de zaak terug, en legde daarin precies de vinger op de zere plek:

Wat ik van de grote-mensen-politiek in het algemeen heb bemerkt, is mij een bittere desillusie geworden, en dat jij hierbij geen uitzondering maakte, was een zo mogelijk nog bitterder pil. Jij zoekt jezelf, Dup, en dat is niet erg, niets abnormaals, maar het gaat m.i. ten koste van de partij en het socialisme, wanneer je niet heel gauw een andere weg bewandelt. Je weet veel te goed van mij, hoe ik op mij zelf gericht ben, en uit deze brief weet je nu ook, dat het mij bekend is, dus je kunt verwachten, dat ik egocentriciteit heel nuchter bekijk. Maar dat neemt toch niet weg, dat ieder mens dat van zichzelf weet, hoe hij is en wat zijn drijfveren zijn, de plicht heeft zich daartegen te verzetten en zijn natuurlijke ijdelheden en zwakheden te compenseren met zijn verstandelijke inzicht in zijn ware wezen.⁵⁹

Een antwoord van Van der Goes op deze brief is niet bekend, maar de vriendschap werd niet meer geheeld.

Op 15 en 16 augustus 1947 vond een buitengewoon congres van de PvdA plaats, vooral bedoeld om verantwoording af te leggen voor de steun aan de militaire actie en partijleden de gelegenheid te geven daarop te reageren. Ondanks felle kritiek van onder meer fractieleden De Kadt en Goedhart, die zich ‘onder protest’ bij het regeringsbeleid neerlegden, werden de gelederen tijdens het congres gesloten, al betekende dat niet dat de interne discussie daarmee ook voorbij was. Aan het einde van het congres legde de partij in een resolutie vast het diep te betreuren dat het gebruik van

de militaire macht tegen Indonesië niet vermeden had kunnen worden en diep bezorgd te zijn over de toekomst van Nederland en Indonesië.⁶⁰

Er was reden voor bezorgdheid. Het optreden van Nederland in Indonesië was een internationale aangelegenheid geworden en een oplossing was nog niet in zicht. De Veiligheidsraad van de VN had beide partijen in augustus opgedragen de vijandelijkheden te staken en had in Batavia gevestigde consuls gevraagd toezicht te houden op het staakt-het-vuren. Bovendien stelde de Veiligheidsraad een Commissie van Goede Diensten in, bestaande uit de Amerikaan Frank Graham, de Australiër Richard Kirby en de Belg Paul van Zeeland, die naar Batavia afreisde om te proberen beide partijen rond de tafel te krijgen. Dat gebeurde uiteindelijk op het Amerikaanse marineschip Renville, waar op 18 januari 1948 een overeenkomst tussen Nederland en de Republiek tot stand kwam waarin uitgangspunten voor een toekomstig politiek akkoord werden geformuleerd. De vorming van een Nederlands-Indonesische Unie werd nogmaals bevestigd. De Republiek aanvaardde dat de door Nederland veroverde gebieden tijdens de militaire actie van augustus in Nederlandse handen bleven. Daartegenover hoopte de Republiek als zelfstandige partij bij de uitvoering van de overeenkomst verzekerd te zijn van Amerikaanse steun en steun van de VN.⁶¹

In Nederland waren intussen nieuwe verkiezingen in aantocht, die in juli 1948 plaats zouden vinden in verband met de grondwetswijziging die nodig was voor de nieuwe verhouding tot Indonesië. De Nederlandse regering richtte zich nog steeds vooral op de vorming van een Nederlands-Indonesische Unie. In maart 1948 stelde premier Beel een 'Commissie van Negenmannen' in, bestaande uit Eerste en Tweede Kamerleden, onder wie Van der Goes en Romme. Deze commissie van parlementariërs zou deel gaan uitmaken van een beoogde rondetafelconferentie met Indonesië en zou ook verder nadenken over de vormgeving van de Unie. Tussen Van der Goes en Romme bestond daarover al langer onenigheid. Romme was een groot voorstander van een 'zware Unie', die meer het karakter van een staat zou aannemen, met een ondergeschikte positie voor Indonesië. In deze vorm zou het Koninkrijk der Nederlanden zijn machtspositie behouden. De Unie moest verder de Nederlandse economische belangen in Indonesië veiligstellen en een waarborg zijn tegen de verspreiding van het communisme.⁶²

Van der Goes bepleitte daarentegen een 'lichte' Unie. Hij noemde het een 'statenfederatie': 'Wat er beneden ligt, is Staatsrecht (de relaties met

de delen van de Unie), en alles, wat er boven ligt, is volkenrecht,' zei hij eind april 1948 in de Kamer tijdens het debat over het voorstel om de grondwet te wijzigen met het oog op de nieuwe verhouding tot Indonesië.⁶³ Het Koninkrijk en de Verenigde Staten van Indonesië zouden in een Unie paritaire organen zijn, met een Unie-raad van ministers, aldus Van der Goes. Aan het hoofd van de Unie stond nog steeds wel de Nederlandse Kroon. Hij wees vervolgens op de 'merkwaaardige parallel' met het Vijfmogendhedenpact (Verdrag van Brussel), dat kort daarvoor gesloten was en waar eveneens een raad van de verschillende ministers van Buitenlandse Zaken zou worden gevormd.⁶⁴ De Nederlands-Indonesische Unie zag Van der Goes als een mogelijkheid tot daadwerkelijke vernieuwing, die hij als volgt omschreef:

Wat drie eeuwen lang door de machtsfactor verbonden is geweest, zal nu een nieuw bindmiddel moeten ontvangen, nl. dat van de geest. Ons contact in de wereld, onze wetenschappelijk-technische en culturele goodwill, onze economische en onze handelsgaven, dit alles moet samenwerking met ons aantrekkelijk maken en een blijvende basis hiervoor verschaffen. Dit is het enig mogelijke reële bindmiddel tussen Oost en West. Dit kan voor ons allen, op welk gebied ook werkzaam, een prikkel zijn, opdat wij blijvend wat te geven hebben. Want ook hier zal alleen, wie het geven als een roeping ziet, aanspraak mogen maken, blijvend te ontvangen.⁶⁵

Van der Goes ging in zijn vergelijking met het Verdrag van Brussel voorbij aan het feit dat deze overeenkomst vrijwillig tot stand was gekomen tussen vijf soevereine staten. Het is kenmerkend voor de eindeloze debatten over de nog niet bestaande Unie: niet alleen was het een zeer juridische discussie, het was ook een eenzijdig debat. Indonesië was vooralsnog niet in de positie in vrijheid over de verhouding tot Nederland mee te praten. Bovendien getuigt de nadruk die Van der Goes legde op Nederlands roeping in Indonesië van een visie waarin onder het mom van een soort progressieve Commonwealth de Indonesiërs tot gelijken werden verheven met een grotere mate van zelfstandigheid, terwijl tegelijkertijd de koloniale banden behouden konden blijven.⁶⁶ CPN-tweede Kamerlid Benno Stokvis zei in een reactie op Van der Goes in hetzelfde debat: 'Het gaat hier om het wel en wee, om de toekomst van 70 miljoen mensen overzee: het gaat

er om of de Grondwetswijziging, die in deze Kamer aan de orde is, in werkelijkheid het koloniale bewind van drie eeuwen bestendigt dan wel opheft!⁶⁷ Tegelijkertijd is het niet zo vreemd dat Van der Goes de relatie tot Indonesië op dat moment, tijdens het hoogtepunt van de Koude Oorlog, in deze context bekeek. De West-Europese landen zochten naar nieuwe vormen van samenwerking en Van der Goes verwachtte veel van federalistische aaneensluiting. Vanaf 1948 werd dit voor hem leidraad in de weg die de PvdA volgens hem zou moeten gaan.

In het najaar van 1948 liepen de spanningen tussen Nederland en de Republiek op. De onderhandelingen leidden wederom niet tot een resultaat. Er waren voortdurende bestandsschendingen en de guerrillastrijd in Indonesië nam toe. De Republiek had bovendien interne problemen. Dat bleek onder meer tijdens de opstand in Madioen (Java), waar Indonesische communisten in opstand kwamen tegen Soekarno als leider van de Republiek. De opstand werd hard neergeslagen door het nationale leger. Door de communistische dreiging de kop in te drukken, verzekerde Soekarno zich van Amerikaanse steun die hij goed kon gebruiken in de onafhankelijkheidsstrijd tegen Nederland. De Nederlandse militaire top overwoog intussen een hernieuwd militair offensief om de Republiek definitief uit te schakelen. Ook de regering raakte daar steeds meer van overtuigd.

De verkiezingen van juli 1948 zorgden in Nederland voor veranderingen. De PvdA verloor twee zetels, de KVP behield het aantal zetels en bleef daarmee de grootste partij. De CHU en de nieuw opgerichte VVD onder leiding van de uit de PvdA getreden P.J. Oud behaalden respectievelijk één en twee zetels. In het nieuwe kabinet 'op brede basis' (een extra-parlementair kabinet met ministers uit KVP, PvdA, CHU en VVD) met Drees als minister-president, werd Emmanuel ('Maan') Sassen (KVP) minister van Overzeese gebiedsdelen en Dirk Stikker (VVD) minister van Buitenlandse Zaken. Dit zorgde voor een verschuiving naar rechts. Van Mook was na de verkiezingen van 1948 op eigen verzoek ontslagen en Beel vertrok als zijn de facto opvolger – hij werd 'Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon in Nederlands Oost-Azië' – naar Batavia.⁶⁸ Met het ministerschap op Overzeese Gebiedsdelen en Beel in Indonesië hadden de katholieken de belangrijkste posten op het Indonesiëbeleid bemachtigd.

Tegen Stikker als minister van Buitenlandse Zaken had de PvdA zich lang weten te verzetten. Van der Goes speelde daarin een opvallende rol. Nadat hij in eerste instantie tijdens de formatie zijn bezwaren tegen Stik-

ker op die post geuit had, en dat ook uitdrukkelijk verklaarde tijdens de PvdA-partijraad die op 28 juli bijeenkwam, zo zou hij een dag later formateur Beel in de Tweede Kamer hebben opgezocht en hem hebben gezegd door te zetten en Stikker te nemen. 'De heer Romme, die naast me zat, was over deze uitlating even verbaasd als ik,' noteerde Beel in zijn formatie-dagboek, en hij vervolgde: 'Ik besprak dit direct daarna met dhr. Drees, die zich evenzeer verwonderde en het onmogelijk achtte. Nadien ontmoette ik dhr. Van der Goes van Naters weer, die blijkbaar door dhr. Drees hierover was onderhouden en mij mededeelde dat het toch ook wel heel moeilijk was om dhr. Stikker in het kabinet op te nemen.'⁶⁹ Ook Romme noteerde dat Van der Goes naar Beel kwam en tegen hem zei: 'ik zou nu maar doorstoten, zoals je hetzelfde wilde. Beel, doodverwonderd, zegt: praat daarover dan nog eens met Drees. Later is v.d. Goes naar Beel teruggekomen om zijn woorden terug te trekken.'⁷⁰ Het zijn twee licht verschillende versies van hetzelfde verhaal, waar Drees en Van der Goes van Naters vanzelfsprekend geen gewag van maakten in hun eigen aantekeningen. Wel nam Drees in de volgende fase van de onderhandelingen, met Van Schaik als formateur, de rol van onderhandelaar grotendeels van Van der Goes van Naters over.⁷¹

Na Van Mooks vertrek was het in Batavia een komen en gaan van Nederlandse ministers en politici.⁷² In oktober stuurde Van der Goes een brief aan Sassen met het verzoek naar Indonesië af te reizen omdat het hem goed leek 'om door persoonlijke besprekingen dingen te verduidelijken en misverstanden uit de weg te ruimen'.⁷³ Een afschrift van deze brief stuurde hij aan Drees met het verzoek een besluit hierover te bevorderen. Als extra toelichting om zelf poolshoogte te gaan nemen in Indonesië schreef Van der Goes: 'Voor mij persoonlijk komt hier nog bij dat het mij buitengewoon interesseert hoe de nieuwe systemen in de Federalistische staten werken. Ik heb hierover veel gesproken met Anak Agoeng en anderen en zij zouden mij graag ter plaatse op de hoogte stellen. Bovendien lijkt het mij gewenst, wanneer ik op de critieke datum van 1 januari in Indonesië ben, omdat te verwachten valt, dat de Republiek dan weer druk zal uitoefenen. Toen ik van de zomer aan Beel mededeelde, dat ik in Juni niet mee kon, drong hij er zeer bij mij op aan, zo spoedig mogelijk alsnog te gaan. Die mogelijkheid bestaat nu na de Begroting.'⁷⁴ Met de 'critieke datum van 1 januari 1949' doelde Van der Goes op de dag waarop er volgens het Akkoord van Linggadjati uiterlijk een onafhankelijke Verenigde Staten van Indonesië moest zijn gecreëerd.

De ministerraad had geen bezwaar tegen de reis.⁷⁵ Als onderdeel van een parlementaire delegatie waarvan ook Romme, Meyerink, Korthals en Tilanus deel uitmaakten, vertrok Van der Goes vervolgens eind november naar Batavia. 'Ik was nog nooit in Azië geweest,' schreef hij in zijn autobiografie, 'nee, tóén zelfs nog nooit in een tropisch land. Toen zág je nog eens wat: eerste landing in Caïro; tweede landing in Basrah, Irak, met tijd om naar de Euphraatbrug te gaan: opschriften in het Engels, Arabisch en Russisch. Daarna weer aan de grond – én de nodige contacten – in Karachi, in Calcutta, in Bangkok. Tóén dan eindelijk Batavia!'⁷⁶ Hoewel Van der Goes de reis in zijn autobiografie op deze manier avontuurlijk inkadert en vrij uitgebreid beschrijft, valt er niet in te lezen hoe beslissend de week in Indonesië werd voor de uiteindelijke instemming van de PvdA met een tweede militaire actie. 'Beels kwade geest in Indonesië was generaal Spoor, een griezel,' schreef hij. 'De laffe jongens van z'n persdienst holden achter hem aan. Ik heb een aantal foto's van het bezoek van de fractievertegenwoordigers aan Batavia. Al die foto's werden zó genomen dat Spoor, middenin vooraan, met een duidelijk zicht op zijn distinctieven zich minzaam met ons, het parlementaire tuig, onderhield. Deze man loog, een paar jaar lang, aan de wat naïeve Beel zijn militaire sla-er-op-aspiraties als politieke werkelijkheid voor. Zó is het gegaan.'⁷⁷

Het was echter Spoor die Van der Goes tijdens de reis van de noodzaak tot een nieuwe militaire actie wist te overtuigen, daartoe geïnstrueerd door Romme. Om steun te zoeken voor een politiek van een militair offensief zou deze Spoor hebben gevraagd Van der Goes te 'bewerken met inachtneming van zijn ijdelheid'.⁷⁸ Dat lukte blijkbaar: aan het eind van zijn reis deelde Van der Goes de mening van de legercommandant dat het aantal bestandsschendingen toenam en vond hij militaire actie onvermijdelijk.⁷⁹ Niet dat hij Spoor vertrouwde. 'Controleer jij, met mij,' vroeg hij Drees, 'of we over die schendingen niet bedonderd worden. Spoor is tot alles in staat. Een onplezierige Draufgänger.'⁸⁰ Het was vervolgens ook Van der Goes die suggereerde te wachten met een militaire actie tot de Veiligheidsraad met kerstreces was. Dat stond gepland voor 16 december en voordat de raad dan weer bijeen zou komen, was het half januari en dan was de Nederlandse actie al lang en breed voorbij en zou Nederland de te verwachten sancties van de Veiligheidsraad voor zijn. 'Tracht dit er door te krijgen; anders zijn we weg!'⁸¹ schreef Van der Goes op 2 december 1948 aan Drees.⁸¹ Het idee van een korte militaire actie tijdens het kerstreces werd door de Nederlandse autoriteiten in Batavia en Den Haag overgeno-

men.⁸² Tegen die tijd was het merendeel van de politici er al van overtuigd dat militair optreden de enige mogelijkheid was om een einde te maken aan het Nederlands-Indonesisch conflict. Op 13 december 1948 besloot de regering unaniem tot een nieuwe aanval op de Republiek, die een week later van start moest gaan.

Een vulgaire strijd om de leiding

In de 'kolkende PvdA'⁸³, waar de weken daarvoor al stevig verzet gerezen was tegen een dreigende militaire actie, protesteerde een aantal partijleden hevig tegen het regeringsbesluit. Waren de interne spanningen na de eerste militaire actie al bijna onbeheersbaar geworden, zo liepen ze na de tweede actie zo mogelijk nog hoger op. Dat gold niet alleen voor de spanningen tussen de partijleiding versus de leden, maar ook voor de verhouding tussen fractie en PvdA-ministers, en tussen diegenen die de partijleiding vormden onderling. Binnen de fractie was men niet altijd even gelukkig met hoe Van der Goes te werk ging. Fractiesecretaris Jaap Burger zei er achteraf over dat Van der Goes altijd veel tijd voor zichzelf opeiste in de fractie, wat tot weerzin leidde onder de overige fractieleden. Van der Goes was volgens Burger meer met zichzelf dan met het daadwerkelijk voorzitten van de fractie bezig: 'hij vond dat hij de mantel van Troelstra als profeet nu om zijn schouder had en dus dienovereenkomstig moest handelen.'⁸⁴ Deze ergernis over zijn eigenzinnige optreden zou op den duur uitlopen op onoverkomelijk verzet tegen Van der Goes als fractievoorzitter. Ten tijde van de militaire acties mengde Van der Goes zijn dagelijkse glas vermout met jenever om bij te komen. 'Dat ik toen geen hartinfarct heb gehad – een soort beroepsziekte voor politici – was alleen te danken aan mijn onmogelijk driftig karakter: na een groot aantal g.v.d.'s was ik eroverheen.'⁸⁵ Datzelfde karakter zorgde er echter ook voor dat het voor Van der Goes binnen de partij steeds lastiger werd om op een goede manier te functioneren.

Van der Goes wist de tegenstanders in de fractie in december 1948 nog tot zwijgen te brengen en bracht Drees daar vervolgens in een briefje van op de hoogte: 'Het is in de fractie heel moeilijk geweest,' schreef hij. Met negentien tegen zes stemmen besloot de fractie achter de regering te gaan staan. De zes tegenstemmers, De Kadt, Goedhart, Schermerhorn, Hofstra, Nederhorst en Vermeer, wilden vervolgens een verklaring afleggen van hun minderheidsstandpunt. 'Tot mijn zeer groot genoegen hebben

wij dit voorkomen, compromis: ik zou van hun mening (“eenige leden”) blijk geven in mijn speech. Dit heb ik gedaan.’ Daarna wilden de zes in *Het Parool* hun namen publiceren, ook dat kon worden voorkomen. ‘Hè hè. Dup,’ sloot Van der Goes zijn brief af, om zich klaarblijkelijk vervolgens te bedenken dat dit misschien niet krachtig genoeg was en op een tweede vel papier nog een paar zinnen toevoegde: ‘Zoals je gemerkt hebt, heb ik de rot-rol vervuld van de kastanjes uit het vuur te halen. Ik vond dit mijn verdomde Plicht. Ik hoop, dat je me, in wat je zult zeggen, duidelijk ter zijde zult staan. Dup.’⁸⁶ Inderdaad zou Drees hem op dat moment terzijde staan, net als Vorrink. Goedhart, een van de dissidenten, voelde zich ‘ge-gijzeld’ door de partijleiding: ‘De Drees-mannen voelen zich zo onaantastbaar oppermachtig, dat zij zich er niet al te veel van aantrekken. Zij hebben het Partij-apparaat in handen, zij houden ons voor de microfoon van de VARA weg, geen onzer komt in het Partij-dagblad aan het woord en als er kadervergaderingen gehouden moeten worden komen wij er evenmin aan te pas. Eventueel kunnen wij kankerstukjes schrijven in blaadjes, die geen sterveling leest.’⁸⁷

Goedharts kritiek op de houding van Van der Goes, Vorrink en Drees gold voor meerdere partijgenoten. Deze kritiek werd des te groter toen de Nederlandse regering op 20 december 1948 daadwerkelijk de tweede militaire aanval op de Republiek inzette. In het Kamerdebat diezelfde dag zei Van der Goes dat enige leden van zijn fractie zeer ernstig bezwaar hadden tegen de regeringspolitiek ‘om de gevolgen, zoals zij die zagen, zien en vrezen’. Zij vreesden dat de gevoerde politiek toekomstige hartelijke en duurzame betrekkingen met het Indonesische volk zou doen verdwijnen en dat Nederlands positie in de wereld zou worden verzwakt. Maar, zo voegde Van der Goes eraan toe, ‘het spreekt echter vanzelf – en hiervan zijn deze leden en wij met hen ons bewust –, dat met een kritiek op daden in het verleden geen oplossing wordt gegeven. Daarom zullen wij – en hier spreek ik voor al mijn vrienden – opbouwend kritisch blijven toezien hoe de Regering uit het conflict komt. Moge dit uitstijgen uit het conflict constructief zijn en plaats vinden met de medewerking van alle constructieve elementen, in Nederland en in Indonesië.’⁸⁸ Van een eensgezind standpunt binnen de PvdA was echter in het geheel geen sprake. Tijdens de partijraad op 23 december sprak Drees dat de regering ernaar streefde zo snel mogelijk de rust en veiligheid in Indonesië te herstellen. Hij verklaarde dat de regering zeer met het Indonesische probleem had geworsteld en geen andere uitweg meer zag dan ingrijpen. Drees kreeg felle te-

genstand van onder meer De Kadt, die meende dat de partij nu op een keerpunt gekomen was, en uit 'de dwalingen van Nederlandse kant be- gaan' nu politieke consequenties moest trekken.⁸⁹ Een motie die De Kadt vervolgens indiende die de afkeuring uitsprak tegen de door de regering genomen beslissing en het aftreden eiste van Drees en de socialistische ministers, wees de partijraad echter met negentig tegen dertien stemmen af.⁹⁰

Dat betekende niet dat de kritiek daarmee in de kiem gesmoord was. Naar aanleiding van de tweede militaire aanval zegde opnieuw een groot aantal partijleden hun lidmaatschap op, onder wie Indië-specialist Stokvis die de medeverantwoordelijkheid voor de gang van zaken in Indonesië niet meer wilde dragen.⁹¹ Van der Goes ontving naar aanleiding van de tweede actie een brief van J. de Graaff jr., voorzitter van de Progressieve Groep van Nederlanders in Indonesië, met wie hij tijdens zijn bezoek aan Indonesië begin december 1948 gesproken had. Deze groep van vooruitstrevende bestuursambtenaren en intellectuelen pleitte voor onafhankelijkheid van Indonesië te bereiken door onderhandelingen of internationale bemiddeling en de opbouw van een democratisch en socialistisch bestel. De beslissing van de PvdA om goedkeuring te verlenen aan een tweede militaire actie was voor deze groep onbegrijpelijk. De Graaff schreef Van der Goes naar aanleiding van de tweede militaire actie:

Nogmaals, onze weerszin tegen de regeringspolitiek strekt zich ook uit tegen het feit, dat de P.v.d.A. de mede-verantwoordelijkheid voor die politiek draagt en blijkbaar – tot heden – dragen wil. [...] Dat de P.v.d.A., met de tradities en politieke idealen van b.v. het koloniale program der oude SDAP, voor de naar de resultaten gemeten volstrekt destructieve politiek mede de verantwoordelijkheid is blijven dragen, ziet, beste Van der Goes, dat is het, wat wij hier moeilijk kunnen verkroppen. Van de noodzaak daarvan heb je ons niet kunnen overtuigen. [...] Herinner je, dat je zelf op onze discussie-avond de balans hebt zitten opmaken van de zichtbare en onzichtbare voor- en nadelen ener herhaalde militaire actie. Wij hebben je, met een stroom van argumenten, trachten duidelijk te maken, dat een tweede militaire actie, zo min als de eerste deed, ook maar iets zou kunnen oplossen en je als onze diepe overtuiging gezegd: wij verwachten van de P.v.d.A. dat zij dit niet zal meemaken. Maar de P.v.d.A. heeft zich achter de regering ge-

schaard. En zie nu de resultaten. Herinner je onze waarschuwingen; zij zijn bewaarheid geworden.⁹²

De Graaff hielp Van der Goes eraan herinneren dat het gezelschap met wie de Nederlandse politici in Indonesië gesproken hadden voor een groot deel bestond uit mensen op verantwoordelijke posten die jaren in Indonesië hadden doorgebracht. Zij ergerden zich eraan dat hun politieke geestverwanten uit Nederland niet naar hen leken te luisteren. Het illustreert nogmaals hoe ver de progressieve politici in Nederland en Indonesië van elkaar af stonden.

Maar ook onder 'de Drees-mannen' zelf, zoals Goedhart ze genoemd had, zorgde de Indonesiëpolitiek voor toenemende verdeeldheid. Tussen Van der Goes en Vorrink kwam het ten tijde van het Nederlands-Indonesisch conflict tot een 'vulgaire strijd om de leiding', zoals Van der Goes het achteraf omschreef.⁹³ Kort na de eerste militaire actie was tussen Van der Goes als fractievoorzitter en partijvoorzitter Vorrink al een ruzie ontstaan om het politieke leiderschap. Vorrink bepleitte het zogenaamde Scandinavische model voor de partij, waarbij de partijvoorzitter ook fractievoorzitter of premier was. Daarnaast vond hij het van belang dat de partijtop in nauw en veelvuldig contact met elkaar stond, informatie met elkaar uitwisselde en er geregeld overleg was tussen ministers, partijbestuur, fractie en partijpers. Dat laatste gold ook voor Van der Goes. Drees wilde daarentegen afstand bewaren tussen ministers, fractie en partij, om de verschillende taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden niet door elkaar te laten lopen. Maar juist een duidelijke taakverdeling ontbrak, wat er vooral tussen Vorrink en Van der Goes toe leidde dat zij elkaar voortdurend in de weg zaten.⁹⁴

In augustus 1947 schreef Van der Goes een brief aan Vorrink naar aanleiding van een interview dat deze met een redacteur van het ANP had gehad. Vorrink had daarin klaarblijkelijk gezegd dat verdere militaire actie van voorafgaande internationale toestemming afhankelijk zou zijn. Ondanks het feit dat Vorrink niet naar zijn mening daarover had gevraagd, wilde Van der Goes hem deze toch geven, zo schreef hij, 'waarbij ik voor het ogenblik in het midden laat, of een zodanig mededeling [...] tot het ambtsterrein van de voorzitter van de Partij behoort, en of niet in ieder geval overleg met de Fractie-Voorzitter juist was geweest'. Vorrinks opmerking was veel te stellig geweest, aldus Van der Goes, 'het woord toestemming steunt de door Nederland verworpen opvatting, dat er een interna-

tionale rechtsbevoegdheid zou bestaan, om zich met die actie te bemoeien.' Het woord 'instemming' was volgens Van der Goes meer op zijn plaats geweest, als Vorrink bedoeld zou hebben dat met de verschillende machtsfactoren rekening gehouden zou moeten worden.⁹⁵ Het ging hier natuurlijk niet om een semantische discussie, maar om de hiërarchie binnen de partij en Vorrink vatte dat ook als zodanig op. In een woedend antwoord aan Van der Goes schreef hij diezelfde dag dat hij niet van plan was zich door Van der Goes te laten voorschrijven

wat ik wel en wat ik niet mag doen als voorzitter van de Partij. Je aanmerking op mijn interview met de A.N.P. redacteur doet me de gal overlopen. Wat stel je je eigenlijk voor dat ik zo'n man, die mij opbelt, zou antwoorden? Dat hij zich maar tot Van der Goes moet wenden? Of dat ik één en ander eerst in de Fractie ter sprake zal brengen? Ik raad je ernstig aan je niet te begeven in een poging om mij uit de politieke leiding van de Partij te dringen of mij eventueel tot jouw echo te maken. Die poging is bij voorbaat tot mislukking gedoemd.⁹⁶

Van der Goes antwoordde niet op de brief, maar zocht steun bij Drees, door de briefwisseling aan hem door te sturen met de opmerking dat hij wel eens zou willen weten wat Drees van dit alles vond, en of deze zich hierover niet eens in het partijbestuur zou willen uiten. 'Ik kan dit moeilijk altijd maar alleen opknappen,' verzuchtte hij in het begeleidende kattelletje.⁹⁷ Toch zouden Vorrink en Van der Goes samen met Joekes en Logemann ten opzichte van het Indonesiëbeleid van de regering in deze jaren over het algemeen één front vormen en zich eraan ergeren dat Drees en de PvdA-ministers dat niet deden. Bovendien beklagde zowel Vorrink als Van der Goes zich er geregeld bij Drees over dat hij hen niet genoeg op de hoogte hield van besluiten ten aanzien van de Indonesische kwestie. Drees op zijn beurt weigerde te nauw overleg met partijbestuur, partijraad, partijcongres en fractie over besluiten die het kabinet nog moest nemen omdat dit de regering zou verlammen.⁹⁸

De partijverhoudingen werden er niet beter op na de tweede militaire aanval. De actie leek aanvankelijk succesvol. De Nederlandse troepen rukten in snel tempo op en Midden-Java was al gauw in Nederlandse handen. Belangrijke Republikeinse leiders werden geïnterneerd op Sumatra en Bangka. Het Indonesische leger bood echter felle tegenstand. Intussen

deed deze tweede militaire actie de internationale positie van Nederland bepaald geen goed. Tegen de Nederlandse verwachtingen in werd de VN Veiligheidsraad in een spoedzitting van zijn kerstreces teruggedroepen, nadat de Verenigde Staten en Australië het conflict aanhangig hadden gemaakt. De Amerikaanse vertegenwoordiger eiste in een resolutie dat er een einde aan de vijandelijkheden zou worden gemaakt en dat de Nederlandse troepen zich zouden terugtrekken tot de grenzen zoals die tijdens de Renville-besprekingen waren vastgelegd. Ook werd de vrijlating geëist van de president van Indonesië en van de andere politieke gevangenen. Op 29 december besloot het kabinet dat de actie op oudejaarsdag 1948 zou worden beëindigd. Op initiatief van Sassen stuurde de regering Drees in hoogsteigen persoon naar Indonesië, om niet alleen de Veiligheidsraad verder tegemoet te komen, maar ook omdat Sassen twijfelde aan Drees' compromisbereidheid. Door naar Indonesië af te reizen en met eigen ogen de 'harde realiteit' te zien zou hij wellicht te winnen zijn voor de harde lijn. Bij het besluit om een nieuwe aanval in te zetten was de Nederlandse regering ervan uitgegaan dat de leiders van het federale Indonesië bereid zouden blijven met de Nederlanders samen te werken en een federale interim-regering te vormen. Deze zou dan het plan van een 'zwarte' Nederlands-Indonesische Unie kunnen helpen vormen. Dat bleek nog niet zo vanzelfsprekend als gedacht; een aantal federale leiders vanuit de belangrijkste deelstaten eiste dat er bij de onderhandelingen ook vooraanstaande figuren uit de Republikeinse regering zouden worden betrokken. Zij raakten er steeds meer van overtuigd dat ze van de Republikeinen in de toekomst meer te verwachten hadden dan van de Nederlanders. Drees zou namens de regering een start maken door met de verschillende partijen te onderhandelen en vertrok begin januari 1949 naar Indonesië.⁹⁹ Zijn bezoek leidde echter niet tot een concreet resultaat. Van een staakt-het-vuren was bovendien geen sprake, het Indonesische leger was weliswaar in eerste instantie teruggedrongen, maar vocht terug in een steeds beter georganiseerde guerrillastrijd om de Nederlanders te bestrijden. De Nederlandse troepen gebruikten contraterreur in een vruchteloze poging de Nederlandse positie in Indonesië veilig te stellen.¹⁰⁰

Intussen voerde de Veiligheidsraad de druk op Nederland verder op om de Republikeinse regering toe te staan terug te keren naar Yogyakarta, daar uiterlijk op 15 maart 1949 een interim-regering te vormen, voor 1 oktober verkiezingen te houden voor een grondwetgevende vergadering en uiterlijk op 1 april 1950 de soevereiniteit aan de Verenigde Staten van Indo-

nesië over te dragen. De resolutie waarin dit voorstel was vervat, werd op 28 januari zonder tegenstemmen door de Veiligheidsraad aanvaard. De Nederlandse regering bleef echter nog steeds koersen op de vorming van een Nederlands-Indonesische Unie en stelde voor op korte termijn een rondetafelconferentie bijeen te roepen in plaats van een federale interim-regering te vormen. Tijdens deze conferentie zou samen met de Indonesische Republikeinse en federalistische leiders de vervroegde overdracht van de soevereiniteit en de hoofdlijnen van de Nederlands-Indonesische Unie moeten worden besproken.¹⁰¹

Terwijl de regering in maart onder voorwaarden akkoord ging met de terugkeer van Soekarno en de andere Republikeinse leiders naar Yogyakarta en zich opmaakte voor de onderhandelingen, onderhield Van der Goes contact met Anak Agung. Juist Anak Agung, een van de belangrijkste leiders van de Indonesische federalisten op dat moment, was in februari 1948 steeds meer opgeschoven in de richting van het Republikeinse standpunt. Op het Nederlandse ministerie van Overzeese Gebiedsdelen bekeek men hem daarom met enig wantrouwen en meende dat 'deze zeer eerezuchtige Balinese edelman' een opportunistische politiek bedreef, 'waarbij hij zijn houding wijzigt naarmate de kaarten [anders] liggen'.¹⁰² Van der Goes had in december 1948 in Indonesië met Anak Agung gesproken en was ervan overtuigd dat deze de partijen juist bij elkaar wilde brengen. Niettemin was het tactisch gezien van Van der Goes onverstandig om Anak Agung in maart 1948 een brief te schrijven waarin hij hem op vriendschappelijke wijze de stand van zaken in de partij en in het kabinet uit de doeken deed.¹⁰³ Drees was not amused toen hij van Van der Goes een afschrift van deze brief ontving. Net nu de Nederlandse positie wat gunstiger was geworden, antwoordde Drees aan Van der Goes, 'wordt het beleid der Regering doorkruist, doordat je als voorzitter van de Kamerfractie van de P.v.d.A. alvast aan Anak Agung bericht, dat, naar het oordeel van de P.v.d.A, de voorwaarde van Soekarno moet worden ingewilligd, nog wel met de precisering wat daarbij wel en wat niet zou kunnen worden toegestaan'. Drees meende dat Anak Agung in staat was om de inhoud van Van der Goes' brief te laten uitlekken, als dat voor de besprekingen nuttig zou lijken, en daarmee zou de positie van de P.v.d.A. verder verzwakken. 'Ik gevoel mij door deze gang van zaken wel zeer bezwaard,' liet hij Van der Goes weten.¹⁰⁴

In zijn antwoord aan Drees schreef Van der Goes:

Je brief inzake de correspondentie-Anak Agung is het bewijs van een uit elkaar groeien, dat noodlottig voor onze politieke verhoudingen kan worden. [...] Ik kan trouwens mijn taak bezwaarlijk blijven uitoefenen, wanneer aan de ene kant een blind volgen (blind, want mij wordt geen enkele inzage geboden) van de Regeringspolitiek wordt verwacht, en aan de andere kant jij je blijkbaar geen rekenschap geeft van de strijd, die ik – nu Koos weg is – bijna alleen, moet voeren tegen een zich om Vos en de Kadet organiserende oppositie, wier stellingen worden versterkt door de Regering zelf.¹⁰⁵

Van der Goes verweet Drees in deze brief dat de regering de fractie in november en december van 1948 met ‘zeer veel égards’ behandeld had, toen deze moest instemmen met een militaire actie. Daarna was de regering volgens Van der Goes ‘op Romme gaan spelen’, toen zij de fractieleiden niet meer nodig had. Drees zou Van der Goes het werken onmogelijk maken. ‘Is het een wonder, dat ik dan iets meer mijn eigen weg ga, in wat al lang had moeten zijn geschied; meer, dan bij een behoorlijke opening van zaken het geval zou zijn geweest?’ schreef hij. ‘Ik begrijp het: het Kabinet eist zoveel van je, dat de realiteit der fracties daarbij verbleekt, en voor mij is natuurlijk het omgekeerde het geval. Daarom kan dit gebrek aan samenspel de Beweging noodlottig worden.’¹⁰⁶ Het gebrek aan samenspel zou vooral voor Van der Goes zelf noodlottig worden, al had de Beweging door zijn opstelling in het verloop van de oorlog in Indonesië buitengewoon veel schade opgelopen die de partij nog jaren zou achtervolgen.

In mei 1949 leidden de onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek Indonesië tot het Van Roijen-Roem-akkoord, genoemd naar de besprekingen tussen de Nederlandse diplomaat Herman van Roijen en de minister van Buitenlandse Zaken van Indonesië Mohammad Roem. Het akkoord, waarin de onderhandelaars overeenstemming bereikten over de terugkeer van de Republikeinse regering naar Yogyakarta, het staken van alle vijandigheden en het houden van een rondetafelconferentie, legde de basis voor de definitieve overdracht van de soevereiniteit van Nederland aan de Verenigde Staten van Indonesië.¹⁰⁷ De Rondetafelconferentie werd tussen 23 augustus en 2 november 1949 gehouden. Eén belangrijke kwestie werd niet opgelost: de status van Nieuw-Guinea. Bij de besprekingen van Linggadjati was in eerste instantie besloten dat het gebied tot de deelstaat Oost-Indonesië zou gaan behoren, maar de ‘aankleding’ van het ak-

koord zorgde ervoor dat het gebied een bijzondere status kreeg. Een van de argumenten daarvoor was dat het gebied als toevluchtsoord kon dienen voor Indische Nederlanders.¹⁰⁸ Het gebied was zodoende een afzonderlijke residentie gebleven. Tijdens de onderhandelingen over de soevereiniteitsoverdracht kwam dit argument opnieuw ter tafel, en besloten de onderhandelaars ten slotte de kwestie voor dat moment buiten beschouwing te laten en een jaar de tijd te nemen om een akkoord tot stand te brengen over de definitieve status van het gebied. Door over dit hete hangijzer nog geen beslissing te nemen, kon op 27 december 1949 de akte van soevereiniteitsoverdracht getekend worden in het Paleis op de Dam in Amsterdam, door koningin Juliana en de Indonesische minister-president Mohammed Hatta.

De kwestie-Nieuw-Guinea zorgde opnieuw voor een conflict binnen de PvdA met Van der Goes in de hoofdrol. Op 4 december 1950, vlak voor de afloop van de termijn van een jaar die in 1949 afgesproken was, vonden in Den Haag onderhandelingen plaats over Nieuw-Guinea. Dat leverde niets op. De Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Roem wilde best toezeggen dat het gebied een autonome positie zou krijgen, alleen niet onder soevereiniteit van Nederland, maar van Indonesië. Dat wees de Nederlandse regering af, zij wilde de soevereiniteit hoogstens overdragen aan de Nederlands-Indonesische Unie. 'Hoewel ik niet in de (Nederlandse) Nieuw Guinea-werkgroep zat, begreep ik, dat er hier een catastrofe dreigde,' schreef Van der Goes achteraf. 'Het prestige van twee volken, dat weer in het geding was, ging opnieuw een barrière vormen. Viel daar iets tegen te doen?'¹⁰⁹ Hij deed drie dingen: een voorstel voor een mogelijke staatsvorm over Nieuw-Guinea, een publicatie in *Het Vrije Volk* en een interview met twee journalisten. Wat hij niet deed was dit met de fractie of het partijbestuur afstemmen. Tijdens een dinertje bij hem thuis met een aantal Indonesiërs, onder wie Mohammed Roem, legde hij Roem het idee van een condominium voor, een gezamenlijke vorm van bestuur over Nieuw-Guinea zoals op dat moment Groot-Brittannië de soevereiniteit over Soedan met Egypte deelde. Volgens Van der Goes zei Roem dat dát voorlopig de oplossing was. Van der Goes werkte het voorstel uit, maar Joekes en Logemann zouden er niets voor hebben gevoeld.¹¹⁰

Begin januari 1951 gooide Van der Goes zonder overleg met de fractie of het partijbestuur nog wat meer olie op het vuur. Hij publiceerde een artikel in *Het Vrije Volk* waarin hij schreef dat het de mening van de Partij van de Arbeid was dat het Nieuw-Guineaconflict nooit kon worden opgelost

‘in een sfeer van starheid, en vandaar, dat haar Tweede-Kamerfractie al een maand geleden aan de regering een werkelijke synthese heeft voorgesteld: een verzoening van de standpunten, die helemaal niet zo moeilijk was en is’. Volgens Van der Goes was de door de regering gesuggereerde vorm van soevereiniteit over Nieuw-Guinea door de Nederlands-Indonesische Unie één oplossing, ‘maar zeker niet de enige’. Daarom moest er verder worden onderhandeld.¹¹¹ Op dezelfde dag gaf hij een interview aan een medewerker van het Indonesische persbureau Aneta en aan journalisten van het ANP en *Het Parool*. Hij zei daarin hetzelfde: dat hij in beginsel niet afkerig was van hernieuwde onderhandelingen op basis van soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Er zou naar zijn mening op zijn minst over onderhandeld moeten worden. De samenwerking met Indonesië was voor de PvdA belangrijker dan het eventuele behoud van de Nederlandse soevereiniteit over Indonesië. Hij voegde eraan toe – achteraf schreef hij dat hij vergeten was te zeggen dat het off the record was – dat de kwestie hem wel een kabinetscrisis waard was. De volgende dag vertrok hij voor een vakantie naar de Ardennen.

Zijn actie bleef niet zonder gevolgen. Op 8 januari riep het partijbestuur hem van zijn vakantieadres terug om zich te verantwoorden, waarna hij op 9 januari een verklaring aflegde voor de pers dat het niet zijn bedoeling was geweest misverstanden te wekken: ‘De voornaamste correctie is wel deze, dat ik geenszins “namens de Partij van de Arbeid” heb gesproken, terwijl ook de Kamerfractie van het feit van het interview geen voorkennis heeft gehad. Wel was de suggestie: overdracht van soevereiniteit aan Indonesië met beheer door Nederland voor een lange reeks van jaren een van de door haar gedane suggesties. Zij heeft die suggesties geopperd, toen de zaak geheel vastgelopen scheen, en voor de Regering met haar constructie van Unie-soevereiniteit kwam. Die suggesties moeten dus worden gezien als bijdrage harerzijds om een impasse te voorkomen.’¹¹² De partij greep de kwestie aan om een einde te maken aan Van der Goes’ fractievoorzitterschap. ‘Vorrink had deze paar dagen niet stil gezeten,’ schreef Van der Goes in zijn memoires. ‘Hij had de zaak zó geënceneerd, dat mijn hoofd als voorzitter moest vallen – en het viel.’¹¹³ Het viel niet alleen door Vorrink, maar ook omdat de steeds verder oplopende spanningen tussen de mannen in de partijleiding onhoudbaar was geworden. Dat Drees tijdens de vergadering waarin Van der Goes zich moest verantwoorden voor zijn interview klaarblijkelijk had aangegeven de zaak als een ‘dolkstoot in de rug’ te hebben ervaren, was iets dat Van der Goes ja-

ren later nog moest kon maken. Drees had immers volgens Van der Goes al geweten dat zijn kabinet zeer zwak stond, maar Van der Goes daarvan niet op de hoogte gesteld.¹¹⁴ Het kabinet-Drees-Van Schaik viel kort na Van der Goes' interview, op 23 januari 1951, nadat de vvd-fractie een motie van wantrouwen had ingediend, gericht tegen het regeringsbeleid ten aanzien van Nieuw-Guinea.

Een week na zijn rectificatie diende Van der Goes zijn ontslag in bij de Kamervoorzitter.¹¹⁵ Op het partijcongres van 8 februari 1951 in Rotterdam hield hij zijn afscheidsrede. Hij sprak tot zijn partijgenoten:

Ik schaam mij niet voor wat ik deze vijf jaar heb gedaan. Ik heb in één opzicht gefaald. Jan de Roode heeft eens aan Troelstra geschreven op een kritiek moment: Laat als het enigszins kan, al wat persoonlijk is, langs je heenglijden. Mij is dat meermalen niet gelukt, maar de idee is belangrijker dan de mens. Banning schreef gisteren in het jubileumnummer van Het Vrije Volk: de Beweging bloeit alleen door ons offer. Schreef je dat voor mij, Banning? Ik bracht een offer voor de Beweging en zij zal bloeien. En dan is het goed zo! (Applaus.)¹¹⁶

Een 'daverend applaus' zelfs, meende Van der Goes in zijn memoires, ook Vorrink had het niet kunnen stuiten.¹¹⁷ Ook achteraf vond hij het nog steeds een 'geweldig goed verhaal', zo schreef hij terugblikkend, al had hij niet over dat offer moeten praten, omdat hij daar eigenlijk kotsmisselijk van werd.¹¹⁸ Juist deze pathetische retoriek is echter kenmerkend voor Van der Goes' politieke stijl. De verwijzing naar Troelstra en naar de idee die belangrijker zou zijn dan de mens past in een traditie van de emotionelere politieke stijl die de SDAP-leden in vergelijking met hun liberale collega's hanteerden toen zij eind negentiende eeuw de politieke arena betraden. Van der Goes werd echter fractievoorzitter in een tijd waarin een andere manier van politiek bedrijven dominant werd.¹¹⁹ De verhouding tussen Drees, Vorrink en Van der Goes is in dat opzicht illustratief voor de scheidingslijnen in de partij. Met Vorrink, die hij een 'onintellectuele krachtfiguur' noemde, verschilde Van der Goes naar eigen zeggen in 'culturele achtergrond, levenswijze en politieke doelstelling'.¹²⁰ Datzelfde kan gezegd worden over het verschil met Drees. Waar Drees de partijpoliticus en vooral bestuurder was, was Vorrink sterk beïnvloed door het cultuursocialisme. Van der Goes had een juridische benadering van de sociaal-

mocratie. Hij werd als fractievoorzitter vaak gehinderd door zijn eigenzinnige manier van optreden en door zijn eerezucht en ambitie. Eerezucht en ambitie waren ook Vorrink niet vreemd, in dat opzicht is het ook niet zo raar dat de twee voortdurend botsten. Hun ontvlabbare karakters stonden in schrill contrast met de nuchtere zakelijkheid waardoor Drees' politieke stijl gekenmerkt werd.¹²¹

Van der Goes' positie in de Nederlandse politiek was sterk beschadigd na zijn aftreden in 1951. Zijn optreden in de Indonesische kwestie bezorgde hem in de kring van parlementaire journalisten de weinig elegante bijnaam Van der Smoes van Flaters.¹²² Willem Albarda, die er in de jaren dertig voor gezorgd had dat Van der Goes' ster in de nationale politiek rees en had gestimuleerd dat Van der Goes in 1945 fractievoorzitter werd, schreef na Van der Goes' terugtreden als fractievoorzitter in een brief aan Hein Vos: 'Met een zo ijdele en lichtzinnige figuur op die plaats moest het vroeg of laat mislopen. Kan men hem niet wegpromoveren door hem gezant in Haïti of IJsland te maken?'¹²³ Haïti of IJsland werd het niet, en wegpromoveren was voorsnig niet nodig. Nieuwe kansen waren in Europa te vinden.

Nasleep

Het dekolonisatieproces bleef onderwerp van hevig debat. Dat bleef het ook decennialang voor de hoofdrolspelers zelf. Wim Thomassen, oud-burgemeester van Rotterdam, sprak in een interview over Van der Goes' fractievoorzitterschap ten tijde van de militaire acties: 'Als je dit met Van der Goes van Naters bespreekt, wordt hij kokend van woede, op zichzelf, want hij heeft ook vóór al die dingen gestemd, en heeft er nu spijt van. Ja, waarom deed je dat? Omdat je het niet zag. Pas onder de oorlogsstolp uitgekropen kon je deze hand van de wereldgeschiedenis die zich van een stuk Nederland meester maakte nog niet begrijpen.'¹²⁴ Het is hetzelfde soort argument als Van der Goes, die goed bevriend was met Thomassen, zelf ook gebruikte: 'Het probleem was dat de hele Indonesische kwestie eigenlijk te vroeg voor ons kwam. Alles zou geheel anders zijn gelopen als dit probleem een tiental jaren later zou hebben gespeeld, hetgeen natuurlijk ondenkbaar is. Getraumatiseerd als wij uit de donkere koker van de bezetting waren gekomen, knipperden wij nog tegen het felle licht van de dekolonisatie.'¹²⁵ Zowel Van der Goes als Drees had gezien de hoge leeftijd die zij bereikten alle tijd voor een rechtvaardiging achteraf. Vorrink overleed in 1955, op hem is dit dan ook veel minder van toepassing.¹²⁶ Door de veran-

deringen in de geschiedschrijving over de dekolonisatie, de politiek, journalistiek, publicaties van verantwoordelijke politici en nieuw bronnenmateriaal keerde het onderwerp steeds weer als een boemerang terug.¹²⁷

In 1965 verscheen er een artikel getiteld 'Het Kamerlid' in tijdschrift *De Nieuwe Stem. Maandblad voor Cultuur en Politiek*, met een vlijmscherpe karakterschets over Van der Goes als fractievoorzitter in de aanloop naar Operatie Product. Het artikel was geschreven in de derde persoon, met 'het Kamerlid' als hoofdfiguur in gesprek met een jongere vriend, samen pratend op een bankje op het Malieveld in Den Haag. Deze jongere vriend was de auteur van het stuk: Wim Klinkenberg. Klinkenberg was inmiddels ontslagen als journalist bij de partijkrant van de CPN *De Waarheid*, omdat hij bezwaren had tegen de nieuwe koers van de partij waarin meer afstand genomen werd van de Sovjet-Unie. Zelf bleef hij de politiek van de Sovjet-Unie onverminderd verdedigen. Na zijn ontslag bij *De Waarheid* werkte hij als freelancer. In het artikel in *De Nieuwe Stem* verweet de jongeman in het gesprek, dat een terugblik was naar de zomer van 1948, dat het Kamerlid in de Indonesische kwestie zijn oren te veel naar 'de Roomsens' had laten hangen en dat dit onherroepelijk tot een oorlog zou leiden waaraan de PvdA medeschuldig zou zijn.

'Het Kamerlid was uiterst gevoelig voor tegenspraak', viel in de eerste alinea te lezen. 'Het hield er niet van; tegenspraak leek hem iets volstrekt overbodigs. Het feit, dat hem, na de oorlogsjaren in Michielsgestel, mee de leiding van zijn fractie in handen was gegeven, had in zijn ogen ook deze natuurlijke trek glansrijk bevestigd. Democratie mag ons hoogste goed zijn, zij stelt haar eigen grenzen. Die samenvallen met wat de besten denken. Was het Kamerlid niet gekózen? Tot Kamerlid? Tot leider? Waarom anders dan om zijn grootst gelijk?'¹²⁸ Klinkenberg legde in het artikel via de gedachten van het Kamerlid de scheidslijnen in de sociaaldemocratische partij in zowel klasse als generatie bloot. Het Kamerlid zou zich herkennen in de jongen, die zich na de Tweede Wereldoorlog afzette tegen de oudere generatie, zoals het zelf na de Eerste Wereldoorlog ook gerebelleerd had tegen de 'mannen die hun verdienste hadden'. Er waren echter wezenlijke verschillen, zo liet Klinkenberg het Kamerlid mijmeren:

Zijn eigen aristocratisch milieu van diplomaten en nietsnutten mocht dan zijn opgeschrikt door zijn democratische ideeën van regeneratie en modern idealisme, die ideeën hadden de grenzen van het culturele, ja, van het cultúurdenken, nooit overschreden.

Integendeel, zij betekenden een teruggaan tot de diepste bronnen van democratisch maatschappelijk bewustzijn. Een noodzakelijke, personalistische correctie op de vernietigende grootse collectivistische concepties van een Marx, die reeds het rauwe, ruwe Rusland tot een bedreiging van het avondland hadden gemaakt. [...] Maar de jongen, die hij in het najaar van vier-en-veertig had leren kennen, fel van rebellie tegen de mannen van gezag in alle sectoren, gegrepen – als eens hijzelf – door de kans van totaal anders dan tevoren, dreigde de traditie te verlaten.¹²⁹

Het Kamerlid vroeg zich in zijn door Klinkenberg opgetekende overpeinzing af of het met de jongeman nog goed zou komen, en wat deze toch van hem wilde met zijn geweeklaag over de situatie overzee. “De Rooms en hebben je in hun zak”, had de jongen hem heftig, verbeterd, toegevoegd; “jij doet, wat zij willen, maar je denkt, dat je hún de wet voorschrijft. Het lijkt wel, alsof jij óók wilt wat zij sinds vijf-en-veertig uitbroeden; stap voor stap heb je hun toegegeven, ben je hen gevolgd. Tot er oorlog komt; de militairen gaan er niet voor niets heen. Hoe kun je dit doen? Hoe kun je dit steunen?”¹³⁰ Klinkenberg liet het Kamerlid daarop antwoorden: ‘Maar IK heb ze in MIJN zak. Zij beginnen niets zonder ons! En WIJ willen geen oorlog; ik durf je te garanderen: zolang wij in de regering zitten, zolang ik in de leiding van de fractie zit, zal er niet gevochten worden. Wat is dat toch voor een onzin? Wat ben je toch wantrouwend; wat wil je toch? Je praat als de communisten.’¹³¹ [kap. WK]

Het Kamerlid constateerde verongelijkt dat de jongeman blijkbaar werkelijk dacht dat politieke verantwoordelijkheid voor een volk kon worden gedragen zonder compromissen en realiteitszin. ‘Hier zag men nu ook het gevaar van vriendschappen binnen politieke verhoudingen’, liet hij het Kamerlid denken, dat inmiddels genoeg kreeg van de jongeman. “Je zult me wel een kniesoor vinden; jullie vinden trouwens alle mensen die zich met jullie zaken bemoeien, vervelende lastposten”, ging de jongen nog even door. “Maar het zijn ten slotte ónze zaken; en als het fout gaat, WIJ doen niet mee.”¹³² Het Kamerlid antwoorde daarop dat hij nog steeds niet begreep wie ‘wij’ zouden zijn en dat de jongeman spoken zag. Klinkenberg eindigde het artikel door te schrijven: ‘Ze stonden gelijktijdig op en namen afscheid; een achteloos tot ziens. Precies vier weken later werd het bevel tot de eerste actie gegeven. Het Kamerlid was toen juist met vakantie.’¹³³

Van der Goes reageerde voor zover bekend niet op het artikel, terwijl het

toch aannemelijk is dat hij van de publicatie op de hoogte was of werd gesteld. Mogelijk besteedde hij er weinig aandacht aan. Klinkenberg was in die tijd al een omstreden journalist vanwege zijn communistische opvattingen en provocerende manier van journalistiek bedrijven. Tegelijkertijd werd het artikel gepubliceerd in een periode dat er een mentaliteitsverandering gaande was. In de jaren vijftig was er weinig geschreven over de oorlog in Indonesië. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd het gezag van het establishment door een links georiënteerde voorhoede steeds meer op de proef gesteld en in de journalistiek kwam dat onder meer naar voren door een veel kritischer blik op het koloniale verleden, versterkt door de opkomst van de televisiejournalistiek. Zo werd op 17 januari 1969 in de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* een interview uitgezonden waarin Indië-veteraan Joop Hueting voorbeelden gaf van het geweld dat op grote schaal was gepleegd tijdens de dekolonisatieoorlog. Na een aantal vervolgzendingen met andere veteranen kwam het tot een parlementair onderzoek. De regering-De Jong stelde een onderzoekscommissie in die drie maanden later de *Excessennota* aan de Tweede Kamer aanbood.¹⁵⁴

Rond deze tijd kwam er ook meer historisch onderzoek naar deze periode. In 1966 publiceerde jurist en parlementair historicus Frans Duynstee (1914-1981) en tevens actief KVP-partijlid, zijn studie naar de kabinetsformaties in de periode 1946-1965. Dit boek was voor Van der Goes aanleiding om een artikel in *Socialisme & Democratie* te publiceren getiteld 'Duynstee en de werkelijkheid', waarin hij aangaf dat de schrijver 'willens en wetens, verzuimd [had], essentiële feiten, die voor het grijpen lagen, te verwerken en daardoor een onvolledig en scheef beeld' gegeven zou hebben van de kabinetten die in 1945, 1946 en 1948 gevormd werden.¹⁵⁵ Duynstee had voor zijn onderzoek naar de periode uitvoerig met Drees gesproken, maar niet met Van der Goes. Hierdoor had bij Duynstee volgens Van der Goes de mening postgevat 'dat Drees als socialistisch kopstuk de dienst uitmaakte en dat de fractie er niet bij te pas kwam'. Twintig jaar na zijn fractievoorzitterschap speelden de verhoudingen tussen de toenmalige fractie en Drees als minister-president nog altijd een rol. Drees publiceerde een antwoord op Van der Goes' artikel ('Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis') waarin hij zijn kant van de zaak uiteenzette en eveneens weer terugkwam op de houding die hij steeds had ingenomen ten aanzien van de fractie: 'Zeer onlangs is mij gebleken, dat Van der Goes dacht, dat ik op zijn aftreden zou hebben aangedrongen. In werkelijkheid heb ik op de houding van de fractie hoegenaamd geen in-

vloed trachten uit te oefenen. Bij mijn weten heb ik nooit op enigerlei manier de hand gehad in de benoeming of het aftreden van een fractievoorzitter. Ik kan het slechts betreuren dat deze grief bij Van der Goes in later jaren is opgekomen.¹⁵⁶

In wezen verschilde de kijk op de Indonesiëkwestie van Drees en Van der Goes niet heel veel van elkaar. Van der Goes bleef ook na de oorlog meestal het standpunt verdedigen dat hij ten tijde van de dekolonisatieoorlog had geuit: regeringsdeelname was de enige manier geweest om in Indonesië erger te voorkomen. In 1981 schreef Van der Goes in een terugblik op deze periode dat als de partij onder het motto ‘daar maken wij onze handen niet aan vuil’ uit het kabinet was gestapt, het haar verantwoordelijkheid zou zijn ontlopen. Dan zou de PvdA, aldus Van der Goes, ‘een soort PSP worden die altijd politiek zuivere, linkse poezelige handjes houdt. Ik acht dat voor de PvdA, als één der grootste politieke partijen in Nederland, uit democratisch oogpunt niet acceptabel. Wil men socialistische regeringsverantwoordelijkheid hebben, dan zal men die steeds opnieuw ook in minder prettige omstandigheden moeten dragen.’¹⁵⁷

Zowel Drees als Van der Goes moest na de Indonesiëoorlog omgaan met het feit dat de PvdA geen alternatieven had aangedragen voor de militaire acties in Indonesië en daardoor medeverantwoordelijk werd voor de escalatie van het conflict. De PvdA kon door mee te regeren in Nederland in de naoorlogse jaren een wezenlijke bijdrage leveren aan de wederopbouw van de samenleving, wat minstens zo belangrijk werd geacht als de toestand in Indonesië. Hoewel de oorlog in Indonesië voortdurend een belangrijk thema was op de voorpagina’s van de kranten en in het debat in de Tweede Kamer, speelde tegelijkertijd de kwestie hoe de partij de sociaaldemocratische politiek kon uitbouwen en consolideren. Dat gold voor het binnenland in de rooms-rode coalities, maar ook voor de positie van de sociaaldemocratie in West-Europa. Voor Van der Goes persoonlijk was het een uitkomst dat hij vanaf 1949 als parlementariër kon gaan deelnemen aan de discussies over Europese eenwording in de verschillende nieuwe Europese instituties. In plaats van lang stil te staan bij het discussabele koloniale beleid en zijn eigen rol daarin, bood de Europese samenwerking de kans op een toekomst waarin het Europese ideaal met het sociaaldemocratische ideaal kon worden verbonden.

9

Pionieren in Europa

'A. [Anneke, AM] vond, dat mijn aftreden een "God's send" was,' schreef Van der Goes in zijn memoires, 'ik kon me nu helemaal wijden aan de grote institutionele vraagstukken, aan de Raad van Europa en, even later, aan het Europese Kolen- en Staalparlement.'¹ Van der Goes' optreden op het Europese toneel leek inderdaad naadloos te volgen op zijn terugtreden als fractievoorzitter. Maar op het moment zelf was het nog moeilijk te voorspellen in welke richting de samenwerking in Europa zou opgaan en wat precies Van der Goes' rol daarin zou zijn. Er was geen vanzelfsprekende uitkomst of één rechte weg naar Europese eenheid. Juist dat gegeven maakte dat Van der Goes in de beginjaren van het Europese integratieproces een misschien wel grotere rol van betekenis kon spelen dan hij tot die tijd in de nationale politiek gedaan had. De verschillende netwerken waarin Van der Goes van 1948 tot aan de totstandkoming van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1957 participeerde, vormden een laboratorium waarin hij zich goed thuis voelde.

Vanuit deze netwerken hield Van der Goes zich bezig met de politiek-institutionele kant van het Europese integratieproces, aansluitend bij de expertise die hij op dat gebied in de landelijke politiek had opgedaan. Zijn internationale avontuur begon in 1948 in het Nederlandse parlement met het indienen van een motie waarin hij samen met enkele collega-politici aandrong op de opbouw van een federale rechtsgemeenschap tussen de democratische West-Europese landen. Door zijn contacten, zijn werkzaamheden in de parlementaire vertegenwoordigingen van de Raad van Europa en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en zijn activiteiten in subcommissies van deze nieuwe instituties, kwam hij in het Saarland terecht, de kleine regio ingeklemd tussen Duitsland, Frankrijk en Luxemburg die in de eerste helft van de jaren vijftig kortstondig het middelpunt van de Europese politiek werd.

De moties-Van der Goes van Naters-Serrarens

In 1948 en 1949 diende Van der Goes een viertal moties in die verband hielden met de ontwikkelingen in de internationale politiek: een motie die de invloed van de communistische partij CPN moest inperken en drie op elkaar volgende moties over de noodzaak van verdergaande Europese samenwerking.

De West-Europese landen hadden ieder hun eigen beweegredenen om Europese integratie te bevorderen, maar de belangrijkste motieven voor samenwerking waren economische wederopbouw en daarin de integratie van West-Duitsland, het voorkomen dat nationalisme opnieuw tot een groot conflict zou leiden, en het bevorderen van de collectieve veiligheid door de dreiging die uitging van de Koude Oorlog. Als de traditionele erfvijanden Frankrijk en Duitsland op economisch gebied samen zouden werken, zou er vanuit die basis een bredere samenwerking op economisch, militair en politiek gebied in West-Europa tot stand kunnen worden gebracht. Dit waren ideeën die al in de jaren twintig en dertig bediscussieerd waren. Door de groeiende spanning tussen Oost- en West-Europa en de dreiging van een nieuwe oorlog werden deze plannen voor nauwere samenwerking in West-Europa in 1948 een stuk concreter.²

Als reactie op de communistische staatsgreep door de Sovjet-Unie in Tsjecho-Slowakije in februari 1948, tekenden het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, België, Nederland en Luxemburg op 17 maart 1948 het Verdrag van Brussel, dat de basis vormde voor de West-Europese Unie. Dit verdrag beoogde samenwerking op politiek, economisch en sociaal-cultureel gebied en had bovendien als doelstelling de militaire krachten te bundelen mocht het tot een aanval van de Sovjet-Unie op een van deze landen komen. Die gezamenlijke militaire kracht zou echter niet heel groot zijn, aangezien de meeste soldaten uit deze landen zich op dat moment overzee bevonden om de koloniale bezittingen veilig te stellen.³ De oprichting van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) zorgde in 1949 voor een veelomvattender stelsel van collectieve veiligheid, waarin West-Europa een bondgenootschap met de Verenigde Staten aanging. Ook op economisch gebied was West-Europa op de Verenigde Staten aangewezen. In april 1948 was het verdrag van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) ondertekend, waarin het Europees Herstelprogramma als onderdeel van het Marshallplan werd vastgelegd.

De angst voor het oprukken van het communisme leidde in Nederland

tot een beslissende breuk tussen de sociaaldemocraten en de communisten. Voor Van der Goes was het optreden van de Sovjet-Unie aanleiding om zich in de Kamer voor de noodzaak van samenwerking in West-Europa uit te spreken. Op 18 en 19 maart 1948 debatteerde het parlement over de regeringsverklaring inzake het Verdrag van Brussel, dat de dag ervoor getekend was. Van der Goes vergeleek de toestand in Europa met de tijd van vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog: 'Het tijdstip, dat wij nu beleven, komt in veel overeen met de tijd van tien jaar geleden. Ik heb toen, tien jaar geleden, in deze zelfde Kamer aangegeven hoe Hitler stap voor stap verder ging, volgens een vast, reeds min of meer bekend plan: Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, Polen en dan naar het Westen. [...] Nu zien wij een zelfde massale dreiging uit het Oosten naderkomen.'⁴

De redding moest komen van de West-Europese Unie, zo vond Van der Goes op dat moment. In de uitwerking daarvan zou de regering naast het realiseren van militaire en economische samenwerking volgens Van der Goes aandacht moeten schenken aan eigen gezagsorganen van de Unie, en 'verdere staatkundige aaneensluiting tussen de bondgenoten' voorbereiden. Vooropstond echter het handhaven van de democratische rechtsorde in Nederland, want 'de dreiging van buiten is alleen een wezenlijk gevaar, wanneer zij van binnen uit bevorderd wordt'. Daarom diende Van der Goes een motie in, opgesteld door hemzelf en medeondertekend door Hendrik Tilanus (CHU), Jos Serrarens (KVP), Henk Korthals (PvdV) en Sieuwert Bruins Slot (ARP), waarin voorgesteld werd de CPN te weren uit de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken.⁵ De CPN was furieus over de ingediende motie. Partijvoorzitter Gerben Wagenaar vond het een bewijs dat ook in Nederland de democratie werd aangetast. De motie maakte het 'de vertegenwoordigers van het werkende volk' onmogelijk hun werk naar behoren te verrichten. 'Het smerige in deze motie is,' vervolgde hij, 'dat een vertegenwoordiger van de communistische partij wordt uitgesloten, dat dit gedaan wordt tegenover een partij, die de actiefste bijdrage heeft geleverd aan de bevrijdingsstrijd van ons volk tegen het Duitse fascisme.'⁶ Ondanks de bezwaren van de CPN nam de Kamer de motie met 57 tegen 7 stemmen aan.

De discussie die op 18 en 19 maart volgde op de interpellatie van Van der Goes over het Verdrag van Brussel en zijn verzoek aan de regering tot nadere uitwerking ervan, was het eerste grote debat in de Kamer over de toekomstige samenwerking in Europa. In zijn antwoord aan Van der Goes verzekerde minister van Buitenlandse Zaken Pim van Boetzelaer van

Oosterhout (1892-1986) de Kamer ervan dat 'de regering niets onbeproefd zal laten om het denkbeeld der Westelijke Unie zo snel mogelijk en zoveel mogelijk inhoud te geven'. Hij was voorzichtig in zijn antwoord op de door Van der Goes gewenste verdere staatkundige aaneensluiting: 'Staatkundige aaneensluiting van de bondgenoten kan worden voorbereid door de nauwe samenwerking binnen het kader van de Adviserende Raad. Zij zal met de steun van de publieke opinie en ten gevolge van de intensivering van de aanrakingen op alle terreinen van het maatschappelijk en politiek leven gaandeweg groeien en ten slotte een bezegeling kunnen vinden in vormen, die zich thans wel laten denken, doch nog niet precisieren.'⁷ Van der Goes vroeg hierop opnieuw het woord en gaf aan een concretere regeringspolitiek op dit gebied te wensen, en wel een politiek gericht op het verwezenlijken van een 'werkelijke rechtsgemeenschap van democratische Staten in federaal verband, waarbij een gezag dient te worden opgedragen aan één of meer bovennationale organen, en dat wel op een paar concrete gebieden, in het bijzonder op monetair en op economisch-sociaal gebied en op dat der defensie'.⁸ Deze gedachte legde hij voor in een motie die hij vervolgens samen met collega's Jos Serrarens, Maan Sassen en Carl Romme (allen KVP) en partijgenoten Geert Ruygers en Corry Tendeloo (PvdA) indiende.

Een dag later, op 19 maart 1948, aanvaardde de Kamer het voorstel, maar niet nadat dit was gesplitst in twee aparte moties naar aanleiding van de bezwaren die ARP-politicus Bruins Slot had geuit. In de op 18 maart ingediende motie was sprake geweest van 'een blijvende aaneensluiting van Staten in verschillende doelverbanden [...], welke kunnen uitgroeien tot boven-nationale eenheden'. In het debat op 19 maart gaf Bruins Slot aan dat zijn fractie zich onmiddellijk met het eerste deel van de motie zou kunnen verzoenen, maar dat er in het tweede gedeelte punten stonden die onderwerp van langere discussie zouden moeten zijn. Van der Goes paste de formulering daarop aan door het gedeelte over 'boven-nationale eenheden' eruit te laten. De Kamer ging vervolgens met uitzondering van de CPN-fractie akkoord met de eerste motie waarin de noodzaak van blijvende aaneensluiting van staten werd benadrukt.⁹ De discussie over het tweede gedeelte werd uitgesteld tot de Kamersitting van 22 en 23 april 1948.

Voor Van der Goes vloeide uit de nationale ordeningsgedachte de internationale ordeningsgedachte logisch voort. Internationale ordening noemde hij 'de som der nationale ordeningen, onderling verbonden en van een gezamenlijk beginsel uitgaand'.¹⁰ In het debat van 22 april vergeleek hij de

federalistische samenwerking in Europa zoals hij die beoogde met de Nederlands-Indonesische Unie, waarin eveneens de nadruk was gelegd op het creëren van gezamenlijke instituties in federatief verband, aldus Van der Goes. Zo moest dat bij de regionale aaneensluiting van staten, die hij in tegenstelling tot de Nederlands-Indonesische Unie als ‘de meer gewone vorm van federalisatie’ omschreef, ook het geval zijn want er was een ‘schreeuwende behoefte op het gebied van scheepvaart, spoorwegsysteem, luchtvaart, radio-omroep, voedselvoorziening, grondstoffen, monetair evenwicht, investering, industriële ontwikkeling, sociale bescherming’. Dit zouden binnen de structuur van de nieuwe Europese samenwerkingsverbanden ‘gemeenschappelijke doelorganen’ moeten worden.¹¹ Het overdragen van bevoegdheden naar een Europees niveau stuitte onder meer bij de ARP en de SGP op weerstand. Bruins Slot had er in het eerdere debat op gewezen dat hij ertegen was onder de West-Europese Unie ‘een soort socialistisch-federalistische ideologie’ te schuiven.¹² Van der Goes wees op het feit dat de motie mede ondertekend was door leden van de katholieke partij en er dus geen sprake kon zijn van partijpolitiek. Maar om aan de bezwaren tegemoet te komen stelde hij voor de formulering van de motie nogmaals aan te passen. In de tekst van de motie kwam nu te staan dat aaneensluiting tussen landen kon worden gerealiseerd in verschillende doelverbanden en dat het gezag *voor zover mogelijk en wenselijk* [curs. AM] diende te worden overgedragen aan bovenationale organen. Deze breder te interpreteren tekst werd uiteindelijk op 28 april 1948 aanvaard.¹³

Door de internationale ontwikkelingen verschoof de aandacht van de West-Europese Unie als structuur waarin Europese samenwerking op militair gebied nader vorm moest krijgen naar de Raad van Europa, waarvan men verwachtte dat van daaruit een Europese politieke gemeenschap kon worden opgebouwd. De oprichting van de Raad van Europa was de belangrijkste uitkomst van het Congres van Europa, dat van 7 tot 10 mei 1948 in Den Haag plaatsvond en waar ook Van der Goes bij aanwezig was. Tijdens dit congres kwamen verschillende onafhankelijk van elkaar opererende Europese groeperingen uit diverse landen samen om te discussiëren over Europese samenwerking. Het congres bepleitte een politieke unie tussen gelijkgestemde Europese landen op basis van gemeenschappelijke normen en praktijken, met een Raadgevende Vergadering (de ‘Assemblée’) samengesteld uit parlementariërs van de deelnemende staten, en een Comité van Ministers. Een jaar later werd de Raad van Europa offi-

cieel een feit met het ondertekenen van het oprichtingsstatuut in Londen in mei 1949 door tien West-Europese staten.¹⁴

Nog voor die ondertekening nam Van der Goes op 4 februari 1949 in de Kamer het initiatief tot een derde motie, met het oog op de vorming van de Raad van Europa. In deze motie koppelden de indieners de overdracht van bevoegdheden aan bovenationale organen aan rechtstreekse volksinvloed. Op die manier kon de parlementaire invloed op internationaal terrein worden vergroot, bijvoorbeeld door de in te stellen Assemblee in overleg met de nationale parlementen samen te stellen. Het Raadgevende parlement van de Raad van Europa moest een controlerende en coördinerende taak hebben. Deze derde motie werd op 8 februari 1949 aangenomen.¹⁵ Met het aannemen van de drie moties-Van der Goes van Naters-Serrarens verklaarde het parlement zich bereid tot het ontwikkelen van een Europese federalistische gedachte. Hoe deze precies vorm zou krijgen was nog steeds niet duidelijk, maar de contouren ervan begonnen zich af te tekenen. Van der Goes was vanaf de eerste zitting in augustus 1949 een van de afgevaardigden naar de Assemblee: de formele start van zijn Europese parlementaire activiteiten.

Transnationaal netwerk

Vanaf 1949 en zeker na zijn aftreden als fractievoorzitter in 1951 richtte Van der Goes zijn aandacht vooral op Europa en liet hij in het Nederlandse parlement nauwelijks meer van zich horen. ‘Achteraf verbaast het mij wel, dat mijn Haagse Kamerfractie dit verschrikkelijke “absenteïsme” goedvond,’ schreef hij er terugkijkend over. ‘Ik geloof dat de fractie allang blij was, dat ik – na het conflict aan het eind van mijn voorzitterschap – op alle manieren bleef meewerken met mijn “de facto”-opvolger en vriend voor altijd Jaap Burger.’¹⁶

De leidende Europese politici in de beginfase van de Europese integratie vormden een transnationaal netwerk van ongeveer zeshonderd personen die veelal van meerdere parlementaire instellingen van de nieuw opgerichte Europese instellingen tegelijkertijd deel uitmaakten en daarbinnen Europese vraagstukken bediscussieerden.¹⁷ Ook Van der Goes was naast zijn lidmaatschap van de Assemblee van de Raad van Europa vanaf 1952 eveneens lid van de Parlementaire Vergadering van de in dat jaar tot stand gekomen Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS). Voor hem was zijn deelname aan deze Europese organisaties op twee manieren

interessant: als instrument om een transnationale sociaaldemocratische politiek te kunnen realiseren en als leerschool om zijn institutioneel-juridische expertise in te zetten en uit te bouwen. Juristen of 'politicians of the law'¹⁸ zoals Van der Goes konden in het proces van Europese eenwording een sleutelpositie innemen. Parallel aan de plannen voor economische integratie hielden zij zich bezig met de vraag hoe en in welke vorm een politieke unie kon worden gecreëerd. Voor Van der Goes was het feit dat hij van verschillende Europese netwerken deel uitmaakte noodzakelijk om zich met deze nieuwe kwesties te kunnen bezighouden.

Vanaf 1945 namen zijn internationale contacten toe. 'Nog in de bevrijdingszomer van 1945 heb ik – met A. – congressen bijgewoond van de Franse SFIO en de Belgische Socialistische Partij: eerst met een gehuurde auto zonder remmen, daarna met de (goed opgeborgen) Chevrolet van wijlen mijn moeder,' schreef hij over deze periode.¹⁹ Naast het ontmoeten van collega's op congressen in Frankrijk en België, en al snel ook in Engeland en Italië, deed Van der Goes contacten op bij socialistische groeperingen als La Gauche Européenne en de Mouvement pour les États Unis Socialistes d'Europe. De samenwerking tussen socialistische partijen werd enigszins gestructureerd door de oprichting van de Commissie voor Internationale Socialistische Conferenties (Comisco) in 1947, de voorloper van de Socialistische Internationale, die in 1951 heropgericht werd. Doel was onder meer het formuleren van gezamenlijke standpunten over internationale kwesties. Van der Goes had een prominente rol in het Comisco-netwerk: hij woonde de internationale congressen bij en werd voorzitter van de 'Study Group for European Unity', waartoe in 1948 het initiatief genomen werd tijdens een conferentie in maart 1948 in Selsdon Park ten zuiden van Londen.²⁰

De internationale samenwerking tussen socialistische partijen verliep niet vlekkeloos. De verwachtingen van zowel een verenigd Europa als van het internationale socialisme liepen ver uiteen. Dit maakte de onderlinge verhoudingen tussen socialistische partijen in West-Europa, Oost-Europa, Afrika en Azië gecompliceerd, terwijl ook binnen de partijen zelf verschillende meningen bestonden over het karakter dat de internationale socialistische politiek zou moeten aannemen. In West-Europa maakten socialistische partijen deel uit van de regeringen die begonnen met de opbouw van nationale welvaartstaten, wat voor discussie zorgde over hoe zich dat verhield tot eventuele supranationale samenwerking. De Britse, Franse en Nederlandse regeringen waren verwickeld in koloniale oorlo-

gen in landen waar onder meer de socialistische partijen streden voor onafhankelijkheid. Ook was het de vraag of de socialistische partijen zich in de naoorlogse West-Europese regeringen staande konden houden tegenover de uitbreidende invloed van het communisme. Een socialistisch Europa als machtsblok tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie zou een oplossing kunnen zijn om de invloed van linkse partijen te vergroten.²¹

Van der Goes sprak zich al vroeg uit voor een verenigd Europa, en minder voor een socialistisch Europa. Federalisme betekende volgens hem de bereidheid om met andere sociale klassen en levensovertuigingen tot een compromis te komen. Dat benadrukte hij in de geest van het doorbraakideaal ook in de Kamer. Een socialistisch Europa achtte hij geenszins reëel, zo sprak hij in april 1948, 'dat is iets, waarmede wij op het ogenblik helemaal niet werken, maar een Christelijk en een socialistisch Europa – als dit bestond – zouden zeer goed te verenigen zijn'.²² Onder de meer gematigde Europese socialisten zoals Van der Goes was dit een gedachte die na de conferentie van Den Haag in mei 1948 aan invloed won.²³ Tijdens de Comisco-bijeenkomst in Baarn die een jaar later plaatsvond, hield Van der Goes als voorzitter een toespraak waarin hij aangaf dat de PvdA een 'echte' federatie nastreefde die hij vervolgens omschreef als 'a great European Commonwealth in the interests of all countries'.²⁴ Hij noemde het idee om eerst socialistische samenwerking tot stand te brengen voordat staten zich überhaupt zouden kunnen verenigen een utopische waanvoorstelling. 'Do we really think we can afford the luxury of remaining disorganised until then? Will our American creditors allow us a luxury they did not allow themselves? Will the Russians peacefully wait for Europe to become strong and united enough to resist them?' vervolgte hij.²⁵ Tijdens deze conferentie diende Van der Goes een resolutie in waarin hij voorstelde dat de partijen verenigd in de Comisco de Raad van Europa gezamenlijk zouden beschouwen als een eerste stap in de richting van een permanente Europese Gemeenschap. Binnen die gemeenschap zou moeten worden voorzien in gezamenlijke administratieve, economische en sociale diensten, maar niet zonder een vorm van parlementaire controle door volksvertegenwoordigers. Deze resolutie ging met name de Engelse Labourparty te ver, wat ertoe leidde dat in de uiteindelijk aangenomen resolutie kwam te staan dat de nationale partijen zelf dienden te besluiten welke houding zij tegenover de Raad van Europa zouden aannemen en of zij over de te voeren Europese politiek binnen de Comisco wilden samenwerken.

Dat Van der Goes veel verwachtte van de Raad van Europa was al duidelijk geworden met de moties die hij in het Nederlandse parlement had ingediend. Intussen werd er echter eveneens gewerkt aan substantiëlere alternatieven voor Europese samenwerking dan binnen de beperkte bevoegdheden van de Raad van Europa mogelijk was. De Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman (1886-1963) en Jean Monnet (1888-1979), die zich bezighield met Frankrijks naoorlogs economisch herstel, kwamen in mei 1950 met een plan om de Frans-Duitse productie van kolen en staal onder gemeenschappelijk gezag te plaatsen. West-Duitsland moest worden toegestaan zijn industrie weer op te bouwen zodat het bij de West-Europese wederopbouw als geheel kon worden betrokken. Dit moest gebeuren onder auspiciën van een nieuwe supranationale organisatie, waarvan het lidmaatschap openstond voor alle West-Europese landen. Vanuit een sterke Frans-Duitse basis zou de integratie van Europa door middel van concrete resultaten stap voor stap tot stand komen. De 'Schuman Declaration' van 9 mei 1950, waarin Schuman het plan had aangekondigd, zou de aanzet worden tot de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), waarmee de economische samenwerking tussen de Benelux-landen, Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland en Italië een feit werd. Er kwam een supranationale Hoge Autoriteit voor de zware industrie, kolen- en staalproductie, met Jean Monnet als eerste voorzitter.²⁶

Van der Goes voelde zich zeer aangetrokken tot de ideeën van Monnet. Ze versterkten de urgentie van internationale samenwerking waar hij zelf ook steeds de nadruk op legde. Tijdens zijn toespraak op de conferentie van Comisco in de zomer van 1951, zei hij dat de politieke kant van een te vormen supranationale organisatie het belangrijkste onderdeel was geworden van de socialistische buitenlandse politiek, 'omdat van deze organisatie, en vooral van het organiseren van de welvaart en de vrede, onze toekomst afhangt'.²⁷ Deze samenwerking was volgens Van der Goes geen zaak van uitsluitend Europees belang meer, maar een 'vraagstuk van leven of dood' waar de wereldvrede van afhing. 'Dit geeft aan onze arbeid en aan het werk van de Studiegroep, dat zo juist begonnen is, een dramatische betekenis. Wij hebben een roeping te vervullen.'²⁸ Zelf had hij inmiddels de ruimte om aan die roeping gehoor te geven, nu hij net een paar maanden fractievoorzitter-af was.

Op 18 april 1951 werd de EGKS een feit met het tekenen van het Verdrag van Parijs. De nieuwe organisatie die in 1952 van start ging, bestond uit

vier organen: de Hoge Autoriteit, de Raad van Ministers, het Hof van Justitie en de Gemeenschappelijke Vergadering. Met de bedoeling een organische verbinding tussen de Raad van Europa en de EGKS tot stand te brengen, had het merendeel van de nationale parlementsleden die ook de parlementaire assemblee van de Raad van Europa bevolkten zitting in de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS.²⁹ Zo ook Van der Goes. Via dit parlementaire podium kon hij nu daadwerkelijk aan de slag met het bouwen aan nieuwe gemeenschappelijke instituties. Dat werd al snel heel concreet door zijn werk voor de commissie die zich bezighield met het opstellen van een Europees statuut.

Een Europees statuut

Vanuit het EGKS-parlement nam de Belgische socialist Paul-Henri Spaak (1899-1972) in maart 1952 het initiatief tot het instellen van een 'Assemblée ad hoc', met als doel een ontwerpverdrag op te stellen voor een Europese Politieke Gemeenschap (EPG). 'Kolen en Staal kwamen toen nóg meer op de achtergrond – en het woord was aan een groep niet-conventionele juristen,' schreef Van der Goes over de commissie waar hij zelf ook zitting in zou nemen.³⁰ Op het partijcongres van 1953 zei hij in zijn 'Inleiding over buitenlandse politiek' dat de korte periode waarin hij met dit werk bezig was, de belangwekkendste maanden van zijn hele leven waren.³¹ De ad-hoc-commissie vormde een microkosmos waarin Van der Goes samenwerkte met mensen als de Franse christendemocraat en hoogleraar publiekrecht Pierre-Henri Teitgen en Belgisch socialist en hoogleraar internationaal recht Fernand Dehousse. De laatste was volgens Van der Goes 'de bezielende kracht van heel dit werk [...] met zijn prachtig synthetisch talent'.³² De commissie bestond uit personen die inmiddels sleutelposities in de Europese instellingen innamen en juridische expertise met politiek-bestuurlijke ervaring combineerden. Hoewel Van der Goes zijn gehoor van partijgenoten in 1953 voorhield dat hij in de commissie 'het Nederlandse socialisme' had mogen vertegenwoordigen, speelden politieke scheidslijnen hier juist veel minder een rol.

De instelling van de Commissie ad hoc hing samen met het voornemen van de EGKS-landen om een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) te vormen, een plan dat de Franse premier en voormalig minister van Defensie René Pleven (1901-1993) enkele maanden na het Schuman-plan lanceerde. Aanleiding was de inval van het communistische Noord-Korea in

Zuid-Korea in juni 1950. Dit leidde in het Westen tot grote onrust. De regeringen verhoogden hun defensie-uitgaven en de Verenigde Staten, die zich met een mandaat van de VN in de strijd mengden, drongen aan op herbewapening van West-Duitsland om ook in Europa de acute communistische dreiging het hoofd te bieden. Het Pleven-plan van oktober 1950 hield in dat nationale West-Europese legereenheden onder een supranationaal orgaan geplaatst zouden worden, aangestuurd door een Europese Defensie-minister onder controle van een Europees parlement. Ook dit plan was door Monnet en zijn team voorbereid. Het Pleven-plan maakte op die manier een West-Duitse herbewapening onder Europese controle mogelijk, net als het Schuman-plan dat deed voor de wederopbouw van de voormalige Duitse oorlogsindustrie.³⁵ Op 27 mei 1952 werd in Parijs het verdrag voor de EDG getekend. Dat verdrag zou echter pas van kracht worden als alle nationale parlementen het geratificeerd hadden. In de tussentijd ging de Commissie ad hoc van start, die zich moest buigen over artikel 38 van het EDG-verdrag: de opbouw van een Europese Politieke Gemeenschap. 'Omdat een leger is, en moet zijn, een politiek beheerst instrument en dat was ondenkbaar zonder politieke Europese leiding!' schreef Van der Goes.³⁴

Aangezien het ontwerpverdrag klaar moest zijn voor de nationale parlementen een beslissing zouden nemen over de EDG, was er haast geboden met het werk van de Assemblée ad hoc. In september 1952 startten de dertig leden die binnen de Assemblée ad hoc deel uitmaakte van de constitutionele commissie hun werkzaamheden. De commissie kreeg zes maanden de tijd. Voor de gelegenheid was in het Hotel d'Orsay in Parijs een hele verdieping afgehuurd. De eetzaal werd gebruikt voor grotere vergaderingen en een badkamer deed dienst als archief. Er werd een secretariaat uit de grond gestampt, inclusief tolken en vertalers voor de verslaglegging van de vergaderingen in de vier officiële talen Duits, Frans, Italiaans en Nederlands.³⁵ Van der Goes maakte binnen de commissie deel uit van twee subcommissies: de commissie voor politieke instituties en de commissie die zich bezighield met het beleid ten aanzien van de relaties van de EPG tot bestaande internationale instituties zoals de NAVO en haar associaties met andere westerse landen. Van deze laatste commissie, de 'sous-commission des liaisons', was hij voorzitter.³⁶

Op 6 januari 1953 had de constitutionele commissie een volledig rapport gereed, samengesteld uit de verslagen van de vier subcommissies, dat vervolgens door de voltallige Commissie ad hoc besproken werd in een

plenaire zitting die vier dagen duurde. Van der Goes begon zijn speech tijdens de vergadering van 7 januari met een verwijzing naar de Franse grondwet van 1789: 'Zoals de eerste Franse Grondwet wortelt in "de Franse cahiers": van 1789, zo komt ook het Constitutionele Statuut van Europa voort uit de Europese "cahiers", uit de schrifturen van de Europese Beweging en haar nevenorganisaties. Het materiaal ontbreekt niet, het gebouw kan opgericht worden, maar de constructie ervan heeft met ernstige politieke moeilijkheden te kampen, die zowel het uitgebreide gebied der bevoegdheden als de kern van het supranationale karakter raken.'³⁷

Van der Goes verdedigde in dezelfde zitting het standpunt van de Nederlandse afgevaardigden dat er eerst economische integratie moest komen voordat politieke integratie mogelijk was: 'Immers, politieke leiding wil vóór alles zeggen, algehele leiding over de Europese economie. Een "Europese Unie", die geen gemeenschappelijke economische basis heeft, is geen werkelijkheid en zal ook geen werkelijkheid kunnen worden.'³⁸ Dit standpunt was overeenkomstig het plan van minister van Buitenlandse Zaken Johan Beyen (1897-1976)³⁹, die in december 1952 zijn voorstel lanceerde om via een douanegemeenschap met gezamenlijk buitentarief vergaande economische samenwerking van de EGKS-landen in een gemeenschappelijke markt tot stand te brengen. Deze douanegemeenschap zou volgens het plan-Beyen een supranationaal karakter hebben met eigen bevoegdheden, wat aansloot bij de plannen voor een EPG.⁴⁰

Van der Goes was van mening dat een dergelijke unie vergaande bevoegdheden moest krijgen om bestaansrecht te hebben. 'Zij [een Politieke Gemeenschap] zal niet meer slechts een dak zijn voor een ander lichaam. Zij zal een werkelijke Unie zijn, waarvan, als logisch gevolg, het karakter waarlijk supranationaal zal zijn.'⁴¹ Anderen waren veel voorzichtiger in hun uitspraken over het overhevelen van bevoegdheden, zoals de Belgische socialist Piet Vermeylen (1904-1991), die in antwoord op Van der Goes' speech zei: 'Wij vormen geen revolutionaire vergadering als die, waar de heer Van der Goes van Naters op doelde. Natuurlijk hebben wij ook "cahiers", waarnaar wij verwijzen kunnen, maar wij hernemen hier een souvereiniteit, die aan elk van onze naties en, binnen deze, aan bepaalde instellingen toebehoort.'⁴² Volgens Vermeylen moest de weg aangelegd worden en aangegeven wat de route zou worden, maar moesten de parlementariërs die eraan werkten zich niet zelf op die weg begeven, dat dienden de afzonderlijke landen te doen. Net als voor zijn werk voor de commissie ter wijziging van de nationale grondwet in 1948 gebruikte Van

der Goes dus ook in zijn Europese werk dergelijke historische vergelijkingen om het belang van een (Europese) grondwet, en daarmee het belang van zijn eigen rol te benadrukken. Een maand na zijn uitspraak in de Commissie ad hoc deed hij er nog een schepje bovenop, door in *Socialisme & Democratie* te schrijven:

Er heeft, door alle eeuwen heen, een zekere romantiek gezeten in het maken van een nieuwe Grondwet: de stenen Tafelen der Mozaïsche wetgeving, de wetten van Solon in Athene, de XII Tabulae van de Romeinen, de opwindende tijd van 1759-1791 in de Franse Revolutie, zelfs de spanning om Koning Willem en Thorbecke heen in 1848 (want de Grondwetten van 1814 en 1815 telden eigenlijk nog niet mee); dit alles heeft sterk gesproken tot de verbeelding der tijdgenoten en van hun nakomelingen, nog vele eeuwen later. Is dit nu met de Europese Grondwet ook het geval?⁴³

Volgens het antwoord op deze retorische vraag was dat inderdaad het geval.

Van der Goes bepleitte het op korte termijn invoeren van Europese rechtstreekse verkiezingen op basis van een Europese kieswet, een gemeenschappelijk kiesstelsel en Europese kiesprogramma's. Er zou een overgangperiode moeten zijn om dit goed voor te bereiden, maar die periode en de duur ervan moest volgens hem van tevoren worden vastgelegd. Over het principe van rechtstreekse verkiezingen was men het op zich wel eens, want zoals de Belgische katholiek Pierre Wigny het uitdrukte, kon Europa niet bestaan 'als het het werk is van generaals, eigenaars van hoogovens, en directeurs van kolenmijnen, maar wel als het het werk is van de kleine man'.⁴⁴ Maar Wigny vreesde ook dat er een te kleine opkomst zou zijn als er te snel verkiezingen zouden worden uitgeschreven en dat dit ten koste zou gaan van de waarde van een Europees Parlement. Voordat er Europese partijen zouden zijn, moest niet van een kiezer verlangd worden dat hij zijn stem zou gaan uitbrengen. 'Ik weet niet, hoe dat in andere landen toegaat,' sprak Wigny, 'maar ik verzeker U, dat, als ik mij tot personen richt, die zich gewoonlijk niet de moeite geven naar redevoeringen te luisteren, die thuis blijven bij de radio om naar jazz muziek te luisteren, zij dan niet weten wat Europa betekent en zelfs helemaal niet vermoeden, dat er binnen een zeker aantal maanden verkiezingen zouden kunnen worden voorbereid. De grote massa vermoedt dat niet

eens.⁴⁵ Dat de Commissie ad hoc belang hechtte aan het informeren en enthousiasmeren van de Europese publieke opinie blijkt uit het feit dat het een ‘Comité voor Inlichtingen en Propaganda’ in het leven riep.⁴⁶ Maar aan een Europees kiesstelsel waagde men zich voorlopig niet. Het amendement waarin Van der Goes met zijn Nederlandse collega’s voorstelde om maatregelen te nemen ‘om te komen tot een waarlijk Europees rechtstreeks kiesstelsel’ werd na een lange discussie afgewezen.⁴⁷

Na de plenaire zitting van 6 tot 9 januari 1953 nam de druk om op tijd klaar te zijn toe. De ontwerpgrondwet zou op 10 maart aan de ministers van Buitenlandse Zaken van de zes landen moeten worden aangeboden, dus de aanbevelingen moesten nu zo snel mogelijk in wetsartikelen worden omgezet. De politici kwamen overdag bijeen, de juristen in de avond en ’s nachts, om de ideeën van de politici te vertalen naar ontwerpstukken die de volgende ochtend gereed waren.⁴⁸ Op 13 maart was de klus geklaard en twee maanden later overhandigde Spaak in Straatsburg het eindrapport van de Commissie ad hoc aan de ministers van Buitenlandse Zaken. Het Europees statuut dat daarin gepresenteerd werd, was als volgt samengesteld: een Parlement, bestaande uit twee kamers: de Kamer der Volkeren, met daarin afgevaardigden die de volkeren uit de Gemeenschap vertegenwoordigden, en de Senaat. Daarnaast een Europese Uitvoerende Raad, belast met het bestuur van de Gemeenschap. Verder een Raad van Nationale Ministers, met als doel het beleid van de Europese Uitvoerende Raad en dat van de regeringen op elkaar af te stemmen, en een Hof van Justitie. Ten slotte een Economische en Sociale Raad, die parlement en Europese Uitvoerende Raad diende te adviseren.⁴⁹

‘We kregen op tijd een “Europese grondwet” voor elkaar,’ schreef Van der Goes naderhand. ‘Die ligt nu in een duizendtal laden. Ik ben er zeker van, dat zij er nog eens uit zal rollen.’⁵⁰ Het ontwerp verdween inderdaad al snel van tafel. Terwijl de Commissie ad hoc in de tochtige vertrekken van het Hotel d’Orsay een Europese grondwet ontwierp, nam het draagvlak voor de EDG af. Hoewel Frankrijk het idee voor een Defensiegemeenschap gelanceerd had, ontstond er juist in het Franse parlement een groeiende weerstand tegen het plan. De binnenlandse politieke situatie in de Vierde Republiek (1946-1958) was zeer instabiel, regeringen volgden elkaar in rap tempo op. De politieke partijen waren buitengewoon verdeeld over de EDG. In 1952 moest Robert Schuman als minister van Buitenlandse Zaken het veld ruimen om plaats te maken voor de veel minder Europeesgezinde Georges Bidault. Bij de verkiezingen van januari 1953 behaal-

de de *Rassemblement du Peuple Français* (RPF) onder leiding van generaal Charles de Gaulle, groot tegenstander van de EDG, een grote overwinning. Frankrijk was bovendien sinds 1946 in een steeds hoger oplopende koloniale oorlog verwickeld met Frans Indochina, het huidige Vietnam. Doordat in 1953 de Koreaoorlog eindigde en Stalin overleed, leek een gezamenlijk Europees defensiebeleid minder urgent.

Het in 1952 getekende verdrag van de EDG stelde in artikel 38 dat de regeringen zich binnen drie maanden zouden uitspreken over het ontwerpstatuut van de Commissie ad hoc. Nadat Spaak het ontwerp in maart 1953 had aangeboden, vergaderden de ministers er echter pas in september over. De onderhandelingen over de EDG bleven zich daarna voortspelen. De nationale parlementen van de Benelux-landen, Italië en de Bondsrepubliek gingen akkoord met het EDG-verdrag, maar Frankrijk bleef de ratificatie uitstellen, en kwam steeds met nieuwe voorwaarden. Een van die voorwaarden was de oplossing van de zogenoemde Saarkwestie.⁵¹ In deze kwestie speelde Van der Goes een opmerkelijke rol.

De Saarkwestie

In zijn autobiografie omschreef Van der Goes in een notendop en op zijn eigen kenmerkende wijze de Saarkwestie en de rol die hij daarin zou gaan spelen als ‘rapporteur’:

Na de tweede wereldoorlog was – zoals na 1918 ook al het geval was geweest – Saarland (rijk aan kolen en arm aan ijzer; in Oost-Frankrijk was het net omgekeerd) door de Fransen bezet, met de bedoeling *er te blijven* [curs. MvdGvN]. Duitsland was toen een chaos en de Saarlandse bevolking, opportunistisch als alle grensbewoners, vond dat eerst wel best zo. In de Raad van Europa arriveerden dan ook (na een aanlooperperiode) de Duitse delegatie en daarnaast een Saarlandse! Ruzie, natuurlijk, en de Duitsers dienden een klacht in tegen de Fransen wegens overtreding van het Statuut van de Raad (‘Rechten van de Mens’). De zaak werd verwezen naar onze commissie en omdat ik jurist was en zowel Duits als Frans sprak werd ik tot rapporteur benoemd.⁵²

Rapporteur was niet zomaar een baantje, zo maakte Van der Goes duidelijk: ‘De Nederlandse journalisten, laf de Vlamingen volgend, vergermaan-

sen dat woord tot “verslaggever”. Maar een rapporteur “verslaat” niets; hij bereidt met de ambtelijke en niet-ambtelijke hulp die hij zelf uitkiest, een rapport voor dat dan later door de Commissie en – als het goed gaat – nóg later door de Assemblée wordt aangenomen.⁵³ Dat Van der Goes jurist was en zowel Duits als Frans sprak was natuurlijk handig, maar in het gezelschap waarin hij zich bevond geen uitzondering. Dat hij tot rapporteur werd benoemd was eerder omdat het hem in de jaren daarvoor duidelijk werd dat de Saarproblematiek in het Europese eenwordingsproces een belangrijke rol speelde en hij toen de gelegenheid daar was, zijn kans greep om actief aan de oplossing ervan bij te dragen.⁵⁴

Zowel voor Frankrijk als Duitsland was het Saargebied – ten zuidwesten grenzend aan Frankrijk, in het westen aan Luxemburg en in het noordoosten aan de Duitse deelstaat Rijnland-Palts – al decennialang van groot economisch belang vanwege de ijzer- en mijnindustrie. In 1919 eiste Frankrijk de annexatie van het Saargebied als compensatie voor de geleden schade tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar in het Verdrag van Versailles werd vastgelegd dat het tot 1935 een mandaatgebied van de Volkenbond zou blijven. In 1935 zou vervolgens een volksraadpleging worden gehouden om de Saarlanders te laten kiezen voor ofwel aansluiting bij Frankrijk of Duitsland, ofwel het handhaven van de status-quo. Frankrijk kreeg wel het recht de Saarlandse mijnen en de spoorwegen te exploiteren, wat het land aanzienlijk economisch voordeel bracht ten koste van Duitsland. Het Saargebied werd economisch in Frankrijk geïntegreerd en in 1923 voerde Frankrijk de Franse franc in. Na de machtsovername van Hitler in 1933 werd het Saargebied in de aanloop naar de volksstemming onderwerp van een massale ‘Heim ins Reich’-propagandacampagne van de NSDAP waarna de Saarlanders in 1935 met grote meerderheid kozen voor aansluiting bij nazi-Duitsland.⁵⁵

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het Saarland in de Franse bezettingszone te liggen. De Fransen voerden een grondige denazificatiepolitiek door, en al vanaf begin 1946 werden er weer politieke partijen toegelaten. In de zomer van 1946 begon Frankrijk met voorbereidingen om het Saarland los te weken van de rest van het Duitse grondgebied en tegelijkertijd hun economische belangen in het gebied veilig te stellen. Het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken dacht in eerste instantie aan een economische binding van het Saarland als semi-onafhankelijk staatje aan Frankrijk in de vorm van een douane- en monetaire unie, maar er deden verschillende andere ideeën de ronde. In 1947 werd een voorbereidende

grondwetscommissie ingesteld. Deze commissie bestond voor driekwart uit politieke leiders die terug waren gekeerd nadat zij Duitsland in 1935 ontvlucht waren, zoals de christendemocraat Johannes Hoffmann (1890-1967) die de constitutionele commissie voorzaf. Hun ervaring met nazi-Duitsland maakte dat deze politici er zeer op gericht waren het Saarland in een of andere vorm onafhankelijk van Duitsland te maken.⁵⁶

De uiteindelijke grondwet van september 1947 was controversieel. In de preambule viel te lezen dat het Saarland in afwachting was van een internationale overeenkomst over de grenzen van Duitsland waarmee de uiteindelijke status zou worden bepaald, maar sprak niettemin van 'de onafhankelijkheid van de Saar van het Duitse Rijk'. In artikel 60 stond dat de Saar autonoom, democratisch, sociaal en economisch aan Frankrijk gebonden was. De status van het Saarland zoals neergeschreven in de grondwet was echter niet permanent, noch was het gebied een soevereine staat. Ook waren er binnen het Saarland tegenstanders van de constitutie. Sommige communisten waren voor volledige aansluiting bij Frankrijk, nationalistische groeperingen voor aansluiting bij Duitsland.⁵⁷ Na de verkiezingen in oktober 1947 kwam er een Saarlandse regering tot stand waarin de partij van Johannes Hoffmann (Christliche Volkspartei, CVP) een grote overwinning behaalde. Hoffmann werd minister-president van een coalitieregering van de CVP en de Demokratische Partei Saar (DPS). Ondanks het feit dat de constitutie de Saar als democratisch beschouwde, werden Duitse politieke partijen niet toegestaan. In november van dat jaar kwam de economische unie met Frankrijk tot stand. De Franse franc werd ingevoerd en de tariefmuur tussen Frankrijk en de Saar werd opgeheven. Het militaire regime werd vervangen door een Hoge Commissaris die rechtstreeks onder het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken viel, politicus Gilbert Grandval (1904-1981).⁵⁸

Tegen deze achtergrond was eind jaren veertig in het Saarland een gecompliceerde situatie ontstaan: een semi-onafhankelijk staatje dat geregeerd werd door een Saarlandse politieke elite die zeer Frans- en Europeesgezind was en zich ten doel stelde een brugfunctie te vervullen tussen Frankrijk en Duitsland. In eigen gebied had het echter te kampen met oppositionele partijen die hier fel op tegen waren. Voor het economisch steeds meer verzwakte Frankrijk was een economische unie met het Saarland zeer aantrekkelijk, en Frankrijk zocht naar wegen om de speciale status van het gebied in het internationaal recht te verankeren. De Franse economische politiek in het Saarland stuitte echter op grote bezwaren

van Konrad Adenauer, die in 1949 op drieënzeventigjarige leeftijd de eerste bondskanselier van de Bondsrepubliek Duitsland was geworden. Na het ontstaan van de Bondsrepubliek in mei 1949, en de Duitse Democratische Republiek in oktober van dat jaar, was de Duitse tweedeling een feit. De Bondsrepubliek bleef voorlopig onder controle van de geallieerden staan en had pas vanaf 1951 een eigen ministerie van Buitenlandse Zaken. Adenauer, die niet alleen bondskanselier was maar vanaf dat moment ook minister van Buitenlandse Zaken, moest de politieke soevereiniteit en speelruimte van de nieuwe staat behoedzaam en stap voor stap veroveren. De Saarkwestie kon zijn politiek van *Westbindung* dwarsbomen en hij wilde tijd winnen om een ongunstige regeling voor het gebied te voorkomen.⁵⁹ De Bondsrepubliek werd kort na de oprichting van de Raad van Europa lid. Het Saarland trad op datzelfde moment als zogenoemd geassocieerd lid eveneens tot de Raad toe, na protest van de Bondsrepubliek tegen een volwaardig lidmaatschap.

Omdat de Saarkwestie het Europese eenwordingsproces dreigde te blokkeren, kwam het vanaf 1950 in het middelpunt van de internationale politieke belangstelling te staan en begon ook Van der Goes zich vermoedelijk voor de zaak te interesseren. Tijdens de Comisco-vergaderingen stond het onderwerp eveneens vanaf 1950 op de agenda. In maart van dat jaar werd bij de conferentie in Hastings (Engeland) een Saarcommissie gevormd. Namens Nederland nam Koos Vorrink zitting in deze commissie, die in mei tot de conclusie kwam dat het Schuman-plan de basis vormde voor een oplossing van het Europese, en daarmee van het Saarprobleem. De Raad van Europa was volgens de Saarcommissie het meest toegeest 'to solve the Saar problem in a constructive way as an European question of primordial importance'.⁶⁰ Het lukte tijdens dat congres echter niet tot een overeenstemming te komen, met name de Franse SFIO, de Duitse SPD en de Saarlandse socialisten waren wantrouwend ten opzichte van elkaar. Daar kwam na de totstandkoming van de EGKS in april 1951 enige verandering in, al betekende het niet dat er grote eensgezindheid heerste.⁶¹

In de zomer van 1951, tijdens het internationale socialistische congres in Frankfurt waarbij de Internationale werd heropgericht, diende Van der Goes namens de studiegroep voor Europese eenheid een resolutie in die opnieuw het belang van de Raad van Europa benadrukte. De Raad was niet alleen een middel om Europese eenheid te bevorderen, maar kon ook als instrument fungeren om de hier nogal algemeen geformuleerde doelstellingen 'a just social system, the improvement of the standard of living,

freedom and peace' van de Internationale te bewerkstelligen.⁶² Het leidde nog niet tot directe actie. Frankrijk en de Bondsrepubliek voerden op dat moment bilaterale onderhandelingen over de kwestie. Beide partijen waren het eens over de gedachte van 'europeanisatie' van het gebied en over het feit dat Saarlanders zich in een referendum over een Europese status zouden moeten kunnen uitspreken. Maar over de uitwerking daarvan konden ze het niet eens worden en de standpunten verhardden zich.⁶³ In 1952 deed Adenauer in een Memorandum dat hij naar de Raad van Europa stuurde zijn beklag over de schending van democratische vrijheden in het Saargebied: pro-Duitse partijen werden door de Saarlandse regering verboden, Duitse kranten niet toegelaten. De Saarlandse regering verdedigde zich daartegen door aan te geven dat de Duitse partijen de Saarlandse autonomie niet respecteerden. Adenauer trok het Memorandum terug, maar niettemin was het onderwerp daarmee op de agenda van de Raad terechtgekomen.⁶⁴ Voor de socialistische afgevaardigden in de Assemblee van de Raad bood dat de mogelijkheid hun krachten te bundelen en gehoor te geven aan het tijdens de internationale vergaderingen geuite voornemen via de Raad van Europa het Europese eenwordingsproces te helpen bespoedigen en tegelijkertijd invloed uit te oefenen.

Op 17 september 1952 diende Van der Goes in de Raadgevende Vergadering een voorstel in getiteld 'De toekomstige positie van de Saar', namens 29 socialistische afgevaardigden uit alle lidstaten uit de Raad van Europa, inclusief Franse, Duitse en Saarlandse gedelegeerden. Het voorstel bepleitte een onafhankelijk onderzoek naar de Saarkwestie, met als doel een oplossing te formuleren. De Vergadering verwees de zaak door naar de Commissie voor Algemene Zaken, die politieke kwesties diende te behandelen. Voorzitter van deze commissie was de Franse socialistische politicus Guy Mollet. Conform het gebruik dat degene die een motie indiende ook zelf kandidaat was om de studie en voorbereiding voor een rapport op zich te nemen, werd Van der Goes met 19 tegen 1 stemmen en 3 onthoudingen tot rapporteur gekozen.⁶⁵

Niet iedereen was overtuigd van de keuze voor Van der Goes. De tegenstem kwam van de Duitse SPD-afgevaardigde Karl Mommer (1910-1990), die voor terugkeer van het Saarland bij de Bondsrepubliek was en een van zijn felste tegenstanders zou worden. Ook buiten de Raad bestond onder de diplomaten en politici van Duitse zijde in eerste instantie aarzeling over Van der Goes' rol als rapporteur. Zijn gevangenschap in Buchenwald en Sint-Michiëlsgestel tijdens de Duitse bezetting, zijn activiteiten met

betrekking tot de annexatieplannen na de oorlog en zijn voorliefde voor Frankrijk maakten dat hij als pro-Frans aangemerkt werd. Van der Goes verdedigde zich tegen dit verwijt door aan te geven dat hij inderdaad 'germanophob' geweest was, tussen 1933 en 1945, en met name tijdens de vier jaar die hij in gevangenschap had doorgebracht. Maar, zo vervolgde hij: 'Ich schulde den Europarat das große Glück, mit guten Deutschen in Verbindung gekommen zu sein, die auch gute Europäer sind.' Daardoor voelde hij zich nu des te meer Europeaan, vervolgde hij.⁶⁶ Vanuit die uitgangspositie ging hij voortvarend aan de slag met zijn nieuwe taak.

Het Plan-Van Naters

In het werkplan dat Van der Goes een week na zijn benoeming aan de Raadgevende Vergadering presenteerde, gaf hij aan eerst een studie te willen doen naar de geschiedenis en de huidige situatie in het Saarland en vervolgens de verschillende standpunten van de betrokken partijen – Frankrijk, de Bondsrepubliek en het Saarland – te inventariseren. Hij wilde drie mogelijke oplossingen voor de Saarkwestie onderzoeken: aansluiting van het Saarland bij de Bondsrepubliek, handhaving van de status-quo van een economische unie met Frankrijk, of de 'Europeanisering' van de Saar, waarbij het gebied een nader te bepalen Europese status zou krijgen.⁶⁷ In de herfst en winter van 1952-1953, precies in de periode dat hij ook in de Commissie ad hoc zitting had voor het werk aan een Europese grondwet, werkte Van der Goes aan zijn rapport door een grote hoeveelheid informatie te verzamelen en met zo veel mogelijk betrokkenen te spreken. Hij werd in zijn werk bijgestaan door een klein team met Noël Salter (1929-1975), secretaris van de Commissie voor Algemene Zaken van de Raad van Europa, en twee assistenten.⁶⁸ Alleen oplossingen in kaart brengen lag niet helemaal in zijn aard. Van der Goes wilde een plan presenteren dat het Europese eenheidsstreven actief zou bevorderen. Na het Schuman-plan en alle andere plannen die inmiddels de revue gepasseerd waren, was het tijd voor het Plan-Van Naters.

Het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken was niet onverdeeld gelukkig met de rol die Van der Goes in de Raad van Europa naar zich toetrokken had. Een memorandum van de Directie Europa, Bureau Duitsland (DEU), waar de Saarkwestie was ondergebracht, sprak de zorg uit over de inmenging van Van der Goes in de moeizame bilaterale besprekingen tussen Bonn en Parijs:

Nederland is in het verleden wel eens voorzichtig gepolst omtrent een bemiddeling in de Saarkwestie, waarop de vorige regering niet is ingegaan. De heer Van der Goes staat weliswaar geheel los van de regering, doch is een vooraanstaand lid van één der regeringspartijen, een positie die zeker in Duitsland niet los wordt gezien van de regering zelf. Daarom kan gerechtvaardigde vrees bestaan dat voor Nederland een onaangename positie zou kunnen ontstaan indien de heer Van der Goes zich daadwerkelijk met het Frans-Duits overleg zou gaan bezighouden.⁶⁹

Van der Goes zou volgens het memorandum voorzichtig op de gevaren gewezen moeten worden. Voor men daartoe over kon gaan kwam het bericht dat Van der Goes voornemens was zich met de regering in verbinding te stellen. Dat deed hij enkele weken later, toen hij al een ontwerpconclusie gereed bleek te hebben, die hij in vertrouwen aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zond met het verzoek er een oordeel over te geven en om aanvullende documentatie op economisch gebied aan te leveren. De ontwerpconclusie was nog onuitgewerkt, maar uit het ene A4'tje bleek wel dat Van der Goes een Europese oplossing voor het Saarland in gedachten had: een 'Autorité Politique pour la Sarre' bestaande uit Franse, Duitse en Saarlandse vertegenwoordigers zou onder supervisie van de nog te vormen Europese Politieke Gemeenschap het bestuur over het Saarland gaan uitoefenen.⁷⁰ Het ministerie vond het weinig uitgewerkt en simplistisch en kon er niet 'lyrisch' over worden, maar wilde wel weten waar Van der Goes mee bezig was. Het leek het beste om 'op zeer voorzichtige wijze en met de nodige deferentie enige opmerkingen over de algemene opzet te maken', en Van der Goes ook te laten weten dat het Bureau Duitsland steeds tot zijn beschikking zou staan om hem informatie en assistentie te verlenen. 'Zo kan het Departement ook steeds op de hoogte blijven van de ontwikkeling dezer netelige kwestie.'⁷¹

Van der Goes was niet heel strikt in het op de hoogte houden van het departement in Nederland. Hij ging vooral zijn eigen gang en maakte er geen geheim van in welke richting hij werkte. Kort nadat hij het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken zijn ontwerpconclusie had voorgelegd, publiceerde hij een artikel in het tijdschrift van de Europese Beweging *Nieuw Europa*, waarin hij de oplossing voor het Saarprobleem plaatste in de ontwikkelingen in de Europese eenwording:

...we kennen nú de boven-nationale bestuurs- en contrôle-vormen, waarvan de eerste, die van het Plan-Schuman, thans op de praktijk wordt getoetst. Een boven-nationale Defensie-Gemeenschap wacht op Europese goedkeuring, en een meer algemene Europese Politieke Gemeenschap is op dit moment in Parijs in voorbereiding. In al deze gemeenschappen is er een besturende Autoriteit en een parlementair Contrôle-orgaan, waarvan de samenstelling niet meer uit één nationale groep bestaat, maar uit **zes** [vetgedrukt MvdGvN], waarbij telkens een iets andere onderlinge verhouding kan worden gekozen. Deze nieuwe verschijnselen kunnen de weg wijzen naar een principiële oplossing van het Saarprobleem, en wel in de richting van een **supra-nationaal** [vetgedrukt MvdGvN], Saar-bewind of contrôle over een nationale landelijke regering.⁷²

Om de conclusies van zijn rapport nader uit te werken voerde Van der Goes gesprekken met aan Franse zijde de verantwoordelijke bewindslieden Schuman, later Bidault en Grandval. Aan Duitse zijde onderhield hij regelmatig contact met CDU-politici en collega's in de Raad van Europa Eugen Gerstemaier en Heinrich von Brentano en met Walter Hallstein als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Hij sprak ook enkele keren met Adenauer, van wie hij erg onder de indruk was. 'Ik zal wel de enige socialist zijn, die hem wijs en sympathiek vond,' schreef hij in zijn memoires. Hij had zelfs een tijdje een portret van 'der Alte' op zijn bureau staan, 'de kinderen waren er kwaad over'.⁷³ Daarnaast stond Van der Goes in nauw contact met Saarlandse politici, zoals Hoffmann en Heinz Braun. Braun was een van de socialistische afgevaardigden in het Saarlandse parlement, in de Raad van Europa en maakte net als Van der Goes deel uit van de Commissie ad hoc. Braun voerde een actieve Europalobby in Saarbrücken en daarbuiten.

Eind juli 1953 had Van der Goes de eerste versie van zijn plan gereed, dat in september in de Raad besproken werd. Het rapport bestond uit een historisch, economisch en juridisch gedeelte. Van der Goes stelde de europeanisatie van het Saarland voor: een gebied dat een Europees statuut zou krijgen onder controle van de Raad van Europa, en daarna van de Europese Politieke Gemeenschap. Het gebied zou het hoofdkwartier worden van alle Europese organisaties, waaronder de Raad van Europa, de EGKS en de Europese Defensie Gemeenschap. Het zou een economisch verdrag met

Frankrijk moeten afsluiten en een gemeenschappelijke markt vormen met de Bondsrepubliek. In het Saarland dienden de politieke vrijheden te worden gerespecteerd. Van der Goes stelde ten slotte voor dat er een Europese conferentie gehouden zou worden, na goedkeuring van het plan door de Saarlandse bevolking in een referendum. Tijdens de conferentie zouden het Europese karakter van het Saarland en het akkoord waarin dat zou worden vastgelegd uiteindelijk bekrachtigd worden. Op basis van dit plan zou er een einde moeten komen aan het voortsturende getouwtrek om het Saarland, dat in de toekomst noch aan Frankrijk, noch aan de Bondsrepubliek zou behoren. 'Unless a completely European attitude is adopted, the Saar will wreck all hopes of a united Europe', viel in de conclusie te lezen. 'A failure to achieve a European spirit in this question would render derisive all the brave words which so many have spoken in the advocacy of that cause. The Saar is the great test-case of European sincerity.'⁷⁴

De Saarlandse regering gaf als eerste haar steun aan het plan. Heinz Braun, die het stuk toen kennelijk al toegestuurd had gekregen, schreef Van der Goes eind augustus: 'Seit 2 Tagen sitze ich beinahe ohne Unterbrechung vor Ihrer großartigen Arbeit, die wirklich meine volle Bewunderung hervorgerufen hat. Ich kenne nichts, was sich unter den bis heute erschienenen Arbeiten über das Saarland mit Ihrer Arbeit messen kann.'⁷⁵ Het Saarlandse parlement nam in oktober 1953 een resolutie aan waarin het Plan-Van Naters geprezen werd en een beroep gedaan werd op Frankrijk en de Bondsrepubliek om de Saarkwestie permanent tot een oplossing te brengen.⁷⁶ Vanuit het Saarland kwam echter ook veel verzet tegen het plan. In de brochure *Warum Nein zum Naters-Plan* schreven auteurs Richard Becker en Heinrich Schneider – beiden lid van de verboden pro-Duitse oppositiepartij Demokratische Partei des Saarlandes (DPS) – dat er van begin af aan sprake was geweest van 'einer gut eingespielten Regie und zielbewussten Lenkung der Dinge'. Het bewijs daarvoor was volgens de auteurs het feit dat Van der Goes al zo kort na zijn benoeming een werkplan had kunnen presenteren: 'Es müsste als ein geistiges Wunder angesehen werden, wenn der holländische Delegierte in diesen wenigen Tagen in der Lage gewesen wäre, sich eine so umfassende und vollständige Übersicht über das ihm vorher unbekannt gewesene Saarproblem zu verschaffen. Hier mussten andere, interessierte Kräfte gute Vorarbeit geleistet haben.'⁷⁷

Van der Goes zou volgens Becker en Schneider van meet af aan beïn-

vloed zijn door Braun, waar hij tijdens zijn bezoek aan de Saar verbleef. Dat Van der Goes in ieder geval één keer bij Braun verbleef, klopte inderdaad. Maar dat was de auteurs blijkbaar ter ore gekomen omdat Van der Goes hier zelf over gesproken had, blijkt uit een brief die Braun aan Van der Goes schreef: 'Wir alle hier wissen, dass niemand auch nur die geringste Kenntnis von Ihrem Aufenthalt gehabt hat, und dass die Tatsache Ihres Aufenthaltes niemand nachträglich bekannt geworden wäre, wenn Sie nicht selbst später davon gesprochen hätten.'⁷⁸ Het feit dat Van der Goes de buitenwereld liet weten met wie hij allemaal gesproken had, tekent zijn onconventionele diplomatieke optreden in de complexe onderhandelingen die hij voerde.

Nadat Van der Goes verschillende wijzigingen had aangebracht zodat alle partijen zich in de precieze tekst konden vinden, keurde de Commissie voor Algemene Zaken van de Raad van Europa het plan op 6 februari 1954 goed. Kort daarop accepteerden Frankrijk en de Bondsrepubliek het rapport als basis voor verdere besprekingen. Beide partijen probeerden de tekst vervolgens zodanig aangepast te krijgen dat deze meer in de richting van de eigen wensen verschoof. Bij deze bilaterale onderhandelingen was Van der Goes steeds nauw betrokken. Hij formuleerde op basis van zijn plan nieuwe voorstellen om tot een compromis te komen waarin beide partijen zich konden vinden. Tijdens een vergadering op 20 mei waarbij naast Adenauer en de Franse vicepremier Pierre-Henri Teitgen, die minister van Buitenlandse Zaken Georges Bidault bij diens afwezigheid verving, ook Van der Goes, Monnet en Spaak aanwezig waren, bereikten Frankrijk en de Bondsrepubliek overeenstemming op alle punten waar zij tot dan toe over van mening hadden verschild: besloten werd dat de europeanisatie stapsgewijs zou plaatsvinden waarbij het Saarland pas na de oprichting van de Europese Politieke Gemeenschap Europees gebied zou worden, dat de VS en Engeland het Europees statuut zouden garanderen totdat er een vredesverdrag ondertekend zou zijn met de Bondsrepubliek en er een einde kwam aan het bezettingsstatuut, en tot slot zouden Frankrijk en de Bondsrepubliek op economisch gebied gelijke betrekkingen onderhouden met het Saarland.⁷⁹

Tot een daadwerkelijk akkoord kwam het echter nog steeds niet. Dat lag niet zozeer aan onenigheid over politieke en economische details over het Saargebied, als wel aan het feit dat een overeenkomst over de Saar voor Frankrijk samenhang met de twee grootste problemen waar het land al enkele jaren mee kampte: het debat over ratificatie van de EDG en de oorlog

in Indochina. De vervlechting van de Europese eenwordingsproblematiek met de rol die Frankrijk op het mondiale toneel wilde blijven spelen, maakte de zaak bijzonder gecompliceerd. Terwijl de onderhandelingen over de Saar in mei dicht bij een conclusie leken te komen, leed het Franse leger een beslissende nederlaag tegen de Vietminh bij Dien Bien Phu op 7 mei 1954. Dat had tot gevolg dat het kabinet van Joseph Laniel (1889-1975) in juni aftrad. Laniel werd opgevolgd door Pierre Mendès France (1907-1982), die zowel de functie van premier als die van minister van Buitenlandse Zaken op zich nam. Onder Mendès France trok Frankrijk zich terug uit Indochina, wat leidde tot de onafhankelijkheid van Vietnam in juli 1954.⁸⁰ In de overgebleven overzeese gebiedsdelen in Afrika en met name in Algerije nam de onrust intussen toe.

In de zomer van 1954 richtte de Franse premier zich op de kwestie van de Franse ratificatie van de EDG. Het vooruitzicht dat de EDG in het Franse parlement eindelijk in stemming zou worden gebracht, leidde ertoe dat met name de Europeesgezinde betrokkenen in de Saarkwestie een beroep deden op Mendès-France om de EDG niet te laten mislukken. Van der Goes stuurde hem op 19 juni een telegram waarin hij benadrukte dat de Saarkwestie niet tot een oplossing kon worden gebracht zonder de EDG. Grandval schreef hem kort daarop dat het niet-ratificeren van de EDG grote consequenties zou hebben voor het Saarland.⁸¹ Maar het mocht niet baten, de weerstand tegen de EDG binnen Frankrijk was te groot. Oppositie tegen ratificatie van het verdrag kwam niet alleen van gaullisten en communisten, maar ook van een aantal van de Frans-Afrikaanse politici die de relatie tussen Frankrijk en de Franse territoriale gebieden overzee in het verdrag duidelijker omschreven wilden hebben. Het was een discussie die ook al in de Commissie ad hoc onopgelost was gebleven, en voorlopig niet van tafel was. De Frans-Senegalese politicus Léopold Senghor had het daar een 'politieke moeilijkheid' genoemd. 'Er is niet alleen maar Europa: er zijn de gebieden, die van Europa afhangen en er is ook de wereld. Gij kunt niet democratisch zijn in de Verenigde Naties, democratisch in het moederland en ondemocratisch in de overzeese gebieden.'⁸² Het gecompliceerde samenspel van koloniale politiek en Europese integratie in Frankrijk leidde ertoe dat het Franse parlement eind augustus tegen ratificatie van de EDG stemde. De Europese samenwerking kwam in een impasse terecht.⁸³

Buitenbeentje?

Met het mislukken van de EDG was in één klap ook de Europese Politieke Gemeenschap van de baan. En zonder politieke gemeenschap was er ook geen directe noodzaak meer het Saarland tot Europees hoofdkwartier te maken. Voor Van der Goes verdween daarmee niet alleen zijn Plan-van Naters van tafel. Ook de droom om in Saarbrücken als hoofdstad van de Europese politiek een belangrijke rol te kunnen spelen viel in duigen. Hij had voor zichzelf namelijk de in zijn rapport opgenomen positie van Europese Commissaris in gedachten gehad, die in nauwe samenwerking met de Saarlandse regering de honneurs zou waarnemen op het gebied van buitenlandse politiek en defensie totdat er een Europese Politieke Gemeenschap zou zijn gevormd. In zijn memoires omschreef Van der Goes het mislukken van de EDG als 'de catastrofe van eind augustus 1954: de uitspraak van de Franse Kamermeerderheid *tegen* een bovennationaal Europa. Toen stond alles op losse schroeven! [...] Weg Europa en dan maar geen hoge commissaris Van der Goes!⁸⁴ Hoewel Van der Goes met zijn parlementaire creativiteit, vindingrijkheid in het formuleren van compromissen en oplossingsgerichtheid een bijdrage leverde aan de oplossing van de Saarkwestie in de eerste helft van de jaren vijftig, zou de manier waarop hij zich na augustus 1954 met de Saarkwestie bleef bemoeien zijn onvermogen illustreren om zich te schikken in een bescheiden rol.

Nadat het Franse parlement het EDG-verdrag had afgewezen, kwam het in het kader van de onderhandelingen over de Verdragen van Parijs in oktober 1954 desalniettemin tot een oplossing voor de Saarkwestie. Met de ondertekening van deze verdragen zou het bezettingsstatuut worden opgeheven en de Bondsrepubliek haar soevereiniteit krijgen. Ook zou het Saarland worden opgenomen in de West-Europese Unie en de NAVO. Voor Frankrijk met dat laatste instemde, wilde het eerst overeenstemming bereiken over het Saarland en de aparte status van het gebied vastleggen in een statuut. Over de formuleringen in dat statuut onderhandelden Frankrijk en de Bondsrepubliek intensief in de weken en dagen voorafgaand aan de ondertekening van de akkoorden van Parijs. In het statuut werd een aantal bepalingen uit het Plan-Van Naters overgenomen, maar van de basis van dat plan – een daadwerkelijk supranationaal karakter voor het Saargebied – was na de mislukking van de EDG geen sprake meer. In plaats van een EDG werd de West-Europese Unie (WEU) opgericht, een intergouvernementele organisatie die voortvloeide uit het in 1948 geslo-

ten Verdrag van Brussel, waartoe nu de Bondsrepubliek en Italië toetraden. Frankrijk en de Bondsrepubliek kwamen overeen dat het Saarland autonoom zou blijven, ditmaal onder controle van de WEU totdat er een internationaal vredesverdrag getekend zou zijn waarin de Duitse grenzen definitief zouden worden vastgelegd. Dit tijdelijke karakter was een wezenlijk verschil met het Plan-Van Naters, dat het gebied een definitieve Europese status had willen geven na goedkeuring door de Saarlanders in een referendum. Ook nu werd in een referendum voorzien, waarin de Saarlanders dus zouden moeten stemmen over een meer tijdelijk Europees karakter van hun *Heimat*. En ook nu was er sprake van een Hoge Commissaris die toezicht zou houden op de externe betrekkingen van het Saarland.⁸⁵

Volgens Van der Goes was hij een logische kandidaat voor deze positie, al schreef hij ook er niet van begin af aan op ingezet te hebben. Hij beschreef echter uitgebreid het kasteel Halberg dat als Hoge Commissaris zijn mogelijke residentie zou zijn geworden, waar de Franse diplomaat Gilbert Grandval zetelde: 'Grandval zou natuurlijk uit het Walhalla⁸⁶ verdwijnen. Hij heeft me eens op zijn bergtop te logeren gevraagd en zei: "Dit wordt dus uw residentie". Ik hoop, dat ik er *niet* ingetrapt zou zijn en, evenals Hoffmann, wat gewoner tussen de mensen zou zijn gaan wonen. Ik hóóp het: maar het was wél machtig mooi en zelfs twee van mijn kinderen die toen aan de Universiteit van Saarbrücken studeerden, waren er wég van. En die kinderen vormden ook toen mijn (zeer linkse) geweten!⁸⁷ Als Van der Goes er inderdaad niet van begin af aan op ingezet had deze positie te bemachtigen, dan is het des te opmerkelijker dat hij zoveel moeite deed deze kandidatuur voor zichzelf veilig te stellen. Het zorgde ervoor dat de houding van diplomaten tegenover hem in de kwestie veranderde. Ambassadeur Grandval schreef aan Schumann dat de rapporteur de Saarkwestie meer en meer 'comme une question personnelle' ging zien.⁸⁸ De Duitse ambassadeur in Den Haag schreef aan de Duitse staatssecretaris Hallstein: 'Es geht Naters offenbar darum, seine Kandidatur als Saarkommissar zu retten.'⁸⁹ Ook in de pers werd zijn optreden in dezen uitgemeten. *Die Zeit* schreef in juni 1954: 'Man darf annehmen, daß er sich selbst als den europäischen Kommissar ins Auge gefaßt hat. [...] Selbst seine politische Freunde glauben, daß er sich in dieser Hinsicht etwas zu weit vorgewagt hat, offenbar nicht aus persönlichem Interesse, sondern aus Eifer für die Sache'.⁹⁰ De *Neue Zürcher Zeitung* omschreef het als volgt: 'Auf französische Seite vernimmt man heute spitzige Bemerkungen gegen Van Na-

ters, dem man vorwirft, er widme sich einer übereifrigen und geradezu hektischen Tätigkeit um seinen Plan durchzudrücken und damit auch seinen Traum zu erfüllen unter Trompetenklängen als europäischer Kommissar in Saarbrücken einzuziehen.⁹¹

Hoewel Van der Goes nog in het voorjaar van 1955 bezig was met een lobby voor zijn kandidatuur als Hoge Commissaris, liet minister van Buitenlandse Zaken Beyen hem kort daarop weten dat de Duitse regering had laten weten onoverkomelijk bezwaar te hebben tegen de benoeming van Van der Goes als Hoge Commissaris, 'onder uitdrukkelijke vermelding, dat dit bezwaar niet van persoonlijke aard was'.⁹² Als reden voerden de Duitsers aan dat Van der Goes bekendstond als representant van een plan dat niet tot een oplossing van de Saarkwestie had geleid.⁹³ Daarmee kwam definitief een einde aan Van der Goes' optreden in het Saarland. Later dat jaar zou blijken dat de Saarlanders zelf tegen de verwachtingen in niet instemden met een Europees statuut in de vorm zoals die in de Verdragen van Parijs was voorgesteld. In meerderheid kozen zij in oktober 1955 voor aansluiting bij de Bondsrepubliek.⁹⁴

Net als in de nationale politiek ging Van der Goes ook in zijn Europese optreden vaak solistisch te werk. Hij werd gewaardeerd vanwege zijn energieke en enthousiaste optreden, zijn Europese instelling en zijn juridische expertise. Maar zodra hij meer op de voorgrond trad, struikelde hij over zijn ambities en vooringenomenheid. Dat zorgde ervoor dat hij weliswaar successen boekte, maar dat hij in het traditionele diplomatieke circuit als 'not a safe pair of hands' beschouwd werd.⁹⁵ In 1961 werd Van der Goes in *Nieuw Europa* treffend omschreven:

Even denk ik aan de opmerking in het boek Van Binnen- en Buitenhof van A.W. Abspoel, die zegt, dat de heer Van der Goes tot het Straatsburgse team behoort, maar daar, door zijn al te radicale voortvarendheid, toch wel een buitenbeentje is. Nu vind ik het woord buitenbeentje niet plezierig klinken, maar wel is zeker, dat de heer Van der Goes een man is met een zeer grote individualiteit. Hij kan heel precies zijn woorden kiezen en met een even geaffecteerde stem uitspreken, om dan opeens met een zeer krachtig woord, dat niet steeds in de parlementaire sfeer ligt, als het ware de vuist op tafel te slaan. Maar in plaats van werkelijk met die vuist te slaan neemt hij zijn glas vermouth met elegant gebaar op en nipt ervan of vist met spitse vingers een nootje uit het schaalkje voor ons en knabbelt er bedachtzaam op.⁹⁶

Van der Goes was niet in alle opzichten een buitenbeentje. In de eerste jaren van de Europese integratie was hij deel van een politieke elite die in vele discussies in commissies en dikke academische rapporten een specifieke Europese politiek en manier van werken ontwikkelde die in de jaren daarop verder werd uitgebouwd. Van der Goes voelde zich zeer thuis in de verschillende netwerken en was goed in het leggen en onderhouden van contacten. Bovendien zag hij snel waar kansen lagen en wist deze om te zetten in nieuwe wegen die ook voor hemzelf interessant waren. Zo diende zich halverwege de jaren vijftig opnieuw een interessant project aan. Niet zonder trots vertelt Van der Goes in zijn memoires dat Heinrich Von Brentano, op dat moment vicepresident van de Raad van Europa, in de zomer van 1953 de opdracht kreeg 'mij te zoeken, wáár ik mij ook bevond [op een bergtop in Nationaal Park Gran Paradiso in Italië, AM] en te vragen of ik het voorzitterschap op mij wilde nemen van het al genoemde, met de assemblée ad hoc verbonden "Informatie- en Propagandacomité".⁹⁷ Van der Goes accepteerde het aanbod, en in 1955 zou hij deze functie benutten om zich intensief te gaan richten op een andere ingewikkelde kwestie: de verhouding tussen Europa en Afrika.

DEEL IV

KOSMOPOLIET EN KOSMOS

Het avontuur Europa-Afrika

Nadat het Franse parlement in 1953 tegen ratificatie van de Europese Defensie Gemeenschap had gestemd, werd de politieke integratie voorlopig een halt toegeroepen. Op initiatief van de Benelux-landen kwamen de onderhandelingen over verdere economische integratie in 1955 weer op gang, in wat bekend is komen te staan als de *rélanche européenne*, de periode van de conferentie van Messina in juni 1955 tot aan de ondertekening van het Verdrag van Rome in maart 1957, waarmee de Europese Economische Gemeenschap een feit werd. Het vierde deel van het Verdrag van Rome (art. 131-136) was gewijd aan de overzeese gebieden. Deze gebieden zouden een 'geassocieerde status' krijgen met als doel de economische en sociale ontwikkeling te bevorderen en nauwe economische betrekkingen tussen de overzeese gebiedsdelen en de gemeenschap in haar geheel tot stand te brengen. Dekolonisatie en de verdergaande Europese integratie raakten op die manier met elkaar vervlochten. Hoe de verhouding tot Europa precies zou worden vormgegeven en uitgewerkt, was onderwerp van discussie. In de Commissie ad hoc waar Van der Goes in 1952 en 1953 deel van uitmaakte, was de toekomstige verhouding tussen Europa en Afrika, als grootste gebied met (voormalige) Franse koloniën, al intensief bediscussieerd. Tussen 1957 en 1967 werd Afrika een van de belangrijkste thema's in zijn werk voor de Parlementaire Vergadering van de EEG. Vanaf 1962 werd de Parlementaire Vergadering omgedoopt tot Europees Parlement, waar Van der Goes tot 1966 vicevoorzitter van was.

Na het verlies van Nederlands-Indië en de onfortuinlijke rol die de PvdA tijdens de onafhankelijkheidsoorlog gespeeld had, lijkt Van der Goes in zijn ijveren voor de Europees-Afrikaanse zaak een soort tweede kans te hebben gezien, getuige zijn eigen terugblik op deze periode: 'Wat is het jammer, dat ik in 1946 nog niet de kennis van de Indonesiërs had, die ik tien jaar later van de Afrikanen kreeg! Dezelfde wetten van het rechtsbewustzijn die voor óns gelden, gelden voor die twee continenten. Dezelfde "derde wereld"-problemen, overal, vroegen om begrip. Een begrip, dat wij in de regio, die het eerst aan bod was, de Oost-Aziatische, nog niet

konden opbrengen door teleurgestelde liefde, dus haat.¹ De associatie met Afrika zag Van der Goes als een avontuur en als een interessant juridisch experiment: 'de vormgeving Europa/Afrika'.² In de inleiding van zijn artikel 'Afrika en Europa: een nieuwe benadering' wees hij op het fenomeen dat menselijke activiteiten vaak tot iets anders leiden, dan bij de opzet werd beoogd.³ Ter illustratie hiervan citeerde hij de Amerikaanse journalist H.B. Price die in 1955 had geschreven: 'One of the subjects that has interested me, is how the necessities of politics may produce very imaginative things.' Voor Van der Goes was dit de uitgangspositie voor 'het avontuur Europa/Afrika'.⁴ Hij ontwikkelde een fascinatie voor het continent die de rest van zijn leven zou voortduren.

De associatieovereenkomst tussen Europa en Afrika

'Tegenwoordig geeft iedereen hulp aan iedereen,' schreef Van der Goes in 1962, en hij vervolgde: 'Maar wat niemand anders aan deze landen kan geven, Rusland niet en de Amerikanen niet, en voorlopig ook de Britten niet, dat is: een gelijk deelgenootschap in de praktijk van dag tot dag; dat zijn *gezamenlijke Afrikaans-Europese instituties* [curs. MvdGvN], onderworpen aan voor allen geldige rechtsregels, met een gezamenlijke parlementaire supervisie.'⁵ Waar Van der Goes wat betreft de toekomst van Indonesië eind jaren veertig alleen op papier een bijdrage had geleverd aan de vormgeving van een Nederlands-Indonesische Unie, zo kon hij in de context van Europese samenwerking een meer concrete rol spelen in de nadere uitwerking van Afrikaans-Europese instituties. De associatieovereenkomst tussen West-Europa en de voormalige Franse koloniën in Afrika was daarvoor het startpunt. In de periode tussen 1945 en 1960, waarin het nog onduidelijk was welke gevolgen de Koude Oorlog en dekolonisatie voor de wereldorde zouden gaan hebben, boden de Europese instituties een kader om verschillende ideeën over toekomstige intercontinentale samenwerking te bediscussiëren.

Eind jaren veertig werd de toekomst van de Franse koloniën een kwestie die niet alleen Frankrijk aanging, maar de Europese Gemeenschap in wording als geheel betrof. Een deel van zowel de Europese als de Afrikaanse parlementariërs zag in deze periode een vorm van federalisme tussen de (voormalig) gekoloniseerde gebieden en Europa als een mogelijkheid.⁶ In de nieuwe Europese instituties hadden ook Afrikaanse parlementariërs zitting die hoge functies in de Franse politiek en overheid vervulden,

zoals de Senegalese Léopold Senghor (1906-2001).⁷ Senegal was op dat moment nog onderdeel van de Union Française. Deze Unie was in 1946 door de Franse Vierde Republiek in het leven geroepen als vervangende bestuursstructuur voor het Franse koloniale rijk. De Unie was complex en ongelijk, er werd onderscheid gemaakt tussen de metropool (Europees Frankrijk), Algerije (onderverdeeld in moslimonderdanen en niet-moslimburgers), oude koloniën (vooral in de Cariben) en nieuwe koloniën (waaronder het grootste gedeelte van Frans-Afrika en de eilanden in de Pacific). Al deze onderdelen werden gezien als deel van de Franse Republiek en de onderdanen waren 'Fransen', maar wel met het onderscheid tussen 'onderdaan' en 'burger', met verschillende rechten. Daarnaast bezat Frankrijk nog de protectoraten Marokko, Tunesië en Indochina (de huidige landen Laos, Vietnam en Cambodja) en de mandaten Togo en Kameroen.⁸

De Afrikaanse parlementariërs die afgevaardigd waren naar de Europese instellingen waren weliswaar antikoloniaal, maar een groot aantal van hen zag zichzelf als onderdeel van een veranderende wereldorde waarin zij onafhankelijkheid en gelijke rechten voor zichzelf opeisten binnen federatief of confederatief verband met Frankrijk. Zo pleitte Senghor voor 'horizontale solidariteit' van Afrikanen met elkaar en voor 'verticale solidariteit' met Frankrijk.⁹ Senghor wees er in 1949 in de Parlementaire Vergadering van de EGKS, en in 1953 ook in de vergaderingen van de Commissie ad hoc op, dat als Frankrijk onderhandelingen voerde over toekomstige samenwerking in Europa, dit niet alleen over Frankrijk zelf moest gaan, maar ook over de overzeese departementen: 'Ons standpunt op politiek gebied is eenvoudig,' zei hij op 9 januari:

Cultureel en politiek gezien, zijn wij Fransen, willen wij Fransen zijn, willen wij deel uitmaken van de Gemeenschap in het Franse kader. Economisch gezien, zijn de belangen echter niet dezelfde. Wij hebben er belang bij, onze markt open te stellen voor de investeringen uit alle Europese staten en voor technici uit alle staten. [...] Dus ook wij willen, dat onze markten in de overzeese gebiedsdelen voor heel Europa opengesteld worden, maar willen, dat dit met onze toestemming geschiedt. Wij moeten dus op voet van gelijkheid praten, zoals wij op dezelfde voet met onze Franse medeburgers van het moederland praten.¹⁰

Senghor wilde voorkomen dat de onderhandelingen over Europa over de hoofden van de Afrikanen zouden plaatsvinden en dat de Frans-Afrikaanse gebieden op die manier het risico liepen een internationale kolonie van Europa te worden.¹¹

Opvattingen over 'Eurafrika' als strategische samenwerking tussen Europa en Afrika waren dus al in een vroeg stadium deel van de discussies over Europese samenwerking.¹² In 1956 kwam het onderwerp tijdens de onderhandelingen over het Verdrag van Rome opnieuw ter tafel. Op initiatief van de Franse minister van Overzeese Gebiedsdelen Gaston Defferre (1910-1986) was in 1956 in Frankrijk een kaderwet tot stand gekomen die de Franse overzeese gebieden in West-Afrika gedeeltelijk zelfbestuur gaf.¹³ De autonomie in de landen zou door de kaderwet de jaren daarop toenemen, was de verwachting, en daarom was het van belang om te zorgen dat de gebieden desalniettemin binnen de Franse invloedssfeer bleven.¹⁴ Defferre legde minister-president Guy Mollet drie scenario's voor in de onderhandelingen. In de eerste optie zou Frankrijk de gemeenschappelijke markt betreden zonder de overzeese gebieden. Dat zou er echter voor zorgen dat de economische banden met Afrika al snel losser zouden worden met vermoedelijk een politieke scheiding tot gevolg. De tweede optie was zowel deelname aan de gemeenschappelijke markt met de andere Europese landen als het behoud van de Franse Unie. Dat zou de Franse economie blootstellen aan competitie met de vijf Europese landen terwijl het land tegelijkertijd moest investeren in de overzeese gebiedsdelen, wat tot grote begrotingstekorten zou leiden. Bleef over de derde optie: de overzeese gebiedsdelen moesten worden betrokken bij de Europese integratie. In een laat stadium van de onderhandelingen, mei 1956, bracht Frankrijk tijdens de Conferentie van Venetië het idee van een associatie met de overzeese gebiedsdelen ter tafel en maakte dit tot noodzakelijke voorwaarde voor verdergaande samenwerking in de onderhandelingen over de Europese Economische Gemeenschap.¹⁵

Deze voorwaarde werd door de andere landen vanzelfsprekend niet zonder slag of stoot geaccepteerd. De Nederlandse regering was erop tegen om een associatieovereenkomst met voormalige Franse koloniën aan te gaan. Premier Drees uitte in de ministerraad twee bezwaren. Ten eerste was dit volgens hem een voorstel waar de Fransen zelf voordeel uit hoopten te halen, maar dat in feite niets met de gemeenschappelijke markt te maken had. Ten tweede liep Nederland het gevaar dat het door de instelling van een Europees ontwikkelingsfonds niet alleen financieel, maar ook

politiek betrokken zou raken bij de ontwikkelingen in de voornamelijk Franse koloniën – op dat moment de Algerijnse onafhankelijkheidsoorlog –, waar men met de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië nog vers in het geheugen weinig trek in had.¹⁶ Met een economische associatie met de Franse overzeese gebieden moest in de eerste plaats de belangen van de inwoners van de geassocieerde gebieden gediend zijn, zo luidde het argument dat pleitbezorgers van de Europese gedachte gebruikten om tegenstanders van het idee te overtuigen: de associatie was geen verkapt neokoloniaal project, maar juist bedoeld om het belang van de landen overzee te dienen.¹⁷

Van der Goes schreef in 1962 terugblikkend op het Verdrag van Rome: 'In ieder geval stond men te Venetië voor de keuze: deze bestaande, Afrikaanse markt mee te laten tellen of er niet meer uitkomen. [...] Men ging zuchtend ertoe over: er werd een Verdrag getekend.'¹⁸ De afspraken die er uiteindelijk over de associatie werden vastgelegd, waren minder zwaar dan Frankrijk had voorgesteld. In eerste instantie ging het om een periode van vijf jaar na de inwerkingstelling van het Verdrag. Voor 1963 moest de toepassing en procedure van de associatie opnieuw worden bekeken en moesten de zes landen vervolgens unaniem instemmen met voortzetting ervan. Het budget voor het in te stellen Europees Ontwikkelingsfonds werd lager dan Frankrijk had beoogd en werd bovendien onder toezicht van de Europese Commissie geplaatst. Van der Goes had de discussies over Eurafrika weliswaar meegekregen in de Commissie ad-hoc, maar zich er niet in gemengd. Het was precies de periode waarin de Saarkwestie veel van zijn aandacht opslokte. Maar nadat hij in 1955 voorzitter van het Comité d'Information et de Propagande geworden was, veranderde dat.

Institutionalisering van de associatie

Het partnerschap tussen Europa en Afrika kreeg in de jaren na tekening van het Verdrag van Rome nader vorm. Dit gebeurde onder meer door in direct contact te treden met de geassocieerde landen met als doel de bepalingen van het Verdrag te bespreken, richtlijnen op te stellen voor investerings- en ontwikkelingsprojecten, technische en financiële problemen in kaart te brengen en voor zover nog niet aanwezig een netwerk van contacten met Afrikaanse leiders op te bouwen. Ook werden studiereizen ondernomen, beurzen ingesteld en opleidingsprogramma's opgezet.¹⁹ Twee we-

ken na de ondertekening van het Verdrag van Rome vertrok ook Van der Goes op expeditie naar Afrika. Zoals hij in zijn memoires uiteenzette, was zijn oog gevallen op de bepaling in het EEG-verdrag waarin stond dat het Europese geld voor de associatie zou worden besteed “in overeenstemming met de vertegenwoordiging van de bevolkingen der betrokken landen en gebieden”. Het lag dus nogal voor de hand om vóór de inwerking-treding van het verdrag – dit zou zijn op 1 januari 1958 – in persoonlijk contact te treden met de vertegenwoordigers van die Afrikaanse volken, vooral ook om te weten hoe zij de situatie ná hun onafhankelijkheid zagen.²⁰ Vanuit het Europese inlichtingencentrum nam Van der Goes het initiatief tot een studiereis naar Afrika, om daar met Afrikaanse parlementariërs te spreken. Het was de eerste keer dat Europese parlementariërs op een officiële reis naar Afrika vertrokken.²¹

Op 6 april 1957 vertrok Van der Goes vanuit Parijs met een gezelschap van twaalf Europese politici, drie Fransen, drie Duitsers, een Italiaan, twee Belgen en naast hemzelf nog twee Nederlanders, voor een reis naar Frans-West-Afrika met als doel ‘een studie te maken van de associatie der Frans-Afrikaanse gebieden bij de Europese gemeenschappelijke markt’, zoals het *Algemeen Handelsblad* vermeldde.²² Van der Goes had een intensief programma samengesteld: in krap twee weken bezocht hij Senegal, Guinee, Ivoorkust, Togo, Niger en Algerije. Hij vond het prachtig dat hij als ‘monsieur le Président’ van het voorlichtingscentrum de mogelijkheid had een dergelijke reis te organiseren en benadrukte in zijn memoires het avontuurlijke karakter ervan:

Ik nam de kaart en zei: eerst Dakar (oui Monsieur le Président); dan Conakry (waarvan ik alleen dat gedicht van Slauerhoff kende: ‘O Konakry wat was je heet’); dan Abidjan, dan Lomé, dan met auto’s dwars door het savannegebied naar Niamey, dan – weer met het vliegtuig – Tamanrasset midden in de Sahara, dan een stop-over bij de nieuwgevonden oliebronnen in de woestijn, dan de woestijnsteden Ghardaia en Ouargla, om te eindigen in Algiers (anticlimax). [...] Het was bij alles: oui, Monsieur le Président. Het leek op het magische tapijtje uit de oosterse sprookjes – maar het ging er nu maar om, dat tapijtje ook werkelijk te krijgen, dat wil zeggen een behoorlijk vliegtuig dat op die soms geïmproviseerde landingsplaatsen daar tegen een stootje kon. Wel, dat kon de Franse regering ons wel bezorgen: zij mocht een vliegtuig gebruiken, zo

af en toe, dat toebehoorde aan een rustend Frans burger. Die burger was Charles de Gaulle in Colombier – en dat vliegtuig was de DC 4, die hij indertijd van Eisenhower had gekregen. [...] Wij hadden een militaire bemanning met een beeldig stewardessje: overdag in uniform, 's avonds in heel mooie avondjurkjes. 's Ochtends stonden ze bij het vliegtuig opgesteld – en dan moest ik ze 'inspecteren'. Het was allemaal wat onwerkelijk.²³

Tijdens de reis bezochten de parlementariërs onder meer de havens van Dakar, de mijnen in Konakry, een koffieplantage in Eloka, het Institut Français de Recherches fruitières Outre-Mer (IFAC) in Foulouya, Guinee en Nationaal Park 'W' (een park in de vorm van de letter W) in Niger. De politici hielden werksessies om nader over de associatie van de Afrikaanse landen met de EEG te spreken. Overal waar ze kwamen waren officiële ontvangsten in de vorm van recepties, diners en soirees.²⁴ Tijdens de reis ontmoette het gezelschap onder anderen de Afrikaanse leiders Léopold Senghor, Lamine Gueye, Félix Houphouët-Boigny, Sékou Touré, Mobido Keita en Hamani Diori.

Van der Goes concludeerde in zijn autobiografie: 'Nadat uit de Afrikaanse expeditie was gebleken dat "Zwart-Afrika" én economisch én politiek wel voor een nieuwe binding met het georganiseerde Europa voelde, zijn er een aantal officiële missies geweest van delegaties uit het Europees Parlement.'²⁵ Dat de Afrikaanse parlementariërs wat voor deze samenwerking voelden was natuurlijk al voor deze reis gebleken, aangezien een aantal van de leiders die Van der Goes in Afrika ontmoette deel had genomen aan de discussies erover vanaf 1949. Belangrijker was dat zij vanaf begin af aan hadden benadrukt dat zij samenwerking wilden op basis van gelijkwaardigheid. Nadat in 1960 alle koloniën in West-Afrika die op dat moment nog in Frans bezit waren hun onafhankelijkheid hadden verworven, werd het des te belangrijker de toekomstige verhouding tussen de EEG en de nu zestien onafhankelijke Afrikaanse staten met een geassocieerde status ('de ACS'-staten') nader te definiëren.

Een eerste stap in die richting was een gezamenlijke parlementaire bijeenkomst in Straatsburg in juni 1961, waar 120 vertegenwoordigers van de zestien ACS-staten samenkwamen met de 142 leden van het Europees Parlement. Tot de organisatie van de bijeenkomst was in 1960 door het Europees Parlement in een resolutie besloten en zou worden gevolgd door een gouvernementele conferentie met vertegenwoordigers van Europese en

Afrikaanse regeringen. Omdat de overgangperiode van de associatie in 1962 af zou lopen, vijf jaar na het Verdrag van Rome, was het van belang 'de spelregels van de associatie opnieuw te bepalen'.²⁶ Ter voorbereiding op de conferentie stelden leden van het Europees Parlement vijf werkdokumentten op die als basis voor discussie dienden. Ook de Afrikaanse en Malagassische parlementariërs maakten van tevoren werkdokumentten. Van der Goes schreef het werkdokument over de politieke en institutionele vormen van samenwerking. 'Wij zijn thans getuige van een uitgesproken politieke wedergeboorte van Afrika, welke in verschillende factoren haar oorsprong vindt,' merkte hij aan het begin van het stuk op. Hij beschreef vervolgens de associatie als politiek vraagstuk waarin hij zowel gemeenschappelijkheid als verscheidenheid tussen Europa en Afrika, en binnen Afrika benadrukte. De strijd voor de vrijheid, het streven naar een grotere welvaart en de verdediging tegen gemeenschappelijke gevaren gaf 'het moderne Afrika' een gemeenschappelijke bestemming die zij in een horizontale samenwerking zouden moeten vormgeven, aldus Van der Goes met verwijzing naar Senghor.²⁷

De invloeden 'afkomstig van de andere oever van de Middellandse Zee', de 'continentaal en Latijns-Europese invloed', waren echter volgens Van der Goes vooral van belang voor het huidige tijdperk. 'Talrijke uitingen van Afrikaanse zijde hebben ons de indruk gegeven dat vele van deze invloeden op natuurlijke wijze werden opgenomen, zodat zij thans een bestanddeel vormen van de Afrikaanse levenswijze en tot uiting komt in de taal, in het recht, in het onderwijs en in het openbare en particuliere leven.'²⁸ In de preambule van het Verdrag van Rome stond dat Europa zich verbonden voelde met de ontwikkeling van de Afrikaanse landen. Dit moest de leidraad blijven bij de ontwikkeling van het associatiestelsel voor de toekomst, schreef Van der Goes. Daarbij zouden de geassocieerde staten een actiever en meer rechtstreeks aandeel in de uitvoering van de associatie moeten hebben. Dat zou volgens Van der Goes bijvoorbeeld bereikt kunnen worden door een Raad van Associatie in te stellen, met vertegenwoordigers van het Europees Parlement en de Raad van Ministers en vertegenwoordigers van de regeringen van de geassocieerde landen. Daarnaast zouden ambassadeurs uit de geassocieerde landen moeten worden afgevaardigd naar de instellingen van de Gemeenschap en omgekeerd permanente vertegenwoordigers naar de geassocieerde landen worden uitgezonden. Ten slotte zou aan de conferentie in Straatsburg een 'institutioneel karakter' worden verleend, door terugkerende vergaderingen

van parlementaire groepen te organiseren. Van der Goes eindigde zijn werkdocument met de conclusie dat er 'vaste, doch niet te talrijke noch te strakke regels [dienen] te worden vastgesteld. Het sleutelprobleem van de Eurafrikaanse associatie ligt tussen de Scylla van het vacuüm en de Charybdis van te knellende juridische regels. Het is onze historische taak dit vraagstuk op te lossen.'²⁹

De conferentie vond plaats van 19 tot en met 24 juni in het Huis van Europa te Straatsburg. Van der Goes schreef terugblikkend: 'Prachtig weer, buiten – maar wij voelden ons drie volle dagen als opgesloten in een laboratorium, voor een grote proefneming op het gebied van ethnische en algemeen menselijke verhoudingen. Toen we eindelijk weer in het volle daglicht kwamen wisten we, dat het experiment was geslaagd.'³⁰ Van der Goes beschrijft hoe de conferentie van Straatsburg in een sfeer van vertrouwen en eensgezindheid plaatsvond: 'er is toen een teamgeest ontstaan en vriendschapsbanden zijn aangeknoopt.'³¹ Samen met zijn Kameronse collega Hammadou Alim (1932) maakte Van der Goes het verslag over de politiek-institutionele kant van de overeenkomst en bereidde hij een resolutie voor waarin ze de noodzaak van continuering van de associatie op basis van gelijkheid van de partners benadrukten. Daartoe moesten gezamenlijke overlegorganen worden ingesteld, te weten een Raad van Associatie op ministerniveau, een Parlementaire Conferentie die elk jaar beurtelings in Afrika en Europa bijeen diende te komen, een directe vertegenwoordiging op ambassadeursniveau in Brussel en van Brussel in de geassocieerde staten en ten slotte een Hof van Arbitrage, bijna allemaal punten die Van der Goes in zijn werkdocument had aangestipt.³²

De teamgeest en vriendschappelijke contacten waren ongetwijfeld oprecht, maar in hoeverre het experiment daadwerkelijk slaagde in termen van gelijkwaardigheid is de vraag. Uit de manier waarop Van der Goes erover schreef sprak ook een behoorlijke dosis paternalisme. De Afrikaanse parlementariërs hadden geen formele procedures en weinig ervaring om op terug te vallen. 'In Europa lopen Regeringen en Bestuurscolleges minder hard dan Parlementen. We hebben dit aan de Afrikaanse parlementariërs moeten uitleggen,' schreef Van der Goes.³³ In zijn memoires beschreef hij een Mauretaanse collega: 'Hij heeft zich ook eens tegenover mij beklaagd, dat wij hun zulke volumineuze stukken stuurden: "Denk je eens in: wij leven dus in tenten, met 's avonds op z'n hoogst een kaars. Dikwijls gaan de kamelen tegen middernacht weer verder – dus gauw oppakken; hoe kunnen wij dan op tijd al jullie rapporten doornemen.'"'³⁴ De be-

langrijkste bron van informatie voor de Afrikanen was de Europese Commissie, die de geassocieerde landen aanmoedigde als groep te onderhandelen.⁵⁵ De bijeenkomst ter voorbereiding op de conferentie in Straatsburg, die de geassocieerde landen in juni 1961 hielden in Ouagadougou, Opper-Volta (het huidige Burkina Faso), was geïnitieerd door het Europees Parlement. Deze bijeenkomst zorgde ervoor dat de Afrikaanse landen ondanks de grote verschillen die er tussen hen bestonden inderdaad de gelegenheid hadden een gezamenlijk standpunt te bediscussiëren. De eigenlijke onderhandelingen over aanpassing van het verdrag vonden echter niet tijdens de conferentie van Straatsburg plaats tussen de geassocieerde staten en het Europees parlement, maar op regeringsniveau, in de Raad van Ministers.⁵⁶

Desalniettemin werd in Straatsburg belangrijk voorbereidend werk gedaan. Het Associatieverdrag tussen de Europese Gemeenschap, zeventien Afrikaanse landen en Madagaskar dat na de voorbereidende conferenties uiteindelijk in 1963 in Yaoundé (Kameroen) werd getekend, werd door alle partijen bejubeld als een hulde aan het 'equal partnership'.⁵⁷ Van der Goes noemde het 'een product van Afrikaans-Europees recht', dat door de Afrikaanse partners niet alleen meegetekend werd, maar ook meegemaakt: 'Hun Ministers, hun deskundigen, hun vaste delegaties in Brussel (ambassades) hebben een zeer actieve rol gespeeld. De Conventie van Yaoundé is niet meer een Europees stuk; het is een product van Afrikaans-Europees Recht. Het blijkt overal uit de inhoud. Het ging nu om een permanente samenwerking tussen gelijke partners.'⁵⁸

Het was een argument dat Van der Goes de jaren daarna bleef gebruiken. Niet iedereen dacht er zo over. Binnen de PvdA vond Van der Goes Arie van der Hek tegenover zich, een van de auteurs van het boekje *Tien over rood* (1966). Van der Hek behoorde tot de jongere garde binnen de partij die de koers van het partijestablishment te behoudend vond en zichzelf 'Nieuw Links' noemde. Nieuw Links uitte in het boekje radicale standpunten zoals erkenning van de DDR, drastische nivellering van inkomens en afschaffing van het koningshuis.⁵⁹ Van der Hek, die vanaf 1973 onder andere woordvoerder ontwikkelingssamenwerking voor de PvdA-Tweede Kamerfractie zou worden, schreef in 1968 een artikel voor partijblad *Opinie* (een voortzetting van *Paraat*) getiteld 'De EEG Associatie met Afrikaanse landen. Neo-kolonialisme of vooruitziende blik?'. Van der Hek bepleitte in zijn artikel wijziging van de overeenkomst van Yaoundé. De associatie was en bleef volgens Van der Hek een Frans initiatief dat

er bovendien voor had gezorgd dat er met de associatie een voorkeurspositie was gecreëerd waarbij ingezetenen van rijke landen zich makkelijker konden vestigen in landen van de associatie in plaats van in andere arme landen. Het bestaande associatiesysteem bood de geassocieerde landen zelf tegelijkertijd onvoldoende armslag, aldus Van der Hek, omdat het te sterk afgestemd was op de gewoonte en praktijken die tussen de 'industriële ontwikkelde landen' bestonden. 'In de praktijk legt Nederland het moede hoofd in de schoot van Marianne en tracht er het beste maar van te maken door zoveel arme landen als maar kan te laten associëren met de EEG,' schreef Van der Hek en hij bepleitte een 'flinker en meer doordacht standpunt' van Nederland ten aanzien van de associatie.⁴⁰

Van der Goes reageerde op het artikel en schreef dat er terecht een aantal punten van discussie waren, zoals de door Van der Hek aangeduide preferenties. 'Van alle tropische producten, uit Afrika in de EEG ingevoerd, komt negentig percent uit de niet-geassocieerde landen en tien percent uit de geassocieerde,' schreef hij erover. 'Wie heeft in Nederland ooit een geassocieerde banaan te pakken gekregen? Toch zijn ze voortreffelijk! Met de 'discriminatie' van de niet-geassocieerden valt het dus nog al mee.' Niettemin waren de preferenties sowieso een aflopende zaak, meende Van der Goes. 'Ook de Afrikanen zien het zo.' De associatie was ook geen volkomen Franse aangelegenheid, vervolgde hij. 'Steeds wordt het duidelijker - veertien reizen in Afrika hebben mij dit bevestigd - dat de Geassocieerden zélf graag met de andere EEG-landen in zee gaan. Ook met Nederland. Maar tot voor kort hapte Nederland niet erg...' De eigen instellingen van de associatie vormden het meest wezenlijke bestanddeel, aldus Van der Goes: "'Jaoendé" is de enige ontwikkelingsorganisatie waarin donorlanden en ontvangende landen op gelijke voet in een permanente organisatie verenigd zijn.' Dat dit voor de geassocieerde landen nog niet het gewenste voordeel opbracht, was niet zo gek, schreef hij, het proces was immers nog aan de gang, 'en voortdurend leert men méér in deze, historisch nieuwe, intercontinentale samenwerking in nieuwe organen'.⁴¹

Het is opvallend dat Van der Goes zich vooral met de associatiepolitiek bezighield en bleef houden, in een periode waarin de meerderheid van zijn fractiegenoten juist pleitte voor ontwikkelingssamenwerking in een breder kader. Geert Ruygers (1911-1970), buitenlandwoordvoerder van de PvdA-Tweede Kamerfractie, noemde het associatievraagstuk in een kritiek op Van der Goes:

niet meer dan een detail in het geheel van het Afrikaanse vraagstuk. Verliest men dit uit het oog, dan trekt men de verhoudingen scheef. [...] Het Afrikaanse vraagstuk is Europa boven het hoofd gegroeid, de westerse wereld als geheel zal er een oplossing voor moeten zoeken, daarbij rekening houdend in de eerste plaats met de opvattingen van Afrika zelf. De mythe 'Eurafrique' heeft ons al kwaad genoeg gedaan.⁴²

Maar voor Van der Goes bleef de associatie een voorbeeld van een geslaagd institutioneel experiment.⁴³ Hij was een van de weinigen uit de fractie die veel naar Afrika reisde en het continent steeds beter leerde kennen. Dat bleef hij ook na zijn pensionering in 1967 doen.

Oudere vrijwilliger in Rwanda

Wat begon met één reis naar het Afrikaanse continent in 1957, zou uitgroeien tot een fascinatie voor het werelddeel waar Van der Goes in de jaren zestig en zeventig meer dan twintig reizen naartoe maakte. Dat waren niet alleen dienstreizen in het kader van het associatieverdrag, maar ook vele privéreizen. 'Ik mag wel zeggen dat ik – dikwijls met A. – in de laatste tien jaar van mijn parlementaire bestaan (1957-1967) een soort pendeldienst tussen Europa en Afrika heb verricht,'⁴⁴ schreef hij in zijn herinneringen. Hij kon zo zijn voorliefde voor reizen combineren met politiek en het leren kennen van nieuwe culturen. Zijn pensionering in 1967 zou geen belemmering vormen om dit avontuurlijke leven nog een tijdje voort te zetten.

Reizen naar ongewone bestemmingen deed Van der Goes al sinds zijn vroege huwelijksjaren toen hij met Anneke door Polen fietste. In zijn memoires somt hij alle Afrikaanse landen op waar hij naartoe reisde. 'Nú is dat heel gewoon,' zo meende hij in 1980. 'Maar in 1957 was er nog geen Neckermann.'⁴⁵ Vermoedelijk zullen er ook in 1980 door reisbureau Neckermann, dat in 1950 werd opgericht, betrekkelijk weinig reizen naar Togo of Opper-Volta georganiseerd zijn, maar Van der Goes liet in ieder geval zien dat hij 'zijn wereld kende'.⁴⁶

Over zijn avontuurlijke expedities kon Van der Goes beeldend schrijven en vertellen. Begin jaren zestig hield hij een paar VARA-lezingen over zijn reizen naar Afrika, en zei: 'Als parlementariër heb ik twee reizen door dit deel van Afrika gemaakt; één naar het westen en één naar het oosten.'

Dat was natuurlijk uiterst belangwekkend, maar officiële reizen blijven officiële reizen. Men gaat van het ene ministerie, parlement, Kamer van Koophandel naar het andere. “Afrikanen” van zwart Afrika (die term is beter dan “negers”), zijn overstelpend hartelijk; men duikt van de ene ontvangst in de andere.’ Maar, zo hield Van der Goes zijn luisteraars voor, af en toe wilde hij ook wel eens wat anders. En wat was er mooier dan geheel op eigen gelegenheid zelf een expeditie opzetten? Daarvoor koos hij met zijn vrouw Senegal en Guinee, om daar het landschap te bestuderen. Getuige het vervolg van zijn lezing bleek het in die landen wel zo handig om contacten te hebben, om het op eigen gelegenheid reizen wat te vergemakkelijken: ‘Het parlement van Sénégal had een landrover tot onze beschikking gesteld – dus een groot soort jeep – en een chauffeur van het Parlement zelf. Deze chauffeur, Mamadou Niang, is in de dagen van onze expeditie een dikke vriend van ons geworden. Hij was typisch “grootsteeds”, maar vond het in de natuurpracht van zijn eigen land héérlijk en zijn enthousiasme was niet minder groot dan het onze.’⁴⁷

Hoeveel luisteraars er voor deze lezingen aan het toestel gekluisterd zaten is niet bekend. Gezien het tijdstip van uitzending, maandagmiddag, misschien niet al te veel, maar Van der Goes wist zich wel steeds meer als Afrika-specialist te profileren. Ook *Het Vrije Volk* vond dat aspect wel exotisch:

In ‘die Afrika-zaak’ heeft hij zich gespecialiseerd. Acht maal heeft hij nu Afrika bezocht. Ditmaal trok hij met een jonge Toetsie-ambtenaar door Roenda (‘krankzinnig om niet te doen, als je eenmaal ter plaatse bent’) en daarna stak hij de Congolese grens over. [...] ‘Ze zien ons alleen te mooi’, zegt Van der Goes van Naters. ‘Dan zeggen ze aarzelend... weet u, hier... in Afrika... gebeuren soms nog barbaarse dingen. Dan laat ik de naam van Hitler vallen.’ Waarop hij wegwandelt door de zon, in de richting van het Louvre. Met voor 54 frank nieuwe boeken onder de arm: boeken over Afrika. En het enthousiasme van een jongeman.⁴⁸

Soms schreef hij lange artikelen over zijn reizen, in onder meer *Socialisme & Democratie*, op basis van zijn reisdagboek, zoals over een reis die hij in 1966 langs de Niger maakte.⁴⁹ Vaak reisde hij door na de parlementaire conferenties met de geassocieerde landen, die om het jaar in Afrika gehouden werden, om het betreffende land of omringende landen te bezoeken.

ken. Door de reis langs de Niger kwam hij op een nieuw idee: 'Ik was in die tijd dus nog maar net gepensioneerd – en dat bracht mij tot de gedachte dat het eigenlijk absurd is, dat je, terwijl je op dat moment meer weet... en meer ervaring hebt dan álle dagen tevoren, daar niks meer mee kunt doen. Moet dat nou? Zo kwam ik tot het denkbeeld dat ik best wat van die kennis zou kunnen meegeven aan die Afrikaanse instellingen die er wat aan zouden kunnen hebben, de *universiteiten* [curs. MvdGvN].'⁵⁰ Vanuit zijn in Afrika opgebouwde netwerk slaagde Van der Goes erin een gastdocentschap aan de Universiteit van Rwanda in Butare te regelen, waar hij vier achtereenvolgende jaren, van 1970 tot 1973, steeds voor een periode van drie maanden colleges in volkenrecht en staatsrecht gaf. Rwanda was in 1962 onafhankelijk geworden. Buitenlandse Zaken was bereid Van der Goes een financiële tegemoetkoming te bieden. Dat was in eerste instantie lastig, omdat er geen officiële status aan de uitzending verbonden kon worden. Rwanda behoorde niet tot de landen waaraan 'deskundigenhulp' werd geboden. De directeur Internationale Technische Hulp (ITH) besloot uiteindelijk maar een uitzondering te maken na ontvangst van de zoveelste brief van Van der Goes. Vanwege 'zijn niet aflatend enthousiasme voor deze zaak, de niet excessieve kosten voor zijn uitzending en het tijdverloop waardoor het langzamerhand moeilijk wordt een afwachtend standpunt te blijven innemen', werden de reis- en verblijfkosten gedurende zes maanden vergoed. Van der Goes probeerde er ook nog een tegemoetkoming in 'uitrustingskosten' uit te slepen: 'ik heb er één tropen-pak bij moeten nemen: kosten f350,' schreef hij op 24 december 1969 aan het ministerie. Aan dit verzoek werd niet voldaan.⁵¹

In januari 1970 reisde hij met Anneke – voor wie Buitenlandse Zaken niet betaalde – af naar Butare in Rwanda. Ter voorbereiding op zijn docentschap hadden ze beiden in Leiden colleges Afrikaans recht gevolgd, want 'het stond voor mij vast, dat ik dat anders zou gaan doen dan de meeste Franse en Belgische hoogleraren: uitgaan van de Afrikaanse gegevens, de Afrikaanse geschiedenis en de Afrikaanse (historische) instituties'.⁵² In Butare zou hij twee colleges geven aan eerstejaars rechtenstudenten: algemene inleiding in de rechtswetenschap en Rwandees en vergelijkend staatsrecht. Door colleges te geven had Van der Goes aan het einde van zijn carrière nog een keer de gelegenheid zijn opvattingen over recht en maatschappij verder te doordenken. Zijn ideeën waren met de tijd meegegroeid. Hij was ervan overtuigd dat zowel het Afrikaanse recht als het Europese recht in beweging was, schreef hij in zijn memoires, 'het

Afrikaans recht behoeft dan ook niet “Europees” te worden, *beide* ontwikkelen zij zich naar een *wereldrecht* [curs. MvdGvN].⁵³ Sterke instituties bleven voor Van der Goes de basis voor een rechtvaardigere maatschappij, evenals een sterke staat. De staat viel echter niet per se samen met nationale grenzen, maar representeerde voor Van der Goes enerzijds een gemeenschap van mensen, ‘wij vormen hem allemaal te zamen’, en anderzijds een instrument, ‘hij bestaat uit instituties die ons moeten dienen’.⁵⁴ Op internationaal gebied betekende dit dat er structuren moesten worden gecreëerd waarin aan de armeren een volwaardiger stem werd gegeven. De associatie die Van der Goes mede had helpen vormgeven was daar voor hem een voorbeeld van.

‘We hebben ons tijdens ons verblijf in Butare en aan de Universiteit heel gelukkig gevoeld,’ schreef hij na het eerste verblijf in 1970. ‘Zeker: Butare is een rot-stadje van 6000 inwoners, met hoogst gebrekkige verbindingen. Twee koppen en schotels konden we er niet krijgen; maar het ligt prachtig tussen de bergen en vol bloemen. Er waren vier goede bibliotheken en heel wat meer geestelijke belangstelling dan in Wassenaar.’⁵⁵ Van der Goes zou nog drie jaar colleges geven. Hij was steeds voor een periode van enkele maanden met Anneke in Rwanda, waarna hij meestal door het land en de buurlanden reisde. Tussendoor was hij terug in Nederland. De staatsgreep in Rwanda in juli 1973 maakt een einde aan zijn periode als gastdocent. Juvénal Habyarimana (1936-1994) kwam in dat jaar door een staatsgreep aan de macht. ‘De nieuwe president stuurde het parlement naar huis – en schreef géén verkiezingen meer uit,’ schreef Van der Goes. ‘Hij plaatste (en dát was voor mij helemaal onverteerbaar) de hele rechterlijke macht *onder* de minister van justitie. Voor iemand die drie jaar had geleraard: “Een onafhankelijke rechterlijke macht is het hoofdkenmerk van de democratie” was dat *onaanvaardbaar* [curs. MvdGvN].’⁵⁶

In het verslag aan Buitenlandse Zaken over zijn laatste reis naar Rwanda wees Van der Goes op het belang van ‘oudere vrijwilligers’, die hij omschreef als personen die: ‘a. door pensionering of anderszins maatschappelijk onafhankelijk zijn; b. Een wetenschappelijk kapitaal bezitten – dat overigens gevaar loopt volledig ongebruikt te blijven; c. Kennis van de zuidelijke wereld hebben – én over mensenkennis, alsmede nog over voldoende *souplesse d’esprit* beschikken; en die, ten slotte, in dit soort werk een nieuwe levensvervulling zouden kunnen vinden.’⁵⁷ Aan het werk als oude vrijwilliger zoals hij het hier omschreef kwam op dat moment een einde. Maar *souplesse d’esprit* had hij nog volop. In de jaren na zijn gastdo-

centschap in Rwanda zette hij zich aan het schrijven van zijn herinneringen en het ordenen van zijn archief.

Kosmopoliet

Van der Goes' optreden in de laatste jaren van zijn parlementaire leven, tussen grofweg 1959 en 1969, vertoont veel gelijkenissen met de manier waarop hij zich in de voorgaande jaren op de Saarkwestie had gestort. Door in te springen op de mogelijkheden die de uitwerking van de associatieovereenkomst bood, creëerde hij voor zichzelf opnieuw een kans om met interessante nieuwe juridische vraagstukken en de politiek-institutionele kant van internationale politiek bezig te zijn. Het experimentele karakter van de associatie trok hem aan en de laboratoriumsetting van het Europees-Afrikaanse netwerk waarin ideeën, interesses en verwachtingen over intercontinentale samenwerking bediscussieerd werden, vormde net als in het Saarland een context waarin hij goed kon gedijen. In de jaren vijftig en zestig ging Van der Goes steeds een stapje groter denken: van de Nederlandse politiek ging hij zich bezighouden met de Europese eenwordingsproblematiek. De ervaring met de dekolonisatieoorlog in Indonesië en zijn werk in Europa maakten dat hij geconfronteerd werd met intercontinentale vraagstukken, die hem al snel zeer gingen interesseren. Dit zorgde ervoor dat hij steeds meer in een kosmopolitisch kader van principes ging denken, hoewel hij tegelijkertijd geworteld bleef in de West-Europese cultuur.⁵⁸

Nadat Van der Goes in 1951 zijn fractievoorzitterschap had moeten neerleggen, was hij veel minder in de Tweede Kamer te vinden. Hij was veelvuldig in het buitenland. 'Een groot gedeelte van mijn Europees-Parlementaire leven speelde zich natuurlijk af in de Europese socialistische fractie,' schreef hij in zijn autobiografie.⁵⁹ Maar net als in de PvdA-fractie in Nederland voelde hij zich tussen zijn Europese socialistische collega's niet altijd even goed thuis. De Europese socialistische groep bestond verhoudingsgewijs uit redelijk veel Duitsers en die waren te weinig principieel, zo meende hij. Bij de Nederlanders in de Europese fractie vond hij dat wat beter, maar die waren over het algemeen toch ook wat benepen in hun houding:

De Nederlanders waren niet nationalistisch, maar – behalve Netherhorst – toch ook niet voldoende kosmopolitisch. Bij voorbeeld

wat de nieuwe verhouding *Gemeenschap-Afrika* betreft. Bij iedere vernieuwing van het verdrag van Yaoundé – later dat van Lomé – moest er een heel gevecht worden gevoerd om onze socialistische parlementariërs in Straatsburg én in Den Haag mee te krijgen. Paternalistisch, die verdragen? Het zich hier keren *tegen* iets wat eerst twintig, later meer dan vijftig, *Afrikaanse* staten een goede zaak en een faire verhouding vonden, dát is pas paternalistisch [curs. MvdGvN]¹⁶⁰

Ook hier volgde Van der Goes dus meer zijn eigen weg. Door zich met de associatiepolitiek bezig te houden, verschaftte hij zich een geheel nieuw netwerk. Uit het overleg en het samenwerken met de Afrikaanse parlementariërs haalde hij nieuwe inspiratie en energie, en ontwikkelde hij een grote belangstelling om het Afrikaanse continent beter te leren kennen. Veel van de Afrikaanse parlementariërs die hij tot zijn vrienden rekende, hadden een vergelijkbare achtergrond. Zij hadden vaak hoge functies in de Franse politiek en overheid vervuld en met een aantal van hen was er ook een gedeelde politiek-ideologische achtergrond. Het waren dus over het algemeen gelijkgestemden – ondanks het feit dat er onderling natuurlijk verschillen waren in ideeën over de toekomst – met een vergelijkbare westerse opleiding, Franssprekend en deel van de elite. Het was bovendien een tijd van transitie waarin de machtsverhoudingen onder invloed van Europese integratie, Koude Oorlog en dekolonisatieprocessen aan het verschuiven waren. Van der Goes' pensionering in 1967 markeert de overgang naar een tijdperk waarin een nieuwe generatie met andere ideeën aantrad.

Een organische levensbeschouwing

Uiteindelijk was voor Van der Goes alles met elkaar verbonden in een organische levensbeschouwing. Dat kwam tot uitdrukking in zijn levenslange interesse voor natuur en natuurbescherming. In de loop van zijn leven zou zijn natuurbegrip steeds meer evalueren naar een algehele en spirituele wereldbeschouwing die hijzelf als 'kosmisch denken' betitelde.¹ Zijn visie op de natuur was sterk verbonden met zijn opvattingen over het socialisme en ontstond in de jeugdbeweging. De PIA moedigde het 'naar buiten gaan' onder haar leden aan: 'Zoo gauw we buiten komen, voelen we den almacht van de natuur. Zij richt ons als een rechter. Tegenover haar grootheid en heerlijkheid schamen we ons voor onze ijdele en eerzuchtige school-wijsheid, voor al onze spitsvondigheden. [...] In deze stille, grootse woning, ons aller bezit, voelen we beter dan ergens anders onze verwantschap met alle leven. Daar zal de ware broederschap ontstaan.'² Vanuit een in eerste instantie esthetische en lyrische natuurbeleving ontplooidde Van der Goes al snel meer praktische natuurbeschermingsactiviteiten, in zijn woonplaats Nijmegen. Ook in de jaren die hij in Limburg doorbracht vervulde de natuur een belangrijke rol. En vanaf het moment dat hij in 1937 in de Kamer kwam tot zijn afscheid als parlementariër dertig jaar later bleef hij steeds opnieuw aandacht vragen voor natuurbescherming.

Het ging Van der Goes niet 'om een paar grassprietjes',³ maar de manier waarop de bescherming van natuurgebieden tot stand kon komen in termen van eigendom, wetten of andere regelingen. Hij noemde het onderwerp natuur in 1956 een 'afgerond stuk politiek' [...] waarbij het onze taak is, de afweging van belangen, die overal in het maatschappelijk leven voorkomt, te beïnvloeden, zó, dat het natuurbeschermingsbelang niet steeds het onderspit delft tegenover andere, dikwijls meer rechtstreeks materiële belangen'.⁴ Waar dat voor veel van Van der Goes' partijgenoten nog niet zo vanzelfsprekend was, ging natuurbescherming voor hem hand in hand met het streven naar meer centrale ordening en planning. Dat kwam vlak na de oorlog naar voren in zijn activiteiten voor het Comité Gebiedsuit-

breiding en in zijn ideeën over wederopbouw. Ook pleitte hij onophoudelijk voor een veelomvattende natuurbeschermingswet en gebruikte hij in de Tweede Kamer voor het eerst de begrippen milieubeheer en milieubeleid.⁵

Van der Goes van Naters was drie decennia voorzitter van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming en werd als zodanig geroemd als ‘de grote inspirator en krachtbron’ voor het werk van de organisatie.⁶ Doordat hij tegelijkertijd parlementariër was, kon Van der Goes vanuit de kennis in de commissie onderwerpen met betrekking tot natuur en milieu op de politieke agenda zetten in een periode waarin de natuurbeschermingsbeweging zich professionaliseerde. De Contact-Commissie met de daaraan gelieerde verenigingen zoals Natuurmonumenten, nam in de jaren 1940-1970 het karakter van een sociale beweging aan, waarin een nieuwe generatie natuurbeschermers hun ideeën nader vormgaven en actie voerden voor natuurbescherming en natuurbeleid.⁷ Van der Goes had met zijn voortrekkersrol een belangrijk aandeel in de groei en consolidatie van de natuurbeweging in de twintigste eeuw.

Natuur en maatschappij

Van der Goes zag de samenleving als een organisch geheel waarin alles met elkaar verbonden is. Naar analogie van het lichaam was de staat het hoofd dat met de uitvoerende, zelfstandige ledematen en organen een samenhangende harmonische eenheid vormde, opgebouwd uit levende mensen met de natuur als basis van deze eenheid. De tegenstelling tussen een organisch en een mechanisch wereldbeeld omschreef Van der Goes als: ‘Mechanisch: met een ritme “van buiten af”, dat men aan de ruimte oplegt, zoals men de 160 kaarsrechte avenuen aan New York heeft opgelegd. Organisch: “met het ritme van het levende zelf; zooals de Amsterdamsche grachten zijn heengebogen om de stadskern en de Singel, en Parijs is gegroeid om de Seine en het Ile de la Cité.”⁸ Hij werd in deze gedachte onder meer beïnvloed door de levensfilosofie die na de Eerste Wereldoorlog grote aantrekkingskracht had op een deel van de jongeren van zijn generatie. Onder veel humanitair-idealisten heerste in het interbellum de opvatting dat er iets nieuws in de plaats moest komen van het christelijk geloof enerzijds, dat de geest boven het stoffelijke verkoos en bovendien een dogmatische kant had, en het materialisme anderzijds, dat het materiële boven de geest stelde in een mechanisch wereldbeeld.

Volgens de Franse filosoof Henri Bergson (1859-1941), een van de grondleggers van de levensfilosofie, werd ieder organisme in de natuur beheerst door een zekere levenskracht of levensdrift (*élan vital*) en lag dit principe ten grondslag aan de evolutie in het algemeen. Het leven zelf en de mens stonden in die optiek dus centraal, als eenheid en elementaire kracht die het universum bestuurt en zowel dode als levende natuur, het tijdelijke en het eeuwige, individu en kosmos, schepper en geschapen wereld zou omvatten. Hiermee zou er geen scheiding bestaan tussen geest en stof, of tussen denken en zijn.⁹ Met verwijzing naar Troelstra schreef Van der Goes in 1924 in het PIA-tijdschrift *Regeneratie* dat er moest worden gezocht naar een nieuwe leer die de nadruk legde op verheffing van de persoonlijkheid, aan de religieuze aanleg van de mens moest appelleren door te zorgen voor een gevoel van eenheid en ‘verbinding met kosmische krachten’.¹⁰ Vanwege deze basis in de jeugdbeweging is het misschien niet zo verwonderlijk dat Van der Goes zich later ook aangetrokken voelde tot de ideeën van de Franse jezuïet, theoloog en paleontoloog Teilhard de Chardin (1881-1955), die in zijn werk de evolutietheorie met de christelijke leer in overeenstemming trachtte te brengen. Hij werd daarom zowel bewonderd als verguisd. Een van zijn bekendste werken, *Le phénomène humain* (1937), werd door de kerk in de ban gedaan. Pas na zijn dood in 1955 werd het gepubliceerd. In Teilhards opvatting van het begrip ‘Weltstoff’ of ‘Weltgeist’ vond Van der Goes wat hem ook in onder meer Bergson had aangetrokken: ‘Le Weltgeist doordringt alles, is alles, en werkt na dit bestaan als een vangnet voor alle levende en levenloze dingen.’¹¹

Voor Van der Goes zou de ontdekking van het werk van mensen als Teilhard de Chardin, Bergson en later ook van bioloog Julian Huxley (1887-1975), bioloog Jakob von Uexküll (1864-1944), zoöloog Oscar Hertwig (1849-1922) en embryoloog Hans Spemann (1869-1941) naar eigen zeggen van blijvende invloed op zijn verdere leven zijn.¹² Van der Goes zou zich vooral tijdens de oorlog in hun werken verdiepen, blijkt uit het dagboek dat hij in die tijd bijhield.¹³ De stukken die hij er later in zijn autobiografie aan wijdt, zijn hierop gebaseerd en helemaal of slechts licht gewijzigd overgenomen uit het dagboek. Huxleys *Essays of a Biologist* (1923) was een van de twee toegestane boeken die Van der Goes zich vanuit Nederland liet toesturen toen hij in Buchenwald zat. ‘Ik citeer maar één zin,’ schreef hij in zijn autobiografie: ‘What we ask, and rightly ask, is whether in the laws of biological progress we can find any principle which we can apply directly to guide us in devising methods for human progress.’¹⁴

Uit het werk van Von Uexküll vond Van der Goes het begrip ‘Umwelt’ bruikbaar voor zijn eigen ideeën over staat en maatschappij. Volgens de Duitse bioloog had alles wat leeft, plant en dier, unieke kenmerken waaraan een specifiek ‘bouwplan’ ten grondslag ligt. Dit bouwplan moet bij elke generatie opnieuw worden opgebouwd en dat gebeurt steeds op dezelfde wijze in een voor ieder organisme eigen Umwelt. Dit was niet de omgeving zoals een mens die waarnam, maar de kleinere wereld van het specifieke wezen, met eigen kenmerken en eigen leefregels. Dat betekende volgens Von Uexküll dus dat er heel veel verschillende van dit soort omgevingen naast en door elkaar heen leefden met allemaal een eigen werkelijkheid.¹⁵ De essentiële vraag was vervolgens wie of wat dat bouwplan ooit in werking gesteld had. Over dat laatste was Van der Goes sceptisch, schreef hij in 1980, maar wat voor hem wel vaststond is dat ook een statensysteem een organisme was met een eigen Umwelt: ‘Voor mij is er dus niets “natuurlijker” dan dat, voor de vele bemoeiingen die een staat te boven gaan, een supranationaal lichaam – voor óns: Europa – het beheer overneemt. Dit dus te zamen met anderen, op gelijke voet en op een redelijke, niet alleen maar rekenkundig-proportionele, manier. We kunnen dus – zo gezien – naast de term plantengezelschap dan plaatsen: statengezelschap [...].’¹⁶

Wat deze wetenschappers gemeen hadden, was dat ze allen zeer maatschappelijk geëngageerd waren en inzichten uit verschillende disciplines bij elkaar probeerden te brengen in een poging tot een alomvattende synthese van wetenschap, wereldbeeld en maatschappijvisie te komen. Zij probeerden de natuurwetenschappen steviger in de maatschappij te vestigen, te verenigen met kunst en cultuur, en reflecteerden ook op hun eigen rol als wetenschapper en intellectueel.¹⁷ Een soortgelijke wens tot synthese is ook bij Van der Goes te bespeuren, maar hoewel de basis daarvoor in de PIA lag, zou hij zijn ideeën hierover pas tijdens en na de Tweede Wereldoorlog verder uitwerken. Voor de oorlog was Van der Goes vooral vanuit zijn eigen leefomgeving bezig met natuurbescherming.

Nijmeegs Natuurschoon en het Limburgs Landschap

Tot het einde van de negentiende eeuw was er van een georganiseerde natuurbeweging in Nederland geen sprake. ‘Het was een primitief stadium,’ schreef Van der Goes over deze periode, ‘wij spraken van “wandelbossen”, “mooie plekjes” en dergelijke. Niets duidde nog op ecologisch besef.’¹⁸ Onder invloed van de industrialisatie kwam daar langzaam verandering

in. Het landschap onderging een transformatie: door de bevolkingstoename nam de verstedelijking in snel tempo toe en in landelijke gebieden werden op grote schaal kanalen, spoorwegen en trambanen aangelegd. Dit had tot gevolg dat er ook een tegenbeweging ontstond: vooruitgang en exploitatie van de natuur waren toe te juichen, maar behoud van natuur werd eveneens van belang.¹⁹ Een 'arcadisch landschap' waarin mens en natuur een eenheid vormden werd het ideaal van schrijvers, kunstenaars en onderzoekers zoals veldbioloog Frederik Willem van Eeden, de vader van de bekende schrijver. Met name de onderwijzers Eli Heimans (1861-1914) en Jac. P. Thijssen (1865-1945) waren van grote betekenis voor de popularisering van natuurstudie. Ze legden de basis voor de georganiseerde natuurbescherming in Nederland. Het door Heimans opgerichte tijdschrift *De Levende Natuur* en de door Thijssen geschreven boekjes over natuur en landschap waarvoor plaatjes konden worden verzameld bij koekfabrikant Verkade, de zogenaamde Verkade-albums, werden zeer populair. Heimans en Thijssen beschreven de natuur als levensgemeenschappen waarin planten en dieren een geheel vormden. Naar aanleiding van de dreigende vernietiging van het Naardermeer door het plan er een vuilstortplaats van te maken, werd in 1905 de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht. Thijssen was een van de initiatiefnemers. Het lukte de Vereniging het Naardermeer aan te kopen en van de ondergang te redden: het eerste natuurreservaat van Nederland. Kernactiviteit van Natuurmonumenten bleef vervolgens het aankopen van gebieden met een bijzonder of 'merkwaardig' karakter met als doel ze te behouden. Hiermee kreeg de natuurbeschermingsbeweging in Nederland definitief vorm.²⁰

In de jaren twintig en dertig ontstond een groot aantal organisaties met als doel de bescherming van de natuur: recreatieorganisaties maar ook provinciale natuurbeschermingsorganisaties en verenigingen van stedenbouwkundigen.²¹ In deze ontwikkeling past Van der Goes' eerste bijdrage op het gebied van natuurbescherming. Aanleiding daarvoor was een oude kastanjeboom aan de Ubbergseveldweg in Nijmegen, een straat waarop de Broerdijk met in het verlengde daarvan de Broerweg uitkwam waar Van der Goes de eerste jaren van zijn huwelijk met Anneke woonde. Het verhaal wil dat Van der Goes rond 1924 kunstschilder en houtsnijder Eugene Lückert ontmoette, bij een kastanjeboom die door een boer omgehakt dreigde te worden. Het duo besloot tot een reddingsactie van de boom door de Nijmeegse Vereniging voor Natuurschoon op te richten die vervolgens voor honderd gulden de boom aankocht.²² Van der Goes werd

secretaris van de vereniging, waarvan het doel in de statuten werd omschreven als 'het bewaren en uitbreiden van natuurschoon en wandelplaatsen in Nijmegen en omgeving, alles in de meest uitgebreide zin'.²³ De vereniging verkreeg wandelvergunningen voor leden in de naaste omgeving, organiseerde excursies voor hen en volgde kritisch de stadsuitbreiding.

In 1929 werd stichting Het Geldersch Landschap opgericht met een vergelijkbaar doel. De stichting nam sommige initiatieven van de vereniging over, maar de Nijmeegse vereniging bleef ook zelfstandig bestaan. De provinciale landschappen werden in de periode van 1927 tot 1936 opgericht als een soort dochters van Natuurmonumenten. De oprichting van deze organisaties was onderdeel van de professionalisering van de natuurbescherming. Het initiatief lag meestal bij Natuurmonumenten en in het bijzonder bij natuurbeschermers Piet van Tienhoven (1875-1953). Van Tienhoven had rechten en biologie gestudeerd en was vanaf het oprichtingsjaar bestuurslid van Natuurmonumenten. Hij was ervan overtuigd dat vele landgoederen op termijn gevaar liepen en Natuurmonumenten niet de middelen en mankracht had om hier noodzakelijke actie op te ondernemen. Hij werd al snel de drijvende kracht in de natuurbeschermingsbeweging en wist met zijn uitgebreide netwerk in de financiële wereld – hij was directeur van een aantal verzekeringmaatschappijen – andere mensen en financiële middelen bij de vereniging te betrekken. Zoals jhr. W. Michiels van Kessenich het verwoordde: 'Vogelenpiet [Van Tienhoven, AM] hanteerde de lijmstok evengoed als de toverstaf. Met de eerste haalde hij sommen uit de zakken van rijke Nederlanders en met de tweede toverde hij vele mensen om tot medewerkers.'²⁴

Het lidmaatschap van het bestuur van de Nijmeegsche Vereniging voor Natuurschoon was voor Van der Goes zijn eerste bestuurservaring op lokaal niveau en hij deed er nuttige contacten op. Toen hij Nijmegen verruilde voor Heerlen werd hij vrijwel direct na de oprichting in 1931 lid van stichting Het Limburgs Landschap. Met alle problemen die hij zowel binnen zijn eigen partij als met de katholieke partij in Limburg te kampen had, was het voor hem een verademing bij de Limburgse natuurbeschermers aansluiting te vinden:

Waar we al gauw als gelijken werden behandeld, was in het 'Limburgs Landschap', toen nog erg elitair – maar dat was niet de schuld van de leden, de Limburgse adel. Nu ik dit opschrijf moet ik

denken aan de kreet van Beatrix op een of andere selecte bootreis: 'my own people'. A. en ik hadden een zelfde gevoel, grinnikten erom, maar waren blij met de verlossing uit ons isolement. En we maakten verrukkelijke excursies naar de Limburgse kastelen.²⁵

Dat juist de adel zich inzette voor de natuur, was op dat moment niet zo vreemd. Welke gebieden er precies bijzonder of merkwaardig genoeg waren om in aanmerking te komen voor bescherming werd lange tijd bepaald door drie groepen met ieder hun eigen belangen: adel, zakenlieden en biologen. Adel en zakenlieden konden hun maatschappelijke status verhogen door zich in te zetten voor natuurbescherming, zeker als dit als een voor de wetenschap belangrijke activiteit werd gezien. Zij waren bovendien invloedrijke landgoedbezitters of ze hadden het geld om gebieden aan te kopen. Voor biologen was het van belang zich in te zetten voor behoud van de natuur om onderzoeksgebieden veilig te stellen.²⁶ Voor Het Limburgs Landschap bestonden de werkzaamheden niet alleen uit het maken van verrukkelijke excursies, maar de organisatie streed ook tegen de aanleg van stuwbeekens in het Boven-Geuldal, de kanalisatie van beken in Midden-Limburg, en ontsierende reclames langs Limburgs wegen. Een groot werkgelegenhedenproject in de Boshuizerbergen bij Venray kon dankzij Het Limburgs Landschap worden afgewend.²⁷

Van der Goes was te kort in Limburg om daar zelf veel aan natuurbescherming te doen, maar bracht de kennis van de ontwikkelingen die hij op dat gebied in Nijmegen en Heerlen had opgedaan wel mee naar Den Haag toen hij in 1937 in de Kamer kwam. Voor het onderwerp natuurbescherming was op dat moment weinig belangstelling. Voor de sociaaldemocraten speelden de natuur en natuurstudie weliswaar een rol, maar dat was vooral binnen het onderwijs en in de jeugdbeweging. In de Kamer stond de strijd voor betere arbeidsomstandigheden en de verhoging van de levensstandaard voor arbeiders centraal. Toerisme en meer vrije tijd waren daar onderdeel van, maar in het parlement was het in eerste instantie alleen Henri Polak die zich vanaf het moment dat hij in 1913 voor de SDAP in de Eerste Kamer kwam, inzette voor behoud van de natuur.²⁸

Toen Van der Goes eind jaren dertig in Polaks voetsporen trad, werd vanuit de natuurbeschermingsbeweging de roep om maatregelen van de overheid sterker. De toenemende ontginningen, kanalisaties en wateronttrekking waren weliswaar goed voor de economie, maar zorgden ook voor schade aan natuur en landschap. Het idee dat de mens medeverant-

woordelijk was voor het behoud van landschapsschoon en planten- en diersoorten won aan invloed.²⁹ In dat kader bepleitte Van der Goes de noodzaak van een natuurbeschermingswet. In 1928 was de Natuurschoonwet in het leven geroepen. Deze wet had tot doel natuurschoon te behouden door middel van belastingvermindering voor eigenaren van landgoederen. In datzelfde jaar kondigde koningin Wilhelmina in de troonrede aan dat er naast de Natuurschoonwet ook een natuurbeschermingswet zou moeten komen, maar daar werd geen vervolg aan gegeven. Van der Goes benadrukte in 1937 de 'urgente noodzaak' van een natuurbeschermingswet en noemde het een maatregel 'tot het geestelijk en lichamelijk welzijn van heel ons volk'. Het ging hem om 'het verzamelen van tegenkrachten, die alleen in het kosmische verband met de natuur zijn te vergaren, tegen de verwarrende en verscheurende invloeden van de menschenmaatschappij'. Ook meende hij dat de publieke opinie de natuurbescherming inmiddels ook niet meer als 'luxe beestje' zag. 'Natuurbescherming is volkswensch.'³⁰ Volgens Van der Goes moest een Natuurbeschermingswet uitgaan van twee beginselen: het aanwijzen van specifieke landschapsgedeelten waar alleen voor agrarische doeleinden gebouwd mocht worden, en een schadeloosstelling voor eigenaren die hierdoor onevenredig zwaar getroffen zouden worden.³¹

Eind 1938 stelde minister van Economische Zaken Max Steenberghe (1899-1972) een commissie in die de opdracht kreeg een natuurbeschermingswet te ontwerpen. Op basis van het advies van deze commissie kwam er op 2 april 1940 een natuurbeschermingsbeschikking en werd de Centrale Commissie voor Natuurbescherming ingesteld, een adviesorgaan. Deze commissie zou door het uitbreken van de oorlog echter niet bij elkaar komen. Een natuurbeschermingswet liet eveneens op zich wachten. Van der Goes' ijveren voor de natuur bleef echter niet onopgemerkt. Het was vermoedelijk Van Tienhoven die hem eind 1939 of begin 1940 polste voor het voorzitterschap van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming (vanaf 1942 Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming). De Contact-Commissie was in 1932 opgericht als reactie op de bedreiging van het Geuldal in Limburg door de aanleg van stuwbekkens, en verzette zich met succes tegen dit plan waar ook Het Limburgs Landschap zich al tegen verzet had. De Contact-Commissie volgde het overheidsbeleid kritisch en trad op als woordvoerder voor de gezamenlijke natuurbeschermingsorganisaties die zich bij de commissie hadden aangesloten, zoals Natuurmonumenten en de ANWB.

Van der Goes en Van Tienhoven zullen elkaar vermoedelijk vanuit de provinciale landschappen hebben leren kennen. Van der Goes antwoordde Van Tienhoven op diens verzoek: 'Wanneer ik in de Contact-Commissie kan medewerken aan wat ons allen zoo ter harte gaat, dan zal mij dat zeer verheugen! Zou ik nog een berichtje krijgen over deze benoeming? Ik zal haar dan gaarne accepteren.'³² Het bestuur van de Contact-Commissie bestond op dat moment onder meer uit Hendrik Cleyndert (1880-1958), medeoprichter van Natuurmonumenten, en plantkundige Theodorus Weevers (1875-1952). Cleyndert schreef Weevers over de kandidatuur van Van der Goes als voorzitter van de commissie: 'Hij is een zeer bekwaam man, jurist, een aangenaam mensch in den omgang, vol enthousiasme voor de zaak der natuurbescherming, waarvan hij, doordat hij er reeds jarenlang een studie van heeft gemaakt, uitstekend op de hoogte is, zeer gaarne bereid zich daarvoor al de noodige moeite te geven.'³³ Diezelfde maand nog startte Van der Goes als voorzitter.

Natuur in de politiek

Het uitbreken van de oorlog en Van der Goes' gevangenschap verhinderden een voortvarende start bij de Contact-Commissie. Tijdens de oorlog las hij veel over biologie, maatschappij en natuurbescherming. Vanuit Haaren stuurde hij in 1942 een briefkaart aan de commissie om aan te geven dat hij daar brieven kon ontvangen. Hij schreef dat het hem speet dat hij het in september 1940 begonnen werk zo snel na zijn benoeming al weer had moeten stoppen en hoopte snel weer zijn plek in de organisatie te kunnen innemen.³⁴ Het zou nog tweeënhalf jaar duren voor dat daadwerkelijk het geval was, maar in november 1944, direct nadat hij uit zijn gevangenschap teruggekeerd was, had Van der Goes een onderhoud met secretaris Hans Gorter over de toekomstige organisatie van de Contact-Commissie.³⁵ De organisatie zou na de oorlog het centrum worden voor iedereen die zich met natuurbescherming bezighield, door middel van plenaire vergaderingen over actuele thema's, publicaties en rapporten en het tijdschrift *Natuur en Landschap*. De Contact-Commissie onderhield veelvuldig contact met Kamerleden, de leden van de commissie namen zitting in adviescolleges van de overheid, dienden bezwaarschriften in en vormden werkgroepen die zich richtten op specifieke problemen met betrekking tot natuurbehoud. Met de kennis die Van der Goes als voorzitter opdeed en verder ontwikkelde, bracht hij de natuurbescherming vanaf de

tweede helft van de jaren veertig in de politiek: als onderdeel van de wederopbouw- en ordeningsplannen en door in de Kamer te blijven pleiten voor een Natuurbeschermingswet.

De vergaderingen van het dagelijks bestuur van de Contact-Commissie vonden plaats in Van der Goes' huis te Wassenaar of in de Tweede Kamer.³⁶ Met bioloog Victor Westhoff en Hans Gorter die in 1946 directeur van Natuurmonumenten werd, vormde Van der Goes vanuit de Contact-Commissie een sterk netwerk. Voor Westhoff en Gorter was Van der Goes een onmisbare schakel naar de politiek. Met Gorter deelde Van der Goes de juridische achtergrond waarmee zij kennis van wetgeving met interesse voor natuurbeleid combineerden, Westhoff zorgde voor de wetenschappelijke onderbouwing. Met Westhoff, door Van der Goes omschreven als 'de ideale combinatie van classicus, bioloog en dichter'³⁷ zou hij een levenslange vriendschap onderhouden. Hun eerste gezamenlijke actie was hun samenwerking in het Comité voor Gebiedsuitbreiding, dat in 1945 intensief campagne voerde voor het annexeren van delen van Duitsland als vergoeding voor geleden schade tijdens de oorlog.

Een halve eeuw later zei Van der Goes in een interview: 'Duitsland heeft ons zo vernederd, daar moeten ze een vergoeding voor geven. De Duitsers waren voor mij – na vier jaar gevangenschap – een onplezierig soort volk en ik vond dat ze best een stuk land konden afstaan aan Nederland. Als straf, maar ook omdat we toen meenden dat Nederland overbevolkt was. Nu is de bevolking zowat het dubbele van toen en nu zeggen we dat niet meer.'³⁸ Voor natuurbeschermers was de annexatiekwesitie om andere redenen interessant, het was een aanleiding om nader onderzoek te doen naar de Nederlandse belangen op het gebied van recreatie en natuurbescherming. De te annexeren gebieden werden zorgvuldig geïnventariseerd door verschillende werkgroepen die deel uitmaakten van de zogenoemde Landelijke Studiegroep Gebiedsuitbreiding, als onderdeel van het Comité. Een daarvan was de 'Werkgroep voor de Recreatie en Natuurbescherming', bestaande uit onder meer Van der Goes van Naters en Westhoff.³⁹

Nog in 1945 lag er een rapport. In de inleiding viel te lezen dat de werkgroep zich overeenkomstig haar opdracht tot taak had gesteld 'de bij een eventuele gebiedsuitbreiding langs onze Oostelijke grens betrokken belangen van de recreatie en de natuurbescherming, vanuit Nederlandsch standpunt te bezien'.⁴⁰ De werkgroep had via luchtwaarnemingen, 'waartoe door de Royal Air Force welwillend een vliegtuig ter beschikking werd

gesteld' een inventarisatie gemaakt van de waarde van het grensgebied vanuit natuurwetenschappelijk, recreatief en toeristisch opzicht. De verschillende gebieden en landschappen stonden in het rapport tot in detail beschreven. Van bijzondere betekenis voor de werkgroep werden gebieden beschouwd 'met bosschen en andere houtopstanden bezette terreinen, de onvergraven hoogveengebieden en de overige woeste gronden'. Op verschillende kaarten was in beeld gebracht hoe de 'natuurruimte' in de grensgebieden verdeeld was, waaruit deze bestaan, welke bossen beschadigd zijn door de oorlog en hoe de toestand van voor de oorlog zich tot die in 1945 verhiel.⁴¹ Het rapport was daarmee een inventarisatie van het gebied dat niet alleen van belang was in politiek opzicht, maar ook voor de natuurbescherming.

In de conclusie schreef de werkgroep: 'Voor de bedreigde flora en fauna zelf en óók voor de natuurwetenschap, die hen bestudeert, blijft het belang even groot, of de gebieden in Nederland of in Duitschland liggen. Waar het om gaat, is, dat de uiterst waardevolle en onvervangbare sub-atlantische levensgemeenschappen van Noordwest-Europa met uitsterven bedreigd worden.'⁴² De vraag werd vervolgens opgeworpen of de West-Duitse natuurgebieden beter af waren onder Duits of onder Nederlands beheer. Het uiteindelijke advies was dat annexatie vanuit de natuurbeschermingsoptiek in ieder geval niet het gewenste middel was, aangezien

een ontwortelde Nederlandsche bevolking, die zich in een vreemd gebied vestigt, niet de minste belangstelling en piëteit zal hebben voor het natuurschoon, waarmede zij in eigen streek toch tenminste door traditie verbonden was. Zij vertoeft als het ware in een wingewest en zal het als zoodanig exploiteeren. Gezien het karakter van de Nederlandsche plattelandsbevolking behoeft men daarbij niet te verwachten, dat deze eventueele natuurbeschermingsverordeningen zal naleven, alle controle ten spijt. Indien geen radicale ommekeer door verbeterde opvoeding in deze typische Nederlandsche mentaliteit wordt teweeg gebracht, dreigt het resultaat een totale ontluistering van het oorspronkelijke landschap te worden.⁴³

In de zomer van 1946 onderhandelde de Nederlandse regering met de geallieerden over mogelijke gebiedsuitbreiding. Minister van Buitenlandse Zaken Eelco van Kleffens was groot voorstander van annexatie en had

een gebied van ongeveer tienduizend kilometer op het oog. De geallieerden zaten er echter minder op te wachten. Uiteindelijk bleef het bij enkele 'grenscorrecties', waarvan de belangrijkste de twee grensdorpjes Elten en Tüdern waren.⁴⁴ Nog jarenlang werd er over de gebieden gesteggeld tussen Nederland en de Bondsrepubliek en in 1963 moest Nederland uiteindelijk de eerder 'gekregen' gebieden toch weer afstaan. Dat daarvan het natuurgebied de Duivelsberg bij Berg en Dal uiteindelijk toch Nederlands grondgebied zou worden, is naar het schijnt te danken aan Van der Goes van Naters, die het uit zijn jeugd kende als een 'Duitse enclave'.⁴⁵ In zijn autobiografie en in meerdere interviews getuigt Van der Goes ervan dat hij tijdens een etentje de Duitse ambassadeur ervan wist te overtuigen dat Nederland de Duivelsberg kon behouden en de zaak in één keer geregeld was: 'Het spijt me dat ik het zeggen moet, maar uitsluitend door mijn tussenkomst. U kunt het vragen aan de boswachter!'⁴⁶ 'De' boswachter is niet meer zo goed op te sporen en in andere bronnen is het verhaal niet teruggevonden. Feit is dat de Duivelsberg inderdaad tot op de dag van vandaag bij Nederland hoort.⁴⁷

Van der Goes wist ook te bewerkstelligen dat er in 1946 in het regeringsprogramma van het kabinet-Beel I opgenomen werd dat er een Nationaal Plan voor ruimtelijke ordening moest komen en natuurbehoud diende te worden bevorderd. Een dergelijk plan was in de jaren twintig al door Cleyndert geopperd, en tijdens de oorlog was de door de Duitse bezetter ingestelde Rijksdienst voor het Nationale Plan onder andere bezig geweest met een lijst van natuurgebieden die niet aangetast mochten worden binnen een ontwerp voor de inrichting van heel Nederland. In de regeringsverklaring en Troonredes van 1946 en 1947 kwam het punt van een Nationaal Plan echter niet terug.⁴⁸ Tijdens de Algemene Beschouwingen in november 1946 en opnieuw in november 1947 benadrukte Van der Goes dat in de plannen voor algemene ordening ook ruimtelijke ordening moest worden meegenomen: 'De zorg voor een schoon landschap – één van de punten van het Regeringsprogram – behoeft niet in tegenstelling te worden gezien tot een economische bestemming. Niet altijd zal trouwens het economische belang de voorrang moeten hebben, als de belangen van cultuur, wetenschap of historie, voor zover in de bodem uitgedrukt, daartegenover staan. Gaarne zag ik dit door de regering erkend!'⁴⁹ Van der Goes' pleidooi was tevergeefs. Tot het opstellen van een Nationaal Plan is het nooit gekomen en de eerste wetgeving op dat gebied liet voorlopig ook nog op zich wachten.

Waar Van der Goes na de oorlog voortvarend was gestart met het op de agenda krijgen van natuurbeschermingskwesties, werd hij al gauw opgeslokt door de andere grote problemen waar hij als fractievoorzitter mee te maken kreeg. Bovendien was hij ook steeds vaker op reis vanwege zijn werk in Europa. Voor zijn medebestuurders was dat nogal eens onhandig. In 1948 schreef Van der Goes aan Gorter: 'Ik vond het erg vervelend, dat ik de 2 laatste vergaderingen niet continu kon leiden. We hebben nu gehad: Indonesië-drukke, Grondwet, Verkiezingen, Kabinetvorming, Grondwet, Koningswisseling. Het zal nu wel eens normaler worden, toch. En anders moet het Bestuur mij er maar uit gooien!' ⁵⁰ Het bestuur gooide hem er niet uit, maar zijn bezigheden werden er in de loop der jaren bepaald niet minder op. In het archief van de commissie liggen talloze doorlagen van brieven aan Van der Goes die beginnen met: 'van Hugo [een van de zonen van Van der Goes, AM] hoorde ik dat u de hele week in het buitenland bent', 'van Hugo hoorde ik dat u vandaag weer thuiskomt', 'van Hugo hoorde ik, dat u deze week in Rome was', of 'op de valreep voor uw vertrek naar Japan'. ⁵¹ Roelof de Wit en Hans Gorter stuurden hem brieven, krantenknipsels, verslagen door naar zijn buitenlandse verblijven, met het verzoek om ondertekening, om brieven onmiddellijk weer door te sturen en data vrij te houden voor vergaderingen. De antwoorden van Van der Goes waren vaak kort, hij handelde zaken gegroepeerd af. Zo schreef hij in 1954 aan Gorter: 'Ik stuur je nu verschillende dingen, want ik ga zometeen naar Luxemburg, s'avonds door naar de besneeuwde Vogezen, waar ik Woensdag, en de nacht er voor en erna, in "retraite" ben; Donderdag = Straatsburg!' ⁵²

Al was hij minder vaak in Nederland, zijn werk in Europa betekende ook dat Van der Goes natuurbescherming in internationaal verband begon te zien. Niet alleen vraagstukken van buitenlandse politiek en sociaaleconomische ordening, maar ook natuurbescherming konden niet langer op nationaal niveau worden opgelost. ⁵³ Van der Goes bezocht en leidde veelvuldig internationale conferenties op het gebied van natuurbescherming en op zijn initiatief stelde de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa begin jaren zestig een rapport op om te komen tot samenwerking in West-Europa op het gebied van natuur- en landschapsbescherming. Bij het vijftigjarig bestaan van Natuurmonumenten sprak Van der Goes: 'De laatste jaren is de natuurbescherming zich er over aan het bezinnen, wat er eigenlijk met ons landschap aan het gebeuren is. We zien dan, dat de vernietiging van wat wetenschappelijk recreatief of esthetisch waarde-

vol is, bepaald niet een alleen maar Nederlands verschijnsel vormt. In en buiten Europa vindt een zelfde aantasting plaats van waarden, die maar één keer vernield behoeven te worden, om voorgoed te vergaan.⁵⁴ De planologische werkwijze die vanaf 1945 steeds meer aan invloed had gewonnen, moest niet voorbijgaan aan de leefbaarheid van de omgeving, waar schuwde hij een jaar later tijdens het vijftienvijftig jarig bestaan van de Contact-Commissie. 'We gaan toe naar de Benelux-Unie en de Europese Economische Gemeenschap,' gaf hij aan. 'De "afremmende" werking, die grenzen nogal eens hadden, zullen ze nu minder of niet meer gaan hebben. Deze Gemeenschap beoogt volledige werkgelegenheid en expansie. Die zullen er komen. Onze waterwegen, onze havens zijn dan niet meer voor 11 miljoen mensen, maar voor 165 miljoen. Maar onze schatten aan natuur- en landschapsbezit ook!!'⁵⁵ Het was daarom volgens Van der Goes ten zeerste van belang om niet alleen een economische benaderingswijze te hebben, maar ook met culturele, wetenschappelijke, recreatieve en sociale aspecten rekening te houden, iets wat de planologie naar zijn mening nog niet voldoende deed.

Het toont de integrale visie die Van der Goes inmiddels had ontwikkeld op natuur en milieuvraagstukken. In de twee decennia na de oorlog werd natuurbescherming voor hem steeds meer een wetenschap op zich, waarin andere wetenschappen als planologie, ecologie, stedenbouw en de rechtswetenschap samen konden komen.⁵⁶ Rond die tijd, omstreeks 1960, naderde een omslagpunt in het denken over natuur. Langzamerhand begon er een breder besef te ontstaan dat natuurbeleid noodzakelijk was. De aandacht voor vervuiling van water en bodem door meststoffen, bestrijdingsmiddelen en afvalstoffen vanuit de industrie en de effecten daarvan op mens en dier nam toe.⁵⁷ In 1961 besprak de Kamer het wetsontwerp voor een bestrijdingsmiddelenwet, waarin regels werden gesteld voor de handel in en het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Met deze wet zou volgens Van der Goes maar een deel van het probleem worden aangepakt. Hij schreef vervolgens een nota die als aanhangsel aan het Voorlopig Verslag werd toegevoegd, 'een voor de Kamer ongebruikelijke, maar in het reglement van orde uitdrukkelijke voorziene vorm, en ook dit was weer een prettige procedure voor een eigenzinnig iemand: ik kon het alléén doen (al heeft mijn fractie, heel sportief, haar instemming betuigd!)', zoals hij in zijn autobiografie vermeldde.⁵⁸ In de nota pleitte Van der Goes ervoor de wet in een veel breder kader te plaatsen. 'Het wetsontwerp pakt hiervan willekeurig en incidenteel slechts enkele verschijnselen aan, doch gaat

langs de oorzaak heen,' schreef hij.⁵⁹ De evenwichtsverstoring die de mens in het milieu veroorzaakt, had betrekking op de gehele biosfeer. Van der Goes drong er daarom op aan elke vorm van verontreiniging van bodem, water en lucht in één wet aan regels te onderwerpen en strafbaar te stellen. Ook vond hij dat er in dat kader over alle departementen heen zou moeten worden samengewerkt. Bovendien zou internationaal overleg moeten worden gepleegd 'met hen, die elders met dezelfde verstoringen van het natuurlijk evenwicht worden geconfronteerd'.⁶⁰

Voor de regering ging een voorstel in de richting die Van der Goes voor ogen had echter veel te ver. In het antwoord op de nota erkende minister van Landbouw en Visserij, V.G.M. Marijnen, dat bodem, water en lucht door allerlei menselijke handelingen verontreinigd werden, maar hij gaf aan niet in te zien hoe één wet al deze terreinen zou kunnen bestrijken, 'zelfs indien de wetenschap zo ver zou zijn gevorderd, dat zij een middel tegen elke kwaal zou kunnen aangeven. Nu de wetenschap nog niet zover is, blijft zeker geen andere weg over dan het euvel te bestrijden door regeling bij verschillende wetten op de gebieden, waar daaraan behoefte bestaat en welke daarvoor rijp zijn.' Samenwerking tussen departementen achtte hij zinvol, maar hij ging er niet op in hoe dit verder gestalte zou moeten krijgen.⁶¹ De Kamer debatteerde op 8 en 13 maart 1962 over de ontwerp-wet. De standpunten zoals in dit debat uiteengezet waren niet wezenlijk anders.⁶² De wet werd op 13 maart zonder hoofdelijke stemming door de Kamer goedgekeurd en trad in juli in werking. Een veelomvattende milieuwet zoals Van der Goes die voor ogen had – waarin meerdere kleinere milieuwetten werden samengebracht – kwam uiteindelijk pas veel later tot stand, met de Wet milieubeheer in 1993.⁶³

Het debat over de Bestrijdingsmiddelenwet vond plaats kort voor de publicatie van *Silent Spring*, het boek waarin de Amerikaanse biologe Rachel Carson de schadelijke effecten van chemische bestrijdingsmiddelen aan de orde stelde. *Silent Spring* werd een internationale bestseller en bracht milieuproblemen onder de aandacht van een breed publiek. Vanaf eind jaren zestig nam het milieubewustzijn toe, nog versterkt door het eerste rapport van de Club van Rome, *The Limits to Growth* (1972). Er braken andere tijden aan en dat zou ook in de natuurbeschermingsbeweging merkbaar zijn. Een jongere kritische generatie begon zich te roeren. In Nederland kwam in 1967 eindelijk de in 1928 al aangekondigde Natuurbeschermingswet tot stand. In het debat over goedkeuring van deze wet sprak Van der Goes' partijgenoot Jan Wilmans:

Ik dacht, dat het op dit historische ogenblik niet mocht worden nagelaten dit debat wat op te fleuren met een paar namen als die van Thijsse, Van Tienhoven en dan niet te vergeten ons geacht medelid Van der Goes van Naters – ik zou bijna zeggen: Van der Goes van Natuurs – en het verheugt mij, dat hij ook deze mondelinge behandeling van enige van zijn bloemrijke floralia zal voorzien. De vooruitziende blik van hen en van anderen, het feit, dat deze mensen al decennia geleden soms hun geluid lieten horen en hun energie gaven om te trachten te behouden wat destijds bij voorbeeld werd betiteld met ‘onland’, ‘morsig moeras’ en ‘waardeloze heidegrond’ – men kent de termen nog wel – handelingen die wij vandaag vanzelfsprekend vinden, het feit dat het bijna een wonder lijkt wat er al zonder beschermende wetgeving aan natuur is gered, is, dunkt mij, een eresaluut waard.⁶⁴

De rede die Van der Goes vervolgens hield, was misschien wat minder bloemrijk dan Wilmans zich had voorgesteld. Hij citeerde Teilhard de Chardin die in zijn *l'Avenir de l'homme* (1959) benadrukt had dat de mensheid op intelligente wijze van het aardoppervlak gebruik moest maken door gezamenlijk de beste manier te zoeken om de wereld om hen heen in te richten. Voor de moderne natuurbescherming betekende dat volgens Van der Goes ‘ingrijpen, of men het nu prettig vindt of niet’.⁶⁵ Het woord ‘natuurbescherming’ voldeed naar zijn mening echter niet meer, nu ‘zowel het wetenschapsaspect, het evenwichtsaspect als het schoonheidsaspect’ een rol speelde. Hij sloot af met te zeggen dat het hem verheugde dat er nu in de Kamer zulke grote belangstelling voor het onderwerp bestond. ‘Toen ik hier in 1937 kwam, was dit bepaaldelijk niet het geval.’⁶⁶ Voor Van der Goes, inmiddels 66, was het een van de laatste debatten die hij in de Tweede Kamer bijwoonde. Kort daarop nam hij ook afscheid als voorzitter van de Contact-Commissie. Zijn afscheidsrede in 1971 na dertig jaar voorzitterschap begon hij met het verhaal ‘The Facts in the Case of M. Valdemar’ (1845) van de Amerikaanse schrijver Edgar Allan Poe:

Mr. Valdemar voelt zijn einde naderen en hij heeft daar geen zin in. Nu hebben ze er wat op gevonden: als zijn geest bijna uit zijn lichaam treedt, komt er een magnetiseur die de twee bij elkaar houdt. Dat gaat goed tot de magnetiseur een keer te laat komt. ‘Quick, quick’, roept mr. Valdemar nog, maar er is niets meer aan

te doen en binnen enkele minuten is er van mr. Valdemar niets meer over dan 'a liquid mass of detestable putridity'... Omdat ik niet wil dat U over een paar jaar zult spreken over 'The case of mr. Van der Goes', ga ik nú weg, nu het nog op tijd is.⁶⁷

De eenzame strijd van de rode jonker?

Na 1970 kwam er in Nederland een actieve overheidspolitiek op het gebied van natuurbescherming. Er werden juridische kaders ontwikkeld en overleginstellingen in het leven geroepen, iets waar Van der Goes zijn hele parlementaire carrière voor pleitte, maar waar pas helemaal aan het einde daarvan een begin mee werd gemaakt. Historicus Ger Harmsen noemde de natuurbeschermingsactiviteiten die Van der Goes ontplooiëde 'de eenzame strijd van de rode jonker'.⁶⁸ Afgaand op partijpolitiek is dat misschien het geval: binnen de PvdA was Van der Goes in eerste instantie een van de weinigen die het onderwerp in de Kamer ter sprake bracht. Maar kijkend naar de manier waarop Van der Goes te werk ging, het netwerk waar hij zijn informatie vandaan haalde en in welke verbanden hij zich voor natuurbescherming inzette, was het geen eenzame strijd. Als voorzitter van de Contact-Commissie voelde hij zich zeer op zijn plek: hij was deel van een dynamisch netwerk, kon zijn juridische kennis inzetten voor een thema dat hem zeer na aan het hart lag en combineerde dit met interessante reizen. Het mag bovendien opvallend heten dat er bijvoorbeeld binnen de Contact-Commissie geen grote conflicten ontstonden tussen hem en anderen. Met Gorter en Westhoff onderhield hij tot op hoge leeftijd vriendschappelijk contact.

'Ik heb nooit en nooit "partijpolitiek" bedreven met de natuurbescherming – en in de Contact-Commissie, waar liberalen en christenen goed vertegenwoordigd waren, is mij dat ook nooit verweten,' zei hij in 2001 in een interview.⁶⁹ Socialisme en natuurbehoud hoorden in zijn ogen echter wel bij elkaar, zei hij in hetzelfde gesprek, want 'welke oplossing bestaat er voor het massale uit winzucht omkappen van de tropische regenwouden waar ook ter wereld, voor het speculeren in mooie natuurgebieden, voor de jachthaven- en tweede-woningmanie, voor het roekeloos omspringen met natuurlijke hulpbronnen als men niet de zeggenschap over dit alles boven de privé-belangen uittilt?'⁷⁰

Voor zijn werk op het gebied van natuurbescherming oogstte Van der Goes lof van vriend en vijand, in binnen- en buitenland. Ook ontving hij

enkele onderscheidingen, die hij in familiale kring ‘mijn uiers’ noemde.⁷¹ Voor zijn inspanningen voor de aanleg van natuurparken in Europa ontving hij op 4 juli 1963 aan de Friedrich Wilhelms Universität van Bonn de Van Tienhoven-prijs voor natuurbescherming. Uit handen van prins Bernhard kreeg hij in 1964 de Zilveren Anjer, een onderscheiding voor personen die zich in Nederland vrijwillig ingezet hebben voor cultuur of natuur. Prins Bernhard sprak bij de uitreiking: ‘Het is nog maar betrekkelijk kort geleden, dat de grote “massa” de natuurbescherming zag als een onschuldige, maar wat buitenissige bezigheid van wat zonderlinge lieden. Zoiets als padvinderij voor volwassenen. [...] En het is in de eerste plaats aan die zonderlinge “padvindere” te danken, dat met eindeloze moeite en zorg nog zoveel natuur in ons dichtbevolkte land is behouden gebleven. U was zo’n padvinder.’ Naast Van Tienhoven zou de naam van Van der Goes genoemd worden, voorspelde de prins,

als een goed toegerust en bekwaam strijder, van één die belagers van de zuivere natuur in woord en daad van gespierde repliek wist te dienen, waarvoor men – zo mogelijk morrend en tandenknarsend – diep respect heeft leren voelen. Nu al ruim 25 jaar spreekt en ageert u in nationaal verband als voorzitter van de zgn. ‘Contact Commissie’. Onder uw leiding bepaald geen ‘Hollands binnehofje’, maar een strijdbaar, en als het moet een fel actiecentrum.⁷²

Die strijdersmentaliteit en voortrekkersrol noemde ook zijn collega en vriend Hans Gorter in een brief naar aanleiding van Van der Goes’ afscheid van de Contact-Commissie in 1971. In de ogen van Gorter was Van der Goes altijd fundamenteel optimistisch gebleven over de verzoening van mens en natuur, schreef hij hem en ‘een van de zeer weinige natuurpolitici die wij, planetair bezien, rijk zijn. Als zodanig ben je bijna even zeldzaam als een okapi. Je moet dus beschermd worden aangezien natuurbescherming zelfbescherming is lijkt me het het beste, dat je gewoon met de natuurbescherming doorgaat. We hopen nog vele jaren lang.’⁷³

Dat zou Van der Goes inderdaad doen, met name als adviseur van de International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN). Tijdens zijn vele reizen naar Afrika bezocht hij samen met Anneke verschillende Nationale Parken. Toen ze al in de tachtig waren maakten ze nog een reis naar Java en bezochten het beroemde reservaat Ujong

Kulong. De natuur bleef op die manier nog steeds een rol spelen. In 1991, Van der Goes was net de negentig gepasseerd, stuurde hij Hans Gorter een sonnet voor zijn verjaardag, dat in *Socialisme & Democratie* gepubliceerd werd:

Kort voor de dood een Wereldlied. Ja, wáárom niet?
De Aarde, kosmisch, speelgoed nauwelijks ingereden
Onevenwichtig, haard van eruptief verdriet
Is naar een lang vervlogen nulpunt teruggeleden.

Maar uit dat nulpunt: wát een kansen in 't verschiet
Voor Aarde, ding in 't heelal met onvoltooid verleden
Waar eindelijk Mensheidsband reële toekomst ziet
Ontstegen aan het kwaad dat wij haar almaar deden.

Nú dient een werkelijkheid zich aan in rijke kleuren;
De omgetrokken muur onthult nieuw land
-Nu snel een blauwdruk van wat verder moet gebeuren.

't Is tijd de afval van de vrije markt te keren;
Herstel van kosmisch leven ligt in eigen hand.
Hooft allen toe: dit wordt de Harmonie der sferen!⁷⁴

Rode jonker

Zijn leven lang toonde Van der Goes een onverwoestbare energie waarmee hij een onwaarschijnlijk groot aantal activiteiten ontplooidie die hij ook zo veel mogelijk met elkaar probeerde te verbinden. In het laatste deel van zijn leven bleef Van der Goes onverminderd actief en had hij alle vrijheid om zijn in de loop der jaren verworven expertise en contacten in te zetten. De laatste twintig jaar moest hij het daarbij zonder Anneke stellen. Ze overleed in 1985. 'Na een hartinfarct is ze acht dagen ziek geweest,' vertelde Van der Goes twee jaar later in een interview. 'We hadden tijd om te praten. Helemaal niet moeilijk: zeggen dat je zielsveel van elkaar houdt, leuke erotische herinneringen ophalen, fantastisch.'¹ Na haar dood zou Van der Goes geen verre reizen meer maken, al ging hij nog wel iedere zomer naar Frankrijk en bleef hij wandelen. Toen hij niet meer zelf auto kon rijden bracht zijn schoonzoon hem naar zijn geliefde vakantieoord in Frankrijk en Nederland. Toen hij niet meer zelf kon lezen werd hij voorgelezen.

Geregeld verschenen er interviews met hem of stukken over hem in de krant, met een piek in de jaren negentig in de aanloop naar zijn honderdste verjaardag. 'Is er iets banalers?' zei hij er zelf over. 'Stukjes in de krant over zo'n vent die niemand meer ene donder zegt. Je wordt opgespit.'² Desalniettemin leek hij onder alle bezoeken en aandacht niet bepaald gebukt te gaan. Eerder leek hij in zijn element als hij bezoek kreeg en in de gelegenheid werd gesteld zijn verhaal te doen en op zijn leven te reflecteren. Historicus Lambert Giebels (1935-2011) schreef over zijn ontmoeting met Van der Goes van Naters: 'Ik herinner me nog goed hoe ik mij toegang probeerde te verschaffen tot zijn villaatje in de Konijnenlaan in Wassenaar. Er liep een overwoekerd pad naar de voordeur waar ik een roestige trekbel gewaar werd. Toen ik eraan trok en geen geluid hoorde vreesde ik dat de bel het had begeven. Maar toen kwam om het huis lopend Van der Goes me tegemoet. [...] De gastheer ging me voor naar een serre, waar hij me een behaaglijke fauteuil wees en zei: "Kerel, het is sherry tijd. Laten we beginnen met een sherry te drinken" – ik had de indruk dat het voor hem de hele dag sherry tijd was!³

Zijn laatste jaren waren vol bezoek van familie en van oude en nieuwe vrienden. In Felix Rottenberg, die in 1992 partijvoorzitter werd, zag hij een geestverwant. Rottenberg zou vanaf 1993 geregeld naar Van der Goes gaan om een middagje te praten of voor advies. ‘Wie in zijn buurt komt, kan aan het nu en dan met vloeken doorspekt gerommel horen dat de oude vulkaan nog leeft,’ viel er in 2001 te lezen in *Pro en Contra*, een krantje van de PvdA. ‘Onverwachte erupties vertoont hij ook nog steeds. Zoals na het plaagstootje bij binnenkomst dat hij bijna honderd en één jaar is, de leeftijd waarop de oude Drees – niet bepaald een vriend uit zijn politieke verleden – is overleden. “Verdomme, dat is zo,” zegt hij op boze toon. “Nou, dat kan me geen sódemieter schelen.”⁴ Doodgaan op zichzelf was niet iets om bang voor te zijn, zei hij. In een interview met journalist Frénk van der Linden in 1994 zei hij dat hij best over de dood wilde praten: ‘Omdat ik le mieux placé ben. Weinigen zijn in zo’n goede positie om over de dood te spreken. Ik zeg weleens: Volgens de statistieken had ik allang onder de zooien moeten liggen. ’s Avonds na het nieuws van acht uur sleep ik mijn gebeente met enig gekreun naar m’n nest. En ’s morgens ontdooi ik met het gevoel uit mijn graf te zijn opgestaan.’⁵

Op Van der Goes’ laatste verjaardag in december 2004 kwam toenmalig fractievoorzitter Wouter Bos zijn felicitaties aan hem overbrengen. Ze spraken over het fractievoorzitterschap en de toekomst van het socialisme. Zijn kinderen zorgden op diezelfde verjaardag voor een huisconcert met wijn en een taart met kaarsjes en speelden Marais, Schubert en Sammartini voor hem.⁶ Na die verjaardag ging Van der Goes snel achteruit. Op 12 februari 2005 overleed hij op honderdvierjarige leeftijd in zijn geliefde huis op de Konijnenlaan in Wassenaar. Hij werd begraven op zijn geboortegrond, in Nijmegen. Tien dagen na zijn dood werd hij in de Tweede Kamer herdacht, in aanwezigheid van een aantal van zijn kinderen en kleinkinderen. Kamervoorzitter Frans Weisglas en minister van Financiën Gerrit Zalm hielden een herdenkingsspeech. Ze roemden zijn betrokkenheid bij alle politieke vraagstukken die bij zijn dertigjarige Kamerlidmaatschap speelden en benadrukten zijn ‘opmerkelijke’ en ‘markante’ persoonlijkheid. Met de dood van de laatst overgebleven politicus die nog voor de Tweede Wereldoorlog Kamerlid was geworden kwam een tijdperk ten einde. Zoals viceminister-president Gerrit Zalm het verwoordde: ‘Jonkheer Marinus van der Goes van Naters is niet meer. Het zal stil worden nu de gesel van Wassenaar niet meer periodiek zal knallen.’⁷

Helemaal achteraan op de lommerrijke begraafplaats Rustoord in het

oosten van Nijmegen ligt het simpele, met klimop begroeide graf. Op het bakstenen muurtje zijn twee platen aangebracht: één ovaal, met de namen en leefjaren van Marinus en Anneke, en één kleinere rechthoekige met het opschrift 'Bam', de koosnaam van hun oudste zoon Aert die hun al in 1929 was voorgegaan. Overeenkomstig zijn wens werd Van der Goes begraven met een van zijn lievelingsromans op zijn borst, Stendhals *Chartreuse de Parme*, waarin edelman Fabrizio del Dongo, de held van het boek, een leven leidt gekenmerkt door politieke intriges, liefdesgeschiedenissen en avontuur.

Deze biografie begon met de vraag te stellen waar Van der Goes' reputatie als icoon van de sociaaldemocratie op gebaseerd was. Het antwoord daarop is te vinden door de wisselende en kenmerkende rollen te bekijken die Van der Goes aannam en die allemaal onderdeel waren van de identiteit die hij zich gedurende zijn leven aanmat. Van essentieel belang is dat Van der Goes zelf op zijn betekenis gereflecteerd heeft en bijdroeg aan het beeld dat van hem zou blijven bestaan. Dat deed hij ten eerste door zijn 'herinneringen' *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* te publiceren, waarin hij zichzelf als getuige van de eeuw ten tonele voerde en een politiek persona stilerde. Ten tweede profileerde hij zichzelf herhaaldelijk als wetenschappelijk politicus; hij verbond zijn politieke denkbeelden met zijn juridische achtergrond. Een derde element dat zijn hele leven een rol speelde was zijn positie als aristo-democraat in de sociaaldemocratische beweging, een positie die hij zelf vanzelfsprekend vond, maar voor nogal wat wrijving zorgde. Diezelfde positie zorgde er echter ook voor dat hij aan het eind van zijn leven – mede doordat dit in zijn geval een zeer lange fase was – ten slotte als geweten van de sociaaldemocratie kon fungeren.

In zijn herinneringen presenteerde Van der Goes zich nadrukkelijk als getuige van de twintigste eeuw en plaatste hij zijn leven steeds weer in de context van belangrijke historische momenten in de Europese geschiedenis. Soms moest daarvoor de historische waarheid enig geweld worden aangedaan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het fragment waar hij zijn kandidaatsexamen verbindt met de Kapp-Putsch, de mislukte staatsgreep tegen de Republiek van Weimar van jurist Wolfgang Kapp (1858-1922) en generaal Walther von Lüttwitz (1859-1942), met ondersteuning van vooraanstaand politicus en generaal Erich Ludendorff (1865-1937). Van der Goes schreef: 'Op 13 maart 1920 deed ik mijn kandidaatsexamen rechten. Na de gebruikelijke examenfuif kwam ik wat dazig op mijn kamer en vond

daar een krant met een enorme kop: Staatsgreep in Duitsland. Het ging om de zogenaamde “Kapp-Putsch”. Men had hem beter de Ludendorff-Putsch kunnen noemen. Ik vergeet nooit de dreun die ik toen op het al arme hoofd kreeg.⁸ Zonder twijfel maakte deze gebeurtenis grote indruk op de jonge student, maar op 13 maart 1920 was Van der Goes net een halfjaar met zijn studie bezig, voor zijn kandidaatsexamen slaagde hij pas op 22 oktober van dat jaar.⁹

In de inleiding van zijn autobiografie schreef Van der Goes dat zijn herinneringen niet de moeite van het beschrijven waard waren vanwege ‘de zeldzaam gelukkige omstandigheden waarin ik geleefd heb, maar wel met het feit dat ik het herontwaken van een stad – Nijmegen –, van een land – Nederland –, en van een werelddeel – Europa – nogal bewust heb kunnen meemaken als politicus met een wetenschappelijke achtergrond, terwijl ik als volksvertegenwoordiger rechtstreeks in dat proces heb kunnen meespelen: in Nederland bijna dertig jaar; in Europa achttien jaar.’¹⁰ Naast getuige van de eeuw presenteerde Van der Goes zichzelf in de introductie van zijn autobiografie dus als ‘politicus met een wetenschappelijke achtergrond’ en niet als socialist. Van der Goes kwam uit een familie van juristen. Het was vanzelfsprekend dat hij rechten ging studeren en die keuze heeft hij ook nooit in twijfel getrokken. Een juridische carrière zou hij echter niet maken. Hij begon weliswaar zijn werkende leven als advocaat, maar zou zich al snel volledig aan de politiek wijden. Dat deed hij meestal vanuit een staatsrechtelijke invalshoek: zijn proefschrift over het staatsbeeld van de sociaaldemocratie, zijn rapport *Nieuwe Organen*, zijn boek over de leiding van de staat en zijn werk in Europa laten steeds weer zijn geloof in sterke instituties als basis en instrument voor een rechtvaardiger samenleving zien. De twee rollen van politicus en jurist waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zijn juridische denken werd bepaald door de wisselende politiek-maatschappelijke verhoudingen, waar hij steeds op insprong in zijn politieke handelen.

Van der Goes was een politiek dier: een bestuurder en een netwerker, die tegelijkertijd zijn eigen belang niet uit het oog verloor. Politiek was op verschillende manieren belangrijk voor hem: hij kon er zijn ambities in kwijt, en hij hield van het politieke spel en van de laboratoriumsetting waarin hij nieuwe ideeën kon ontwikkelen, uitwisselen en toetsen. Aan de ene kant beheerste Van der Goes de spelregels van het parlementaire spel goed: hij hield van het debat, stelde veel Kamervragen, diende moties in en blies het instrument van de parlementaire enquête nieuw leven in.

Aan de andere kant trok hij zich niet altijd evenveel van politieke en diplomatieke mores aan en kon hij als een olifant in een porseleinkast tekeergaan. Zijn politieke stijl was soms pathetisch, emotioneel en teatraal en zijn geldingsdrang heeft hem op allerlei momenten in zijn politieke loopbaan parten gespeeld. In de beheerste en sobere politieke cultuur van het tijdperk waarin hij fractievoorzitter was, lijkt hij minder goed te hebben gepast.¹¹ Het degelijke en rustige leven van Drees ('uw vertrouwen waard') bijvoorbeeld, stond in sterk contrast met dat van Van der Goes, voor wie het leven groots en meeslepend moest zijn en het socialisme in de eerste plaats een gevoelskwesitie was.

In een interview met de titel 'Ik ben niet altijd een kwaadaardig krenge', beschreef Van der Goes het verschil tussen hem en Drees op dat gebied: 'Toen ik in '37 in de Kamer kwam, hadden wij Albarda als fractievoorzitter, voor mij een voortreffelijke leermeester. Emotioneel, zoals Friezen kunnen zijn. En toen kwam Drees, een fatsoenlijk stuk kurk eigenlijk. Razend knap, hoor, dat stuk kurk had alles gelezen, wat er maar te lezen viel. Maar je had nooit de indruk dat het tot zijn gemoed sprak. In Buchenwald, waar Drees overigens voortreffelijk was, gedroeg hij zich ook volstrekt onbewogen. Bijna een robot, dat idee had je soms wel.'¹² Hoewel Van der Goes hier emotie toeschrijft aan de Friese volksaard, was emotie juist een kenmerk van de manier waarop hij zelf politiek bedreef en een van de redenen waarom hij er niet in slaagde een hoge politieke functie te bemachtigen.

Van der Goes kon fel zijn over anderen, maar aan het einde van zijn leven spaarde hij zichzelf ook niet altijd. In 1987 zei hij tegen journalist Frénk van der Linden in een interview voor *De Tijd* over zichzelf:

Het zou een leugen zijn te zeggen dat ik Marinus van der Goes van Naters aan het eind van zijn leven uiterst waarderend bekijk. Op het gebied van de Europese eenwording heb ik wel mijn sporen verdiend; als pionier op het terrein van het natuurbehoud word ik alom geprezen – ik zou spreker dezes dan ook onrecht doen als ik hem ging zitten kleineren –, maar alles op een rijtje zettend schat ik mezelf niet zo hoog in. *Sub specie aeternitatis*, onder de blik van de eeuwigheid gezien, sta ik op een zes-plus. [...] Het is meer dat ik niet als Troelstra iets heb wakker gemaakt in de harten van honderdduizenden mensen. Ik ben geen kei zoals Thorbecke een kei was, begrijpt u? Ik had graag iets groots bewerkstelligd, of de rijke rotzakken in dit land iets opgelegd waarvan ze echt kotsen.¹³

Het valt niet uit te sluiten dat deze geringe zelfwaardering ook een vorm van valse bescheidenheid is. Het correspondeert niet bepaald met de grote hoeveelheid documenten van en over zichzelf die hij aan archieven overbracht, het schrijven van zijn autobiografie en de manier waarop hij in interviews een beeld van zichzelf neerzette. Dit doet vermoeden dat hij misschien toch een iets hoger rapportcijfer in gedachten had dan de zes-plus die hij zichzelf in dit interview toebedeelde. In ieder geval heeft hij in grote mate het beeld dat over hem zou blijven bestaan willen sturen.

De geringschattende toon sluit ook niet goed aan bij de brandende ambitie en prominente rol die Van der Goes zichzelf als vanzelfsprekend toedichtte. Als student schreef hij, niet gehinderd door enige politieke ervaring, in het PIA-lijfblad *Regeneratie*: 'De praktisch-idealistische politicus zal dus vooruitstrevend zijn, maar ook niet willen streven naar de verwezenlijking van een tijd, waarvoor de menschheid nog lang niet rijp is, neen, langzaam, volgens een vaste lijn, zal hij ze voeren daartoe. De wetenschap der samenleving zal hem leren dit te doen.'¹⁴ Het is exemplarisch voor de wijze waarop hij zijn werk als politicus zou opvatten: alleen de besten konden met het vereiste historisch en maatschappelijk inzicht en specialistische kennis 'de menschheid' leiden in een 'aristo-democratie', dat wat hij zag als de meest zuivere vorm van democratie. Hij zag die rol al vroeg voor zichzelf weggelegd. De combinatie van financieel, sociaal en cultureel kapitaal stelde hem in de gelegenheid zo'n rol te kunnen spelen. Hij genoot een goede opleiding, een brede algemene ontwikkeling en bezat al vroeg een uitgebreid netwerk, dat hij wist in te zetten om zaken in de politiek te brengen of zelf interessante nieuwe paden in te slaan.

Van der Goes maakte deel uit van een generatie die diep maatschappelijk geëngageerd was en steeds de verbinding zocht tussen wetenschappelijke inzichten, politiek en maatschappij. Dit bleef decennialang een bepaalde gedachte binnen de sociaaldemocratie en had een zekere ambivalentie tot gevolg. Enerzijds kwamen 'dominees, onderwijzers, rode jonkheren en een leger van doctorandussen'¹⁵ als hoogopgeleide volksvertegenwoordigers op voor de belangen van de arbeidersklasse. Vanuit de verheffingsgedachte werd arbeiders via de partij op allerlei manieren scholing geboden, waarmee ze toegang tot de hogere politieke posten hadden. Anderzijds stonden de doorwrochte rapporten en intellectuele maatschappijvisie ver af van wat de doorsneekiezer van een partij verwachtte. Tussen deze twee groepen bleef een afstand bestaan, en zoals het levensverhaal van Van der Goes van Naters duidelijk maakt, kon dat voor span-

ningen zorgen. Het feit dat hij vanuit een aristocratische achtergrond voor het socialisme koos, lijkt ervoor te hebben gezorgd dat hij zijn ideologische positie steeds weer wilde onderstrepen. Tegelijkertijd strookte het feit dat Van der Goes zichzelf als aristo-democraat zag, niet met het gelijkheidsideaal van de sociaaldemocratie.

Politicoog Jos de Beus noemde Van der Goes van Naters in een artikel over voormalig PvdA-partijleider Felix Rottenberg een van de ‘ongewone sociaaldemocraten’ die het noodzakelijke contrast vormen met de ‘gewone sociaaldemocraten’ als Drees. ‘De ongewonen zijn in deze gedachtegang niets anders dan geboren revolutionairen die worden ingetoomd door de rechtsstaat, de parlementaire democratie en de Nederlandse consensus. Ze letten op het grote ideaal, ze nemen risico’s in de machtsstrijd en in verkiezingen (zoals het voor je beurt spreken), en ze schuwen woestijn en zelfmoord, de twee spreekwoordelijke schaduwzijden van politiek ondernemerschap, niet.’¹⁶ Of Van der Goes zich liet intomen is de vraag, en hij leverde zelf een bijdrage aan het denken over de rechtsstaat en de parlementaire democratie, maar een ongewoon sociaaldemocraat kan hij wel genoemd worden. Rottenberg zelf citeerde in een interview in *De Groene Amsterdammer* met instemming de Britse historicus Tony Judt, die in zijn laatste lezing in New York in 2010 aangaf dat progressieve denkers lui waren geworden. Zij zouden de intellectuele urgentie, de slagkracht en de ‘woede’ missen om weerstand te bieden aan het conservatieve getij. ‘Het wordt zelfstandige geesten ook niet makkelijk gemaakt om hun stem in politieke fora te laten horen,’ zei Rottenberg vervolgens. ‘Niet voor niets zit er vandaag bijna geen figuur als Marinus van der Goes van Naters in de Kamer.’¹⁷ In 2008 schreef journalist Max Pam in *de Volkskrant* een column over de betreurenswaardige toestand van de Nederlandse sociaaldemocratie. Het enige dat volgens hem de Partij van de Arbeid nog kon helpen was het aanstellen van aansprekende of eigenzinnige figuren: ‘Wat de Partij van de Arbeid nodig heeft, is een nieuwe Wibaut, of voor mijn part een nieuwe aristocraat zoals jonkheer Van der Goes van Naters.’¹⁸

Van der Goes sprak tot de verbeelding. Hij was wars van politieke correctheid; straalde een onwrikbaar geloof in de maakbaarheid van de samenleving uit; kon woedend worden om dan vervolgens weer met humor en zelfspot naar zichzelf te kijken. Hoewel hij een hekel zei te hebben aan de term ‘rode jonker’, was zijn salonsocialisme niet iets waar hij zich voor schaamde. ‘Als mensen sneren dat het bijzonder makkelijk is om met een glas martini in je hand voor het haardvuur in je kapitale Wassenaarse wo-

ning te oreren over het socialisme – nog een glaasje? –, geef ik ze groot gelijk, luidt een van zijn bekende uitspraken. ‘Het klopt namelijk. Ik heb ooit opgeruimd geroepen dat ik een salonsocialist ben. Wat moet ik anders? Quasi-proletarisch doen? Zo à la Tolstoi kiezen voor vrijwillige armoede en me in navolging van de moedige schrijver ondertussen geld laten toespelen? Neen! Driewerf neen! Liever bepleit ik woest hoge belastingen voor lieden als ik.’¹⁹

In de jaren negentig, tijdens de Paarse kabinetten, onderging de sociaaldemocratie een transformatie met een principiële keuze voor het politieke midden. Toenmalig minister-president Wim Kok citeerde tijdens de Den Uyl-lezing in Nijmegen in 1995 met instemming partijgenoot Paul Kalma: ‘Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met een definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.’ De ideologische veren afschudden kon een bevrijdende werking hebben, luidden de daarna veelgeciteerde woorden van Kok.²⁰ Van der Goes representeerde juist dat verleden en de traditionele socialistische beweging. Hij bleef tot op hoge leeftijd zijn partijgenoten wijzen op de taak en opdracht van de sociaaldemocratie: strijden voor een gelijkwaardige en rechtvaardige samenleving. Toen hij honderd was keek hij in een interview terug op ‘zijn eeuw’ en concludeerde: ‘Ik geloof onvoorwaardelijk in de vooruitgang. In 1918 werd ik gegrepen door het socialisme, via Troelstra, en bijna een eeuw later zie ik het zo: we zijn nog niet bij een eindstation, maar bij een tussenstation van het socialisme, naar een voorlopig doel: geen armoe meer, geen angst en een gevoel van veiligheid en van groeiende rechtvaardigheid. Verder reikt onze imaginatie niet. We zijn er nog niet, we zijn pas halverwege, het socialisme hoeft nog niet afgeschaft te worden.’²¹

Dankwoord

Het werken aan deze biografie was niet alleen een onderzoek naar het leven van iemand anders, maar ook naar dat van mijzelf. Het traject heeft veel langer geduurd dan ik gedacht en gehoopt had. Nu is het er dan toch en dat is voor een groot deel te danken aan de mensen die mij geïnspireerd hebben, als leermeester en mentor fungeerden of er op andere manieren voor gezorgd hebben dat dit boek er uiteindelijk gekomen is. Daarvoor wil ik in de eerste plaats mijn promotor Ido de Haan bedanken. Zonder zijn vertrouwen, scherpe en kritische commentaren en geduld om mij al die jaren te blijven begeleiden was dit boek niet geworden wat het nu is. Enkele zinnen doen geen recht aan hoeveel ik van hem geleerd heb. Ik prijs mij bovendien gelukkig met de leescommissie van dit manuscript die gevormd werd door Mieke Aerts, James Kennedy, Jacco Pekelder, Peter Romijn en Henk te Velde.

Van de familie Van der Goes wil ik in de eerste plaats Lodewijk van Gorkom en Nina van Gorkom-van der Goes van Naters noemen. Ik ben hun zeer dankbaar voor het vertrouwen dat zij mij schonken om aan deze biografie te beginnen, voor het archiefmateriaal dat ik bij hen kon inzien, voor de inspirerende gesprekken, de prachtige verhalen uit hun eigen levens en reizen en de contacten die ik via hen opdeed. Ik betreurt het zeer dat Lodewijk het verschijnen van dit boek niet meer kan meemaken. Naast Lodewijk en Nina had ik veel aan de gesprekken met Maja van der Goes van Naters, Jaap van der Goes van Naters en Caroline de Sitter. Zij hebben mij allen zeer gastvrij ontvangen en te woord gestaan. Verhelderende inzichten tijdens het onderzoek gaven ook Dick Dolman, Roelof de Wit, Felix Rottenberg, Gerard Schuijt en Marnix Krop.

Er zijn in de loop der jaren talloze collega's geweest aan wie ik heel veel heb gehad vanwege hun aanhoudende interesse in mijn onderzoek, waardevolle tips en het meelesen van teksten. Een aantal van hen wil ik in het bijzonder bedanken. Els Kloek en Frits Rovers reizen al het hele traject met me mee. Els gaf mij de kans te komen werken bij haar Vrouwenlexiconproject. Zo kon ik via het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

kennismaken met de wonderlijke wereld van de wetenschap, met nieuwe tijdperken in de geschiedenis en andere invalshoeken. Els en Anna de Haas leerden mij bovendien ongelooflijk veel over het redigeren van teksten. Frits las vele hoofdstukken met me mee en was mij daarin tot grote steun met zijn opbeurende kritieken, inhoudelijke kennis en vrolijke opmerkingen in de kantlijn. Bovenal dank ik hen voor hun vriendschap.

Tijdens mijn werk als docent aan de Universiteit Utrecht werden mensen van wie ik zelf college had gehad opeens collega's. Leen Dorsman leerde mij veel over onderwijs en bood altijd een luisterend oor. Als je werkt in de zogenoemde flexibele schil is dat van grote waarde. Dat luisterende oor en stimulerende gesprekken boden ook de collega's van de afdelingen politieke geschiedenis, cultuurgeschiedenis en internationale betrekkingen waar ik in het bijzonder Willemijn Ruberg, Jeroen Koch, Frans-Willem Lantink, Christianne Smit, Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Guido de Bruin, Mathieu Segers, Laurien Crump en Remco Raben wil noemen. Jacco Pekelder kwam ik sinds mijn stage bij het Duitsland Instituut steeds weer tegen en dat zorgde niet alleen voor mooie gesprekken over onderwijs en onderzoek, maar ook voor een prachtige tijd aan de Universität des Saarlandes in Saarbrücken. Daar bood Dietmar Hüser mij met zijn collega's van de Lehrstuhl für Europäische Zeitgeschichte een gastvrije en stimulerende academische omgeving.

Pepijn Corduener, Rene Koekkoek, Hanneke Takken, Stefan Couperus en Anne-Isabelle Richard zorgden er als medepromovendi/postdocs voor dat ik mij niet voortdurend een 'buitenpromovendus' voelde. Dat gold ook voor Adriaan van Veldhuizen en Minte Kamphuis in Leiden, Karin van Leeuwen in Den Haag en voor mijn medebestuurleden van het Promovendi Netwerk Nederland (PNN), met wie ik de wetenschap en het leven in het algemeen bediscussieerde. Ik bewaar zeer goede en uiteenlopende herinneringen aan de tijd dat ik met Tom Bakker, Linda Klumpers, Patrick Tuijp, François Malan, Peter Kruijven, Harke Pera en Anna van der Want het bestuur van PNN vormde. Ik bedank ook de Utrechtse studenten geschiedenis en studenten taal- en cultuurstudies die colleges bij mij gevolgd hebben, ik heb heel veel van hen geleerd en heb steeds met veel plezier hun ontwikkelingen gevolgd.

Ik heb geprofiteerd van discussies met collega-biografen van de redactie van het *Tijdschrift voor Biografie* en op de bijeenkomsten en congressen van IABA-Europe waarvan ik Dennis Kersten, Yvonne Delhey, Monica Soeting en Marijke Huisman in het bijzonder wil danken voor hun be-

spiegelingen op lifewriting en de academische wereld. Ook waren er mensen die mij in de loop der jaren van materiaal voorzagen of tips gaven over bronnen. Zonder daarbij anderen tekort te willen doen noem ik graag Jan Willem Brouwer, die mij ruimhartig het door hem verzamelde archiefmateriaal over Van der Goes' Europese optreden ter beschikking stelde. C.P. Aubel, oud-advocaat van Dirkzwager Advocaten gaf mij inzage in zijn aantekeningen over de geschiedenis van Dirkzwager Advocaten, het kantoor dat voortgekomen is uit het kantoor van Aert van der Goes. Jelle Gaemers en Conrad Gietman hielpen mij in een laat stadium bij het naspeuren van gegevens en beeldmateriaal. Piet van Hees dank ik voor zijn hulp bij het vinden van mijn weg in het archief van Pieter Geyl. Met Frank Saris besprak ik in plezierige sessies de levens en het bronmateriaal van die twee merkwaardige voorvechters van natuurbescherming, Victor Westhoff en Marinus van der Goes. Ad van Liempt gaf mij de kans mee te doen aan twee van zijn projecten en leerde mij veel over het schrijven voor een breed publiek en ondernemerschap in geschiedenis. Ik dank ook de collega's met wie ik in deze projecten met veel plezier samenwerkte, Elias van der Plicht, Marie-Cécile van Hintum, Liesbeth Sparks, Caroline Willers en Margot van Kooten.

De afgelopen drie jaar vond ik binnen het Huygens ING bij het KNHG mooie nieuwe uitdagingen. Van de redactie leer ik veel over geschiedwetenschap in het algemeen en hun grote inhoudelijke kennis op het gebied van de geschiedenis van de Lage Landen. Van het KNHG-bureau dank ik Leonie de Goei voor haar onophoudelijke belangstelling in mijn onderzoek en omdat zij het mogelijk maakte dat ik niet langer verschillende banen hoefde te combineren met een proefschrift. Aad Blok, Susan Leclerq, Caroline van Vliet en Marja de Keuning zorgden ervoor dat ik niet alleen veel leerde over de geschiedenis van het KNHG, open access en redactiewerk, maar ook dat ik heel fijne collega's om mij heen had met wie het prettig samenwerken was en is. Marja de Keuning en Michel van Gent wil ik in het bijzonder danken voor de uiterst grondige lezing en hulp bij de eindredactie van het manuscript.

Naast alle collega's zijn er nog vele anderen geweest die mij in de loop der jaren gesteund hebben. Mijn coach Manon Waterreus die mij in het laatste jaar dat ik aan dit boek werkte in inspirerende sessies hielp met het vinden van een bij mij passend schrijfritme om het leven van iemand anders te boek te stellen, en me tegelijkertijd inzichten aanreikte die voor het begrijpen van mijn eigen leven van onschatbare waarde bleken te zijn.

Geert van der Meulen heeft al aan het begin van dit traject toegezegd de biografie te willen uitgeven, en wilde dat gelukkig nog steeds toen het boek lang op zich liet wachten. Aranka van der Borgh zorgde voor een zorgvuldige eindredactie van het manuscript.

Heel blij ben ik met de schare trouwe vrienden die mijn verhalen over de rode jonker al die jaren hebben moeten aanhoren en er altijd voor mij waren ondanks het feit dat ik veel van mijn vrije tijd met diezelfde jonker doorbracht in plaats van met hen. Eefje de Jong, Djura Baard en Nicole Kuijer gaan al terug tot de middelbareschooltijd. Ondanks het feit dat we vier heel verschillende levens leiden is er altijd die warme basis om op terug te vallen. Laurie Maat, Mary-Ann Middelkoop, Meinke Lignac, Marieke Monsieurs, Wendy Arah en Sanne Arens zorgen sinds de studietijd voor de nodige afleiding in de vorm van etentjes en borrels, berichten uit den verre, tripjes naar de Heimat of elders en heel veel espresso's. Van deze vrienden sprongen velen als vanzelfsprekend bij als ik weer eens aan het eind van mijn geld nog een stukje maand overhad. Mijn dank is groot. Chiel Zwinkels heeft veel met mij meegedacht over dit project, en ik ben hem dankbaar voor alles wat hij verder voor mij geweest is. Aan Elsbeth Bodde dank ik naast haar rol als mijn eerste inspirerende leidinggevende, medehistoricus en metgezel op loopgravenreis, de bijnaam Anne-Marinus. Marja Verburg zorgde ervoor dat de langdurende laatste loodjes aan het boek in onze AG een stimulerende combinatie werden van schrijven en praten en praten over schrijven in verschillende steden.

Zoals vrienden soms als familie kunnen aanvoelen, zo kunnen familieleden ook je vrienden zijn. Ik ben er trots op twee broers te hebben met wie ik lief en leed kan delen. Dat zij als paranimf zullen optreden tijdens de voor mij zo belangrijke dag waarop ik mijn proefschrift verdedig is voor mij een uiting daarvan. Julia, Constantijn en Casper kennen mij niet anders dan werkend aan een boek. Nu weten ze dat zoiets uiteindelijk ook af kan zijn. Alex zorgde voor een liefdevolle thuisbasis en nam me mee op vele mooie tripjes waardoor ik alle werk los kon laten. Ik hoop je nog vaak te vergezellen op zoektochten naar de perfecte golf.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn ouders. Zij gaven mij van jongs af aan de liefde voor geschiedenis en cultuur mee. Mijn vader gaf mij als jurist en sociaalliberaal de interesse voor politiek, recht en maatschappij mee, mijn moeder leerde mij inzicht in sociale verhoudingen en het oog hebben en begrip tonen voor de ander, van onmiskenbaar belang voor een historicus geïnteresseerd in wat mensen in het heden en verleden

drijft. Beiden ben ik zeer dankbaar voor hun niet-aflatende en stimulerende vertrouwen in mijn kunnen en de goede afloop van dit project. Aan hen draag ik dit boek op.

Noten

Inleiding

1 Zie met name F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 1: Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946* (Assen 1977); M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 11: De periode van het kabinet-Beel, 1946-1948* (Den Haag, Nijmegen 1989-1996); P.F. Maas (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 111: Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen 1996); J.J.M. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 1v: Het kabinet Drees 11 (1951-1962)* (Nijmegen 1997).

2 A. van Heerikhuisen, 'M. van der Goes van Naters (1900)', in: *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlands parlement (1946-1951)* (Amsterdam 1998) 69-98; J.W. Brouwer, 'Idealen en ambities: Marinus van der Goes van Naters als bemiddelaar in de Saar-kwestie, 1952-1954', in: *Politieke Opstellen* 15-16 (1996) 45-69.

3 Een aantal biografieën die ook voor een studie naar het leven van Van der Goes van Naters van belang zijn, zijn bijvoorbeeld de biografieën van Koos Vorrink, Herman Bernard ('Stuuf') Wiardi Beckman, Willem Drees, Louis Beel, Willem Schermerhorn en Carl Romme. Over Vorrink verscheen een oudere en sinds er recentelijk nieuw archiefmateriaal van Vorrink opgedoken is (2014) ook verouderde 'biografische studie' over een deel van zijn leven: C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemenisering, integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Amsterdam 1986). Over Wiardi Beckman verscheen de korte biografie van de hand van J.S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman, patriciër en sociaaldemocraat* (Amsterdam 1987). Romme kreeg een 'halve' biografie, deel 2 is tot op heden niet verschenen: J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991). Lambert Giebels schreef een biografie over Beel: L.J. Giebels, *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag en Nijmegen 1995). Aan voormalig premier Willem Drees werd een biografie van maar liefst vijf delen gewijd, achtereenvolgens verschenen: H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam 2003); H. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004); J. Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006); H. Daalder, *Drees en Soestdijk. Over de zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958* (Amsterdam 2006); H. Daalder en J. Gaemers, *Premier en elder statesman: Willem*

Drees 1886-1988. *De jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014). Over oud-premier Schermerhorn verscheen een biografie door Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977* (Amsterdam 2014).

4 A.F. Mreijen, 'Schermerhorn. Minister-president in overgangstijd', *Tijdschrift voor Biografie* 5:2 (2016) 83-86; L. Riall, 'The Shallow End of History? The Substance and Future of Political Biography', *Journal of Interdisciplinary History*, x1:3 (Winter 2010) 375-397. Zie voor een heldere uiteenzetting van de ontwikkelingen in biografisch onderzoek en de biografie als genre voor historisch onderzoek: Birgitte Possing, *Understanding Biographies. On Biographies in History and Stories in Biography* (Odense 2017).

5 'Een icoon van de sociaaldemocratie. Marinus van der Goes van Naters 1900-2005', *Het Financiële Dagblad*, 16 februari 2005.

6 Het concept 'persona' is als gevolg van de *cultural turn* een florerend onderzoeksgebied geworden en is met name via communicatie- en mediastudies, door onderzoekers op het gebied van gender en literatuurwetenschappers ook in biografisch en historisch onderzoek geïntroduceerd. 'Persona-onderzoek' bouwt voort op de inmiddels klassieke werken over zelfrepresentatie van E. Goffmann, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York 1959) en van S. Greenblatt, die de term 'self-fashioning' introduceerde: S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago 1980). In studies die zich specifiek op de politieke persona richten, wordt de interactie tussen het publieke en het private 'zelf' onderzocht en de 'performance' van politici bestudeerd om zo bijvoorbeeld een beter begrip te krijgen van de politieke cultuur van een bepaald tijdperk. Zie voor een literatuuroverzicht en een vergelijking met hoe dit concept in het huidige digitale tijdperk alleen nog maar een grotere rol is gaan spelen: P. David Marshall en N. Henderson, 'Political Persona 2016 - An Introduction', *Persona Studies* 2:2 (2016) 1-18.

7 Een interessant perspectief op het bestuderen van 'transnationale levens' in historisch onderzoek wordt gegeven in de bundel *Mobility and Biography*, waarin de auteurs de spanning tussen internationale en nationale ambities van zogenoemde rooted cosmopolitans onderzoeken: individuen met een kosmopolitische wereldbeschouwing die deel uitmaken van transnationale netwerken en bewegingen, maar tegelijkertijd altijd geworteld blijven in hun lokale tradities en sociale, politieke en/of culturele kringen. S. Panter, J. Paulmann en M. Szöllösi-Janze (eds.), *Mobility and Biography. Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook 2015*, Band 16 (Oldenbourg 2015).

8 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980). Het boek bevat tien hoofdstukken die in chronologische volgorde de plaatsen bevatten waar Van der Goes tijdens zijn leven woonde en werkte: Nijmegen, Leiden, Nijmegen 2, Heerlen, Wassenaar... en elders, in Den Haag als fractievoorzitter, Den Haag-Indonesië-Den Haag, Straatsburg, Saarland, Bonn en Parijs, Afrika, de landen der Internationale, terug naar huis - met omwegen.

9 V. Depkat, 'Autobiographie und die soziale Konstruktion von Wirklichkeit', *Geschichte und Gesellschaft* 29:3 (2003) 441-476, 476.

10 Paul John Eakin, *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative* (Ithaca 2008).

11 In het huidige digitale tijdperk is de manier waarop individuen zichzelf presenteren op ongekende wijze veranderd en daarmee een onuitputtelijke bron van biografisch onderzoek geworden. Zie bijvoorbeeld het 'Ego-Media Project' dat sinds 2014 aan Kings College London wordt uitgevoerd en waarin de impact van nieuwe media op onder andere zelfrepresentatie onderzocht wordt: <http://www.ego-media.org> [19 september 2017].

12 Bovendien bleek hij bij nadere ondervraging hele stukken over te hebben geslagen van het omvangrijke werk (mail aan auteur van dhr. L. van Gorkom, 5 december 2009).

13 'Terwijl Joop sterft, ontdoet de partij zich verdomme al van zijn erfenis', *De Tijd*, 11 december 1987.

14 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 9.

15 Jan Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946) 204.

16 Historicus Thomas Etzemüller schrijft hierover in zijn studie over biografieonderzoek: '(Unbewusste) Gestaltung oder (unbewusste) Bereinigung eines Nachlasses sind als autobiographische Aussagen zu verstehen. Sie zeigen das Bild, das jemand von sich vermitteln möchte oder (unreflektiert) vermittelt hat. Sie erschweren die Arbeit eines Biographen, weil er Lücken, manchmal ganze Flächen mit Daten füllen muss. Und folgt er der Struktur eines solchen Nachlasses, transformiert er ein Selbstbild in eine objektivierende Biographie.' T. Etzemüller, *Biographien. Lesen - erforschen - erzählen* (Frankfurt, New York 2012) 86.

17 Over zijn verhouding tot Drees en Romme schreef Van der Goes bijvoorbeeld dat er briefwisselingen tussen hen bewaard zijn gebleven, die voor iedereen in het Rijksarchief (nu Nationaal Archief, AM) na te lezen zijn (*Met en tegen de tijd*, 148, 160).

18 Brief van Van der Goes van Naters aan het Centraal Register van Particuliere Archieven, 10 augustus 1981. Geciteerd in archiefbeschrijving van de Collectie Van der Goes van Naters, online raadpleegbaar via: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eaidid/2.21.198> [19 september 2017]. Het Centraal Register Particuliere Archieven was toen nog een zelfstandig bureau, dat het opsporen en registreren van historisch waardevolle archieven van particulieren tot taak had. Het was gevestigd in het Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief) waar het in 1994 officieel onderdeel van werd.

19 De stukken in het Nationaal Archief hebben een omvang van 5,35 meter en bevatten 224 inventarisnummers (Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 334 M. van der Goes van Naters [levensjaren 1900-2005], nummer toegang 2.21.198. Hierna: NL-HaNA, Goes van Naters) De stukken in het IISG hebben een omvang van 0,5 meter met 27 inventarisnummers (Archief Marinus van der Goes van Naters, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. Hierna: Archief

VdGvN 115G). Het familiearchief in Delft heeft een omvang van 12,88 meter en telt 798 inventarisnummers. 12 nummers daarvan zijn stukken van en over Marinus van der Goes van Naters (Familie Van der Goes, archiefnummer 699, Archief Delft. Hierna: familiearchief VdG, Delft). De stukken die in 1994 aan de Heimans en Thijssse Stichting zijn overgedragen, zijn inmiddels in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Noord-Holland, nu Noord-Hollands Archief. Deze stukken hebben een omvang van ca. 0,75 m, met 25 inventarisnummers (Archiefnummer 407, Goes van Naters, jhr.mr. M. van der, te Wassenaar, Noord-Hollands Archief, Haarlem. Hierna: Archief VdGvN, Noord-Hollands Archief).

20 In 2011 zijn ook deze brieven door de erven Van der Goes van Naters overgebracht aan het Nationaal Archief. Deze worden toegevoegd aan de collectie Van der Goes van Naters, maar waren op moment van schrijven nog niet geïnventariseerd.

21 H.B. Wiardi Beckman. *En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. Van der Goes van Naters*. Ingeleid en bezorgd door Mireille Berman en Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman (Amsterdam 2007). De brieven zijn vervolgens overgedragen aan het 115G en aan de archiefstukken van Van der Goes van Naters toegevoegd.

22 Zie lijst van geïnterviewde personen achter in het boek.

Hoofdstuk 1

1 J.A.A. van Doorn, 'Rode Jonkers', HP *De Tijd*, 25 februari 2005.

2 L. van Gorkom, mail van 14 maart 2010.

3 Vandaar dat de familie Van der Goes zowel in het 'Blauwe Boekje', *Nederland's Patriciaat*, als het 'Rode Boekje', *Nederland's Adelsboek*, is opgenomen. 'Van der Goes', *Nederland's Patriciaat* 40 (Den Haag 1954) 150-161; 'Van der Goes', *Nederland's Adelsboek* 83 (Den Haag 1993) 262-309 [Marinus van der Goes van Naters en nakomelingen: 281-285].

4 Het klassieke werk over de adel in Europa tot 1914 is nog altijd A. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York 1981). Naar de Europese adel in de twintigste eeuw is minder onderzoek gedaan, al neemt dit de laatste jaren wel toe. Een recent werk over de Europese aristocratie als geheel in de negentiende en twintigste eeuw is E. Wasson, *Aristocracy and the Modern World* (Houndmills 2006). Zie voor een interdisciplinair overzicht van de geschiedenis van de adel in de twintigste eeuw in een aantal Europese landen de bundel van Yme Kuiper, Nikolaj Bijleveld en Jaap Dronkers (eds.), *Nobilities in Europe in the Twentieth Century: Reconversion Strategies, Memory Culture and Elite Formation* (Leuven 2015).

5 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980) 13.

6 S. van Leeuwen, *Batavia illustrata, ofte Verhandelinghe vanden oorspronk, voortgank, zeden, eere, staat en godtsdienst van Oud Batavien* 1 (Den Haag 1685) 968. In de driedelige *Geschiedenis van Zeeland* wordt de familie Van der Goes genoemd

als een van de vooraanstaande katholieke families in Goes, maar verder niet beschreven. P. Brusse en W. Mijnhardt (eds.), *Geschiedenis van Zeeland, deel 2: van 1550 tot 1700* (Zwolle 2012) 244. Ook in de tweedelige geschiedenis van Delft wordt de familie slechts kort genoemd. G. Verhoeven, *De derde stad van Holland. Geschiedenis van Delft tot 1795, 1* (Zwolle 2015) 311.

7 Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 55.

8 C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 11.

9 H. Schijf, J. Dronkers en J.R. van den Broeke-George, 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families gedurende de twintigste eeuw', in: M. Fennema en H. Schuif (eds.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering* (Amsterdam 2004) 57-84, 58.

10 M. Prak en J. Aalbers (eds.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987) 11.

11 R. Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk', in: idem et al., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen 1999) 11-95, aldaar 65.

12 De adellijke status kon vanaf 1815 op vier manieren verworven worden: verheffing van niet-adellijke regentengeslachten of individuen die zich verdienstelijk hadden gedragen, benoeming voor een gewestelijk ridderschap, erkenning van oude Nederlandse adel (van voor 1795) en ten slotte door inlijving van buitenlandse adel. Zie hiervoor bijvoorbeeld H. Schijf, J. Dronkers en J.R. van den Broeke-George, 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families', 58-60, en R. van der Laarse, 'De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal', in: Rob van der Laarse en Y. Kuiper (eds.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 28-29.

13 Vgl. Bob de Graaff en Elsbeth Locher-Scholten, *J.P. graaf van Limburg Stirum 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007) 21-24, 68-73, 458-461.

14 C.J. Gonnet, *Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* (Amsterdam 1899-1909).

15 'Akte van verheffing tot de adelstand door de Hoge Raad van Adel van de familie Van der Goes, met toekenning van haar wapen, 1825'. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 12.

16 Dat Marinus van der Goes wel eens per ongeluk 'de rode baron' genoemd wordt, is dus een veelzeggende vergissing, nog los van het feit dat de 'echte' rode baron, de Duitse gevechtspiloot Manfred Albrecht Freiherr von Richthofen, zijn bijnaam niet dankte aan zijn politieke voorkeur, maar aan zijn rood geverfde jachtvliegtuig de Albatros D.III.

17 'Correspondentie betreffende de genealogie van de familie, 1910-1918'. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 3.

18 Brief van 19 november 1874. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 276.

- 19 W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008) 162.
- 20 Het advocatenkantoor van Aert van der Goes zou na enkele fusies en overnames uiteindelijk uitgroeien tot het huidige kantoor Dirkzwager Advocaten en Notarissen met tweehonderd medewerkers in Nijmegen en Arnhem. Zie ook: W.J.M. Gitmans, *Te recht in Nijmegen: Lustrumbundel ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de KU Nijmegen* (Deventer 2003) 7.
- 21 U. den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand* (Amsterdam 2003) 70-71.
- 22 Uittreksel uit de huwelijksvoorwaarden tussen A. van der Goes en C.J. Boddaert, Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 280.
- 23 Zeeuws Archief Middelburg, Akten van de Burgerlijke Stand, nr. 13 en 16.
- 24 Telefonische mededeling aan auteur, jhr.mr. D. Boddaert, 10 juni 2010.
- 25 Archief Paspoort (van Grijskerke), Schorer en Boddaert, Zeeuws Archief Middelburg, Families, toegang 1758, inv.nr. 10.
- 26 Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 24.
- 27 Brief van F.M.A. van Schaeck Mathon aan de Hoge Raad van Adel, 28 januari 1914. Archief Hoge Raad van Adel, notulen 1914, inv.nr. 21.
- 28 Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 295.
- 29 A. van der Goes, *Het geslacht Van der Goes en hun wederwaardigheden* (Beegden 1995) 165-166 [in eigen beheer uitgegeven].
- 30 C. Schmidt, *Om de eer van de familie*, 15.
- 31 Pieter Stokvis, 'Haagse raadsleden van 1813 tot 1941. Profiel van een bestuurlijke elite', in: *Virtus* 15 (2008) 142-159, 152.
- 32 T. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse goeode burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001) 301-318.
- 33 Dick van Broekhuizen, *De Aert van de familie van der Goes van Naters* (tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum 't Prinsenhof Delft, Delft 2000).
- 34 Gesprek auteur met Jaap van der Goes van Naters, 21 juli 2009, Ulvenhout.
- 35 Notitie van Cornélie Boddaert van februari 1901. Deze notitie behoort tot een verzameling brieven die inmiddels is overgebracht naar het Nationaal Archief en als aanvulling op het Archief Van der Goes van Naters (Nationaal Archief Den Haag) toegang 2.21.198 zal worden opgenomen. Op het moment van schrijven waren deze brieven nog niet geïnventariseerd en dus nog niet beschikbaar voor raadpleging voor andere onderzoekers. Er zal verder naar verwezen worden als 'Privé-archief Van der Goes van Naters'.
- 36 De Nijs, *In veilige haven*, 314.
- 37 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 15.
- 38 I. Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2003) 14, 18.
- 39 Anja de Jonge en Ciska F.W. Jolink, *De Franse gemeenschap in Nijmegen* (Nijmegen 1988) 19-20.
- 40 Jan Brabers, 'Stad in beweging, 1900-1985', in: Jan Brabers (ed.), *Nijmegen. Ge-*

schiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 3: negentiende en twintigste eeuw (Wormer 2005) 381-382.

41 M. van der Goes van Naters, *Het Nijmeegse advocatenkantoor van Jhr. Mr. Aert van der Goes van Naters* Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 786.

42 Monumentenregister van de gemeente Nijmegen, <http://www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/> (8 juli 2017).

43 R.J.A. Crols, 'De verburgerlijking van het buitenwonen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Gelderland', in: Rob van der Laarse en Y. Kuiper (eds.), *Beelden van de buitenplaats*, 175-194.

44 'Aert van der Goes van Naters', necrologie in onbekende krant, 31 december 1929. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 753.

45 Montijn, *Leven op stand*, 129-132.

46 G.P. van de Ven, 'Nijmegen werd zó mooi', *Jaarboek Numaga* (1999) 92-117, 114.

47 Register van leden en ereleden van het Departement, met aantekening van contributies voor het lidmaatschap, 1887-1907. Regionaal Archief Nijmegen, Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 357, inv.nr. 62.

48 Bodeboekje Gemeente Nijmegen 1899-1902. Regionaal Archief Nijmegen.

49 *De Gelderlander*, 7 oktober 1900, 1-2.

50 Brabers, 'Stad in beweging, 1900-1985'.

51 Van de Ven, 'Nijmegen werd zó mooi', 97, 101.

52 Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2003), 238. Zie ook B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbo-des 1900-1940* (Nijmegen 1985).

53 Verslag van den Gemeente Nijmegen over het jaar 1913, 404. Regionaal Archief Nijmegen.

54 Rapporten 6e klas (privé-archief Van der Goes van Naters).

55 S. van den Oord, *Eeuwelingen: levensverhalen van honderdjarigen in Nederland* (Amsterdam 2002) 174; Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 16-17.

56 Den Tex, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989*, 136; I. Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam, Antwerpen 2012) 26-28.

57 Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 16.

58 Idem, 17.

59 Idem, 27.

Hoofdstuk 2

1 M. van der Goes, 'Het nieuwe jaar', *Regeneratie* 1 (januari 1920) 12.

2 Van der Goes van Naterse, *Met en tegen de tijd*, 26.

3 Idem, 21, 23.

4 Idem, 21-23.

5 Idem, 19.

6 Idem, 20.

7 Idem, 27.

- 8 H.B. Wiardi Beckman. *En die twee jongens zijn wij*, 10. Het Fabiansocialisme was een beweging van met name socialistische intellectuelen die verandering in de maatschappij voorstonden door hervorming, niet door revolutie. Zie voor uitgangspunten van de Fabiansocialisten bijv. G. Bernard Shaw (ed.), *Fabian Essays in Socialism* (Londen 1889).
- 9 *Met en tegen de tijd*, 27.
- 10 Jill Ker Conway, *When Memory Speaks: Exploring the Art of Autobiography* (New York 1999) 7-13.
- 11 H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 198-199.
- 12 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Dl. 1: Wording* (Amsterdam 1927) 264.
- 13 M. van der Goes van Naters, 'Troelstra's politiek systeem: erfenis en opdracht', *Paraat. Democratisch-socialistisch weekblad* (april 1960) 139-141.
- 14 *De Gelderlander*, 13 mei 1919.
- 15 *Met en tegen de tijd*, 27.
- 16 B. Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007) 17-19.
- 17 Idem, 196; H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 199-204.
- 18 P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam, Antwerpen 2010) 657.
- 19 E. Hueting, Frits de Jong Edz.; Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen 1980) 77-79.
- 20 *De Gelderlander*, 13 mei 1919. De rooms-katholieke Charles Ruysch de Beerenbrouck was minister-president en tevens minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck I (1918-1922).
- 21 Idem.
- 22 P. Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 695.
- 23 *Met en tegen de tijd*, 27.
- 24 J. Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: A. Fortuin en J. Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 77. Zie voor de samenhang tussen identiteitscrisis en belangrijke historische momenten bijv. E. Erikson, *Life history and the historical moment* (New York 1975).
- 25 *Verslag van den Gemeente Nijmegen over het jaar 1918, door burgemeester en wethouders den raad dier gemeente, volgens art. 182 der Gemeentewet*, 186 (Regionaal Archief Nijmegen).
- 26 Marinus kwam te wonen in de Groenhovenstraat 2, waar zijn broer Willem - toen derdejaars student - eveneens woonde. Hun broer Aert woonde op dat moment nog om de hoek op de Witte Singel. Hij zou dat collegejaar promoveren om vervolgens als referendaris bij de Provinciale Griffie van Noord-Holland te gaan werken. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 277.
- 27 *Jaarboek der Rijks-Universiteit Leiden* (1919) (Regionaal Archief Leiden).
- 28 Vanaf 1925 zouden de studentenaantallen gaan stijgen. W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008) 170.

- 29 Brief Cornélie aan Marinus, 15 januari, precieze jaartal onbekend [begin jaren twintig]. Privé-archief Van der Goes van Naters.
- 30 P.A.J. Caljé, 'De omkeer in 't studentenleven: De pogingen tot hervorming van het studentenleven rond 1920', in: *Groniek*, 25 nr. 118 (1992) 75-93, 75-79.
- 31 P.J. Knegtmans, 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in Sociaaldemocratische Studentenclubs', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (eds.), *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving* (Hilversum 2008) 43.
- 32 P.A.J. Caljé, 'De omkeer in 't studentenleven', 80-84.
- 33 *Met en tegen de tijd*, 29.
- 34 Almanak van het Leidsch Studentencorps voor 1920, 106e jaargang, 395 (Regionaal Archief Leiden).
- 35 H. van Veen, 'Emilie Charlotte Knappert', *Biografisch Woordenboek van Socialisme en Arbeidersbeweging* (hierna: *BWSA*) 3 (1988) 95-98, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/knappert> [2 mei 2017]. Voor de bredere context van sociaal hervormers en de invloed van Toynbeewerk hierop zie: C. Smit, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).
- 36 M. van der Goes van Naters, 'De "bewustwording"', *Virtus Concordia Fides* 12 jrg, nr. 317 (23 februari 1923) 1.
- 37 Het is interessant dat Marinus in zijn autobiografie schrijft dat hij de discussie in het Leidse corpsblad had met S.M.S. de Ranitz, 'later fascist geworden' (*Met en tegen de tijd*, 36). Deze Sebastiaan de Ranitz (1901-1987) werd inderdaad in 1936 geheim lid van de NSB en was van '43 tot '45 secretaris-generaal van de partij: http://www.parlement.com/id/vh603122gkro/s_m_s_de_ranitz [18 juli 2017]. Sebastiaan de Ranitz studeerde echter in Groningen, terwijl Coen de Ranitz in Leiden studeerde en ten tijde van de discussie in *Virtus Concordia Fides* praeses van het Leids Studentencorps was: http://www.parlement.com/id/vh118wj6v2/c_j_a_coen_de_ranitz [18 juli 2017]. Over Coen de Ranitz, later actief lid van de Nederlandse Unie, schrijft Marinus verderop dat hij 'in bezetting en verzet een prima man' was (*Met en tegen de tijd*, 112).
- 38 De Ranitz, 'Voor de laatste maal "Bewustwording"', in: *Virtus Concordia Fides* 12, nr. 321 (23 maart 1923) 4-5.
- 39 W. Otterspeer, 'De universiteit', in: R.C.J. van Maanen (ed.), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4: Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 195.
- 40 Geciteerd in J.S. Wijne, 'Wiardi Beckman', *Vrij Nederland* (8 oktober 1983) 2-33, 10-11.
- 41 L.B. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps* (Leiden 1927).
- 42 A. de Vletter, *Zonder U? Oproep tot de jonge mannen en jonge vrouwen uit de goeode kringen van Nederland* (Utrecht, 3e dr. 1921) 8-10.
- 43 M. van der Goes van Naters, 'Het praktisch-idealisme een volksbeweging', *Regeneratie* 10 (oktober 1922) 202-203, 202.

- 44 M. Brolsma, 'Het humanitaire moment'. *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)* [Proefschrift UvA 2015]. Brolsma volgt hierin historicus Piet de Rooy, die in zijn artikel 'Een hevig gewarrel' (1991) een alternatief bood voor de door historicus Jan Romein gemunte term 'kleine geloven' in zijn boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967). Romein zag deze rond 1900 opkomende stroming als een verzameling van gesloten kleine 'sekten', terwijl De Rooy laat zien dat deze nieuwe kleine geloven onderdeel waren van een bredere humanitaire beweging. Zie Piet de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *BMGN - Low Countries Historical Review* 4 (1991) 625-640.
- 45 M. Brolsma, 'Het humanitaire moment', 5-9.
- 46 Als geciteerd in G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961) 240.
- 47 J.J. van der Leeuw, *Het praktisch-idealisme* (Baarn 1922) 19-25.
- 48 De pionierskampen waren niet alleen voor PIA-leden bestemd, maar hadden juist het doel leden van allerlei soorten jeugdbewegingen met elkaar van gedachten te laten wisselen. De PIA maakte deel uit van de zogeheten Broederschaps-Federatie, waarin een vijftigtal verenigingen op religieus, humanitair en maatschappelijk gebied aangesloten waren. Soms werden ook vertegenwoordigers van gelijkgestemde organisaties uit het buitenland uitgenodigd op een kamp, zoals de Duitse 'Weltjugendliga' tijdens het PIA-kamp van 1920. Dit zou de internationale ideeënuitswisseling en samenwerking moeten bevorderen. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 263-264.
- 49 S. van Eeten, E. Oudejans en E. Ruiters, *Krishnamurti in Ommen. Wandelen langs vergeten paden* (Rotterdam 2009) 30-31.
- 50 'Het zomerkamp der P.I.A.', *Regeneratie* 5 (mei 1920) 152.
- 51 M. van der Goes van Naters, 'Gemeenschapsphilosophie in de praktijk', *Regeneratie* 4:5 (mei 1923) 131-136, 131.
- 52 R.J. Adriaansen, 'Voorvechters van regeneratie. Geschiedbeeld en toekomstverwachting in de Praktisch Idealisten Associatie (1919-1931)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131:1 (2015) 25-56, 37; M. Brolsma, 'Het humanitaire moment', 78.
- 53 F.C. Gerretsen, 'Wat voor ons ligt', in: *Regeneratie* 1, januari 1923, 31.
- 54 *Het spoor terug*. Portret van Marinus van der Goes van Naters, deel 1 (VPRO Radio 1, 1988, samenstelling Kiki Amsberg).
- 55 E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Stuttgart 1899), te raadplegen via <http://www.marxists.org/deutsch/referenz/bernstein/1899/voraus/schluss.html>. De verhouding van de intelligentsia tot het kapitalisme, tot het socialisme en meer in het bijzonder tot de arbeidersklasse was een kwestie die al vanaf het begin in de sociaaldemocratische beweging bediscussieerd werd. De beweging had vanaf de oprichting niet alleen op arbeiders een grote aantrekkingskracht, maar juist ook op hoogopgeleiden uit de middenklasse en gegoede burgerij. Niet voor niets werd de SDAP in Nederland

al betrekkelijk snel na haar oprichting gekscherend de Schoolmeesters-, Dominees- en Advocaten Partij genoemd. Socialistische theoretici als Antonio Gramsci, Max Adler, Georg Lukács en in Nederland onder meer Henriette Roland Holst en Franc van der Goes hielden zich bezig met de verhouding tussen 'hoofd- en handarbeiders'.

56 H. de Man, *De psychologie van het socialisme* (Arnhem 1929) 14-15.

57 D. Pels, 'Hendrik de Man en "De psychologie van het socialisme". Een samenvatting voor de jaren tachtig', in: J. Bank, P. Kalma, M. Ros en B. Tromp, *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1984) 105-106.

58 J.J. van der Leeuw, 'Regeneratie-kroniek', in: *Regeneratie* 3, maart 1920, 67.

59 Adriaansen, 'Voorvechters van regeneratie', 38-39; Brolsma, *Het humanitaire moment*, 78-79.

60 J.J. van der Leeuw, *Historisch-idealistische politiek* (Amsterdam 1920) 26.

61 Als gevolg van het idee dat flexibiliteit en meer studievrijheid het universele karakter van de wetenschap beter tot uiting bracht, werd in 1919 het Academisch Statuut gewijzigd, waardoor het juist toen Marinus ging studeren mogelijk werd om een of twee bijvakken buiten het hoofdvak te kiezen. Caljé, 'De omkeer in 't studentenleven', 88. Bij wie Marinus colleges in de sociologie volgde is niet duidelijk. Het werd in Leiden weliswaar als keuzevak aangeboden, maar onduidelijk is wie het gaf en bij welke faculteit dat was. Op dat moment was het in ieder geval nog niet mogelijk sociologie als hoofdvak te kiezen, dat zou pas ver na de Tweede Wereldoorlog het geval zijn. L. Rademaker, *Sociologie in Nederland* (Deventer 1979) 31.

62 M. van der Goes van Naters, 'Verandering van het begrip klassenstrijd', *Regeneratie* (1924) 277-280.

63 M. van der Goes van Naters, 'Idealisten van alle standen', *Regeneratie* (1923) 54-58, 58.

64 Adriaansen, 'Voorvechters van regeneratie', 49-51.

65 Ed. van Cleeff, 'Nurks aan het woord, in: *Regeneratie* 5 (15 mei 1928) 132-139, 135-136.

66 Idem, 132.

67 Waarschijnlijk een verwijzing naar 'Robertus Nurks', het onaangename neefje van de hoofdpersoon uit Nicolaas Beets' *Camera Obscura* (1839).

68 Ed. van Cleeff, 'Nurks aan het woord, in: *Regeneratie* 5 (15 mei 1928) 137.

69 Adriaansen, 'Voorvechters van regeneratie', 51.

70 M. Brolsma, *Het humanitaire moment*, 206.

71 Die specialisatie vond Van Cleeff overigens zelf ook in diezelfde beweging, hij zou als econoom meewerken aan het Plan van de Arbeid in de jaren dertig en stond aan de wieg van het Centraal Planbureau in 1945. A. van den Boogaard, 'Economie als wiskundige abstractie of als uitdrukking van zingeving? Strijdende visies bij het ontstaan van het Centraal Planbureau', *Gewina* 24 (2001) 225-241.

72 Marinus van der Goes van Naters, 'Julie hebben geen idee van de belachelijke invloed die die doodsaaie figuur van een Drees had', in: M. Mevius, L. Booij en E.

van Bruggen, *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996) 10-26, 10.

73 Het opschrift luidt 'Aan den Padert. Met de belofte voor later, van meer, en beter'. Aert van der Goes werd in huiselijke kring wel 'de padert' genoemd, getuige brieven van Cornélie Boddaert-van der Goes aan haar zoon Marinus (privé-archief Van der Goes van Naters). Het werkstuk is te vinden in het familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 303.

74 M. van der Goes van Naters, *Sociologie* (1923) [ongepubliceerd werkstuk] 6. Familiearchief VdG, Delft inv.nr. 303.

75 Van der Goes van Naters, *Sociologie*, 11.

Hoofdstuk 3

1 Thijs Berman, 'Jonkheer Mr. Marinus van der Goes van Naters', in: *Rood. Ledenblad van de Partij van de Arbeid* 2 (2005) 8.

2 'Van der Goes van Naters overleden', NOVA/Den Haag Vandaag, uitzending 15 februari 2005.

3 H. Oosterhuis, 'Sexual Modernity in the Works of Richard von Krafft-Ebing and Albert Moll', *Medical History* 56 (2012) 133-155. De Franse filosoof Michel Foucault stelde in zijn beroemde *Geschiedenis van de seksualiteit* [vert. *De wil tot weten; geschiedenis van de seksualiteit* 1 (1984)] dat de theorieën uit de eind negentiende-eeuwse psychiatrie van essentiële betekenis zijn geweest voor de moderne westerse seksuele opvattingen. Intieme betrekkingen tussen mannen en vrouwen hadden voor die tijd een andere betekenis dan in de negentiende en twintigste eeuw. De invulling en vorm van iemands seksuele identiteit is volgens Foucault afhankelijk van de sociale en culturele context en is dus ook historisch bepaald.

4 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 246-248.

5 Stephanie Coontz, *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage* (New York 2005).

6 F. Wibaut en M. Wibaut Berdenis van Berlekom, *Wordend huwelijk* (Amsterdam 1932).

7 E. Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 180-181. Voor een beschouwing over de opvatting van het gezin vanaf de jaren dertig zie ook J.C.H. Blom, 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 108:1 (1993) 28-50.

8 H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994) 197. Overigens waren er wel degelijk andere opvattingen hierover onder socialisten. In de Duitse arbeidersbeweging maakte in de negentiende eeuw de visie school dat de economische afhankelijkheid van vrouwen in huwelijk en gezin de oudste klassentegenstelling vormde en

huishoudelijke taken gemeenschapstaken zouden moeten zijn. Onder Nederlandse socialisten vonden dergelijke ideeën met uitzondering van iemand als Domela Nieuwenhuis echter weinig gehoor.

9 Geciteerd in H. van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 201.

10 *Met en tegen de tijd*, 42.

11 W. Melching, “Het volkomen huwelijk”. Opvattingen omtrent huwelijk en seksualiteit in het werk van Th.H. van de Velde’, in: G. Hekma (ed.), *Grensgeschillen in de seks: bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 128-144, hier 134-136. Dat een boek als dat van Van de Velde in die tijd gepubliceerd en veelgelezen was, geeft volgens Dirk Damsma aan dat er in Nederland, zeker in vergelijking met Engeland in deze tijd, relatief veel openheid was over seksuele voorlichting. D. Damsma, ‘Modern, maar met mate. Nederland en Engeland als “morele naties”’, in: I. de Haan e.a., *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 221-232.

12 Antropoloog Malinowski onderzocht in *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (1929) de relatie tussen seksualiteit en sociaal gedrag bij de inheemse bevolking van de Trobriand-eilanden bij Nieuw-Guinea. J. Weeks, *Sexuality and its discontents. Meanings, Myths and Modern Sexualities* (Londen en New York 1985) 100-103.

13 K. van Amsberg, Radiodocumentaire *Het spoor terug*. ‘De rode jonker’. Deel 1 (31 juli 1988).

14 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 178.

15 Idem.

16 Jan Daniël van der Plaats 1864, Bevolkingsregister Leeuwarden 1904-1922. Historisch Centrum Leeuwarden, <https://historischcentrumleeuwarden.nl/genealogie> [14 april 2017]. Van der Plaats was getrouwd met Anna Cornelia Bloembergen (1871). Haar vader Auke Bloembergen was mededirecteur van A. Bloembergen en Zonen’s Bank in Leeuwarden. Het is waarschijnlijk dat Van der Plaats via zijn schoonvader mededirecteur van deze bank was.

17 ‘Auke Ez. Bloembergen’, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* <http://resources.huuygens.knaw.nl/retroboeken/nbnw/#source=9&page=43&view=imagePane> [14 april 2017].

18 W. Marchand, *Onderwijs mogelijk maken. Twee eeuwen invloed van studiefinanciering op de toegankelijkheid van het onderwijs in Nederland (1815-2015)* (Groningen 2014) 144-145.

19 Mail van N. van Gorkom-van der Goes van Naters, 30 november 2015.

20 H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, brief van 2 januari 1921, 68.

21 Brief Anneke aan Marinus, zonder datum.

22 Brief Anneke aan Marinus, ‘maandagmiddag’, ongedateerd 1923 of 1924.

23 Brief, ongedateerd, 1923 of 1924, privé-archief Van der Goes van Naters.

24 H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, brief van 3 september 1923, 142.

25 J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994), 65.

- 26 U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983) 192-193.
- 27 *Met en tegen de tijd*, 45.
- 28 <http://bwsa.socialhistory.org/biografie/ribbius-peletier> [17 mei 2017].
- 29 'In Memoriam', door An Thomassen, *Voorwaarts*, 1 mei 1985 (Archief VdGvN, NA).
- 30 'Dinsdagavond', brief van Anneke aan Marinus, ongedateerd, 1923 of 1924 (privé-archief Van der Goes van Naters).
- 31 Aantekening L. van Gorkom, 'Vakanties' (20 april 2009).
- 32 Brief van 15 augustus 1928, H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, 173-174.
- 33 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 180.
- 34 Anneke aan Marinus, brief van 15 januari 1942 (privé-archief Van der Goes van Naters).
- 35 E.C. Jellinek, *The tradition of women's autobiography. From antiquity to the present* (Boston 1986) 15-16; *Met en tegen de tijd*, 5.
- 36 Gesprek met Felix Rottenberg (Amsterdam 15 april 2010); gesprek Marnix Krop (Berlijn 6 juli 2011).
- 37 Oorlogsdagboek, 62. Familiearchief VdG, Delft, inv.nr. 306 (hierna 'oorlogsdagboek').
- 38 Mail van R. van Geens betreffende het leven van zijn moeder Trees van Geens, 3 mei 2011 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2104).
- 39 Brief Van der Goes aan Van Geens, 'donderdagmorgen', ongedateerd. Op te maken uit de tekst is dat deze brief uit 1932 komt, gezien het feit dat Van der Goes in de brief haar leeftijd vermeldt (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2100).
- 40 Brief Van der Goes aan Van Geens, 'donderdagmorgen', ongedateerd. (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2100).
- 41 Van der Goes was bevriend met Johan Krijgsman en Johan Zuidema, beiden collega's op het advocatenkantoor in Nijmegen waar hij zijn carrière was gestart. Hij ging met allebei wel eens op vakantie. Het is niet duidelijk om welke Johan het hier gaat.
- 42 Brief Van der Goes aan Van Geens, 5 juli 1932 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2100).
- 43 Mail van R. van Geens betreffende het leven van zijn moeder Trees Geens, 3 mei 2011 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2104).
- 44 Brief Van der Goes aan Van Geens, 10 oktober 1943 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2100).
- 45 Brief van 14 februari 1921.
- 46 W. Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Amsterdam 2005) 166.
- 47 Brief H.B. Wiardi Beckman aan Van der Goes, 23 juni 1920. H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, 59-60.
- 48 Brief aan Trees van Geens, 16 september 1943.
- 49 Geciteerd in A. Hielkema, 'Lawrence tussen mannen en vrouwen', in: G. Hek-

ma (eds.), *Grensgeschieden in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 92-116, 108.

50 Oorlogsdagboek, 21 oktober 1942.

51 Idem.

52 Idem, 20 december 1942.

53 Brief Van der Goes aan Trees van Geens, 20 februari 1944 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2104).

54 Oorlogsdagboek, 16 april 1942.

55 In Engeland wordt iemand die dat doet een 'compositor' genoemd. S. Brady, 'Masculinity and the construction of male homosexuality in modern Britain before the first world war', in: Heather Ellis en Jessica Meyer (eds), '*Masculinity and the Other. Historical Perspectives*', 137 noot 43.

56 De in dit verband vaak geciteerde Foucault schreef hierover: 'The Greeks did not see love for one's own sex and love for the other sex as opposites, as two exclusive choices, two radically different types of behaviour. The dividing lines did not follow that kind of behaviour. [...] Were the Greeks bisexual then? Yes, if we mean by this that a Greek [free man] could, simultaneously or in turn, be enamored by a boy or a girl... But if we wish to turn our attention to the way in which they conceived of this dual practice, we need to take note of the fact that they did not recognize two kinds of "desire"... Their way of thinking, what made it possible to desire a man or a woman was simply the appetite that nature had implanted in man's heart for "beautiful" human beings, whatever their sex.' Geciteerd in Jonathan Ned Katz, *The Invention of Heterosexuality* (New York 1995) 35.

57 Waaronder een ingewikkelde driehoeksverhouding met de vrouw van zijn beste vriend Van Eyck. Wim Berkelaar, Leen Dorsman, Pieter van Hees (eds.), *Pieter Geyl. Ik die zo weinig in mijn verleden leef. Autobiografie 1887-1940* (Amsterdam 2009).

58 Brief aan Geyl, zonder datum, Beekvliet, 1943 (Archief Geyl, VII: Oorlogscorrespondentie, Universiteitsbibliotheek Utrecht). Met dank aan dhr. P. van Hees voor zijn hulp m.b.t. het archief van Geyl.

59 Brief Anneke aan Marinus, 'dinsdagmorgen', datum onbekend.

60 Brieven dienden niet alleen als communicatiemiddel, maar ook als een manier om gedachten te ordenen en daarmee de eigen identiteit te begrijpen en te construeren. Zie hierover bijv. E.H. Halldórsdóttir, 'Fragments of Lives. The Use of Private Letters in Historical Research', in: *Nordic Journal of Women's Studies*, Vol. 15:1, 35-49 (april 2007); Liz Stanley, 'The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences', in: *Auto/Biography* 12 (2004) 201-235. Een interessant voorbeeld van een biografie waarin de correspondentie tussen twee echtgenoten uitgebreid geanalyseerd is om een beter beeld te krijgen over hoe beide echtgenoten hun relatie definieerden, is de biografie over de Zweedse sociaaldemocratische politica en diplomate Alva Myrdal (1902-1986): Y. Hirdman, *Alva Myrdal. The Passionate Mind* (Bloomington 2008).

61 Radiolezing Anneke van der Goes (Archief Anneke van der Goes van Naters-Van der Plaats, Atria Amsterdam).

62 Brief aan Trees, 4 november 1943 (IISG, collectie AJC, inv.nr. 2104). Dit portret, een potloodtekening gemaakt door medegevangene Gerhardus Knuttel (1889-1968), directeur van het Haags Gemeentemuseum, nam Van der Goes als bijlage op in zijn autobiografie. *Met en tegen de tijd*, bijlage 4.

63 Brief aan Geyl, zonder datum, Beekvliet, 1943 (Archief Geyl, Universiteitsbibliotheek Utrecht).

Hoofdstuk 4

1 M. Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (New York 1999) 5.

2 *Met en tegen de tijd*, 38.

3 Idem, 43.

4 Gemeentearchief Delft, archiefnr. 699, inv.nr. 277; gesprek Jaap van der Goes, 21 juli 2009, Ulvenhout.

5 Het archief van het kantoor, het huidige Dirkwager Advocaten in Arnhem en Nijmegen, is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan, zodat over de zaken uit de periode voor 1940 weinig bekend is. De enige dossiers die er nog zijn, zijn degene die Van der Goes bij zijn vertrek in 1930 meegenomen heeft en die later in het Nationaal Archief ondergebracht werden.

6 Caljé, 'De omkeer in 't studentenleven', 88-89. Legalisme is wel beschouwd als een vast bestanddeel van de Nederlandse opvatting over buitenlandse politiek, met een traditie die terug zou gaan tot Hugo de Groot en Johan van Oldenbarneveldt. I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006) 125, 132-133.

7 J.J. van der Leeuw, *Historisch-idealistische politiek* (1920) 6.

8 Idem, 207.

9 M. van der Goes van Naters, 'De staatsleer van professor Krabbe', in: *De Socialistische Gids* afl. 12 (1927) 806.

10 A.A.H. Struycken, 'Recht en gezag. Eene critische beschouwing van Krabbe's moderne staatsidee', *De Gids* 80:3 (1916) 486-537, 495; I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 158-162.

11 H. Krabbe, *Het rechtsgezag. Verdediging en toelichting* (Den Haag 1917) 74.

12 M. van der Goes van Naters, 'De staatsleer van professor Krabbe', 815-816.

13 J.Th.J. van den Berg, 'Verplaatste macht. Sociaaldemocratie en het labiele evenwicht van de rechtsstaat', in: M. Krop e.a. (red.), *Het elfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1990) 34-37.

14 P. Brandt en D. Lehnert, *Ferdinand Lassalle und das Staatsverständnis der Sozialdemokratie* (Baden-Baden 2014).

15 M. van der Goes van Naters, *Ferdinand Lassalle en zijn program* (Amsterdam 1932) 22.

16 *Ferdinand Lassalle en zijn program*, 23.

17 Idem, 13.

18 Lassalle kwam bij dit duel om het leven. De ouders van de gravin waren tegen

een huwelijk met Lassalle waarop hij haar vader voor een duel uitdaagde. Deze stuurde echter de verloofde van zijn dochter, Janko v. Racowitza, naar het duel, die Lassalle bij het eerste schot trof terwijl Lassalles kogel zijn doel miste. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz48322.html> [17 september 2017].

19 M. van der Goes van Naters, 'Lassalle en Jaurès', *Paraat! Weekblad van de Partij van de Arbeid*, nr. 15 (6 oktober 1962) 262-263; 263.

20 Idem, 263.

21 G. Kurtz, *Jean Jaurès: The Inner Life of Social Democracy* (Philadelphia 2014).

22 M. van der Goes van Naters, *Socialistische staatsvernieuwing* (Arnhem 1937) 57-59.

23 Piet de Rooy, 'De staat verdrukt, de wet is logen', in: N. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet* (Deventer 1998) 266-294, 267.

24 P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 473-475, 717; E. Huetting, F. de Jong Edz.; R. Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen 1980) 87-89. Zie ook F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaaldemocratie 1919-1930* (Leiden 1978) 15-21.

25 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften IV: Storm* (Amsterdam 1931) 345.

26 Van der Goes legt verder niet echt uit waarom hij juist dit citaat als motto koos en uit welk werk het afkomstig was, maar schrijft wel dat hij het werk van Des Amorie van der Hoeven (1824-1868) leerde kennen door Koos van der Leeuw. Van der Hoeven was hoogleraar in de rechtsgeleerdheid met daarnaast een grote belangstelling voor de letteren en wijsbegeerte. Een van zijn oud-studenten, H.P.G. Quack, auteur van de zesdelige reeks *De Socialisten*, schreef in nagedachtenis aan zijn leermeester vol bewondering: 'Men ziet het echter, het bagage geschriften, dat hij meëbracht bij zijn optreden als professor, was niet groot. Doch hier was meer dan een auteur, meer dan een scherpzinnig compiler benoemd. Hier was benoemd een persoonlijkheid. Een leider van de jeugd. Een man die door zijn tooverachtige welsprekendheid, mystieke verheffingen en groote scherpzinnigheid een figuur uitmaakte geheel en al verschillend van het gewone cadre waaruit anders de geleerden genomen werden. Te midden van die breede rij van hooggeleerden staande, viel er op hem altijd een afzonderlijk licht.' H.P.G. Quack, 'Martinus des Amorie van der Hoeven', *De Gids* 33 (1869) 177-262, 195-196.

27 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 67.

28 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 67; J.J. van der Leeuw, *Historisch-idealistische politiek*, 209.

29 M. van der Goes van Naters, *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie* (Amsterdam 1930) 1.

30 Brief Van der Goes van Naters aan Kuiper, 11 december 1923. Archief R. Kuiper, IISG Amsterdam, inv.nr. 65.

31 Brief van 25 mei 1926, H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, 152.

32 Het 'Troelstra-oord' was in 1927 door de nvv op de heide bij Beekbergen in Berlage-stijl gebouwd als vakbondsconferentie- en vakantiecentrum. Er was plek

voor ongeveer zestig personen, mensen uit de vakbond met hun gezinnen, die er in de zomermaanden enkele weken konden verblijven en van de vrije natuur genieten. In de overige maanden waren er cursussen en conferenties. Het gebouw bevatte glas-in-loodramen van Albert Hahn jr. en was ingericht met kunstwerken om de arbeiders 'in een verheven stemming te brengen en hun gevoel voor schoonheid [te] stimuleren'. Zie: M. van der Heijden, 'W.A. van der Walle. Tekenaar', op: *Onvoltooid verleden. Website voor de geschiedenis van sociale bewegingen* (<http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=244>) [12 september 2017]. In 1955 brak er brand uit en ging het hoofdgebouw verloren. Tegenwoordig is het voormalig Troelstra-oord, met in de zijvleugels nog de originele gebrandschilderde ramen, in het bezit van een grote hotelketen.

33 A.G. Josephus Jitta, 'M. van der Goes van Naters. Het staatsbeeld der sociaal-democratie', in: *Rechtsgeleerd Magazijn. Tijdschrift voor binnen- en buitenlandse rechtsstudie*, 50 (Haarlem 1931) 439-441, 440.

34 F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaaldemocratie 1919-1930* (Leiden 1978) 30-31.

35 Idem, 31-34.

36 J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994*, 73.

37 M. van der Goes van Naters, *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie*, 246-253.

38 Idem, 255.

39 Idem, 256.

40 Idem, 257.

41 Auteur onbekend, 'M. van der Goes van Naters, Het staatsbeeld der sociaal-democratie', in: *Nederlandsch Juristenblad*, 5e jaargang, afl. 30 (Zwolle 1930) 483-484.

42 Theo van der Waerden (1876-1940) was civiel ingenieur en SDAP-lid van het eerste uur. Hij was een van de opstellers van het Socialisatierapport, maakte deel uit van de Commissie Nieuwe Organen en hield daarna als lid van het curatorium van het wetenschappelijk bureau van de SDAP toezicht op de commissie die het Plan van de Arbeid uitwerkte (<http://bwsa.socialhistory.org/biografie/waerden>) [8 mei 2017].

43 Brief van 20 juli 1930, H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, 226.

44 F. van der Linden, 'Marinus van der Goes van Naters. Mieren en vliegen doen nuttiger dingen dan ik', *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.

45 *Met en tegen de tijd*, 44.

46 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 44. Zie ook P.F. Maas, *Sociaal-democratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974) 269.

47 De groep vernieuwers is al meerdere malen onderzocht. Zie bijvoorbeeld het vaak geciteerde artikel van Hilda Verwey-Jonker over haar eigen generatie in relatie tot de twee cohorten daarvoor: H. Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie', in: E. Boekman e.a. (red.), *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeiders-*

- klasse (Amsterdam 1938) 330-348; P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie* (Amsterdam 1989) 52-55; Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaaldemocratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012) 70. Historica Margit van der Steen introduceerde in haar biografie over Hilda Verwey-Jonker de term 'kenteringsocialisten': M. van der Steen, *Drift & Koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011) 63.
- 48 P. Rodenburg, 'Ingenieurs van de samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 271-291, 282-287. Zie ook D. Baneker, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij* (Hilversum 2008), met name hoofdstuk 4 over 'ingenieur, dichter en maatschappijcriticus' I.P. de Vooys, 98-118.
- 49 Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 151.
- 50 W.A. Bongers, 'Intellectueelen en socialisme' in: *De Socialistische Gids*, december 1925, 1005.
- 51 Idem, 1006.
- 52 Idem, 1007.
- 53 M. van der Goes van Naters, 'Principiele democratie nu! Een voortreffelijk boek van professor W.A. Bongers', *Het Volk* [april 1934].
- 54 Notulen Partijbestuur 17 oktober 1931. Archief SDAP, IISG, inv.nr. 74.
- 55 41e Congres SDAP, 20-22 april 1935, Amsterdam. Archief SDAP, IISG, inv.nr. 311.
- 56 Idem.
- 57 Geciteerd in Knegtmans, *Socialisme en Democratie*, 178.
- 58 *Met en tegen de tijd*, 49-50.
- 59 Knegtmans, *Socialisme en Democratie*, 147.
- 60 *Nieuwe Organen. Rapport tot nadere uitwerking der artikelen 78 en 194 der grondwet uitgebracht door de commissie ingesteld door de S.D.A.P.* (Amsterdam 1931) 11-12.
- 61 Vgl. S. Couperus, *De machinerie van de stad: stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 2009).
- 62 *Nieuwe Organen*, passim.
- 63 Vgl. J. Gijsenbergh, 'Crisis of Democracy or Creative Reform? Dutch Debates on the Repression of Parliamentary Representatives and Political Parties, 1933-1940' in: J. Gijsenbergh, S. Hollander, T. Houwen en W.P.T. de Jong, (eds.), *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012) 237-268. Gijsenbergh laat in dit artikel zien dat zich in de jaren dertig vanuit verschillende politieke richtingen verschillende 'repertoires' van democratie naast elkaar ontwikkelden: niet alleen werden alternatieven voor de democratie ontwikkeld, maar ook alternatieven van democratie.
- 64 *Nieuwe Organen*, 107.
- 65 'Bijlage H. Nota inzake Art. 194 der Grondwet', *Nieuwe Organen*, 165-168, 165.
- 66 Idem, 166.
- 67 Idem.
- 68 *Het staatkundig stelsel der Sociaal-Democratie* (Amsterdam 1935) 100.

69 Idem, 117.

70 Idem, 100.

71 41e Congres SDAP, 20-22 april 1935, Amsterdam. Archief SDAP, IISG, inv.nr. 311. Het Plan zou pas een halfjaar later, op het najaarscongres, officieel gepresenteerd worden.

72 Maxime Leroy (1873-1957), jurist en politiek filosoof, die onder andere over het syndicalisme in Frankrijk publiceerde.

73 M. van der Goes van Naters, *Ordening door nieuwe organen!* (Amsterdam 1935) 19.

Hoofdstuk 5

1 M. Brylka, 'De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 33 (Assen/Maastricht 1988) 114-149, 119; A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 39.

2 J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum 1998) 30-33.

3 Regionaal Historisch Centrum Maastricht, archief Poels, Doc 0001, inv.nr. 58.

4 *De Tijd*, 15 april 1911, 2-5. Archief Poels, Doc 0001, Regionaal Historisch Centrum Maastricht, inv.nr. 58.

5 Voor een beeldende beschrijving van het leven in een mijnkolonie zie M. Luyten, *Het geluk van Limburg* (Amsterdam 2015).

6 M.G. Spiertz, 'Poels, Hendrikus Andreas (1868-1948)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, (<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/poels>) [6 september 2017].

7 E. Nijhof, 'Strijd om de regulering van de arbeidsverhoudingen', in: A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 271-274.

8 J. Reerink, P. Wetzels en A. Klijn, *100 jaar over de rooien. De sociaaldemocratie in Limburg van 1889 tot 1989* (Sittard 1989) 25.

9 Idem, 20.

10 Idem, 24.

11 Brief Oudegeest aan Duys, 24 september 1929. 'Fonds ter salariëring intellectueel partijkader', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 1804.

12 Notulen zaterdag 27 september 1930, 'Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446g.

13 Een jaarsalaris van 6000 gulden in 1930 is naar huidige maatstaven omgerekend een jaarsalaris van een kleine 48.000 euro (<http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>) [6 september 2017].

14 Notulen 6 november 1929, 'Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446c en 446d.

15 Er werden blijkbaar partijleden aangeschreven van wie men wist of aannam dat ze tot de kapitaalkrachten van de partij behoorden. Een van de reacties hier-

op is een brief van Tweede Kamerlid Agnes de Vries-Bruins die aangeeft dat zij '(min of meer) tot mijn spijt [moet] berichten, dat ik absoluut niet behoor tot de financiële elite van de partij'. Floor Wibaut doneert een niet nader genoemd bedrag in de partijkas, maar geeft daarbij wel aan dat het gevaar bestaat 'dat bij aangestelden de gedachte zou worden gewekt, dat hun toekomst financieel nu verder wel verzorgd is'. 'Fonds ter salariëring intellectueel partijkader', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 1804.

16 *De Tijd*, 10 oktober 1930. Archief Poels, Doc 0001, Regionaal Historisch Centrum Maastricht, inv.nr. 58.

17 <http://www.demijnen.nl/actueel/nieuws-item/monseigneur-en-directeur> [21 februari 2017].

18 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 182.

19 Idem, 182.

20 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 72-73.

21 *Met en tegen de tijd*, 75-76.

22 C. Van der Lende, 'Rapport betreffende het oprichten van een provinciaal bureau voor arbeidsrecht in Limburg', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446f, Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg.

23 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 76.

24 *Limburgse Koerier*, 3 september 1932, Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446h, Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg.

25 Brief van 14 juli 1927, 'Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg, advies uitgebracht aan partijbestuur door F.L. Ossendorp en P. Hoogland', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446a.

26 R. Kuyper, *De ontwikkeling in natuur en maatschappij. Eenvoudige schriftelijke leergang voor arbeiders*, 1926-1930 (Amsterdam 1926-1932).

27 H.C.M. Michiels, *Socialistische vorming. Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-democratie sinds 1900* (Nijmegen 1980) 156-157.

28 Notulen zaterdag 27 september 1930, 'Commissie Onderzoek naar de toestanden in Limburg', Archief SDAP, IISG, inv.nr. 446g.

29 *Met en tegen de tijd*, 82.

30 Idem, 81-82.

31 Brief van 19 december 1930, H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij* (Amsterdam 2007) 237.

32 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 73.

33 J. Colsen, *Poels* (Roermond 1955) 436.

34 Idem.

35 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 83.

36 Idem, 82.

37 M. van der Goes van Naters, *Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno* (Amsterdam 1933).

38 Te raadplegen via <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651> [2 februari 2017].

- 39 Geciteerd in T. Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme 1891-1991* (Amersfoort en Leuven 1991) 38.
- 40 T. Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme 1891-1991* (Amersfoort en Leuven 1991) 37-39. In de encycliek werd het in art. 4 als volgt verwoord: 'Nu de zaken zo staan, worden de christelijke arbeiders voor de keuze gesteld of wel, om lid te worden van verenigingen, die gevaar opleveren voor hun godsdienst, ofwel onder elkaar eigen organisaties te stichten en hun krachten te verenigen op zulk een wijze, dat zij in staat zijn met moed zich te bevrijden van die onrechtvaardige en ondraaglijke tirannie. Dat aan het laatste volstrekt de voorkeur moet gegeven worden, staat ontwijfelbaar vast bij allen, die 's mensen hoogste goed niet aan het dreigendste gevaar willen blootstellen.' *Rerum Novarum*, art. 4, 'Noodzakelijkheid van arbeidersorganisaties op godsdienstige grondslag'. Te raadplegen via <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=651&id=3536> [2 februari 2017].
- 41 <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=652> [2 februari 2017].
- 42 'Besluit: *Rerum Novarum* de Magna Charta van de sociale orde', *Rerum Novarum*, hfst. 1, art. 4, <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=652&id=3389> [2 februari 2017].
- 43 'Van de klassenstrijd en de afschaffing van particulier bezit komt het min of meer terug', *Quadragesimo Anno* hfst. 3, art. 2, par. 3, <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=652&id=3421> [2 februari 2017]. Het idee van bedrijf- en beroepsgroepen werd in de encycliek verder uitgewerkt in een concept van wat later publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) ging heten.
- 44 'Katholiek en socialist is onverenigbaar', *Quadragesimo Anno*, hfst. 3, art. 2, par. 6, <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=652&id=3424&highlight=#a1120> [2 februari 2017]; T. Salemink, *Katholieke kritiek op het kapitalisme*, 75-76.
- 45 M. van der Goes van Naters, *Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno*, 4.
- 46 Idem, 11.
- 47 Idem.
- 48 Idem, 13.
- 49 Idem, 14.
- 50 'Dingen om over te denken. Dr. N. (sic) van der Goes van Naters beziet pauselijke encyclieken', *Limburgsch Dagblad*, 2 februari 1932.
- 51 Idem.
- 52 Idem.
- 53 J. Hemels en E. Hintzen, 'Hermans, Hendrik Gerard Maria', in: *BWSA* 1 (1986) 44-48. <http://hdl.handle.net/10622/B6BF9E62-02B1-4280-8E17-734C8C3C32D9> [8 januari 2017].
- 54 'Vervalscht citaat', *Limburger Koerier*, 31-1-1933; "'Rerum Novarum" niet gelezen?', *Limburgsch Dagblad*, 2 februari 1933; 'De brochure van dr. Van der Goes van Naters. Het gebruikte citaat inzake werkstaking', *Limburgsch Dagblad*, 8 februari 1933.

- 55 'Een valsche beschuldiging. R.K. Kamerlid gesommeerd deze te herroepen', *Het Volk*, 1 februari 1933.
- 56 'De brochure van dr. Van der Goes van Naters. Het gebruikte citaat inzake werkstaking', *Limburgsch Dagblad*, 8 februari 1933 (tekst door het *Limburgsch Dagblad* overgenomen uit *de Volkskrant* van 7 februari 1933).
- 57 'Kamerlid staat terecht. Wegens belediging pg. Van der Goes van Naters', *Het Volk*, 22 mei 1933.
- 58 'Hooger beroep om "Rerum Novarum"', *De Tijd*, 4 juni 1933.
- 59 M.J.M. Hoogenboom, 'De democratische paradox van de RKSP. De "leer van de uiterste noodzaak" als uiting van de groeiende eensgezindheid tussen katholieken en sociaaldemocraten in het Interbellum', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:4 (2005).
- 60 M. van der Goes van Naters, 'Quadragesimo Anno en de politieke situatie in Nederland' (Amsterdam 1932) 31.
- 61 'Quadragesimo Anno en de politieke situatie in Nederland', 44.
- 62 H. van Hulst, A. Pleysier, A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880-1940* (Den Haag 1969) 163-164.
- 63 Notulen Partijbestuur 4 juli 1931 en 24 oktober 1931, Archief SDAP, IISG, inv.nr. 73-74.
- 64 Notulen Partijbestuur 24 oktober 1931, Archief SDAP, IISG, inv.nr. 74.
- 65 *Met en tegen de tijd*, 90.
- 66 Brief Wiardi Beckman aan Van der Goes, 19 november 1931, in: H.B. Wiardi Beckman, *En die twee jongens zijn wij*, 254.
- 67 *Met en tegen de tijd*, 90.

Hoofdstuk 6

- 1 M. van der Goes van Naters, 'Het socialisme en de nieuwe staat', in: Instituut voor Arbeidersontwikkeling, *De nieuwe staat. Handboekje over Staatsproblemen* (Amsterdam 1937) 34-44; hier 38.
- 2 M. van der Goes van Naters, *Een strafzaak in het Derde Rijk* (Heerlen 1935).
- 3 Hartmans, *Vijandige broeders*, 126-128.
- 4 Jan Brauer, 'De zaak Spansier 1933-1935. Een Nijmeegse vakbondsman voor de nazi-rechters', in: *Jaarboek Numaga* 2007, 128-149, 135. Spansier was secretaris van de Nijmeegse bestuurdersbond, die het bureau voor arbeidsrecht onder zijn hoede had. *Met en tegen de tijd*, 79.
- 5 Brauer, 'De zaak Spansier', 138.
- 6 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 80.
- 7 Van der Goes van Naters, *Een strafzaak in het Derde Rijk*.
- 8 Brauer, 'De zaak Spansier', 144.
- 9 Idem, 145.
- 10 *Worsteling der vrijheid*, 6.
- 11 G. van den Bergh, *Wat te doen met anti-democratische partijen? De oratie van*

- George van den Bergh uit 1936. Ingeleid door Bastiaan Rijpkema (Amsterdam 2014).
- 12 M. van der Goes van Naters, 'Hoekstenen der Vrijheid', *De Kern*, 3 (oktober-november 1934) 138-141 en M. van der Goes van Naters, *Worsteling der vrijheid* (Amsterdam 1935) 11-12.
- 13 M. van der Goes van Naters, 'Hoekstenen der Vrijheid', *De Kern*, 3 (oktober-november 1934) 138-141, hier 139.
- 14 *Worsteling der vrijheid*, 15.
- 15 G. van den Bergh, *Wat te doen met anti-democratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936. Ingeleid door Bastiaan Rijpkema* (Amsterdam 2014) 38, n. 90; Loewenstein werkte het concept uit in twee artikelen: 'Militant democracy and fundamental rights I', *The American Political Science Review* vol. 31, no. 3 (1937) 417-432; idem, 'Militant democracy and fundamental rights II', *The American Political Science Review* vol. 31, no. 4 (1937) 638-658.
- 16 *Worsteling der vrijheid*, 15.
- 17 *HTK*, 19 november 1937, 316-317.
- 18 Idem. De ironische verwijzing naar de 'geloofsgenoot mgr. Seipel en de zinspreuk 'Nur keine Milde' sloegen op de Oostenrijkse rooms-katholieke geestelijke Ignaz Seipel (1876-1932), die als bondskanselier tussen 1926 en 1929 vooral de sociaaldemocraten bestreed, die hem na een bloedig optreden tegen protesterende arbeiders in 1927 vervolgens als 'Prälat ohne Milde' betitelden. Zie: M. Gehler, 'Seipel, Ignatz Karl', in: *Neue deutsche Biographie* 24 (Berlijn 2010). Via <http://daten.digital-sammlungen.de/0008/bsb00085893/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00085893&seite=220> [6 september 2017].
- 19 *HTK*, 24 november 1937, 15e vergadering, 372.
- 20 Idem, 24 november 1937, 373.
- 21 Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de precieze rol van Nederland in de wereld onder Nederlandse publicisten onderwerp van hevig debat, met juristen Cornelis van Vollenhoven en Antonius Struycken als belangrijke aanjagers. I. Tames, *Oorlog voor onze gedachten: oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006), m.n. hfst. 4, 'De kapitale R van het Recht en het recht der kapitale R', 125-167.
- 22 R. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005); D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995).
- 23 P.J. Knegtmans, 'De jaren 1919-1946', in: J. Perry et al (red.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 106.
- 24 Mr. Willem Carel Wendelaar (1882-1967), Liberale Staatspartij.
- 25 *HTK*, 17 november 1938, 336-337.
- 26 Idem, 337.
- 27 *HTK*, 25 november 1938, 546.
- 28 R. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 102-105. Zie ook D. Michman, 'Die jüdische Emigration und die niederländische Reaktion zwischen 1933 und 1940', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Die*

Niederlande und das deutsche Exil 1933-1940 (Königsstein 1982) 73-90; B. Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986) 82-88. Zie voor een bredere internationale en transnationale context van de vluchtelingenproblematiek in deze periode: F. Caestecker en B. Moore (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States* (New York en Oxford 2010).

29 *HTK*, 24 november 1938, 483.

30 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 105.

31 M. van der Goes van Naters, 'Maart 1939. Zeven punten van de sociaaldemocratie', *Het Volk*, 20 maart 1939.

32 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 105.

33 P.J. Knegtman, 'De jaren 1919-1946', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland*, 106.

34 *HTK*, 8 november 1939, 290.

35 Idem.

36 Idem, 292.

37 H. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België* (Amsterdam 2013) 34.

38 M. van der Goes van Naters, 'Weerbaar tegen elke verrassing. Dan is de inwendige mobilisatie voltooid', *Het Volk*, 7 mei 1940, 5.

39 Idem.

40 *HTK*, 8 november 1939, 291.

41 Hoewel internationalisme en nationalisme moeilijk samen lijken te gaan, waren veel van de negentiende-eeuwse Franse socialisten fervent patriottisch. Aan de idealen van de Franse Revolutie werd internationale betekenis toegekend, hiermee konden naties, met behoud van nationale identiteit, het streven naar rechtvaardigheid en broederschap verwezenlijken. Ook Jaurès was een representant van een generatie Franse socialisten voor wie nationale verdediging (Frankrijk beschermen tegen buitenlandse agressie) samenging met internationale solidariteit. 'A little dose of internationalism may estrange a man from patriotism, but a strong dose brings him back', valt in de Engelse versie van *L'Armée nouvelle* (1910) te lezen. <https://www.marxists.org/archive/jaures/1907/military-service/> [17 september 2017].

42 'Afspraken moeten worden nagekomen', basisbeginsel in onder meer het internationale recht.

43 *HTK*, 8 november 1939, 292. Zie ook: M. van der Goes van Naters, 'Aan de orde is het 3e hoofdstuk' (1939)

44 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PVDA, 1878-1979* (Amsterdam 2002) 505-510.

45 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd* (Amsterdam 1980) 137.

46 'Prijsvraag van de Vereniging van Volkenbond en Vrede', in: *De Economist. Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staatshuishoudkunde* (Amsterdam 1939) 658-659.

- 47 HTK, 9 mei 1940, 1552.
- 48 Knegtmans, 'De jaren 1919-1946'.
- 49 *Met en tegen de tijd*, 112.
- 50 Idem, 112.
- 51 W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 334-337, 491-500.
- 52 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 113.
- 53 NL-HaNA, Goes van Naters, inv.nr. 53.
- 54 Idem.
- 55 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 184.
- 56 A. Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Utrecht 2009, oorspr. Amsterdam 1985).
- 57 M. de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979) 14.
- 58 E. Kogon, *Der ss-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager* (Hamburg 2009 (1974) 77).
- 59 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 115.
- 60 Zie voor andere groepen gevangenen uit Nederland die in Buchenwald terechtkwamen K. Snijders, *Nederlanders in Buchenwald 1940-1945: een overzicht over de geschiedenis van Nederlandse gevangenen die tijdens de nationaal-socialistische bezetting van 1940-1945 in het concentratiekamp Buchenwald zaten* (Göttingen 2001).
- 61 W. Drees, *Een jaar Buchenwald* (Amsterdam 1961) 61.
- 62 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 109.
- 63 M. van der Goes van Naters, 'Der Weg zur Freiheit', sonnet oktober 1940.
- 64 Brief Anneke aan Marinus, 3 oktober 1941 (privé-archief Van der Goes van Naters).
- 65 Brief Anneke aan Marinus, 23 november 1940 (privé-archief Van der Goes van Naters).
- 66 M. de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel*, 17.
- 67 W. Drees, *Een jaar Buchenwald* (Amsterdam 1961) 75.
- 68 M. de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel*, 18.
- 69 Idem, 18.
- 70 S. Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', in: S. Jansens, G. van Frijtag Drabbe Künzel en J.C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water. De gijzelaarskampen van Sint-Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam 1993) 13.
- 71 Geciteerd in Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', 47.
- 72 Dagboekantekening H. van Wermeskerken van mei 1942, geciteerd in: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog* 8 (Den Haag 1978) 176.
- 73 Het meeste is daarover bekend door het eerdergenoemde werk van M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979). Zie ook N. Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).

- 74 De correspondentie tussen Drees en Van der Goes komt uitgebreid aan bod in De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel* en is zowel te vinden in het archief van Drees in het Nationaal Archief, toegang 2.21.286, inv.nr. 508, als in het NIOD.
- 75 Een uitzondering hierop vormt het essay van Saskia Jansens over het dagelijks leven in Sint-Michielsgestel en Haaren in de genoemde bundel *Een ruwe hand in het water*.
- 76 Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', 98.
- 77 Oorlogsdagboek, 23 mei 1942.
- 78 A.J.M. van Hedel, H.G.N.M. van Helvert en M.H.J. Paijmans, *Indische Gijzelaars in Haaren en in Sint-Michielsgestel* (Haaren 2004) 19.
- 79 Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', 47.
- 80 Tot november 1941 waren in totaal honderdzestig gijzelaars vanuit Buchenwald vrijgelaten, deels op medische gronden. In de eerste maanden van 1942 was de hoop op vrijlating van de overige Indische gijzelaars gegroeid toen heel Nederlands-Indië door Japan bezet werd en men aannam dat de reden voor de gijzeling nu weggefallen was. In plaats daarvan waren zij echter naar Beekvluit overgeplaatst. A.J.M. van Hedel et al., *Indische Gijzelaars*, 29. Voor een analyse van het Duitse gijzelingsbeleid zie G.G. von Freitag Drabbe Künzel, 'Het Duitse Gijzelingsbeleid,' In: S. Jansens et al., *Een ruwe hand in het water*, 137-227.
- 81 Dagboek aantekening H. van Wermeskerken van 30 september 1942, geciteerd in: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 8 (Den Haag 1978) 187.
- 82 A.J.M. van Hedel et al., *Indische Gijzelaars*, 19-20.
- 83 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 124.
- 84 J.C.H. Blom, *De gijzelaars van St. Michielsgestel en Haaren. Het dubbele gezicht van hun geschiedenis* (Amsterdam 1992) 32; Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', 123.
- 85 'Wel erotisch of geen erotisch?', Oorlogsdagboek, 8 juni 1942, antwoord aan S. Vestdijk.
- 86 Constandse zei later in een interview dat hij tijdens de oorlog had gemerkt dat Van der Goes er moderne opvattingen over de positie van de vrouw en over het huwelijk op na hield en zich voor 'moderne zaken als sexuele hervorming' interesseerde. S. van der Zee, *De gouden hoek van Buchenwald*, 74. In een interview met Van der Goes door de biograaf van Hendrik Pos liet Van der Goes weten dat het gemis van intimiteit en erotiek zich bij Pos minder uitte en dat Pos in zijn kamptijd op dit gebied een zeldzame evenwichtigheid vertoonde. P. Derkx, *H.J. Pos 1898-1955: objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Hilversum 1994) 116.
- 87 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 116.
- 88 Sonnet 'Voor Dup', 12-1-1941. P. Geyl, *O vrijheid!... Sonnetten* (Den Haag 1945).
- 89 Brief Anneke aan Marinus, 12 maart 1942.
- 90 Te denken valt aan Lodewijk de Waal, die kwam te werken bij de Stichting Nederlands Volksherstel, Max Kohnstamm, die particulier secretaris van koningin

Wilhelmina werd en Piet Sanders, die als de rechterhand van minister-president Schermerhorn aan de slag ging.

91 S. Jansens et al., *Een ruwe hand in het water*, 123.

92 Ondanks de uitzonderlijke toestand van de oorlog dringt zich de opmerkelijke vergelijking met de Engelse Oxbridge-cultuur op. Zie voor een beschrijving van dit fenomeen Paul R. Deslandes, *Oxbridge Men. British Masculinity and the Undergraduate Experience 1850-1920* (Bloomington 2005).

93 Brief van 28 februari 1943. S. Vestdijk, *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* (Den Haag 1968) 52.

94 J. Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).

95 A.J.M. van Hedel et al., *Indische Gijzelaars*, 160.

96 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 188.

97 L. van Gorkom, *Door Europa en de wereld. Een trektocht in de Buitenlandse Dienst* (Amsterdam 2009) 10; gesprek met L. van Gorkom en N. van Gorkom-Van der Goes van Naters, 4 juni 2008.

98 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 188.

99 K.H. Tussenius was een zakenman uit IJmuiden en tevens districtsinspecteur en Gewestelijk Commissaris van de NSB. Hij werd in 1935 geroyeerd na een conflict met Van Geelkerken en zou zich enige tijd later bij het Nationaal Front van Arnold Meijer aansluiten. B. von Benda Beckmann, *De Velsler Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013) 25.

100 Brief M. van der Goes van Naters aan W. van der Goes van Naters, 18 maart 1934 (privé-archief J. van der Goes van Naters).

101 Brief W. van der Goes van Naters aan M. van der Goes van Naters, 20 maart 1934 (privé-archief J. van der Goes van Naters).

102 *De Telegraaf* schreef op diezelfde dag dat Mussert als reden voor het royement van Willem van der Goes van Naters had aangevoerd 'ondermijning zijnerzijds der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland'. *De Telegraaf*, 21 september 1937.

103 R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 541.

104 Brief Anneke aan Marinus, 3 oktober 1941 (privé-archief Van der Goes van Naters).

105 Brief Anneke aan Marinus, 22 november 1941 (privé-archief Van der Goes van Naters).

106 Brief Anneke aan Marinus, 8 december 1941 (privé-archief Van der Goes van Naters).

107 Oorlogsdagboek, 6 februari 1942.

108 Brief Anneke aan Marinus, 11 december 1941 (privé-archief Van der Goes van Naters). De stichting had een collectie waardevolle portretten in beheer, onder meer portretten van Aert en Cornélie door Jan Toorop. Anneke kreeg het advies deze zolang de oorlog duurde onder te brengen bij het Rijksbureau voor Iconografie.

- 109 Brief Anneke aan Marinus, 11 februari 1942 (privé-archief Van der Goes van Naters).
- 110 Gesprekken Jaap van der Goes van Naters (21-7-2009 en 12-12-2015).
- 111 Brief Van der Goes aan Drees, 4-6-1944. Archief W. Drees, Nationaal Archief, toegang 2.21.286, inv.nr. 508 (Verder: NL-HANA, Drees).
- 112 Brief Drees aan Van der Goes, 15-6-1944. NL-HANA, Drees, inv.nr. 508.
- 113 S. Jansens, 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', 70.
- 114 Jakob Wassermann, *Faber oder Die verlorenen Jahre* (Berlijn 1924), roman van de Duits-Joodse schrijver Wassermann over de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland.
- 115 Brief Anneke aan Marinus, 10 maart 1942.
- 116 Brief Anneke aan Marinus, 28 mei 1942.
- 117 Gesprek met L. van Gorkom en N. van Gorkom-Van der Goes van Naters, 4-6-2008.
- 118 M. Schwegman en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', in: G. Duby en M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-585, 558.
- 119 Tekst lezing 28-1-1946. Archief A. van der Goes van Naters-Van der Plaats, Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, inv.nr. 2 (map 1).
- 120 N. Beyens, *Overgangspolitik: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 184 e.v.
- 121 *HTK*, 9 oktober 1945, 25.
- 122 H. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland, 1944-1950* (Amsterdam 2013) 50-51.
- 123 P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders. 1945-1955* (Groningen 1989) 41.
- 124 Belinfante schreef in 1978 al over chaos en mishandeling van NSB-ers in interneringskampen in zijn klassiek geworden werk over de periode: A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 161-256. Er is recentelijk veel nieuw onderzoek gedaan naar de geschiedenis van collaborateurs, onder andere in het NIOD-onderzoeksprogramma Erfenissen van Collaboratie. Zie voor een uitgebreide analyse van het beleid over de arrestatie en berechtingsprocessen van collaborateurs in Nederland en België Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*.
- 125 *HTK*, 21 december 1945, 161.
- 126 *HTK*, 21 december 1945, 162.
- 127 *HTK*, 17 januari 1946, 324.
- 128 C.C. Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam 2014) 174.
- 129 *HTK*, 17 januari 1946, 325.
- 130 C. Blotkamp, 'Koch, Pieter Frans Christiaan (1901-1991)', in *Biografisch*

Woordenboek van Nederland, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/koch> [12 maart 2017]; C.C. Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer*, 275-295.

131 Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer*, 275.

132 HTK Bijlagen 1946-1947. Voorstel van de heer van der Goes van Naters tot het houden van een enquête naar het beleid der Kabinetten te Londen, 16 juni 1947, nr. 4901-3.

133 *Met en tegen de tijd*, 136. Over de betekenis van parlementaire enquêtes zie P. Boon, *De parlementaire enquête. Een rechtsvergelijkende studie* (Zwolle 1982); G. Visscher, 'Geen onderzoek met "eene tegen het gouvernement vijandige strekking"? De parlementaire enquête in verleden en heden', in: C.C. van Baalen e.a., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Den Haag 1999) 12-26; H.R.B.M. Kummeling, 'Parlementair onderzoek. Op zoek naar de waarheid, maar met een politiek tintje', in: J.Th.J van den Berg, J.L.W Broeksteeg en L.F.M Verhey (eds.), *Het Parlement, preadvies voor de Staatsrechtconferentie 2006* (Nijmegen 2007) 69-81.

134 HTK, 5 november 1947, 197.

135 HTK, Idem, 209.

136 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (Den Haag 1949-1956).

137 *Met en tegen de tijd*, 136.

138 M. van der Goes van Naters, *Welvaart in een democratisch bestel* (Amsterdam 1946) 13.

Hoofdstuk 7

1 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PVDA 1878-1977* (Amsterdam 2002) 213.

2 M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', in: *Socialisme & Democratie* 24 (1967) 805-831, 808.

3 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 126.

4 M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', *Socialisme & Democratie* 24 (1967) 808.

5 N. Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 291-295; I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004) 23.

6 Beyens, *Overgangspolitiek*, 14.

7 M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat* (Amsterdam 1945).

8 Prof.mr. J. Valkhoff, 'De leiding van de staat', in: *Het Vrije Volk*, 21 februari 1946, 2.

9 Johan Valkhoff was een sociaal geëngageerd jurist, die voor de oorlog voor diverse communistische en sociaaldemocratische kranten en periodieken schreef, cursussen verzorgde voor het instituut Kuyper en lessen gaf aan de Troelstra Kaderschool van NVV en SDAP. In 1945 werd hij als hoogleraar rechten

- aangesteld aan de Universiteit van Amsterdam. <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/valkhoff> [28 juni 2017].
- 10 Brief J.W. Albarda aan Van der Goes van Naters, 26 november 1945. NA Archief VdGvN, inv.nr. 13.
- 11 'Jhr.mr. M. van der Goes van Naters. Politiek leider der S.D.A.P. in de Tweede Kamer', *Elseviers Weekblad* 1:7, 8 december 1945. Van der Goes bewaarde het artikel en stopte het in zijn archief in een dossier over zijn fractievoorzitterschap met het opschrift 'competentie-conflicten, het Nieuw-Guinea-interview, aftreden'. NL-HANA, Goes van Naters, inv.nr. 13.
- 12 'Goede vrienden, eerlijke vijanden, valse romantiek', *Het Vrije Volk*, 28 december 1945, 2.
- 13 R. van der Leeuw, 'De SDAP tijdens de oorlog. Een impressie', *Socialisme & Democratie* 5 (1995) 224-227. Zie ook De Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel* en H. Daalder, *Willem Drees 1886-1988. Gedreven en behoedzaam: De jaren 1940-1948* (Amsterdam 2003); H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).
- 14 Correspondentie Drees-Van der Goes van Naters, NL-HANA, Drees, inv.nr. 508.
- 15 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging' (Den Haag 1945) via www.geheugenvanNederland.nl [20 mei 2017].
- 16 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging'. Voor de geschiedenis van de NVB: Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).
- 17 S. van den Oord, *Eeuwelingen*, 187.
- 18 Idem.
- 19 Duynstee, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, 43.
- 20 J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978) 192-209.
- 21 K. Vorrink, 'Verantwoording en opdracht', in: G. Ruygers (ed.), *Socialisme in de branding* (Amsterdam 1952) 9-57, 9.
- 22 M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu* (Amsterdam 1945) 18-19.
- 23 Ius Constituendum: Recht zoals het zou moeten zijn.
- 24 M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat*, 19.
- 25 K. van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)* (Amsterdam 2013) 21-31; N.C.F. van Sas en H. te Velde (eds.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998). Zie voor de veranderende rol van de koning in deze periode: J. Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam 2013), J. van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam 2013).
- 26 K. van Leeuwen, *Uit het spoor van Thorbecke*, 42-44; Beyens, *Overgangspolitiek*, 93-94.
- 27 Van der Goes van Naters, *De leiding van den staat*, 44. Zie ook M. van der Goes van Naters, 'Afscheid van Montesquieu. Tussen Troonrede en Begroting', *Vrij Nederland*, 11:7 (14 oktober 1950) 1.

- 28 Van der Goes van Naters, *De leiding van den staat*, 111-114.
- 29 *De leiding van den staat*, 108-109; M. van der Goes van Naters, 'Hervorming van het parlement', in: *Het Vrije Volk*, 5 augustus 1946.
- 30 M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu*, 16.
- 31 *De leiding van den staat*, 65.
- 32 Idem, 202.
- 33 Beyens, *Overgangspolitiek*, 277-279.
- 34 'Nota van het lid der Kamer de heer van der Goes van Naters: Verlangens ten aanzien van de Staatsvernieuwing in het algemeen', 18 april 1948, *HTK* 1947-1948 kamerstuknummer 775 ondernummer 7 (voorlopig verslag).
- 35 M. van der Goes van Naters, 'Vormgeving en hervorming der grondwet', in: J. Valkhoff (red.), *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948* (Den Haag 1948) 157-197, 195; *De leiding van den staat*, 18-19.
- 36 Van der Goes van Naters, 'Vormgeving en hervorming der grondwet', 159.
- 37 Van der Goes van Naters, *De leiding van den staat* (Amsterdam 1945) 18.
- 38 Van der Goes van Naters, 'Vormgeving en hervorming der grondwet', 160.
- 39 Geciteerd in M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat*, 6.
- 40 23 april 1948, *HTK*, Kamerstuk Tweede Kamer 1947-1948 kamerstuknummer 775 onder nummer 10.
- 41 'Jhr.mr. M. van der Goes van Naters. Politiek leider der SDAP in de Tweede Kamer, Als volkspartij zullen wij oogsten, wat de arbeiderspartij zaaide', *Het Vrije Volk*, 1 december 1945.
- 42 S. Berman, *The primacy of politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge 2006) 8.
- 43 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 290.
- 44 Partij van de Arbeid, *Beginselprogramma 1947*. <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/beginselprogramma/pvda1947/PvdA1947.pdf> [23 mei 2017].
- 45 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 273, 286.
- 46 *Beginselprogramma 1947*.
- 47 Idem.
- 48 Er bleef discussie over het feit of het socialisme al dan niet een levensovertuiging was, vooral tussen de humanisten en de religieus socialisten. Zie over deze kwestie en de invloed ervan op de doorbraakgedachte bijvoorbeeld T. de Vries, *Complexe consensus*, 198-221.
- 49 'In een vernieuwd staatsgebouw: nieuwe organen', *Vrije gedachten. Sociaal-democratisch orgaan*, z.p.
- 50 Idem.
- 51 J. Perry e.a. (eds.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 165.
- 52 'De kabinetsvorming: partijbelang of landsbelang?', *Socialisme & Democratie* 3 (1946) 129-131, 129.
- 53 Idem, 131.
- 54 M.D. Bogaarts, *De periode van het kabinet Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948, Band A* (Den Haag 1989) 72.

55 L. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1996) 150.

56 Giebels, *Beel*, 150. Zie voor een uitgebreide beschouwing over de kabinetsformatie in 1946 Bogaarts, *De periode van het kabinet Beel*, 49-102. Voor meer inzicht in de doorwerking van de doorbraakpolitiek van de PvdA in de jaren vijftig en zestig zie B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontlukkende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 126:2 (2011) 30-53.

57 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel 11: De tijd na 1940* (Assen 1999) 36.

58 'Doorbraak van de anti-these. Smalle basis', 21 juni 1946, *Algemeen Handelsblad*.

59 M.D. Bogaarts, 'Rode avances, die werden afgewimpeld. Voorstellen van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer tot regelmatig overleg met de collega's van de KVP ten tijde van de rooms-rode coalitie 1946-1948', in: *Politieke Opstellen* 1983 (Nijmegen 1984) 67-81; J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1985) 185; Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger*, 96-97.

60 Van der Goes van Naters, 'Het "nieuwe bestand" en de grote conflicten', in: J. Bank en S. Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn 1981) 119-140.

61 *HTK*, 9 juli 1946, 47-71, 60.

62 H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam 2003).

Hoofdstuk 8

1 W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 20.

2 F. van Baardewijk, 'De PvdA van het koninkrijk 1945-1947', in: *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (1980) 164-212, 165; J.A.A. van Doorn, 'De sociaaldemocratie en het koloniale vraagstuk', in: *Socialisme & Democratie* 56:11 (1999) 483-492. Zie voor een breder perspectief over de ethische politiek en het idee van een 'beschavingsmissie' in het laatkoloniale tijdperk M. Bloembergen en R. Raben, *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009).

3 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 138.

4 Brief Van der Goes van Naters aan Drees, 12 februari 1944. NL-HANA, Drees, inv.nr. 508. Zie ook H. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie* (Amsterdam 2004) 26-27. Johan Logemann (1892-1969), die net als Van der Goes de oorlog als 'Indisch gijzelaar' had moeten doorbrengen, werd in 1945 minister van Overzeese Gebiedsdelen in het kabinet-Schermerhorn-Drees.

5 Brief Van der Goes van Naters aan Drees, 23 april 1944. NL-HANA, Drees, inv.nr.

508. Vgl. J. Foray, *Vision of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge 2012).
- 6 W. van den Doel, *Afscheid van Indië*, 60, 86. Vgl. M. Mazower, *Dark Continent*, 195-196.
- 7 M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat* (Haarlem 1945) 121.
- 8 M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat* (Amsterdam 1947; 2e herz. dr.) 220.
- 9 Daarin was Van der Goes vanzelfsprekend niet de enige. Vgl. M. Collins, 'Decolonisation and the "Federal Moment"', *Diplomacy & Statecraft* 24:1 (2013) 21-40. Zie ook hfst. 9 en 10.
- 10 A. Reid, *To Nation by Revolution. Indonesia in the 20th Century* (Singapore 2011) 15-28.
- 11 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 80-90. Onderzoek naar de Bersiap tijd is recentelijk weer meer in de belangstelling komen te staan. Twee eerdere standaardwerken over het Indonesische perspectief op de Bersiap zijn: W.H. Frederick, *Visions and Heat: The making of the Indonesian Revolution* (Athene 1989) en R. Cribb, *Gangsters and Revolutionaries. The Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution, 1945-1949* (Sydney 1991). Over het Nederlandse perspectief zie H.Th. Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs: De Bersiapperiode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005); M. van Delden, *De republikeinse kampen in Nederlands-Indië, oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* (Wageningen 2007). Zie voor de Bersiap in de context van recent genocideonderzoek W.H. Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution 1945-49: a "brief genocide" reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 359-380. Voor een overzicht van de Indonesische dekolonisatieoorlog als geheel in de context van massaal geweld: B. Luttikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial countersurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen en New York 2014); R. Limpach, *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
- 12 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 88-89.
- 13 Geciteerd in Van Baardewijk, 'De PvdA van het koninkrijk', 173.
- 14 S.L. van der Wal, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* [hierna NIB], 1, 10 augustus - 8 november 1945 (Den Haag 1971) nr. 292 'Aantekening Van der Goes van Naters voor de ministers', 3 november 1945.
- 15 NIB, Deel 1: nr. 292: 'Aantekening Van der Goes van Naters voor de ministers', 3 november 1945, 520.
- 16 Van Baardewijk, 'De PvdA van het koninkrijk', 173. Zie voor de details van Van Mook's onderhandelingen op dat moment T. van den Berge, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014).
- 17 Van Baardewijk, 'De PvdA van het koninkrijk', 176.
- 18 Lambert J. Giebels, 'Palar, Lambertus Nicodemus (1900-1981)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/palar> [6-9-2017].

- 19 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 122.
- 20 *NIB* deel 3, nr. 25: 1 januari – 30 maart 1946, 'Bespreking op 7 januari 1946 in het gebouw der Eerste Kamer', 57.
- 21 Geciteerd in Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 126.
- 22 'Comm.-Generaal vertrokken! Schiphol leek wel het Binnenhof', *Het Vrije Volk*, 14 september 1946.
- 23 De belangrijkste bron over de onderhandelingen in Linggadjati van Nederlandse zijde is het dagboek dat Schermerhorn erover heeft bijgehouden en dat in 1970 onder redactie van C. Smit werd uitgegeven. W. Schermerhorn, *Het dagboek van Schermerhorn* (2 dln.) (ed. C. Schmidt) (Utrecht 1970).
- 24 *HTK*, 13 november 1946, 187. Van der Goes' begrotingsrede werd vlak daarna door de PvdA uitgegeven in de brochure *Welvaart in een democratisch bestel*. De begrotingsrede was in dit boekje dat voor tien cent te koop was 'samengevat voor het Nederlandse volk', zoals het omslag vermeldt. Het punt 'de vrijmaking van Indonesië' was slechts één onderdeel van in totaal negen punten die Van der Goes tijdens de debatten aan de orde stelde en die als de belangrijkste uitgangspunten van een democratisch-socialistische politiek werden beschouwd. M. van der Goes van Naters, *Welvaart in een democratisch bestel! Begrotingsrede, samengevat voor het Nederlandse volk, door Mr. M. van der Goes van Naters, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1946).
- 25 'Indië in Nood' was een hulporganisatie voor slachtoffers van de Japanse bezetting, mede in het leven geroepen door de conservatieve liberalen W.F.K. Feuilletau de Bruyn en E.J. van Rees Vellinga, die eveneens pleitten voor de handhaving van de rijkseenheid. R.J.J. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby; het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: *Politieke opstellen* 15-16 (Nijmegen 1995-1996) 113-136, 116.
- 26 *Welvaart in een democratisch bestel!*, 14.
- 27 Idem.
- 28 Madelon de Keizer wees hier al op in haar artikel over de rol van PvdA-politicus Frans Goedhart in de Indonesische kwestie: M. de Keizer, 'Mission impossible. De bemiddelaarsrol van Frans Goedhart in het Nederlands-Indonesisch conflict', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 110:3 (1995) 352-379. Voor de verhouding tussen internationaal socialisme en antikoloniale standpunten in de context van de beginnende Europese samenwerking in deze periode zie A.-I. Richard, 'The limits of solidarity: Europeanism, anti-colonialism and socialism at the Congress of the Peoples of Europe, Asia and Africa in Puteaux, 1948', in: *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 21:4 (2014) 519-537.
- 29 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 170-173.
- 30 Ontwerpovereenkomst Linggadjati 15-11-1946, *NIB* VI, 753-757.
- 31 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 173.
- 32 'Motie van Orde van de heeren Romme en Van der Goes van Naters. Voorgesteld 19 december 1946', *HTK* 1946-1947, Bijlagen. 367 nr. 4, Ontwerp-overeenkomst van Linggadjati.

- 33 'Er door!' *Het Vrije Volk*, 21 december 1946.
- 34 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 188.
- 35 H. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004) 77-78.
- 36 Interview Ronald Gase met Van der Goes van Naters, Wassenaar, 21 februari 1985. Geciteerd in R. Gase, *Beel in Batavia. Van contact tot conflict. Verwikkelingen rond de Indonesische kwestie in 1948* (Baarn 1986) 15; M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 170 en noot 170. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de parlementaire 'aankleding' in de Kamer en de beoordeling van de motie M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet Beel 1946-1948. band D, eerste helft, Nederlands-Indië* (Nijmegen 1995) 2495-2529.
- 37 Vgl. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 419-421. Het trauma dat het dekolonisatieproces voor de PvdA betekende, was nog merkbaar in 1975 bij de haastig doorgevoerde onafhankelijkheid van Suriname door het kabinet Den Uyl. A.F. Mreijen, 'Koloniaal dilemma's', in: Karin van Leeuwen, Marijn Molema en Ilse Raaijmakers (red.), *De rode canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie in 32 verhalen* (Den Haag 2010) 41. Zie daarover uitgebreider: G. Oostindie, *Knellende Koninkrijksbanden: het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000*, dl. 2 (Amsterdam 2001); J. Jansen van Galen, *Het Suriname-syndroom: de PvdA tussen Den Haag en Paramaribo* (Amsterdam 2001).
- 38 Brief Van der Goes van Naters aan Beel, 28 januari 1947. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 254 L.J.M. Beel, toegang 2.21.017, inventarisnr. 191.
- 39 Brief Van der Goes van Naters aan Drees, 21 februari 1947. NL-HaNA, Drees inv.nr. 12.
- 40 Idem.
- 41 Idem.
- 42 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 188-190, 198-200.
- 43 Ad van Liempt, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië 1947* (Amsterdam 2012) 156-157.
- 44 Brief Beel aan Van der Goes van Naters, 25 juni 1947, geciteerd in Van Liempt, *Nederland valt aan*, 157.
- 45 Als geciteerd in Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 119; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 212-213.
- 46 Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 125.
- 47 H. Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977* (Amsterdam 2014) 470-474.
- 48 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 171.
- 49 Langeveld, *De man die in de put sprong*, 493-495.
- 50 De opstelling van de PvdA in de aanloop naar Operatie Product en in het verdere verloop in de dekolonisatieoorlog is op verschillende plekken beschreven, met name in biografieën van de betrokken PvdA-bewindslieden en andere prominente partijleden, zoals in de biografieën van Drees, Schermerhorn en

Goedhart. De periode is summier aangestipt in het overzichtswerk over de geschiedenis van de sociaaldemocratische partij *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland, 168-178*. Een helder algeheel overzicht en duiding van de verschillende en veranderende standpunten binnen de partij gedurende het gehele conflict, inclusief die van partijgenoten in Indonesië, ontbreekt echter tot op heden.

51 E. Schwidder, 'Palar, Lambertus Nicodemus', in *BWSA* 7 (1998) 168-172, <http://hdl.handle.net/10622/D31E8CA2-927F-45DF-B190-9E2833AE40C8> [16 juni 2017].

52 *Met en tegen de tijd*, 172-173.

53 M. van der Goes van Naters, 'Wij zelf', *Het Vrije Volk*, 21 juli 1947, 3.

54 Brief L. Witteveen, zonder datum, ontvangen door partijbestuur op 29 juli 1947. Archief PvdA, IISG, inv.nr. 2661. Map 11, Indonesische aangelegenheden.

55 W. Klinkenberg, 'Labour over Indonesië', *De Vlam. Weekblad voor vrijheid en cultuur* 3, nr. 30 (8 augustus 1947) 2.

56 Idem.

57 Brief Van der Goes van Naters aan Wim Klinkenberg, 8 augustus 1947. Archief Wim Klinkenberg, IISG Amsterdam, inv.nr. 20.

58 Brief Van der Goes van Naters aan Wim Klinkenberg, 15 augustus 1947. Archief Wim Klinkenberg, IISG Amsterdam, inv.nr. 20.

59 Brief Klinkenberg aan Van der Goes van Naters, 2 oktober 1947. Archief Wim Klinkenberg, IISG Amsterdam, inv.nr. 20.

60 Partij van de Arbeid, *Jaarverslagen 1947-1948*. Via Documentatie Centrum Politieke Partijen http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jaarverslag/pvda19471948/PvdA_jv_1947-48.pdf [19 september 2017].

61 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 239-256.

62 J. Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1983) 481.

63 *HTK*, 28 april 1948, 1665.

64 Idem.

65 *HTK*, 28 april 1948, 1665. Deze woorden had hij enkele dagen daarvoor in een artikel in *Paraat* eveneens gebruikt: M. van der Goes van Naters, 'De grondwetsherziening: organische chemie', *Paraat* 3:4, 23 april 1948.

66 Foray, *Vision of Empire*; E. Buettner, *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture* (Cambridge 2016).

67 *HTK*, 29 april 1948, 1681-1682.

68 Voor de positie van Beel in de dekolonisatieoorlog, zie met name hoofdstuk 6 en 7 uit de biografie over Beel: L. Giebels, *Beel: Van vazal tot onderkoning 1902-1977* (Den Haag 1995) en Gase, *Beel in Batavia*.

69 Aantekening Beel, 29 juli 1948, in: J.E.C.M. van Oerle, *Kabinetsformatie onder hoogspanning. 1948. De formatiedagboeken van Beel, Drees, Van der Goes van Naters en Romme* (Amsterdam 1989) 85.

70 Aantekening Romme, 29 juli 1948, in: Van Oerle, *Kabinetsformatie onder hoogspanning*, 84.

71 Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 199-201; Van Oerle, 101. Het is overigens

interessant dat de bezorger van de formatiedagboeken in het voorwoord schrijft: 'Van deze laatste categorie schrijvers [politici, AM] zijn vooral terugblikken voorhanden. Als bron zijn dit soort geschriften enerzijds informatief en anderzijds zeer te wantrouwen. Het geheugen van de betrokken politici blijkt – als bij iedereen – selectief en de waarheid retoucherend te werken. Betrouwbaarder als historische bron zijn de dagboeknotities vastgelegd door politici tijdens de formatie zelve.' Van Oerle, *Kabinetsformatie onder hoogspanning*, 3. Juist de manier waarop in deze 'betrouwbare' aantekeningen de formatie wordt beschreven en de dagboekschrijvers zichzelf presenteren is interessant, evenals wat hun beweegredenen waren het dagboek bij te houden: alleen vanwege het historisch belang? En/of waren zij gevraagd dit te doen? Dan rijst ook de vraag of de aantekeningen naderhand nog bewerkt zijn door een of meerdere van de dagboekschrijvers voor zij aan de openbaarheid werden prijsgegeven. Daar wordt in de inleiding en nabeschuiving helaas geen antwoord op gegeven.

72 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 283.

73 Brief Van der Goes van Naters aan Sassen, zonder datum [op of rond 15 oktober '48] (NL-HANA, Drees inv.nr. 12).

74 Brief Van der Goes van Naters aan Drees, 15 oktober 1948 (NL-HANA, Drees inv.nr. 12). Ide Anak Agung Gde Agung was de eerste minister-president van de deelstaat Oost-Indonesië binnen de Verenigde Staten van Indonesië.

75 'Notulen v.d. vergadering van de ministerraad op 18 okt. 1948', *NIB*, deel 15, nr. 237, 476.

76 *Met en tegen de tijd*, 173-174.

77 Idem, 158.

78 Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie*, 396-397.

79 J.A. de Moor, *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 331.

80 Van der Goes aan Drees, 2 december 1948, *NIB* deel 16, 19-20.

81 Idem.

82 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 287.

83 A. van Liempt, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië* (Amsterdam 2012) 154.

84 C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 106.

85 *Met en tegen de tijd*, 151.

86 Brief Van der Goes aan Drees, 'Dec 1948', als geciteerd in H. Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 250, 270. Zie voor de posities van De Kadt, Goedhart en Schermerhorn resp. R. Havenaar, *De tocht naar het onbekende: het politieke leven van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990), M. de Keizer, *Frans Goedhart. Journalist en politicus (1904-1990). Een biografie* (Amsterdam 2012) en H. Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977* (Amsterdam 2014).

87 Als geciteerd in: M. de Keizer, *Goedhart*, 227.

88 *HTK*, 20 december 1948, 793.

- 89 Als geciteerd in Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 272.
- 90 Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 273. Voor uitgebreidere informatie over o.a. de partijraad van 23 december 1948 zie de doctoraalscriptie van R.J.J. Stevens, *Een duister interregnum: de Partij van de Arbeid en de tweede politionele actie 1948-1949* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Radboud Universiteit Nijmegen 1990).
- 91 Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 274.
- 92 Brief J. de Graaff jr. aan Van der Goes van Naters, 12/13 feb. 1949, NL-HANA, Goes van Naters, inv.nr. 19.
- 93 *Met en tegen de tijd*, 143.
- 94 P.F. Maas (ed.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951). Band A: Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991) 46-47.
- 95 Brief van der Goes van Naters aan Vorrink, 28 augustus 1947. NL-HANA, Drees inv.nr. 12.
- 96 Brief van Koos Vorrink aan Van der Goes van Naters, 28 augustus NL-HANA Van der Goes, inv.nr. 13.
- 97 Van der Goes aan Drees, 28 augustus 1947. NL-HANA, Drees inv.nr. 12.
- 98 Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 401.
- 99 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 288-293.
- 100 Van de Doel, *Afscheid van Indië*, 300-305. Het extreme geweld dat het Nederlandse leger daarbij gebruikte is inmiddels beschreven in onder meer J.A. de Moor, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950: De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999); Stef Scagliola, *Last van de oorlog: De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002); Gert Oostindie, in samenwerking met Ireen Hoogenboom en Jonathan Verwey, *Soldaat in Indonesië: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015); Rémy Limpach, *De brandende kampongs*. Zie ook het artikel van B. Luttikhuis en C.H.C. Harinck, die nieuw onderzoek naar deze periode bepleiten op basis van zowel Nederlandse als Indonesische bronnen, wat vooralsnog nauwelijks gedaan is. B. Luttikhuis en C.H.C. Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief: Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 132:2 (2017) 51-76. In het najaar van 2017 zijn de drie onderzoeksinstituten KITLV, NIMH en NIOD een grootschalig onderzoek gestart: *Dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950*.
- 101 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 298.
- 102 Als geciteerd in Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 299.
- 103 Brief Van der Goes aan Anak Agung, 11 maart 1949, NL-HANA, Van der Goes, inv.nr. 19.
- 104 Brief Drees aan VdGvN, 17 maart 1949. NL-HANA, Van der Goes, inv.nr. 19.
- 105 Brief Van der Goes aan Drees, 18 maart 1949. NL-HANA, Van der Goes, inv.nr. 19. Vorrink was op dat moment tijdelijk uitgeschakeld, nadat hij op 17 januari 1949 bij een vliegtuigongeluk op weg naar een overleg met partijgenoten in Oslo ernstig gewond was geraakt. Hij zou in de zomer van 1949 pas weer naar Nederland terugkeren.

- 106 Brief Van der Goes aan Drees, 18 maart 1949, NL-HaNA, Van der Goes, inv.nr. 19.
- 107 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 306-310. Voor de rol van Van Roijen in het tot stand brengen van dit akkoord: R. van de Maar en H. Meijer, *Herman van Roijen (1905-1991). Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013).
- 108 U. Bosma, 'Nederlands Nieuw-Guinea en de late *empire builders*', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:3 (2009) 2-25. Voor een uitgebreidere beschouwing over het koloniale bestuur van Nieuw-Guinea zie P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht* (Amsterdam 2005) en het discussiedossier over deze veelbesproken studie in *BMGN - Low Countries Historical Review* 122:1 (2007) 65-112.
- 109 *Met en tegen de tijd*, 179.
- 110 Idem, 178. Het voorstel is in Van der Goes' archief terug te vinden onder inv.nr. 20.
- 111 'Open deur naar Nieuw-Guinea. Verzoening van standpunten is zeer wel mogelijk. PvdA heeft werkelijke synthese voorgesteld', *Het Vrije Volk*, 4 januari 1951.
- 112 'Verklaring van de P.v.d.A.', *Paraat*, 12 januari 1951.
- 113 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 148.
- 114 Onder meer in M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', in: *Socialisme & Democratie* 24 (1967) 805-831, 830; *Met en tegen de tijd*, 147-148.
- 115 *HTK*, 16 januari 1951, 1071.
- 116 Stukken betreffende het 3e congres van de PvdA (februari 1951) 1950-1952. PvdA-archief IISG, inv.nr. 158. Sociaaldemocraat Jan de Roode (1866-1945), voormalig hoofdredacteur van *Het Volk*, door Troelstra regelmatig geconsulteerd over onder andere partijkwesies. L. Brug, 'Roode, Justus Johannes de', in *BWSA* 6 (1995) 181-185 <http://hdl.handle.net/10622/63CDDDD68-9C96-4341-8EAB-F4BACA3FD> Ω 485 [25 juni 2017].
- 117 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 155.
- 118 Idem.
- 119 Vgl. E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2010). Nader onderzoek naar de politieke cultuur in de Tweede Kamer voor de periode na 1945 is verricht door Carla Hoetink en zal naar verwachting in 2018 gepubliceerd worden in Carla Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2018).
- 120 *Met en tegen de tijd*, 91, 140.
- 121 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 184. De vraag dringt zich in dit verband op hoe de partijcultuur van de SDAP zich verhoudt tot de partijcultuur van de PVDA. Historicus Adriaan van Veldhuizen wijst er in zijn proefschrift over de partijcultuur van de SDAP op dat ruzies aan de orde van de dag waren. Hij verklaart dit deels uit het feit dat de partij meer was dan een ideologie, het was ook een netwerk van sociale contacten, familiebanden en vriendschappen, dat zowel sociale

zekerheid als politieke betekenis aan het alledaagse leven gaf. De partij werd daarom vaak boven het individu gesteld en fungeerde als instrument voor een betere toekomst. Doordat leden verschillende opvattingen hadden van hoe de partij zou moeten functioneren om dit doel te bereiken, ontstonden spanningen en ruzies. Kijkend naar hoe 'oude SDAP-ers' als Van der Goes, Vorrink en Drees zich opstelden, lijkt dit ook goed op hen van toepassing te zijn geweest in de manier waarop zij zich binnen de PvdA opstelden. Vgl. A. van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015) 254-260.

122 Een benaming van sociaal-democratisch journalist Meyer Sluysen. E. Gans, *Kleine verschillen die het leven uitmaken, Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002) 813; L. Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1995) 239.

123 Als geciteerd in F. Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 130.

124 A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 49.

125 Van der Goes van Naters, 'Het "nieuwe bestand" en de grote conflicten', 131.

126 Een volwaardige biografie van Koos Vorrink is er niet. De biografische studie van C.H. Wiedijk uit 1986 beslaat slechts de periode tot 1940. Mogelijk werpt een systematische analyse van zijn leven op basis van onder meer het archiefmateriaal dat in 2014 gevonden is en in het IISG in te zien is, nieuw licht op het optreden van Vorrink als geheel. Dit archief bevat evenwel geen nieuwe informatie over de relatie tussen Van der Goes en Vorrink tijdens de dekolonisatieoorlog. Archief Koos Vorrink, inv.nr. 206-207 (IISG Amsterdam).

127 S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

128 Wim Klinkenberg, 'Het Kamerlid', *De Nieuwe Stem*, 20^e jrg nr. 5, mei 1965, 279-285, 280. http://www.dbnl.org/tekst/_nie017196501_01/_nie017196501_01_0043.php [21 juni 2017].

129 Idem, 282.

130 Idem.

131 Idem.

132 'Het Kamerlid', 285.

133 Idem.

134 S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 108-109, 252. De *Excessennota* werd in 1969 gepresenteerd en gepubliceerd als Kamerstuk met bijlagen, maar werd pas in 1995 voor een groter publiek toegankelijk. *Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995).

135 M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', 805.

136 W. Drees, 'Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis', in: *Socialisme & Democratie* 25 (1968) 132-146, 146. Zie ook Daalder, *Vier jaar nachtmerrie*, 398-421.

137 Van der Goes van Naters, 'Het "nieuwe bestand" en de grote conflicten', 129.

Hoofdstuk 9

1 *Met en tegen de tijd*, 155.

2 J. McCormick, *Understanding the European Union. A Concise Introduction* (4e herz.ed., New York 2008) 45. Over de plannen voor Europese integratie na 1945 is inmiddels zeer veel geschreven. In de studies over de rol van Nederland in dit proces lag de focus in eerste instantie vooral op de economische beweegredenen, zoals R.T. Griffiths, *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957* (Amsterdam 1990) en A.G. Harryvan, *In Pursuit of Influence: the Netherlands' European Policy during the Formative Years, 1952-1973* (Brussel 2009). Inmiddels zijn een aantal studies verschenen waarin het politieke perspectief en de rol van parlementariërs meer benadrukt wordt. Zie o.a. A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (diss. Uva, Amsterdam 1998); J. Hollander, *Constitutionalising Europe. Dutch reactions to an incoming tide 1948-2005* (diss. RUG, Groningen 2013); R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam 2014). Zie voor de vooroorlogse plannen voor Europese samenwerking bijv. M. Hewitson & M. d'Auria (eds.), *Europe in crisis. Intellectuals and the European Idea 1917-1957* (New York/Oxford 2012) 3-4. Zie ook: C. Reijnen en M. Rensen, 'European Encounters. Intellectual Exchange and the Rethinking of Europe 1914-1945', *European Studies* 32 (Amsterdam/New York 2014).

3 J. van der Harst, 'Nabuurstaten of uniepartners? Aspecten van het defensiebeleid van de Benelux-landen, 1945-1954', in: E.S.A. Bloemen (red.), *Het Benelux-effect. België, Nederland en Luxemburg en de Europese integratie 1945-1957* (Amsterdam 1992).

4 *HTK*, 18 maart 1948, 1558.

5 *HTK*, 18 maart 1948, 1561. De motie kwam op een moment dat er veel discussie in de Kamer was over de rol van de Vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. Met het toenemend aantal internationale ontwikkelingen en verdragen gaf de regering volgens de meeste fracties te weinig informatie aan de volksvertegenwoordiging over internationale vraagstukken en dit werd vanaf 1947 keer op keer aan de orde gesteld, onder meer door Van der Goes. Vanaf 1950 zou de Commissie ook daadwerkelijk meer invloed krijgen. De Commissie kwam vaker bijeen, de leden kregen inzage in vertrouwelijke stukken en hadden overleg met ambtenaren over internationale kwesties. Vgl. P.F. Maas (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III: Het kabinet-Drees/Van Schaik (1948-1951)* Band B (Nijmegen 1992) 169-175.

6 *HTK*, 19 maart 1948, 1575. Zie voor de betekenis van het anticommunisme in de PvdA F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam 1986) 45; M. Brinkman, 'De Partij van de Arbeid in de Koude Oorlog 1946-1958. Een overzicht', in: *Groniek* 106 (1989) 11-21; A. Bleich, *Een partij in de tijd: veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986* (Amsterdam 1986); D. Bosscher, 'Een partij in opbouw', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-*

democratie in Nederland, 158-181. Voor een overzicht van intellectuele debatten over het communisme in deze tijd: T. de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Amsterdam 1996) 228-274.

7 *HTK*, 18 maart 1948, 1564.

8 *HTK*, 18 maart 1948, 1565. Bijlagen, 761, 1-2: Motie van orde van de heer van der Goes van Naters c.s. betr. opbouw rechtsgemeenschap van de democratische staten in federaal verband; A. Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa* (Amsterdam 1998) 75-86.

9 *HTK*, 19 maart 1948, 1593.

10 M. van der Goes van Naters, 'Internationale ordening als nationale beveiliging. De motie Van der Goes-Serrarens', *Het Vrije Volk* (3 april 1948) 2.

11 *HTK*, 22 april 1948, 1624-1625.

12 *HTK*, 18 maart 1948, 1572.

13 *HTK*, 22 april 1948, 1625; *HTK*, 28 april 1948, 1648.

14 McCormick, *Understanding the European Union*, 50.

15 *HTK*, 8 februari 1949, 1196.

16 *Met en tegen de tijd*, 222.

17 A. Trunk, *Europa, Ein Ausweg. Politische Eliten und europäische Identität in den 1950er Jahren* (München 2007) 23. Voor de betekenis van transnationale netwerken in de beginfase van de Europese integratie zie bijvoorbeeld: Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht en Michael Gehler (eds.), *Transnational Networks in Regional Integration: Governing Europe, 1945-1983* (Basingstoke 2010) en Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht en Morten Rasmussen (eds.), *The History of the European Union: Origins of a Trans- and Supranational Polity, 1950-1972* (New York 2009).

18 A. Vauchez, *Brokering Europe. Euro-Lawyers and the Making of a Transnational Polity* (Cambridge 2015) 8.

19 *Met en tegen de tijd*, 127.

20 R.T. Griffiths, 'European Utopia or Capitalist Trap? The Socialist International and the Question of Europe', in: idem (ed.), *Socialist Parties and the Question of Europe in the 1950s* (Leiden etc. 1993) 9-24, 13.

21 Er zijn verschillende overzichtswerken waarin de verschillende (West-)Europese socialistische partijen in Europa met elkaar vergeleken worden, zoals G. Eley: *Forging Democracy: The History of the Left in Europe: 1850-2000* (Oxford 2002) en D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century* (New York 1996). Een recente analyse over het karakter van socialistisch internationalisme als een opzichzelfstaand fenomeen geeft T. Imlay, 'The Practice of Socialist Internationalism during the Twentieth Century', in: *Moving the Social* 55 (2016) 17-38. Voor de complexe relatie tussen socialisme, het streven naar Europese eenwording en antikolonialisme, waarin ook de verschillende posities van Afrikaanse en Aziatische socialistische partijen worden geanalyseerd, zie A.-I. Richard, 'The limits of solidarity: Europeanism, anti-colonialism and socialism at the Congress of the Peoples of Europe, Asia and Africa in

Puteaux, 1948', in: *European Review of History – Revue européenne d'histoire* 21:4 (2014) 519-537.

22 HTK, 22 april 1948, 1623.

23 Zo werd de Mouvement pour les États-Unis socialistes de l'Europe (MEUSE) na de conferentie van mei 1948 onderdeel van de Europese Beweging. Daarmee ging de MEUSE op in een beweging met een meer gematigde opvatting van Europa en werd het antikolonialisme dat de organisatie tot die tijd sterker had uitgedragen een element dat binnen andere internationale fora aan de orde werd gesteld. Richard, 'The limits of solidarity', 531-532.

24 'Summarised report of the proceedings', International Socialist Conference, Baarn May 14th-16th 1949', Archives of the Socialist International, IISG Amsterdam, inv.nr. 239. Het citaat is overgenomen uit het Engelstalige rapport, maar Van der Goes hield zijn toespraken op internationale conferenties altijd in het Frans.

25 Summarised report of the proceedings.

26 McCormick, *Understanding the European Union*, 51; S. Brown Wells, *Jean Monnet. Unconventional Statesman* (Boulder en Londen 2011) 127-135.

27 M. van der Goes van Naters, 'Het socialisme en de Europese eenheid', *Socialisme & Democratie* 9 (1951) 493-499, 496. Dit artikel is een vertaling uit het Frans van een rede die Van der Goes hield voor de Comisco-conferentie in Frankrijk van zomer 1951.

28 Idem, 499.

29 Ondanks het feit dat de meeste parlementariërs zitting hadden in zowel de Raad van Europa als de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS, was het op dat moment voor velen van hen duidelijk dat niet de Raad van Europa, maar de EGKS de weg naar een verenigd Europa zou worden. Vgl. B. Wassenberg, *Histoire du Conseil de l'Europe* (1949-2009) (Brussel etc. 2012).

30 *Met en tegen de tijd*, 218.

31 'Inleiding over de Buitenlandse Politiek door Mr. M. van der Goes van Naters op het Partijcongres 1953', PvdA-archief, IISG, inv.nr. 169.

32 Idem; A. Vauchez, *Brokering Europe*, 39-42.

33 M. Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam 2013) 87-88; S. Brown Wells, *Jean Monnet*, 140-154.

34 *Met en tegen de tijd*, 218.

35 R. Griffiths, 'Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952-1954', in: S. Martin (ed.), *Essays in honour of Emile Noël* (Dordrecht 1994) 19-39, 24.

36 Minutes of the Constitutional Committee, second session sub-committee of Liaisons, 19 november 1952. Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. AH AA PV/SCLI.1952 SCLI 1952119. Historical Archives European Parliament, Luxembourg (hierna: HA-EP Luxemburg).

37 'Discussion on the conclusions of the Constitutional Committee's Report', 7 januari 1953. Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. AH AA DE/1952 DE19530107-01. HA-EP Luxemburg.

38 Idem.

39 Beyen deelde zijn functie met Joseph Luns. Beyen nam Europese aangelegenheden voor zijn rekening, Luns de Verenigde Naties en bilaterale kwesties waarbij niet-Europese landen betrokken waren. Deze functiedeling leidde nogal eens tot spanningen tussen de twee bewindslieden. W.H. Weenink, *Johan Willem Beyen 1897-1976* (Amsterdam en Rotterdam 2005) 294-312.

40 Weenink, *Johan Willem Beyen*, 318-334.

41 'Discussion on the conclusions of the Constitutional Committee's Report', 7 januari 1953, Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. AH AA DE/1952 DE19530107-01, HA-EP Luxemburg.

42 'Discussion on the conclusions of the Constitutional Committee's Report', 8 januari 1953, Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. AH AA DE/1952 DE19530108, HA-EP Luxemburg.

43 M. van der Goes van Naters, 'Een constitutie voor Europa?', *Socialisme & Democratie* 2 (1953) 65-71, 65.

44 Vergadering ad hoc, zitting 9 maart 1953. Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. DE19530309-019900NL, HA-EP Luxemburg.

45 Idem.

46 Constitutionele commissie Vergadering ad hoc, 22 oktober 1952 inv.nr. COGT-195210280010NL. Zie ook de 'Nota inzake de middelen om op gunstige wijze de openbare mening te beïnvloeden ten behoeve van de Europese gedachte door de heer Mutter ingediend'. Volgens de door de Franse centrumrechtse politicus en oud-verzetstrijder Pierre Mutter (1901-1973) ingediende nota moest het accent hierbij liggen op thema's die 'de oude begrippen van saamhorigheid, die in het hart van de mensen sluimeren, op te wekken, en de oude chauvinistische vooroordelen in discredit te brengen, desnoods door ze belachelijk te maken'. Burgers moesten bereikt worden "waar hij is", hij luistert naar de radio, hij gaat naar de bioscoop, hij leest zijn kranten en tijdschriften; hij wandelt op straat; hij houdt zich op bepaalde plaatsen op (metro-stations, postkantoren, werkplaatsen, scholen...'. Constitutionele commissie Vergadering ad hoc, 13 november 1952, inv.nr. COGT-195211190020NL.

47 Vergadering ad hoc, zitting 9 maart 1953. Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. DE19530309-019900NL, HA-EP Luxemburg.

48 Griffiths, 'Europe's First Constitution', 24-25.

49 Zie voor de volledige tekst van de ontwerpgrondwet www.politiekcompendium.nl/id/vgybkebepak7/europees_statuut_1953 [28 april 2017].

50 *Met en tegen de tijd*, 218.

51 Gerard Bossuat, *l'Europe des Français, 1943-1959. La 1^{ve} République aux sources de l'Europe communautaire* (Parijs 1996) 165-222.

52 *Met en tegen de tijd*, 201.

53 Idem, 200. Van der Goes omschreef hier de rol van rapporteur aan de hand van het werk van een socialistische collega in de Raad van Europa, Ronald William Gordon ('Kim') Mackay (1902-1960), die hij zeer bewonderde. Mackay was een

Australiër van welvarende afkomst, en geschoold als jurist. In de jaren dertig kwam hij naar Engeland, waar hij als advocaat werkte en actief werd in de Labour-beweging en later in de Europese federalistische beweging. K. Gildart, 'An Australian socialist in England: Kim Mackay, the British Left, and European federalism, 1934-60', in: G. Patmore, J. Shields en N. Balnave (eds.), *The past is before us. The Ninth National Labour History Conference* (Sydney 2005).

54 Dit schreef ook Johannes Hoffmann, die van 1947 tot 1955 minister-president van het Saarland was, met zoveel woorden in zijn memoires. J. Hofmann, *Das Ziel war Europa. Der Weg der Saar von 1945-1955* (München 1963) 330.

55 W. Behringer en G. Clemens, *Geschichte des Saarlandes* (München 2009) 92-100.

56 B. Long, *No Easy Occupation. French Control of the German Saar, 1944-1957* (Rochester 2015) 85-86.

57 Als geciteerd in B. Long, *No Easy Occupation. French Control of the German Saar, 1944-1957* (Rochester 2015) 86.

58 Gilbert Grandval was vanaf 1945 als militair gouverneur voor het Saarland verantwoordelijk. Hij werd in 1904 als Gilbert Hirsch in Parijs geboren, noemde zich later Gilbert Hirsch-Ollendorff (de naam van zijn moeder, die van een oude Joods-Elzasser familie afstamde) en ging vanaf zijn tijd in het Franse verzet als Gilbert Grandval door het leven. D.M. Schneider, 'Gilbert Grandval. Frankreichs Prokonsul an der Saar 1945-1955', in: S. Martens (ed.) *Vom 'Erbfeind' zum 'Erneuerer'. Aspekte und Motive der französischen Deutschlandpolitik nach dem Zweiten Weltkrieg* (Sigmaringen 1993).

59 C. Hacke, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Frankfurt a/M 1993); Hans-Peter Schwarz, *Adenauer. Der Staatsmann. 1952-1967* (Stuttgart 1991). Zie voor een uitvoerige analyse van de opstelling van zowel Frankrijk als Duitsland in de beginjaren van de Saarkwestie: D. Hüser, *Frankreichs doppelter Deutschlandpolitik. Dynamik aus der Defensive - Planen, Entscheiden, Umsetzen in gesellschaftlichen und wirtschaftlichen, innen- und außenpolitischen Krisenzeiten 1944-1950* (Berlijn 1996).

60 'Germany Saar Commission', Archives of the Socialist International, IISG Amsterdam, inv.nr. 618.

61 W. Notten, *Die Niederländischen und Deutschen Sozialdemokraten als Gegner und Partner in der Europapolitik 1945-1955*, in: J. Bosmans (red.), *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Munster 1996) 149-172, 152-158. Ook de PvdA had in de beginjaren van de Europese integratie een moeizame verhouding tot de Duitse SPD. Zie voor een uitgebreide analyse van de verhouding tussen deze twee partijen in de context van de Koude Oorlog M. Drögemöller, *Zwei Schwestern in Europa. Deutsche und Niederländische Sozialdemokratie 1945-1990* (Berlijn 2007).

62 International Socialist Conference June 27th, July 3rd Frankfurt, 1951, Archives of the Socialist International, IISG Amsterdam, inv.nr. 241.

63 J.W.L. Brouwer, 'Idealen en ambities: Marinus van der Goes van Naters als

- bemiddelaar in de Saar-kwestie, 1952-1954', *Politieke Opstellen*, 15-16 (1995-1996) 48-49.
- 64 Per Fischer, *Die Saar zwischen Deutschland und Frankreich. Politische Entwicklung von 1945-1959* (Berlijn 1959) 157. Zie ook Bruno Leuvrey, 'La Sarre et le Conseil de l'Europe 1949-1954', in: Hudemann en Poidevin, *Die Saar 1945-1955. Ein Problem der Europäische Geschichte* (München 1992) 97-114; aldaar 101-104.
- 65 Fischer, *Die Saar zwischen Deutschland und Frankreich*, 159.
- 66 Als geciteerd in Fischer, *Die Saar zwischen Deutschland und Frankreich*, 160.
- 67 M. van der Goes van Naters, 'Future position of the Saar. Programme of Work for an Examination of the Future Position of the Saar by the Committee on General Affairs. Council of Europe, Consultative Assembly, Committee on General Affairs. Third session, 24th September 1952 (Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1945-1954, nummer toegang 2.05.117, inventarisnummer 16755 [hierna NL-HaNa, Buitenlandse Zaken]).
- 68 Een van deze assistenten was de hierboven geciteerde Per Fischer. De Britse Noël Salter zou daarna verschillende hoge posten in de Europese instellingen innemen en een van de meest actieve pleitbezorgers worden van de oecumenische beweging en religieuze dialoog binnen de Europese Gemeenschap. L. Leustean, *The Ecumenical Movement and the Making of the European Community* (Oxford 2014) 69-81, 255.
- 69 Memorandum 'Activiteit van Jhr. v.d. Goes van Naters in de Saarkwestie', 7 oktober 1952, NL-HaNa, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 45-54, 2.05.117, inv.nr. 22347.
- 70 'Question de la Sarre. Projet de Conclusion de M van der Goes van Naters, Rapporteur, 3 november 1952. NL-HaNa, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 45-54, 2.05.117, inv.nr. 16755.
- 71 Memorandum 'Saarproject van Jhr. Van der Goes', 7 november 1952. NL-HaNa, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 45-54, 2.05.117, inv.nr. 22347.
- 72 M. van der Goes van Naters, 'Nieuwe mogelijkheden voor de Saar', *Nieuw Europa*, 25 november 1952.
- 73 *Met en tegen de tijd*, 205.
- 74 M. van der Goes van Naters, *The future position of the Saar* (Straatsburg 1954) 193-194. Zie voor de discussie over het rapport in de Raad: Council of Europe, Official Report of Debates, 5th Session, 1953: 24th Sitting, 25 september 1953.
- 75 Brief van Braun aan Van der Goes van Naters, NL-HaNa, Van der Goes van Naters, 2.21.198, inv.nr. 34.
- 76 Long, *No Easy Occupation*, 191.
- 77 R. Becker en H. Schneider, *Warum Nein zum Naters-Plan?* (Keulen 1954) 10.
- 78 Brief van Braun aan Van der Goes van Naters, 7 november 1953, 'Saarbericht von Van der Goes van Naters', Auswärtige Behörden des Saarlandes (1952-1956) 'Bestand Auswärtiges Amt', 1.5.3 Europäisierung der Saar: van Naters-Plan. Landesarchiv Saarbrücken, inv.nr. 1512.
- 79 Brouwer, 'Idealen en ambities', 64-65.

- 80 Zie voor de voorgeschiedenis en het verloop van het conflict in Frans Indochina in relatie tot de koloniale conflicten van andere Europese landen E. Buettner, *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture* (Cambridge 2016) ebook 70-103.
- 81 Long, *No Easy Occupation*, 192.
- 82 Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. DE19530110-03, HA-EP Luxemburg. Zie ook F. Cooper, *Citizenship between Empire and Nation. Remaking France and French Africa, 1945-1960* (Princeton en Oxford 2014) 201-210.
- 83 Historicus Mathieu Segers spreekt zelfs van een 'existentiële crisis'. M. Segers, *Reis naar het continent*, 25.
- 84 *Met en tegen de tijd*, 208.
- 85 B. Thoß, 'Die Lösung der Saarfrage 1954/55', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 38:2 (1990) 225-288.
- 86 Volgens Van der Goes noemde de Saarlandse bevolking deze behuizing het 'Grandvalhalla'. *Met en tegen de tijd*, 205.
- 87 *Met en tegen de tijd*, 209. Het is overigens opvallend dat Van der Goes het hier over 'twee van zijn kinderen' heeft, terwijl het om zijn dochter Maja en haar toenmalige echtgenoot ging.
- 88 Brouwer, 'Idealen en ambities', 68.
- 89 Idem. Brouwer wijst er terecht op dat een groot gedeelte van het archiefmateriaal dat Van der Goes over deze periode bewaarde, bestaat uit documentatie over zijn mogelijke kandidatuur voor deze positie. 'Idealen en ambities', 68, noot 73.
- 90 J.R. Evenhuis, 'Van der Goes van Naters', *Die Zeit*, 3 juni 1954.
- 91 Krantenbericht aangehaald in memorandum van 2 juni 1954, NL-HANA, Buitenlandse Zaken / Code-Archief 45-54, 2.05.117, inv.nr. 22347.
- 92 Brief J.W. Beyen aan Van der Goes van Naters, Nationaal Archief Den Haag, archief Van der Goes van Naters, inv.nr. 34.
- 93 Brouwer, 'Idealen en ambities', 67, n. 71.
- 94 Zie voor een uitvoerig overzicht over de terugkeer van het Saarland bij de Bondsrepubliek: H. Elzer, *Konrad Adenauer, Jakob Kaiser und die 'kleine Wiedervereinigung': die Bundesministerien im außenpolitischen Ringen um die Saar 1949 bis 1955* (St. Ingbert 2007).
- 95 Gesprek Marnix Krop, diplomaat en voormalig medewerker van de Wiardi Beckman Stichting, van 2009 tot 2013 Nederlands ambassadeur in Berlijn (12 juli 2011, Berlijn).
- 96 A. de Ridder, 'Jhr. Mr. M. van der Goes van Naters', *Nieuw Europa*, maart 1961.
- 97 *Met en tegen de tijd*, 220.

Hoofdstuk 10

- 1 *Met en tegen de tijd*, 168.
- 2 M. van der Goes van Naters, 'Afrika en Europa. Een nieuwe benadering', in: *Socialisme & Democratie* 19 (1962) 440-451, 443.

- 3 Idem, 440.
- 4 Idem, 443; H.B. Price, *The Marshall Plan and its Meaning* (New York 1955) 258.
- 5 'Afrika en Europa', 450.
- 6 Volgens de Amerikaanse historicus Frederick Cooper is de periode tussen 1945 en 1960 waarin veel Franse koloniën zelfstandig werden te vaak beschreven als een ontwikkeling van *empire* naar soevereine natiestaten, terwijl zowel radicale als meer conservatieve politieke activisten in Frans-West-Afrika in eerste instantie veelal een vorm van federalisme met de voormalige kolonisator voor ogen hadden. Ook in Nederland en Nederlands-Indië leefden dit soort ideeën, de Nederlands-Indonesische Unie is hier een voorbeeld van. Vanuit het oogpunt van de voormalig kolonisator speelden hier natuurlijk ook andere belangen een rol, maar tussen de periode van 'koloniaal' naar 'post-koloniaal' lag niet een enkel moment of gebeurtenis, maar een proces waarin verschillende ideeën circuleerden en de uitkomst niet vanzelfsprekend was. F. Cooper, *Citizenship between Empire and Nation: remaking France and French-Africa 1945-1960* (Princeton 2014) 1-25; J. Foray, *Vision of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands*; J. Foray, 'A Unified Empire of Equal Parts: The Dutch Commonwealth Schemes of the 1920s-40s', in: *Journal of Imperial and Commonwealth History* 41 (2013) 259-284.
- 7 V. LeVine, *Politics in Francophone Africa* (Boulder 2004) 127.
- 8 Cooper, *Citizenship between Empire and Nation*, 21.
- 9 Idem, 11.
- 10 Vergadering ad hoc, zitting van 9 januari 1953, Archives of the Assemblée ad hoc, inv.nr. DE19530109-019900NL, HA-EP Luxemburg. Origineel in het Frans.
- 11 Cooper, *Citizenship between Empire and Nation*, 202-205.
- 12 'Eurafrika' was een concept met een verleden, dat vooral in Frankrijk veel steun had. Zie C.-R. Ageron, 'l'Idée d'Eurafrrique et le débat colonial franco-allemande de l'entre-deux-guerres', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 22 (1975) 446-475; T. Moser, *Europäische Integration, Dekolonisation, Eurafrika*, 100-104; P. Hansen en S. Jonsson, *Eurafrika. The Untold History of European Integration and Colonialism* (Londen etc. 2014).
- 13 Hansen en Jonsson, *Eurafrika*, 149-153.
- 14 Cooper, *Citizenship between Empire and Nation*, 252.
- 15 Hansen en Jonsson, *Eurafrika*, 149-153.
- 16 Malcontent en Nekkers, 'Doe wel en zie niet om. Inleiding', in: J.A. Nekkers en P.A.M. Malcontent, *De geschiedenis van vijftig jaar ontwikkelingssamenwerking* (Den Haag 1999) 15.
- 17 M. Holland, *The European Union and the Third World* (Basingstoke 2002) 25-26; A. Trunk, *Europa, ein Ausweg: Politische Eliten und Europäischen Identität in den 1950er Jahren* (München 2007) 260.
- 18 M. van der Goes van Naters, 'Afrika en Europa', 441.
- 19 T. Moser, *Europäische Integration, Dekolonisation, Eurafrika* (Bern 1997) 444-449.
- 20 *Met en tegen de tijd*, 225.

- 21 'La Mission parlementaire Européenne en Afrique Noire Française, en République autonome du Togo et en Algérie', *Réalités Eurafriçaines. Revue mensuelle d'information et de documentation*, 1 (juli 1957) 14-26, 14-15. NL-HANA, Goes van Naters, inv.nr. 99.
- 22 *Algemeen Handelsblad*, 6-4-1957. Namens Nederland gingen behalve Van der Goes zijn partijgenoot Jaap Burger en Pieter Blaisse (KVP) mee met de studiereis.
- 23 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 226-227.
- 24 'Stukken betreffende leiding over een delegatie van Europese parlementsleden op een reis naar Frans-West-Afrika, georganiseerd door het Europees Inlichtingencentrum, 1957-1958'. NL-HANA, Goes van Naters, inv.nr. 99.
- 25 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 229-230.
- 26 Parliamentary bodies for development cooperation (ACP). EPA conference with the Parliaments of African and Malagasy States in Strasbourg from 19 to 24 June 1961 – Preparation and proceedings (hierna: EPA conference) 'Werzaamheden van de conferentie', inv.nr. CFPA-19610619-010010NL, HA-EP Luxemburg.
- 27 EPA conference, 'De politieke en institutionele vormen van samenwerking', werkdocument opgesteld door M. van der Goes van Naters (juni 1961) 2-3. inv.nr. CFPA-19610619-010180NL, HA-EP Luxemburg.
- 28 Idem, 2-3.
- 29 Idem, 13.
- 30 *Met en tegen de tijd*, 232.
- 31 M. van der Goes van Naters, 'De nieuwe Conventie met achttien Afrikaanse landen', 4-12-1963 (Archief Van der Goes van Naters Nationaal Archief toegang 2.21.198, inv.nr. 49, Stukken betreffende de associatie van voormalige Franse koloniën in Afrika bij de E.E.G. en de door Van der Goes van Naters onderhouden contacten met de bij de conferentie van Yaounde aangesloten landen. 1960-1969.)
- 32 EPA Conference, 'Verslag namens de politieke en institutionele commissie, rapporteurs: de heren Hammadoeu Alim en Van der Goes van Naters', inv.nr. CPACP_00CAA_24ORP_1TMP-RP1610040NL; Van der Goes van Naters, 'Afrika en Europa', 446.
- 33 M. van der Goes van Naters, 'Afrika en Europa', 447.
- 34 *Met en tegen de tijd*, 231.
- 35 Carol Cosgrove Twitchett, *Europe and Africa: from Association to Partnership* (Farnborough 1978) 79.
- 36 Moser, *Europäische Integration*, 493; Twitchett, *Europe and Africa*, 82.
- 37 Twitchett, *Europe and Africa*, 82.
- 38 M. van der Goes van Naters, 'Europa-Afrika: gelijke partners!' (Archief Van der Goes van Naters Nationaal Archief toegang 2.21.198, inv.nr. 165).
- 39 H. van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966). Het boekje werd uitgegeven vlak voor het nieuwe partijprogramma gepubliceerd werd. Het is te lezen via http://www.dbnl.org/tekst/doeloo06tieno1_01/ [28 juli 2017]. Zie ook: C. Rietland en G. Voerman (eds.), *Tien over rood 50 jaar later* (Amsterdam 2016).

- 40 A. van der Hek, 'De EEG Associatie met Afrikaanse landen. Neo-kolonialisme of vooruitziende blik?', *Opinie: veertiendaags orgaan van de Partij van de Arbeid* (1968).
- 41 M. van der Goes van Naters 'EEG-Afrika associatie. Nederland heeft nooit een geassocieerde banaan geproefd', in: *Opinie*, 21 juni 1968, 15.
- 42 G. Ruygers, 'Naschrift', *Paraat* (3 december 1960) 351.
- 43 M. van der Goes van Naters, 'De pen op papier. Voortzetting van Jaoundé', *Socialisme & Democratie* 7 (1969) 491-492. Vgl. E. Jones en C. Weinhardt, 'Echoes of Colonialism in Trade Negotiations between the European Union and African, Caribbean and Pacific Countries', in: K. Nicolaïdis, B. Sèbe en G. Maas, *Echoes of Empire. Memory, Identity and Colonial Legacies* (Londen en New York 2015) 227-250.
- 44 *Met en tegen de tijd*, 229.
- 45 Idem, 226.
- 46 Vgl. I. Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam 2012) 185.
- 47 VARA. Radiolezing Uitzending: maandag 3 september 1962 van 13.45 tot 14.00 uur. Programma: Door Zwart-Afrika. 1. Sénégal (Archief Van der Goes van Naters Nationaal Archief toegang 2.21.198, inv.nr. 49).
- 48 'Mr. Van der Goes van Naters enthousiast terug van congres. Jong Afrika is blij met goede trouw van de EEG.' *Het Vrije Volk*, 12 maart 1965.
- 49 M. van der Goes van Naters, 'Tussen Niger en Sahara', *Socialisme & Democratie* 23 (1966) 81-93.
- 50 *Met en tegen de tijd*, 276.
- 51 Brief Van der Goes van Naters aan ministerie van Buitenlandse Zaken, 24 december 1969. 'Van der Goes van Naters. Uitzending naar Afrika', Privé-archief Van der Goes van Naters.
- 52 M. van der Goes van Naters, 'Op de kam: Congo/Nijl', in *Socialisme & Democratie* 8 (1970) 366-372, 369.
- 53 *Met en tegen de tijd*, 282.
- 54 Idem, 283.
- 55 M. van der Goes van Naters, 'Op de kam', 370.
- 56 *Met en tegen de tijd*, 284.
- 57 Verslag aangaande het verblijf van Jhr.dr. M. van der Goes van Naters als 'professeur visiteur' aan de Nationale Universiteit van Rwanda. (januari-maart 1970). 'Van der Goes van Naters. Uitzending naar Afrika', Privé-archief Van der Goes van Naters.
- 58 In het biografisch onderzoek zijn kosmopolitisme en 'transnationale levens' als analytisch framework de laatste jaren een steeds groter onderzoeksgebied geworden. In het concept van 'rooted cosmopolitanism' (Sidney Tarrow) zien kosmopolieten de mensheid als geheel als hun centrale referentiepunt, maar blijven zij tegelijkertijd altijd onderdeel van hun eigen specifieke omgeving en netwerken. De lokale, nationale en globale context zijn dus altijd met elkaar verbonden en

zouden dan ook als zodanig bestudeerd moeten worden. Een nadere analyse van het Europees-Afrikaanse netwerk waarin Van der Goes in de jaren vijftig en zestig participeerde, zou vanuit deze invalshoek interessant kunnen zijn. Zie voor een introductie in biografisch onderzoek vanuit dit perspectief bijv. S. Panter, J. Paulmann en M. Szöllösi-Janze (eds.), *Mobility and Biography. Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook 2015*, Band 16 (Oldenbourg 2015) en D. Deacon, P. Russel en A. Woolaccott, *Transnational lives. Biographies of Global Modernity, 1700-present* (Basingstoke 2010).

59 *Met en tegen de tijd*, 273.

60 Idem, 273.

Hoofdstuk 11

1 *Met en tegen de tijd*, 294.

2 Timmermans, 'Naar buiten', *Regeneratie* 1:5 (1919) 38-39.

3 'Natuurbescherming', *De Tijd-Maasbode*, 5 juli 1963.

4 M. van der Goes van Naters, 'Natuurbescherming als natuurbeheersing', in: *Natuurmonumenten, Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* (Amsterdam 1956) 223-226, 224.

5 *HTK*, 8 juni 1966, 1947.

6 H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur: 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986) 102-107.

7 H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam 1995) 160.

8 'Documentatie Van der Goes van Naters'. IISG Amsterdam, Archief Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (hierna Archief CC), inv.nr. 627.

9 M. Brolsma, 'Het humanitaire moment', 89.

10 M. van der Goes van Naters, 'Naar een nieuwe socialistische filosofie', *Regeneratie* (1924) 162-167, 165-166. Van der Goes citeerde uit Troelstra's brochure *De Wereldoorlog en de sociaaldemokratie* uit 1915, waarin Troelstra schreef dat er een heroriëntatie moest komen op de wetenschappelijke grondslagen van het historisch materialisme, dat in zijn ogen te veel de nadruk legde op economische factoren.

11 'Terwijl Joop sterft...', *De Tijd*, 11 december 1987.

12 *Met en tegen de tijd*, 117.

13 Oorlogsdagboek.

14 *Met en tegen de tijd*, 85. Het citaat is terug te vinden in het essay 'Progress, biology and other', J.S. Huxley, *Essays of a Biologist* (New York 1923) 43.

15 K. Block, *Von der Umwelt zur Welt: Der Weltbegriff in der Umweltsoziologie* (Bielefeld 2016) 75-84.

16 *Met en tegen de tijd*, 297.

- 17 D. Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum 2008).
- 18 *Met en tegen de tijd*, 61-62.
- 19 Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 40-42.
- 20 Idem, 46-59.
- 21 H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 94-102.
- 22 E. Pelzers, 'Het werk van een groene tovenaer. Jhr.mr. M. van der Goes van Naters en de natuur in Gelderland', in: *Nijmeegs Katern* 9:3 (1995) 2-6; H.C.J. Oomen, 'De boom van Lückér', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* jrg xix 1 (feb 1972) 53-55, 53.
- 23 H.C.J. Oomen, 'Nijmeegse Vereniging voor Natuurschoon 1925-1975. Pioniers in natuurbescherming', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* jrg xxii nr. 4 (dec 1975) 219-222, 219.
- 24 H. Gorter, *Ruimte voor natuur*, 89; E. Pelzers, 'Tienhoven, Pieter Gerbrand van (1875-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/tienhoven> [8 april 2017].
- 25 *Met en tegen de tijd*, 73.
- 26 Zie over de positie van de adel in de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging: W. Verstegen, 'Adel en natuurschoon in Nederland 1928-1973', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 16 (2009) 177-194.
- 27 H. Gorter, *Ruimte voor natuur*, 89.
- 28 G. Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialis-tische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu* (Amsterdam 1992).
- 29 M. Coesël, *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978): natuur-studie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993) 169.
- 30 НТК, 22 december 1937, 1076.
- 31 Idem.
- 32 Brief Van der Goes van Naters aan Van Tienhoven, 1 februari 1940, Archief CC, algemene correspondentie 1933-1940.
- 33 Brief Cleyndert aan Weevers, 19 september 1940, Archief CC, algemene correspondentie 1933-1940.
- 34 Briefkaart Van der Goes van Naters aan Contactcommissie, 2 februari 1942. Archief CC, algemene correspondentie 1933-1940.
- 35 F.J.A. Saris, *Natuurbescherming als toevluchtsoord: Victor Westhoff (1916-2001). Een leven in 10.000 brieven* (verwacht 2018).
- 36 Gesprek Roelof de Wit, Heemstede, 20 oktober 2009. Roelof de Wit maakte jarenlang deel uit van het bestuur van de Contactcommissie, van 1949 tot 1965 als secretaris, van 1966 tot 1972 als vicevoorzitter en van 1972 tot 1974 als voorzitter.
- 37 *Met en tegen de tijd*, 292.
- 38 Interview voor televisieprogramma *Andere Tijden*, 1 maart 2001. Als geciteerd in A. van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950* (Amsterdam 2014) 69.
- 39 De twee andere werkgroepen waren de Werkgroep 'Toekomstige bevolkings-

politiek' en de Werkgroep 'Wijze van Kolonisatie en Wederopbouw'. Zie NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, Archief F. Bakker Schut, inv.nr. 197 C.

40 'Rapport van de Werkgroep voor de Recreatie en Natuurbescherming uit de Landelijke Studiegroep Gebiedsuitbreiding' (1945) 1. Ministerie voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (Nationaal Archief: toegang 2.03.01, inv.nr. 11590).

41 'Rapport van de Werkgroep voor de Recreatie en Natuurbescherming uit de Landelijke Studiegroep Gebiedsuitbreiding', 2-3.

42 Idem, 31.

43 Idem, 32.

44 Zie voor nadere analyses over de kwestie van de grenscorrecties: H.J.G. Beunders en H.H. Selier, *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945-1981* (Amsterdam 1983); M.D. Bogaarts, 'Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950', in F. Wielenga (red.), *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995* (Den Haag 1996); F. Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999).

45 *Met en tegen de tijd*, 192.

46 Interview *Andere Tijden* met Van der Goes van Naters, aflevering 'Eisch Duitschen grond!', 3 mei 2001. Citaat via website *Andere Tijden*, <http://anderetijden.nl/aflevering/598/Eisch-Duitschen-grond> [17 september 2017]. In zijn autobiografie schrijft Van der Goes over de uitkomst: 'Mijn kinderen spraken van pappa's Duivelsberg. Is het echt te beuzelachtig om dat toch wel leuk te vinden?' *Met en tegen de tijd*, 192-193. Zie ook: Michiel de Wit, 'Van der Goes van Naters. Al meer dan een halve eeuw natuurbeschermers en Europeaan', *Mens en Natuur: tijdschrift ter bevordering van het milieubesef* (2001) z.p.

47 Frank Saris en Anne-Marie Mreijen, 'Groene politiek. Natuurbeschermers en de strijd om de Duivelsberg', *Tijdschrift voor Biografie 2* (2017) 43-50.

48 M.D. Bogaarts, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. 11: De periode van het kabinet-Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948, band A* (Den Haag 1989) 148.

49 *HTK*, 11 november 1947, 248. In 1946 had hij het uitgedrukt als een 'groots natuurruimteplan'. *HTK*, 13 november 1946, 186.

50 Brief Van der Goes van Naters aan Gorter, 7 september 1948 (Archief cc, inv.nr. 627).

51 'Uit de Correspondentie van bestuursleden. 1940-1968: 1.90.7 - M. van der Goes van Naters, 1944-1974', Archief cc.

52 Brief Van der Goes van Naters aan Gorter, 10 januari 1954. Archief cc: 'Uit de Correspondentie van bestuursleden. 1940-1968: 1.90.7 - M. van der Goes van Naters, 1944-1974'.

53 In dit verband is ook Van der Goes' partijgenoot Sicco Mansholt te noemen, die in de jaren zestig het boegbeeld werd van de Europese landbouwpolitiek. Zie J. van Merriënboer, 'De impact van Mansholt op natuur, landinrichting en milieu', *Tijdschrift voor Biografie 2* (2017) 3-13 en uitgebreider van dezelfde auteur: *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006).

- 54 M. van der Goes van Naters, 'Natuurbescherming als natuurbeheersing', 224.
- 55 *Perspectief voor natuur en mens. Verslag van de jubileumvergadering van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, gehouden op 14 december 1957 te Amsterdam* (Amsterdam 1958) 5-8, 6.
- 56 M. van der Goes van Naters, *La protection de la Nature: Science nouvelle* (Amsterdam, z.j. [1960]). Zie voor de complexe verhouding tussen wetenschap en de natuurbeschermingsbeweging bijvoorbeeld het themadeel 'The scientist as activist', in *Environment and History* 18 (2012), m.n. de introductie: R. de Bont en Geert Vanpaemel, 'The Scientist as Activist: Biology and the Nature Protection Movement, 1900-1950, 204-208 en Henny J. van der Windt, 'Biologists Bridging Science and the Conservation Movement: The Rise of Nature Conservation and Nature Management in the Netherlands, 1850-1950', 209-236.
- 57 H. van der Windt en D. Bogaert, 'Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur: discoursen en strategieën in de periode 1945-2005', in: *Jaarboek Ecologische Geschiedenis. Tussen dierenliefde en milieubeleid. Tien jaar ecologische geschiedschrijving in België en Nederland* (2007) 133-164, 142.
- 58 *Met en tegen de tijd*, 288.
- 59 Nota, behorende bij het Voorlopige Verslag nr. 4, *HTK* zitting 1960-1961, 10.
- 60 Idem, 11.
- 61 Antwoord op de nota behorende bij het Voorlopige Verslag nr. 4, *HTK* zitting 1960-1961 6014, 15-16.
- 62 *HTK* 8 maart 1962, 3677-3691 en 13 juni 1962, 3693-3698.
- 63 N. Teesing en R. Uylenburg, *Toegang tot het milieurecht. Een inleiding voor niet-juristen* (Deventer 1995) 16.
- 64 *HTK*, 8 juni 1966, 1942.
- 65 *HTK*, 8 juni 1966, 1947.
- 66 Idem, 1950.
- 67 'Planetair bezien', *Natuur & Landschap* 25:3/4 (1971) 73-82, 73.
- 68 Harmsen, *Natuurbeleving en arbeidersbeweging*.
- 69 De Wit, 'Van der Goes van Naters'.
- 70 Idem.
- 71 Gesprek Lodewijk en Nina van Gorkom-Van der Goes van Naters, Den Haag, 4 juni 2008.
- 72 Archief CC, Algemene Correspondentie.
- 73 Brief Gorter aan Van der Goes van Naters, 27 november 1971, NL-HANA, Goes van Naters, inv.nr. 130.
- 74 'Wereldlied. "Spem bonam certamque domum report". Horatius: Carmen saeculare', *Socialisme & Democratie* 11 (1991) 496.

Hoofdstuk 12

- 1 'Terwijl Joop sterft, ontdoet de partij zich verdomme al van zijn erfenis', *De Tijd*, 11 december 1987.

- 2 'Een eeuw rode jonker', *Algemeen Dagblad*, 21 december 2000.
- 3 Mail L. Giebels aan auteur, 14 juli 2010. Het is een kleurrijke beschrijving van het bezoekje van Giebels aan Van der Goes, maar hij vergist zich in de sherry: van der Goes dronk doorgaans rode martini.
- 4 J. Bieneman, 'mr. Marinus van der Goes van Naters'. *Pro en Contra. Partij(krant) van de Arbeid*, 10 april 2001.
- 5 F. van der Linden, 'Marinus van der Goes van Naters. Mieren en vliegen doen nuttiger dingen dan ik', *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.
- 6 L. van Gorkom, 'De laatste jaren', april 2008 [ongepubliceerde aantekening].
- 7 *HTK*, 22 februari 2005, 3207.
- 8 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 39.
- 9 *Jaarboek der Rijks-Universiteit Leiden*, 1920 (Regionaal Archief Leiden).
- 10 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 9.
- 11 G. Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', 16-17; H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 153-188.
- 12 Max Pam, 'Ik ben niet altijd een kwaadaardig kreng. Jhr.mr. Van der Goes van Naters over vriend en vijand', *NRC Handelsblad*, 1 november 1980, 5-6, 6.
- 13 'Terwijl Joop sterft...', *De Tijd*, 11 december 1987.
- 14 M. van der Goes van Naters, *Regeneratie* 8-9 (aug-sept 1920) 274-275.
- 15 M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2010) 93.
- 16 J. de Beus, "'Rottenbergrede". Ofwel de rommelige redding van de Partij van de Arbeid', in: D. Pels en H. te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 175-206, 189.
- 17 Aart Brouwer, 'De verzorgingsstaat is niet vanzelfsprekend. Felix Rottenberg over Tony Judt', *De Groene Amsterdammer*, 6 mei 2010.
- 18 Max Pam, 'Dat kost weer een paar zetels!', *de Volkskrant*, 24-04-2008.
- 19 'Terwijl Joop sterft, ontdoet de partij zich verdomme al van zijn erfenis', in: *De Tijd*, 11-12-1987.
- 20 Wim Kok, *We laten niemand los* (Amsterdam 1995).
- 21 Van den Oord, *Eeuwelingen*, 192.

Bronnen en literatuur

Gesprekken

Dick Dolman, 10 september 2010
Maja van der Goes van Naters, 1 oktober 2010
Jaap van der Goes van Naters, 21 juli 2009/12 december 2015
Lodewijk van Gorkom en Nina van Gorkom-Van der Goes van Naters, 1 juni 2007/4 juni 2008/28 oktober 2009/19 december 2009/14 juli 2010/7 januari 2011
Marnix Krop, 6 juli 2011
Willem Otterspeer, 23 juli 2009
Felix Rottenberg, 15 april 2010
Gerard Schuijt, 24 september 2010
Caroline de Sitter, 13 september 2012
Emmanuel Wellenstein, 3 maart 2014
Roelof de Wit, 20 oktober 2009

Geraadpleegde archieven

Nationaal Archief, Den Haag

Archief Marinus van der Goes van Naters
Archief W. Drees
Archief L. Beel
Buitenlandse Zaken / Code-Archief 45-54
Ministerie van Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK)
Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

Archief Marinus van der Goes van Naters
Archief AJC
Archief SDAP
Archief PvdA
Archief Wim Klinkenberg
Archief R. Kuyper
Archives of the Socialist International
Archief Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming

Archief Delft

Familie Van der Goes

Noord-Hollands Archief, Haarlem

Collectie M. van der Goes van Naters

Zeeuws Archief Middelburg

Akten van de Burgerlijke Stand

Families

Archief Hoge Raad van Adel

Notulen 1914

Regionaal Archief Nijmegen

Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Bodeboekje Gemeente Nijmegen 1899-1902

Verslag van den Gemeente Nijmegen over het jaar 1913

Verslag van den Gemeente Nijmegen over het jaar 1918

Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere Collecties

Archief P. Geyl

Atria. Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis

Archief Anneke van der Goes van Naters-Van der Plaats

Regionaal Historisch Centrum Maastricht

Archief Henricus Poels

Regionaal Archief Leiden

Jaarboek der Rijks-Universiteit Leiden, 1919-1923

Almanak van het Leidsch Studentencorps, 1919-1923

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies

Archief F. Bakker Schut

Historical Archives European Parliament, Luxembourg

Archives of the Assemblée ad hoc

Parliamentary bodies for development cooperation (ACP). EPA Conference with the Parliaments of African and Malagasy States in Strasbourg from 19 to 24 June 1961 - Preparation and proceedings

Parliamentary Assembly Council of Europe, Official Reports of Debates

Landesarchiv Saarbrücken

Auswärtige Behörden des Saarlandes

Geraadpleegde publicaties Marinus van der Goes van Naters

- M. van der Goes, 'Het nieuwe jaar', *Regeneratie* 1 (januari 1920) 12.
- M. van der Goes, 'Het zomerkamp der P.I.A.', *Regeneratie* 5 (mei 1920) 152.
- M. van der Goes van Naters, 'Het praktisch-idealisme een volksbeweging', *Regeneratie* 10 (oktober 1922) 202-203.
- M. van der Goes van Naters, 'De "bewustwording"', *Virtus Concordia Fides* 12 jrg, nr. 317 (23 februari 1923) 1.
- M. van der Goes van Naters, 'Gemeenschapsfilosofie in de praktijk', *Regeneratie* 5 (mei 1923) 131-136.
- M. van der Goes van Naters, 'Idealisten van alle standen', *Regeneratie* (1923) 54-58.
- M. van der Goes van Naters, 'Verandering van het begrip klassenstrijd', *Regeneratie* (1924) 277-280.
- M. van der Goes van Naters, 'Naar een nieuwe socialistische filosofie', *Regeneratie* (1924) 162-167.
- M. van der Goes van Naters, 'De staatsleer van professor Krabbe', in: *De Socialistische Gids* afl. 12 (1927) 805-816.
- M. van der Goes van Naters, *Ferdinand Lassalle en zijn program* (Amsterdam 1932).
- M. van der Goes van Naters, *Quadragesimo Anno en de politieke situatie in Nederland* (Amsterdam 1932).
- M. van der Goes van Naters, *Van Rerum Novarum tot Quadragesimo Anno* (Amsterdam 1933).
- M. van der Goes van Naters, 'Principiele democratie nu! Een voortreffelijk boek van professor W.A. Bongers', *Het Volk* [april 1934].
- M. van der Goes van Naters, 'Hoekstenen der Vrijheid', *De Kern*, 3 (oktober-november 1934) 138-141.
- M. van der Goes van Naters, *Worsteling der vrijheid* (Amsterdam 1935).
- M. van der Goes van Naters, *Ordering door nieuwe organen!* (Amsterdam 1935).
- M. van der Goes van Naters, *Een strafzaak in het Derde Rijk* (Heerlen 1935).
- M. van der Goes van Naters, *Socialistische staatsvernieuwing* (Arnhem 1937).
- M. van der Goes van Naters, *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie* (Amsterdam 1930).
- M. van der Goes van Naters, 'Het socialisme en de nieuwe staat', in: Instituut voor Arbeidersontwikkeling, *De nieuwe staat. Handboekje over Staatsproblemen* (Amsterdam 1937) 34-44.
- M. van der Goes van Naters, 'Maart 1939. Zeven punten van de sociaaldemocratie', *Het Volk*, 20 maart 1939.
- M. van der Goes van Naters, 'Aan de orde is het 3e hoofdstuk' (1939).
- M. van der Goes van Naters, 'Weerbaar tegen elke verrassing. Dan is de inwendige mobilisatie voltooid', *Het Volk*, 7 mei 1940.
- M. van der Goes van Naters, 'Der Weg zur Freiheit', sonnet oktober 1940 [niet gepubliceerd].

- [M. van der Goes van Naters], 'In een vernieuwd staatsgebouw: nieuwe organen', *Vrije gedachten. Sociaal-democratisch orgaan*, z.p.
- M. van der Goes van Naters, *De leiding van den staat* (Haarlem 1945).
- M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu* (Amsterdam 1945).
- M. van der Goes van Naters, *Welvaart in een democratisch bestel! Begrotingsrede, samengevat voor het Nederlandse volk, door Mr. M. van der Goes van Naters, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1946).
- M. van der Goes van Naters, 'Hervorming van het parlement', in: *Het Vrije Volk*, 5 augustus 1946.
- M. van der Goes van Naters, 'Wij zelf', *Het Vrije Volk*, 21 juli 1947.
- M. van der Goes van Naters, 'Internationale ordening als nationale beveiliging'. De motie Van der Goes-Serrarens', *Het Vrije Volk* (3 april 1948) 2.
- M. van der Goes van Naters, 'Vormgeving en hervorming der grondwet', in: J. Valkhoff (red.), *Grondwet en maatschappij in Nederland, 1848-1948* (Den Haag 1948) 157-197.
- M. van der Goes van Naters, 'Afscheid van Montesquieu. Tussen Troonrede en Begroting', *Vrij Nederland*, 11:7 (14 oktober 1950).
- M. van der Goes van Naters, 'Open deur naar Nieuw-Guinea. Verzoening van standpunten is zeer wel mogelijk. PvdA heeft werkelijke synthese voorgesteld', *Het Vrije Volk*, 4 januari 1951.
- M. van der Goes van Naters, 'Het socialisme en de Europese eenheid', *Socialisme & Democratie* 9 (1951) 493-499.
- M. van der Goes van Naters, 'Nieuwe mogelijkheden voor de Saar', *Nieuw Europa*, 25 november 1952.
- M. van der Goes van Naters, 'Een constitutie voor Europa?', *Socialisme & Democratie* 2 (1953) 65-71.
- M. van der Goes van Naters, *The future position of the Saar* (Straatsburg 1954).
- M. van der Goes van Naters, 'Natuurbescherming als natuurbeheersing', in: *Natuurmonumenten, Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* (Amsterdam 1956) 223-226.
- M. van der Goes van Naters, 'Troelstra's politiek systeem: erfenis en opdracht', *Paraat. Democratisch-socialistisch weekblad* (april 1960) 139-141.
- M. van der Goes van Naters, *La protection de la Nature: Science nouvelle* (Amsterdam, z.j. [1960]).
- M. van der Goes van Naters, 'Afrika en Europa. Een nieuwe benadering', *Socialisme & democratie* 19 (1962) 440-451.
- M. van der Goes van Naters, 'Lassalle en Jaurès', *Paraat! Weekblad van de Partij van de Arbeid*, nr. 15 (6 oktober 1962) 262-263.
- M. van der Goes van Naters, 'Tussen Niger en Sahara', *Socialisme & Democratie* 23 (1966) 81-93.
- M. van der Goes van Naters, 'Duynstee en de werkelijkheid', *Socialisme & Democratie* 24 (1967) 805-831.

- M. van der Goes van Naters 'EEG-Afrika associatie. Nederland heeft nooit een geassocieerde banaan geproefd', in: *Opinie*, 21 juni 1968, 15.
- M. van der Goes van Naters, 'De pen op papier. Voortzetting van Jaoundé', *Socialisme & Democratie* 7 (1969) 491-492.
- M. van der Goes van Naters, 'Op de kam: Congo/Nijl', *Socialisme & Democratie* 8 (1970) 366-372.
- M. van der Goes van Naters, 'Planetair bezien', *Natuur & Landschap* 25:3/4 (1971) 73-82.
- M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980).
- M. van der Goes van Naters, 'Het "nieuwe bestand" en de grote conflicten', in: J. Bank en S. Temming, *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialistes over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn 1981) 119-140.
- M. van der Goes van Naters, 'Wereldlied', *Socialisme & Democratie* 11 (1991) 496.

Selectie interviews met Marinus van der Goes van Naters

- 'Jhr.mr. M. van der Goes van Naters. Politiek leider der SDAP in de Tweede Kamer, Als volkspartij zullen wij oogsten, wat de arbeiderspartij zaaide', *Het Vrije Volk*, 1 december 1945.
- 'Jhr.mr. M. van der Goes van Naters. Politiek leider der S.D.A.P. in de Tweede Kamer', *Elseviers Weekblad* 1:7, 8 december 1945.
- 'Mr. Van der Goes van Naters enthousiast terug van congres. Jong Afrika is blij met goede trouw van de EEG', *Het Vrije Volk*, 12 maart 1965.
- Max Pam, 'Ik ben niet altijd een kwaadaardig kreng. Jhr.mr. Van der Goes van Naters over vriend en vijand', *NRC Handelsblad*, 1 november 1980, 5-6, 6.
- 'Terwijl Joop sterft, ontdoet de partij zich verdomme al van zijn erfenis', *De Tijd*, 11 december 1987.
- John van Miltenburg, 'De "rode jonker" van de sociaaldemocraten', *Brabants Dagblad*, 29 augustus 1992.
- F. van der Linden, 'Marinus van der Goes van Naters. Mieren en vliegen doen nuttiger dingen dan ik', *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.
- 'Jullie hebben geen idee van de belachelijke invloed die die doodsaaie figuur van een Drees had', in: M. Mevius, L. Booij en E. van Bruggen, *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews* (Amsterdam 1996) 10-26.
- J. Bieneman, 'mr. Marinus van der Goes van Naters'. *Pro en Contra. Partij(krant) van de Arbeid*, 10 april 2001.
- 'Een eeuw rode jonker', *Algemeen Dagblad*, 21 december 2000.

Websites

www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/
www.pubnpp.eldoc.ub.rug.nl
www.historischcentrumleeuwarden.nl/genealogie
www.resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw
www.bwsa.socialhistory.org
www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/
www.rkddocumenten.nl
www.statengeneraaldigitaal.nl
www.deutsche-biographie.de
www.marxists.org
www.historici.nl
www.demijnen.nl
www.parlement.com
www.geheugenvanNederland.nl
www.dbnl.nl
www.politiekcompendium.nl
www.anderetijden.nl
www.onvoltooidverleden.nl

Radio/tv

Het spoor terug. Portret van Marinus van der Goes van Naters, 2 delen (VPRO radio 1, 1988, samenstelling Kiki Amsberg).
 'Van der Goes van Naters overleden', NOVA/Den Haag Vandaag, uitzending 15 februari 2005.

Geraadpleegde literatuur

Adriaansen, R.J., 'Voorvechters van regeneratie. Geschiedbeeld en toekomstverwachting in de Praktisch Idealisten Associatie (1919-1931)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131:1 (2015) 25-56.
 Aerts, R., 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk', in: idem et al., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland* (Nijmegen 1999) 11-95.
 Ageron, C.-R., 'l'Idée d'Eurafrique et le débat colonial franco-allemande de l'entre-deux-guerres', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 22 (1975) 446-475.
 Baardewijk, F. van, 'De PvdA van het koninkrijk 1945-1947', *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (1980) 164-212.
 Banke, D., *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij* (Hilversum 2008).

- Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging* (Deventer 1978).
- Bank, J., *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1985).
- Becker, R., en H. Schneider, *Warum Nein zum Naters-Plan?* (Keulen 1954) 10.
- Behringer W., en G. Clemens, *Geschichte des Saarlandes* (München 2009).
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).
- Benda Beckmann, B. von, *De Velser Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam 2013).
- Berg, J.Th.J. van den, 'Verplaatste macht. Sociaaldemocratie en het labiele evenwicht van de rechtsstaat', in: M. Krop e.a. (red.), *Het elfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1990) 34-37.
- Berge, T. van den, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014).
- Bergh, G. van den, *Wat te doen met anti-democratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936. Ingeleid door Bastiaan Rijpkema* (Amsterdam 2014).
- Berkelaar, Wim, Leen Dorsman, Pieter van Hees (red.), *Pieter Geyl. Ik die zo weinig in mijn verleden leef. Autobiografie 1887-1940* (Amsterdam 2009).
- Berman, S., *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge 2006).
- Berman, Thijs, 'Jonkheer Mr. Marinus van der Goes van Naters', *Rood. Ledenblad van de Partij van de Arbeid* 2 (2005) 8.
- Bernstein, E., *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Stuttgart 1899).
- Beyens, N., *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).
- Beunders, H.J.G. en H.H.Selier, *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945-1981* (Amsterdam 1983).
- Beus, J. de, "'Rottenbergrede". Ofwel de rommelige redding van de Partij van de Arbeid', in: Pels, D. en H. te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 175-206, 189.
- Bleich, A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986).
- Block, K., *Von der Umwelt zur Welt: Der Weltbegriff in der Umweltoziologie* (Bielefeld 2016) 75-84.
- Bloembergen, M., en R. Raben, *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Leiden 2009).
- Blom, J.C.H., 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 108:1 (1993) 28-50.
- Bonger, W.A., 'Intellectueelen en socialisme', in: *De Socialistische Gids* 12 (1925) 933-1012.
- Boogaard, A. van den, 'Economie als wiskundige abstractie of als uitdrukking van

- zinggeving? Strijdende visies bij het ontstaan van het Centraal Planbureau', *Gewina* 24 (2001) 225-241.
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 11: De periode van het kabinet-Beel, 1946-1948* (Den Haag, Nijmegen 1989-1996).
- Bogaarts, M.D., *De periode van het kabinet Beel, 3 juli 1946-7 augustus 1948, Band A* (Den Haag 1989).
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet Beel 1946-1948. band D, eerste helft, Nederlands-Indië* (Nijmegen 1995).
- Bogaarts, M.D., 'Rode avances, die werden afgewimpeld. Voorstellen van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer tot regelmatig overleg met de collega's van de KVP ten tijde van de rooms-rode coalitie 1946-1948', in: *Politieke Opstellen* 1983 (Nijmegen 1984) 67-81.
- Bogaarts, M.D., 'Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950', in: F. Wielenga (red.), *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995* (Den Haag 1996).
- Bont, R. de en Geert Vanpaemel, 'The Scientist as Activist: Biology and the Nature Protection Movement, 1900-1950', *Environment & History* 18 (2012) 204-208.
- Boon, P., *De parlementaire enquête. Een rechtsvergelijkende studie* (Zwolle 1982).
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 246-248.
- Bosma, U., 'Nederlands Nieuw-Guinea en de late empire builders', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:3 (2009) 2-25.
- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel 11: De tijd na 1940* (Assen 1999) 36.
- Bosmans, J., *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
- Bosscher, D., 'Een partij in opbouw', in: J. Perry (red.) *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 158-181.
- Bossuat, Gerard, *l'Europe des Français, 1943-1959. La 1^{ve} République aux sources de l'Europe communautaire* (Parijs 1996) 165-222.
- Bovens, M. en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2010) 93.
- Brabers, Jan, 'Stad in beweging, 1900-1985', in: Jan Brabers (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 3: negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005).
- Brady, S., 'Masculinity and the Construction of Male Homosexuality in Modern Britain before the First World War', in: Heather Ellis en Jessica Meyer (eds.), *Masculinity and the Other. Historical Perspectives* (Newcastle 2009).
- Brandt P., en D. Lehnert, *Ferdinand Lassalle und das Staatsverständnis der Sozialdemokratie* (Baden-Baden 2014).
- Brauer, Jan, 'De zaak Spansier 1933-1935. Een Nijmeegse vakbondsman voor de nazi-rechters', in: *Jaarboek Numaga* 2007, 128-149, 135.
- Brinkman, M., 'De Partij van de Arbeid in de Koude Oorlog 1946-1958. Een overzicht', in: *Groniek* 106 (1989) 11-21.

- Broekhuizen, Dick van, *De Aert van de familie van der Goes van Naters* (tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum 't Prinsenhof Delft; Delft 2000).
- Brolsma, M., 'Het humanitaire moment'. *Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)* (Amsterdam 2015).
- Brouwer, Aart, 'De verzorgingsstaat is niet vanzelfsprekend. Felix Rottenberg over Tony Judt', *De Groene Amsterdammer*, 6 mei 2010.
- Brouwer, J.W., 'Idealen en ambities: Marinus van der Goes van Naters als bemiddelaar in de Saar-kwestie, 1952-1954', in: *Politieke Opstellen 15-16* (1996) 45-69.
- Brown Wells, S., *Jean Monnet. Unconventional Statesman* (Boulder en Londen 2011).
- Bruin, R. de, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam 2014).
- Brusse, P., en W. Mijnhardt (eds.), *Geschiedenis van Zeeland, deel 2: van 1550 tot 1700* (Zwolle 2012) 244.
- Brylka, M., 'De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 33* (Assen/Maastricht 1988) 114-149.
- Buettner, E., *Europe after Empire. Decolonization, Society, and Culture* (Cambridge 2016).
- Bussemaker, H.Th., *Bersiap! Opstand in het paradijs: De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005).
- Caestecker, F. en B. Moore (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States* (New York en Oxford 2010).
- Caljé, P.A.J., 'De omkeer in 't studentenleven: De pogingen tot hervorming van het studentenleven rond 1920', in: *Groniek*, 25:118 (1992) 75-93.
- Cleeff, Ed. van, 'Nurks aan het woord', in: *Regeneratie* 5 (15 mei 1928) 132-139.
- Coèsèl, M., *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978): natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993).
- Cohen, F., *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaaldemocratie 1919-1930* (Leiden 1978).
- Collins, M., 'Decolonisation and the "Federal Moment"', *Diplomacy & Statecraft* 24:1 (2013) 21-40.
- Colsen, J., *Poels* (Roermond 1955).
- 'Comm.-Generaal vertrokken! Schiphol leek wel het Binnenhof', *Het Vrije Volk*, 14 september 1946.
- Constandse, A., *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Utrecht 2009 [oorspr. Amsterdam 1985]).
- Conway, Jill Ker, *When Memory Speaks: Exploring the Art of Autobiography* (New York 1999).
- Coontz, Stephanie, *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage* (New York 2005).
- Cooper, F., *Citizenship between Empire and Nation. Remaking France and French Africa, 1945-1960* (Princeton en Oxford 2014) 201-210.

- Cosgrove Twitchett, Carol, *Europe and Africa: from Association to Partnership* (Farnborough 1978) 79.
- Cooperus, S., *De machinerie van de stad: stadsbestuur als idee en parktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 2009).
- Cribb, R., *Gangsters and Revolutionaries. The Jakarta people's militia and the Indonesian Revolution, 1945-1949* (Sydney 1991).
- Crols, R.J.A., 'De verburgerlijking van het buitenwonen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Gelderland', in: Rob van der Laarse en Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats* (Hilversum 2005).
- Daalder, H., *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam 2003).
- Daalder, H., *Vier jaar nachtmerrie. Willem Drees 1886-1988. De Indonesische kwestie 1945-1949* (Amsterdam 2004).
- Daalder, H., *Drees en Soestdijk. Over de zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958* (Amsterdam 2006).
- Daalder, H., en J. Gaemers, *Premier en elder statesman: Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam 2014).
- Damsma, D., 'Modern, maar met mate. Nederland en Engeland als "morele naties"' in: I. de Haan e.a., *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950* (Amsterdam 2009) 221-232.
- 'De brochure van dr. Van der Goes van Naters. Het gebruikte citaat inzake werkstaking', *Het Limburgsch Dagblad*, 8 februari 1935.
- Deacon, D., P. Russel en A. Woolaccott, *Transnational lives. Biographies of Global Modernity, 1700-present* (Basingstoke 2010).
- Delden, M. van, *De republikeinse kampen in Nederlands-Indië, oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* (Wageningen 2007).
- Depkat, V., 'Autobiographie und die soziale Konstruktion von Wirklichkeit', *Geschichte und Gesellschaft* 29:3 (2003) 441-476.
- Derkx, W.P., H.J. *Pos 1898-1955: objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Hilversum 1994).
- Deslandes, Paul R., *Oxbridge Men. British Masculinity and the Undergraduate Experience 1850-1920* (Bloomington 2005).
- 'Dingen om over te denken. Dr. N. (sic) van der Goes van Naters beziet pauselijke encyclieken', *Limburgsch Dagblad*, 2 februari 1932.
- Discussie over een daad van vrije keuze, *BMGN - Low Countries Historical Review* 122:1 (2007) 65-112.
- Doel, W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).
- Doel, H. van den e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).
- 'Doorbraak van de anti-these. Smalle basis', 21 juni 1946, *Algemeen Handelsblad*.
- Doorn, J.A.A. van, 'De sociaaldemocratie en het koloniale vraagstuk', in: *Socialisme & Democratie* 56:11 (1999) 483-492.

- Doorn, J.A.A. van, 'Rode Jonkers', *HP De Tijd*, 25 februari 2005.
- Drees, W., *Een jaar Buchenwald* (Amsterdam 1961).
- Drees, W., 'Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis', in: *Socialisme & Democratie* 25 (1968) 132-146.
- Drögemöller, M., *Zwei Schwestern in Europa. Deutsche und Niederländische Sozialdemokratie 1945-1990* (Berlijn 2007).
- Drooglever, P.J., *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht* (Amsterdam 2005).
- Duynstee, F.J.F.M., en J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 1: Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946* (Assen 1977).
- Eakin, Paul John, *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative* (Ithaca 2008).
- 'Een icoon van de sociaaldemocratie. Marinus van der Goes van Naters 1900-2005', *Het Financiële Dagblad*, 16 februari 2005.
- 'Een valsche beschuldiging. R.K. Kamerlid gesommeerd deze te herroepen', *Het Volk*, 1 februari 1933.
- Eeten, S. van, E. Oudejans en E. Ruiters, *Krishnamurti in Ommen. Wandelen langs vergeten paden* (Rotterdam 2009).
- Eley, G., *Forging Democracy: The History of the Left in Europe: 1850-2000* (Oxford 2002).
- Elzer, H., *Konrad Adenauer, Jakob Kaiser und die 'kleine Wiedervereinigung': die Bundesministerien im außenpolitischen Ringen um die Saar 1949 bis 1955* (St. Ingbert 2007).
- Enquêtemissie Regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (Den Haag 1949-1956).
- 'Er door!' *Het Vrije Volk*, 21 december 1946.
- Erikson, E., *Life History and the Historical Moment* (New York 1975).
- Esterik, C. van, en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 106.
- Etzemüller, T., *Biographien. Lesen - erforschen - erzählen* (Frankfurt en New York 2012).
- Evenhuis, J.R., 'Van der Goes van Naters', *Die Zeit*, 3 juni 1954.
- Fischer, Per, *Die Saar zwischen Deutschland und Frankreich. Politische Entwicklung von 1945-1959* (Berlijn 1959).
- Fontijn, J., 'Keerpunten in een leven', in: A. Fortuin en J. Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007).
- Foray, J., *Vision of Empire in the Nazi-Occupied Netherlands* (Cambridge 2012).
- Foray, J., 'A Unified Empire of Equal Parts: The Dutch Commonwealth Schemes of the 1920s-40s', in: *Journal of Imperial and Commonwealth History* 41 (2013) 259-284.
- Frank, L.B., en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studenten-corps* (Leiden 1927).

- Frederick, W.H., *Visions and Heat: The making of the Indonesian Revolution* (Athene 1989).
- Frederick, W.H., 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution 1945-49: a "brief genocide" reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 359-380.
- Gaemers, J., *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006).
- Gans, E., *Kleine verschillen die het leven uitmaken, Een historische studie naar joodse sociaaldemocraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002).
- Gase, R., *Beel in Batavia. Van contact tot conflict. Verwickelingen rond de Indonesische kwestie in 1948* (Baarn 1986).
- Gerretsen, F.C., 'Wat voor ons ligt', in: *Regeneratie* 1 (januari 1923).
- Geyl, P., *O vrijheid!... Sonnetten* (Den Haag 1945).
- Giebels, L.J., *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag en Nijmegen 1995).
- Gijzenbergh, J., 'Crisis of democracy or creative reform? Dutch debates on the repression of parliamentary representatives and political parties, 1933-1940', in: J. Gijzenbergh, S. Hollander, T. Houwen en W.P.T. de Jong (eds.), *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012) 237-268.
- Gildart, K., 'An Australian socialist in England: Kim Mackay, the British Left, and European federalism, 1934-60', in: G. Patmore, J. Shields en N. Balnave (eds.), *The Past Is Before Us. The Ninth National Labour History Conference* (Sydney 2005).
- Gitmans, W.J.M., *Te recht in Nijmegen: Lustrumbundel ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de KU Nijmegen* (Deventer 2003) 7.
- 'Goede vrienden, eerlijke vijanden, valse romantiek', *Het Vrije Volk*, 28 december 1945, 2.
- 'Van der Goes', *Nederland's Patriciaat* 40 (Den Haag 1954) 150-161.
- 'Van der Goes', *Nederland's Adelsboek* 83 (Den Haag 1993) 262-309.
- Goes, A. van der, *Het geslacht Van der Goes en hun wederwaardigheden* (Beegden 1995) 165-166 [in eigen beheer uitgegeven].
- 'M. van der Goes van Naters, Het staatsbeeld der sociaaldemocratie', in: *Nederlandsch Juristenblad*, 5e jaargang, afl. 30 (Zwolle 1930) 483-484.
- Goffmann, E., *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York 1959).
- Gonnet, C.J., *Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* (Amsterdam 1899-1909).
- Gorkom, L. van, *Door Europa en de wereld. Een trektocht in de Buitenlandse Dienst* (Amsterdam 2009).
- Gorkom, L. van, 'De laatste jaren', april 2008 [ongepubliceerde aantekening].
- Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur: 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986) 102-107.

- Graaff, Bob de, en Elsbeth Locher-Scholten, *J.P. graaf van Limburg Stirum 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007).
- Greenblatt, S., *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago 1980).
- Grevers, H., *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België* (Amsterdam 2013).
- Griffiths, R.T., *The Netherlands and the Integration of Europe 1945-1957* (Amsterdam 1990).
- Griffiths, R.T., 'European Utopia or Capitalist Trap? The Socialist International and the Question of Europe', in: idem (ed.), *Socialist Parties and the Question of Europe in the 1950s* (Leiden etc. 1993).
- Griffiths, R., 'Europe's First Constitution: The European Political Community, 1952-1954', in: S. Martin (ed.), *Essays in honour of Emile Noël* (Dordrecht 1994) 19-39.
- Haan, I. de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Haan, I. de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004) [oratie].
- Hacke, C., *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (Frankfurt a/M 1993).
- Hagen, P., *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam-Antwerpen 2010).
- Halldórsdóttir, E.H., 'Fragments of Lives. The Use of Private Letters in Historical Research', in: *Nordic Journal of Women's Studies* 15:1 (april 2007) 35-49.
- Hansen, P., en S. Jonsson, *Eurafrica. The Untold History of European Integration and Colonialism* (Londen etc. 2014).
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961).
- Harmsen, G., *Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu* (Amsterdam 1992).
- Harryvan, A.G., *In Pursuit of Influence: the Netherlands' European Policy during the Formative Years, 1952-1973* (Brussel 2009).
- Harst, J. van der, 'Naburstaten of uniepartners? Aspecten van het defensiebeleid van de Benelux-landen, 1945-1954', in: E.S.A. Bloemen (red.), *Het Benelux-effect. België, Nederland en Luxemburg en de Europese integratie 1945-1957* (Amsterdam 1992).
- Hartmans, Rob, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaaldemocratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012).
- Have, W. ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- Havenaar, R., *De tocht naar het onbekende: het politieke leven van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990).

- Hedel, A.J.M. van, H.G.N.M. van Helvert en M.H.J. Pajmans, *Indische Gijzelaars in Haaren en in Sint-Michielsgestel* (Haaren 2004).
- Heerikhuizen, A. van, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (Amsterdam 1998).
- Heijden, M. van der, 'W.A. van der Walle. Tekenaar', op: *Onvoltooid verleden. Website voor de geschiedenis van sociale bewegingen*: www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=244.
- Hek, A. van der, 'De EEG Associatie met Afrikaanse landen. Neo-kolonialisme of vooruitziende blik?', *Opinie: veertiendaags orgaan van de Partij van de Arbeid* (1968).
- Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland* (Utrecht 1995).
- Henkes, B. en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985).
- Het staatkundig stelsel der sociaaldemocratie* (Amsterdam 1935).
- Hewitson, M. en M. d'Auria (eds.), *Europe in crisis. Intellectuals and the European Idea 1917-1957* (New York en Oxford 2012).
- Hielkema, A., 'Lawrence tussen mannen en vrouwen', in: G. Hekma (red.), *Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 92-116.
- Hirdman, Y., *Alva Myrdal. The Passionate Mind* (Bloomington 2008).
- Hofmann, J., *Das Ziel war Europa. Der Weg der Saar von 1945-1955* (München 1963).
- Hoogenboom, M.J.M., 'De democratische paradox van de RKSP. De "leer van de uiterste noodzaak" als uiting van de groeiende eensgezindheid tussen katholieken en sociaaldemocraten in het Interbellum', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:4 (2005) 521-545.
- Holland, M., *The European Union and the Third World* (Basingstoke 2002).
- Hollander, J., *Constitutionalising Europe. Dutch reactions to an incoming tide 1948-2005* (Groningen 2013).
- 'Hooger beroep om "Rerum Novarum"', *De Tijd*, 4 juni 1935.
- Hueting, E., Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen 1980).
- Hulst, H. van A., Pleysier, A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880-1940* (Den Haag 1969).
- Hüser, D., *Frankreichs doppelter Deutschlandpolitik. Dynamik aus der Defensive - Planen, Entscheiden, Umsetzen in gesellschaftlichen und wirtschaftlichen, innen- und außenpolitischen Krisenzeiten 1944-1950* (Berlijn 1996).
- Huxley, J.S., *Essays of a Biologist* (New York 1923).
- Imlay, T., 'The Practice of Socialist Internationalism during the Twentieth Century', *Moving the Social* 55 (2016) 17-38.
- Jansen van Galen, J., *Het Suriname-syndroom: de PvdA tussen Den Haag en Paramaribo* (Amsterdam 2001).

- Jansens, S., 'Het dagelijks leven in St. Michielsgestel', in: S. Jansens, G. von Freitag Drabbe Künzel en J.C.H. Blom, *Een ruwe hand in het water. De gijzelaarskampen van Sint-Michielsgestel en Haaren* (Amsterdam 1993).
- Janzs, U., *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983).
- Jellinek, E.C., *The tradition of women's autobiography. From antiquity to the present* (Boston 1986).
- Jones, E. en C. Weinhardt, 'Echoes of Colonialism in Trade Negotiations between the European Union and African, Caribbean and Pacific Countries', in: K. Nicolaidis, B. Sèbe en G. Maas, *Echoes of Empire. Memory, Identity and Colonial Legacies* (Londen en New York 2015) 227-250.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 8 (Den Haag 1978). Jonge, Anja de en Ciska F.W. Jolink, *De Franse gemeenschap in Nijmegen* (Nijmegen 1988) 19-20.
- Josephus Jitta, A.G., 'M. van der Goes van Naters. Het staatsbeeld der sociaal-democratie', in: *Rechtsgeleerd Magazijn. Tijdschrift voor binnen- en buitenlandsche rechtsstudie*, 50 (Haarlem 1931) 439-441.
- Kaiser, Wolfram, Brigitte Leucht en Michael Gehler (eds.), *Transnational Networks in Regional Integration: Governing Europe, 1945-1983* (Basingstoke 2010).
- Kaiser, Wolfram, Brigitte Leucht en Morten Rasmussen (eds.), *The History of the European Union: Origins of a Trans- and Supranational Polity, 1950-1972* (New York 2009).
- 'Kamerlid staat terecht. Wegens belediging pg. Van der Goes van Naters', *Het Volk*, 22 mei 1935.
- Katz, Jonathan Ned, *The invention of heterosexuality* (New York 1995).
- Keizer, M. de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979).
- Keizer, M. de, 'Mission impossible. De bemiddelaarsrol van Frans Goedhart in het Nederlands-Indonesisch conflict', in: *BMGN-Low Countries Historical Review* 110:3 (1995) 352-379.
- Keizer, M. de, *Frans Goedhart. Journalist en politicus (1904-1990). Een biografie* (Amsterdam 2012).
- Klinkenberg, W., 'Labour over Indonesië', *De Vlam. Weekblad voor vrijheid en cultuur* 3, nr. 30 (8 augustus 1947) 2.
- Klinkenberg, Wim, 'Het Kamerlid', *De Nieuwe Stem*, 20e jrg nr. 5, mei 1965, 279-285.
- Kloek, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).
- Knegtmans, P.J., 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in Sociaaldemocratische Studentenclubs', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (eds.), *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving* (Hilversum 2008).
- Knegtmans, P.J., *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie* (1929-1939).

- Knegtmans, P.J., 'De jaren 1919-1946', in: J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Knottter, A. (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012).
- Koch, J., *Koning Willem I. 1772-1843* (Amsterdam 2013).
- Kogon, E., *Der ss-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager* (Hamburg 2009 [1974]).
- Kok, Wim, *We laten niemand los* (Amsterdam 1995).
- Krabbe, H., *Het rechtsgezag. Verdediging en toelichting* (Den Haag 1917).
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).
- Kuiper, Yme, Nikolaj Bijleveld en Jaap Dronkers (eds.), *Nobilities in Europe in the Twentieth Century: Reconversion Strategies, Memory Culture and Elite Formation* (Leuven 2015).
- Kummeling, H.R.B.M., 'Parlementair onderzoek, Op zoek naar de waarheid, maar met een politiek tintje', in: J.Th.J van den Berg, J.L.W Broeksteeg en L.F.M Verhey (red.), *Het Parlement, preadvies voor de Staatsrechtconferentie 2006* (Nijmegen 2007) 69-81.
- Kurtz, G., *Jean Jaures: The Inner Life of Social Democracy* (Philadelphia 2014).
- Kuyper, R., *De ontwikkeling in natuur en maatschappij. Eenvoudige schriftelijke leergang voor arbeiders, 1926-1930* (Amsterdam 1926-1932).
- 'La Mission parlementaire Européenne en Afrique Noire Française, en République autonome du Togo et en Algérie', *Réalités Eurafricaines. Revue mensuelle d'information et de documentation*, 1 (juli 1957) 14-26.
- Laarse, R. van der, 'De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal', in: Rob van der Laarse en Y. Kuiper (eds.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005).
- Langeveld, H., *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn, 1894-1977* (Amsterdam 2014).
- Leeuw, J.J. van der, *Het praktisch-idealisme* (Baarn 1922).
- Leeuw, J.J. van der, 'Regeneratie-kroniek', in: *Regeneratie* 3 (maart 1920) 67.
- Leeuw, J.J. van der, *Historisch-idealistische politiek* (Amsterdam 1920).
- Leeuw, R. van der, 'De SDAP tijdens de oorlog. Een impressie', *Socialisme & Democratie* 5 (1995).
- Leeuwen, K. van, *Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)* (Amsterdam 2013).
- Leeuwen, S. van, *Batavia illustrata, ofte Verhandeling van de oorspronk, voortgang, zeden, eere, staat en godtsdienst van Oud Batavien I* (Den Haag 1685).
- Leustean, L., *The Ecumenical Movement and the Making of the European Community* (Oxford 2014).
- Leuvrey, Bruno, 'La Sarre et le Conseil de l'Europe 1949-1954', in: Hudemann en Poidevin, *Die Saar 1945-1955. Ein Problem der Europäischen Geschichte* (München 1992) 97-114.

- LeVine, V., *Politics in Francophone Africa* (Boulder 2004).
- Liempt, A. van, *Nederland valt aan. Op weg naar oorlog met Indonesië* (Amsterdam 2012).
- Limpach, R., *De brandende kampongs van generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
- Long, B., *No Easy Occupation. French Control of the German Saar, 1944-1957* (Rochester 2015).
- Luttikhuis, B., en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial countersurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen en New York 2014).
- Luttikhuis, B., en C.H.C. Harinck, 'Voorbij het koloniale perspectief: Indonesische bronnen en het onderzoek naar de oorlog in Indonesië, 1945-1949', in *BMGN - Low Countries Historical Review* 132:2 (2017) 51-76.
- Luyten, M., *Het geluk van Limburg* (Amsterdam 2015).
- Maar, R. van de, en H. Meijer, *Herman van Roijen (1905-1991). Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013).
- Maas, P.F. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III: Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen 1996).
- Maas, P.F. (red.) *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951). Band A: Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991).
- Maas, P.F., *Sociaaldemocratische Gemeentepolitiek in Katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974).
- Maas, P.F. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel III: Het kabinet Drees-Van Schaik (1948-1951)* Band B (Nijmegen 1992).
- Malcontent, P.A.M. en J.A. Nekkers, 'Doe wel en zie niet om. Inleiding', in: J.A. Nekkers en P.A.M. Malcontent, *De geschiedenis van vijftig jaar ontwikkelings samenwerking* (Den Haag 1999).
- Man, H. de, *De psychologie van het socialisme* (Arnhem 1929).
- Marchand, W., *Onderwijs mogelijk maken. Twee eeuwen invloed van studiefinanciering op de toegankelijkheid van het onderwijs in Nederland (1815-2015)* (Groningen 2014).
- Marshall, P. David, en N. Henderson, 'Political Persona 2016 - An Introduction', *Persona Studies* 2:2 (2016) 1-18.
- Mayer, A., *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York 1981).
- Mazower, M., *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (New York 1999).
- McCormick, J., *Understanding the European Union. A Concise Introduction* (4e herz. ed., New York 2008).
- Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum 1998).
- Melching, W. "Het volkomen huwelijk". Opvattingen omtrent huwelijk en seksualiteit in het werk van Th.H. van de Velde', in: G. Hekma (ed.), *Grensgeschilden in de seks: bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 128-144.

- Mellink, B., 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 126:2 (2011) 30-53.
- Merriënboer, J. van, 'De impact van Mansholt op natuur, landinrichting en milieu', *Tijdschrift voor Biografie* 2 (2017) 3-13.
- Merriënboer, J. van, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Michielse, H.C.M., *Socialistische vorming. Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-democratie sinds 1900* (Nijmegen 1980).
- Michman, D., 'Die jüdische Emigration und die niederländische Reaktion zwischen 1933 und 1940', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Die Niederlande und das deutsche Exil 1933-1940* (Königsstein 1982) 73-90.
- Montijn, I., *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 2003).
- Montijn, I., *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam en Antwerpen 2012).
- Moor, J.A. de, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950: De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999).
- Moor, J.A. de, *Generaal Spoor. Triomfen en tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011).
- Moore, B., *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986).
- Moser, T., *Europäische Integration, Dekolonisation, Eurafrika* (Bern 1997).
- Meijnen, A.F., 'Schermerhorn. Minister-president in overgangstijd', *Tijdschrift voor Biografie* 5:2 (2016) 83-86.
- Meijnen, A.F., 'Koloniale dilemma's', in: Karin van Leeuwen, Marijn Molema en Ilse Raaijmakers (red.), *De rode canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen* (Den Haag 2010) 41.
- Meijnen, Anne-Marie en Frank Saris, 'Groene politiek. Natuurbeschermers en de strijd om de Duivelsberg', *Tijdschrift voor Biografie* 2 (2017) 43-50.
- 'Natuurbescherming', *De Tijd-Maasbode*, 5 juli 1963.
- Nieuwe Organen. Rapport tot nadere uitwerking der artikelen 78 en 194 der grondwet uitgebracht door de commissie ingesteld door de S.D.A.P.* (Amsterdam 1931).
- Nijhof, E., 'Strijd om de regulering van de arbeidsverhoudingen', in: A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 271-274.
- Nijs, T. de, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001).
- Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995).
- Notten, W., *Die Niederländischen und Deutschen Sozialdemokraten als Gegner und Partner in der Europapolitik 1945-1955*, in: J. Bosmans (red.), *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Munster 1996).

- Oerle, J.E.C.M. van, *Kabinetformatie onder hoogspanning. 1948. De formatiedagboeken van Beel, Drees, Van der Goes van Naters en Romme* (Amsterdam 1989).
- Oomen, H.C.J., 'De boom van Lücker', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* jrgng XIX:1 (feb 1972) 53-55.
- Oomen, H.C.J., 'Nijmeegse Vereniging voor Natuurschoon 1925-1975. Pioniers in natuurbescherming', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* jrg XXII nr. 4 (dec 1975) 219-222.
- Oord, S. van den, *Eeuwelingen: levensverhalen van honderdjarigen in Nederland* (Amsterdam 2002).
- Oosterhuis, H., 'Sexual modernity in the Works of Richard von Krafft-Ebing and Albert Moll', *Medical History* 56 (2012) 133-155.
- Oostindie, G., *Knellende Koninkrijksbanden: het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000*, dl. 2 (Amsterdam 2001).
- Oostindie, Gert, in samenwerking met Ireen Hoogenboom en Jonathan Verwey, *Soldaat in Indonesië: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015).
- Otterspeer, W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008).
- Otterspeer, W., 'De universiteit', in: R.C.J. van Maanen (ed.), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4: Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004).
- Pam, Max, 'Dat kost weer een paar zetels!', *de Volkskrant*, 24-04-2008.
- Panther, S.J. Paulmann en M. Szöllösi-Janze (eds.) *Mobility and Biography. Jahrbuch für Europäische Geschichte / European History Yearbook 2015*, Band 16 (Oldenbourg 2015).
- Partij van de Arbeid, *Beginselprogramma 1947*.
- Pels, D., 'Hendrik de Man en "De psychologie van het socialisme"'. Een samenvatting voor de jaren tachtig', in: J. Bank, P. Kalma, M. Ros en B. Tromp, *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1984) 105-106.
- Pelzers E., 'Het werk van een groene tovenaer. Jhr.mr. M. van der Goes van Naters en de natuur in Gelderland', in: *Nijmeegs Katern* 9:3 (1995) 2-6.
- Perry, J. e.a., *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Perspectief voor natuur en mens. Verslag van de jubileumvergadering van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, gehouden op 14 december 1957 te Amsterdam* (Amsterdam 1958) 5-8.
- Possing, Birgitte, *Understanding Biographies. On Biographies in History and Stories in Biography* (Odense 2017).
- Prak, M. en J. Aalbers (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987).
- Price, H.B., *The Marshall Plan and its Meaning* (New York 1955).
- 'Prijsvraag van de Vereeniging van Volkenbond en Vrede', in: *De Economist. Tijd-*

schrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staatshuishoudkunde (Amsterdam 1939) 658-659.

Quack, H.P.G., 'Martinus des Amorie van der Hoeven', *De Gids* 33 (1869) 177-262.

Rademaker, L., *Sociologie in Nederland* (Deventer 1979).

Ramakers, J.J.M. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel IV: Het kabinet Drees II (1951-1962)* (Nijmegen 1997).

Ranitz, Coen de, 'Voor de laatste maal "Bewustwording"', in: *Virtus Concordia Fides* 12, nr. 321 (23 maart 1923) 4-5.

Reerink, J., P. Wetzels en A. Klijn, *100 jaar over de rooien. De sociaaldemocratie in Limburg van 1889 tot 1989* (Sittard 1989).

Reid, A., *To Nation by Revolution. Indonesia in the 20th Century* (Singapore 2011).

Reijnen, C. en M. Rensen, 'European Encounters. Intellectual Exchange and the Rethinking of Europe 1914-1945', *European Studies* 32 (Amsterdam en New York 2014).

"Rerum Novarum" niet gelezen?', *Limburgsch Dagblad*, 2 februari 1933.

Riall, L., 'The Shallow End of History? The Substance and Future of Political Biography', *Journal of Interdisciplinary History*, xl:3 (Winter 2010) 375-397.

Richard, A.-I., 'The limits of solidarity: Europeanism, anti-colonialism and socialism at the Congress of the Peoples of Europe, Asia and Africa in Puteaux, 1948', in: *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 21:4 (2014) 519-537.

Ridder, A. de, 'Jhr. Mr. M. van der Goes van Naters', *Nieuw Europa*, maart 1961.

Rietland, C. en G. Voerman (eds.), *Tien over rood 50 jaar later* (Amsterdam 2016).

Rodenburg, P., 'Ingenieurs van de samenleving. De opkomst van het technocratisch denken in de Verenigde Staten en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 271-291.

Romein, Jan, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946).

Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders. 1945-1955* (Groningen 1989).

Rooy, Piet de, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *BMGN - Low Countries Historical Review* 4 (1991) 625-640.

Rooy, Piet de, 'De staat verdrukt, de wet is logen', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet* (Deventer 1998) 266-294.

Rovers, F., *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam 1986).

Ruberg, W., *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Amsterdam 2005).

Ruitenbeek, H.M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955).

Rulof, B., *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).

Ruygers, G., 'Naschrift', *Paraat* (3 december 1960) 351.

- Salemink, T., *Katholieke kritiek op het kapitalisme 1891-1991* (Amersfoort en Leuven 1991).
- Saris, F.J.A., *Natuurbescherming als toevluchtsoord: Victor Westhoff (1916-2001). Een leven in 10.000 brieven* (verwacht 2018).
- Sas, N.C.F. van en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998).
- Sassoon, D., *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century* (New York 1996).
- Scagliola, Stef, *Last van de oorlog: De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).
- Schermerhorn, W., *Het dagboek van Schermerhorn* (2 dln.) (ed. C. Schmidt) (Utrecht 1970).
- Schijf, H., J. Dronkers en J.R. van den Broeke-George, 'De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families gedurende de twintigste eeuw', in: M. Fennema en H. Schuif (eds.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering* (Amsterdam 2004) 57-84.
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Schneider, D.M.: 'Gilbert Grandval. Frankrijchs Prokonsul an der Saar 1945-1955', in: S. Martens (red.), *Vom 'Erbfeind' zum 'Erneuerer.' Aspekte und Motive der französischen Deutschlandpolitik nach dem Zweiten Weltkrieg* (Sigmaringen 1993).
- Schuursma, R., *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Schwarz, Hans-Peter, *Adenauer. Der Staatsmann. 1952-1967* (Stuttgart 1991).
- Schwegman, M., en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', in: G. Duby en M. Perrot (red.) *Geschiedenis van de vrouw in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-585.
- Segers, M., *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam 2013).
- Shaw, G. Bernard (red.), *Fabian Essays in Socialism* (Londen 1889).
- Slaa, R. te, en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).
- Smit, C., *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).
- Snijders, K., *Nederlanders in Buchenwald 1940-1945: een overzicht over de geschiedenis van Nederlandse gevangenen die tijdens de nationaal-socialistische bezetting van 1940-1945 in het concentratiekamp Buchenwald zaten* (Göttingen 2001).
- Stanley, Liz, 'The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences', in: *Auto/Biography* 12 (2004) 201-235.
- Steen, M. van der, *Drift & Koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011).

- Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby; het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: *Politieke opstellen* 15-16 (Nijmegen 1995-1996) 113-136.
- Stevens, R.J.J., *Een duister interregnum: de Partij van de Arbeid en de tweede politio-nale actie 1948-1949* [ongepubliceerde doctoraalscriptie Radboud Universiteit Nijmegen 1990].
- Stokvis, Pieter, 'Haagse raadsleden van 1813 tot 1941. Profiel van een bestuurlijke elite', in: *Virtus* 15 (2008) 142-159.
- Struycken, A.A.H., 'Recht en gezag. Eene critische beschouwing van Krabbe's moderne staatsidee', *De Gids* 80, no. 3 (1916) 486-537.
- Tames, I., *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2010).
- Teesing, N., en R. Uylenburg, *Toegang tot het milieurecht. Een inleiding voor niet-juristen* (Deventer 1995).
- Tex, U. den, *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand* (Amsterdam 2003).
- Thomassen, An, 'In Memoriam', *Voorwaarts*, 1 mei 1985.
- Thoß, B., 'Die Lösung der Saarfrage 1954/55', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 38:2 (1990) 225-288.
- Timmermans, 'Naar buiten', *Regeneratie* 1:5 (1919) 38-39.
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften* (4 dln) (Amsterdam 1927-1931).
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1979* (Amsterdam 2002).
- Trunk, A., *Europa, Ein Ausweg. Politische Eliten und europäische Identität in den 1950er Jahren* (München 2007).
- Valkhoff, Prof.mr. J., 'De leiding van de staat', in: *Het Vrije Volk*, 21 februari 1946, 2.
- Vauchez, A., *Brokering Europe. Euro-Lawyers and the Making of a Transnational Polity* (Cambridge 2015).
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
- Veldhuizen, Adriaan van, *De partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).
- Ven, G.P. van de, 'Nijmegen werd zó mooi', *Jaarboek Numaga* (1999) 92-117.
- Verhoeven, G., *De derde stad van Holland. Geschiedenis van Delft tot 1795*, 1 (Zwolle 2015).

- 'Verklaring van de P.v.d.A', *Paraat*, 12 januari 1951.
- Verstegen, W., 'Adel en natuurschoon in Nederland 1928-1973', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 16 (2009) 177-194.
- 'Vervalscht citaat', *Limburger Koerier*, 31-1-1933.
- Verwey-Jonker, H., 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie', in: E. Boekman e.a. (red.) *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse* (Amsterdam 1938) 330-348.
- Vestdijk, S., 'Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries (Den Haag 1968).
- Visscher, G., 'Geen onderzoek met "eene tegen het gouvernement vijandige strekking"? De parlementaire enquête in verleden en heden', in: C.C. van Baalen e.a., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Den Haag 1999) 12-26.
- Vletter, A. de, *Zonder U? Oproep tot de jonge mannen en jonge vrouwen uit de gegoe-de kringen van Nederland* (Utrecht, 3e dr. 1921).
- Voerman, G., 'De ontstuitbare opmars van het private in de politiek', in: H. Rengers en G. Voerman (red.), *Prive in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-23.
- Vorrink, K., 'Verantwoording en opdracht', in: G. Ruygers (ed.), *Socialisme in de branding* (Amsterdam 1952) 9-57.
- Vries, T. de, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Amsterdam 1996).
- Wal, S.L. van der, *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (Den Haag 1971-1979).
- Wassenberg, B., *Histoire du Conseil de l'Europe* (1949-2009) (Brussel etc. 2012).
- Wasson, E., *Aristocracy and the Modern World* (Houndmills 2006).
- Weeks, J., *Sexuality and its Discontents. Meanings, Myths and Modern Sexualities* (Londen en New York 1985).
- Weenink, W.H., *Johan Willem Beyen 1897-1976* (Amsterdam en Rotterdam 2005).
- Wesselink, C.C., *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering* (Amsterdam 2014).
- Wiardi Beckman, H.B., *En die twee jongens zijn wij. Brieven aan M. Van der Goes van Naters*. Ingeleid en bezorgd door Mireille Berman en Marijke Halbertsma-Wiardi Beckman (Amsterdam 2007).
- Wibaut, F., en M. Wibaut Berdenis van Berlekom, *Wordend huwelijk* (Amsterdam 1932).
- Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemenisering, integratie. Een biografische studie (1891-1940)* (Amsterdam 1986).
- Wielenga, F., *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999).
- Wijne, J.S., *Stuuf Wiardi Beckman, patriciër en sociaaldemocraat* (Amsterdam 1987).
- Windt, H. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam 1995).

- Windt, Henny J. van der, 'Biologists Bridging Science and the Conservation Movement: The Rise of Nature Conservation and Nature Management in the Netherlands, 1850-1950', *Environment and History* 18:2 (2012) 209-236.
- Windt, H. van der, en D. Bogaert, 'Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur: discoursen en strategieën in de periode 1945-2005'. in: *Jaarboek Ecologische Geschiedenis. Tussen dierenliefde en milieubeleid. Tien jaar ecologische geschiedschrijving in België en Nederland* (2007) 133-164.
- Wit, Michiel de, 'Van der Goes van Naters. Al meer dan een halve eeuw natuurbeschermer en Europeaan', *Mens en Natuur: tijdschrift ter bevordering van het milieubesef* (2001) z.p.
- Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).
- Zanten, J. van, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam 2013).

Personenregister

- Abspoel, A.W. 230
 Adenauer, Konrad 220, 224
 Adler, Max 297
 Agung, Anak 193-194
 Albarda, Willem 79, 87, 106-107, 114,
 116, 146, 198, 277
 Alighieri, Dante 122
 Alim, Hammadou 243
 Amorie van der Hoeven, Martinus des
 80, 303
 Arden, Enoch 134
 Banning, Willem 149, 156, 197
 Beauvoir, Simone de 53
 Becker, Richard 225
 Beel, Louis 158, 160, 170, 175-176, 184-
 185, 287
 Bergh, George van den 90, 111
 Bergson, Henri 255
 Bernhard, prins 270
 Besant, Annie 45
 Beus, Jos de 279
 Bevin, Ernest 167
 Beyen, Johan 214, 230, 331
 Bidault, Georges 216, 224, 226
 Bilt, Chris van de 97, 100
 Bloembergen, Anna Cornelia 58, 299
 Bloembergen, Auke 299
 Boddaert, Anton Willem 24
 Boddaert, Cornélie Jacqueline 24, 27,
 29-30, 132, 134, 292
 Boddaert, Henriëtte Reinhardina 24
 Boddaert, Jacob Eduard 24
 Boddaert, Jan Pieter Willem 24
 Boekman, Emanuel 146
 Boer, Feike de 169
 Boetzelaer van Oosterhout, Pim van
 205
 Bommer, Jan 120
 Bongers, Wim 85, 89, 114, 152
 Bos, Wouter 274
 Braun, Heinz 224-225
 Brentano, Heinrich von 224
 Brugmans, Henk 156
 Bruins Slot, Sieuwert 205-207
 Burger, Jaap 187, 208
 Carson, Rachel 267
 Cleeff, Eduard van 50-51
 Clemenceau, Georges 47
 Cleyndert, Hendrik 261
 Cobden, Richard 154
 Constandse, Anton 121, 129, 313
 Corduwener, Gerard 28, 84
 Cramer, Charles 163
 Creveld, I. van 168
 Deckers, L.N. 137
 Deferre, Gaston 238
 Dehousse, Fernand 212
 Dèr Mouw, Johan 35
 Diori, Hamani 241
 Döblin, Alfred 110
 Dongo, Fabrizio del 13, 275
 Donker, Leendert 87, 141, 146
 Dönniges, Hélène von 78
 Drees, Willem 122, 124, 135, 137, 145-
 146, 160, 164, 173-175, 177-178, 184-
 185, 188, 190-194, 197-198, 201-202,
 239, 274, 277, 279, 287, 322, 327
 Duinkerken, Anton van 127
 Duynstee, Frans 201
 Duys, Jan 96

- Eck, Gert van 67-68, 130
 Eeden, Frederik van 35, 46, 54, 257
 Eeden, Frederik Willem van 257
 Eindhoven, Louis 120
 Feuilletau de Bruyn, W.F.K. 321
 Fischer, Per 333
 Flavianus, frater 132
 Freud, Sigmund 54
 Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von 282
 Gaulle, Charles de 217, 241
 Geens, Therese van 64-66, 69
 Geer, Dirk Jan de 115
 Geraldus, frater 132
 Gerbrandy, Pieter 142, 172
 Gerretsen, Charles 47-50
 Gerstemaier, Eugen 224
 Geyl, Piet 69, 122, 124, 129-130
 Gide, André 64
 Giebels, Lambert 273
 Goedhart, Frans 181, 187-188, 190, 321, 323
 Goes van Naters-van der Plaats, Anneke van der 11, 15, 52, 53, 56-62, 65-66, 68, 83, 97, 100-102, 124, 130, 134-136, 203, 246, 248-249, 257, 273, 275
 Goes van Naters, Aert ('Bam') van der (1925-1929) 61, 62, 275
 Goes van Naters, Aert van der (1475-1545) 22
 Goes van Naters, Aert van der (1863-1929) 19, 23-30, 73, 292
 Goes van Naters, Aert van der (1892-1929) 27, 30, 73, 294
 Goes van Naters, Aert van der (1932-?) 61, 63, 124
 Goes van Naters, Hugo (1935-2010) 61, 124
 Goes van Naters, Jacques Gaspard van der 25
 Goes van Naters, Maja van der 61, 98, 124
 Goes van Naters, Nina van der 61, 98, 124
 Goes van Naters, Willem van der (1897-1944) 27, 30, 73, 109, 133, 135, 294
 Goes-Merkes van Gendt, Catharina Grada van der 26
 Goes, Arent van der 20
 Goes, Franc van der 297
 Goes, Franc Willem van der (1834-1910) 23
 Goes, Hendrik van der 24
 Goes, Jacob van der 25
 Gorkom, Lodewijk van 132, 136, 281
 Gorter, Hans 261, 262, 265, 269-271
 Goseling, Carel 113, 123
 Goudriaan, Jan 124
 Gouge, Olympe de 137
 Graaff, J. de 189-190
 Graham, Frank 182
 Gramsci, Antonio 297
 Grandval, Gilbert 219, 224, 229, 332
 Groot, Hugo de 116, 302
 Gueye, Lamine 241
 Habyarimana, Juvénal 249
 Hahn, Albert 304
 Hallstein, Walter 224, 229
 Harmsen, Ger 269
 Hatta, Mohammed 164, 195
 Hatzfeld, gravin von 78
 Hayek, Ferdinand 134
 Heijden, Egidius van der 101-102
 Heimans, Eli 257
 Hek, Arie van der 244
 Heraclitus 77
 Hermans, Henri 105-106
 Hertwig, Oscar 255
 Hitler, Adolf 218
 Hoffmann, Johannes 219, 332
 Hofstra, Henk 187
 Houphouët-Boigny, Félix 241
 Huxley, Julian 64, 255
 IJzerman, Arie 146
 Jaurès, Jean 11, 78-79, 118
 Joekes, Dolf 139, 175
 Jong, Frits de 83

- Jonkman, Jan 172
 Judt, Tony 279
 Kadt, Jacques de 90, 181, 187, 189, 194
 Kalma, Paul 280
 Kapp, Wolfgang 275
 Karel V 22
 Keita, Mobido 241
 Ketteler, mgr. Von 105
 Keynes, John Maynard 156
 Kirby, Richard 182
 Kleffens, Eelco van 167, 263
 Klinkenberg, Wim 180, 199-201
 Klobbie, E.A. 35
 Knappert, Emilie 41
 Koch, Pyke (Piet) 30-31, 140
 Kohnstamm, Max 313
 Kok, Wim 280
 Kol, Henri van 163
 Korthals, Henk 186, 205
 Krabbe, Hugo 11, 73, 75-76
 Krafft-Ebing, Richard von 54
 Kranenburg, Roelof 80
 Krijgsman, Johan 300
 Krishnamurti, Jiddu 45
 Kuyper, Abraham 157
 Kuyper, Rudolf 80, 100
 Lamartine, Alphonse de 134
 Laniel, Joseph 227
 Lassalle, Ferdinand 11, 77-79, 105, 303
 Lawrence, D.H. 64, 67
 Leadbeater, Charles Webster 45
 Leeuw, Koos van der 44-45, 48-49, 74,
 75, 80, 303
 Lende, Coen van de 97
 Lenin, Vladimir 79
 Leo XIII 103-105
 Leroy, Maxime 91
 Lieftinck, Piet 124, 176
 Lienden, Cornelis van 146
 Linden, Frénk van der 274
 Linthorst Homan, Hans 42, 120
 Logemann, Johan 127, 165, 167-168
 Loghem, Albertina Izaä van 23
 Löwenstein, Karl 112
 Lubbe, Marinus van der 111
 Lücker, Eugene 257
 Ludendorff, Erich 275
 Lukács, Georg 297
 Luns, Joseph 331
 Lüttwitz, Walther von 275
 Mackay, Kim 331-332
 Malinowski, Bronislaw 57
 Man, Hendrik de 48, 85
 Mann, Heinrich 110
 Mann, Thomas 110
 Mannheim, Karl 112
 Mansholt, Sicco 170, 340
 Marais, Marin 274
 Marijnen, V.G.M. 267
 Marx, Karl 48, 77, 84, 105, 200
 Matthijsen, Jan Willem 107
 Maurits, W.J. 28
 Meijer Ranneft, Willem 172
 Meijer, Arnold 314
 Mendès France, Pierre 227
 Meyerink, H.J.W.A. 186
 Michiels van Kessenich, W. 258
 Mirande, Monne de 146
 Moll, Albert 54
 Mollet, Guy 221, 238
 Mommer, Karl 221
 Monchy, Salomon de 175
 Monnet, Jean 211, 226
 Mook, Huib van 164, 166-169, 176-177,
 184
 Mosley, Oswald 139
 Mountbatten, Louis 166
 Mouw, Johan Dèr 35
 Mussert, Anton 133, 139
 Mutter, Pierre 331
 Myrdal, Alva 301
 Nederhorst, Gerard 187
 Niang, Mamadou 247
 Oldebarneveldt, Johan van 302
 Otterspeer, Willem 53
 Oud, P.J. 184

- Oudegeest, Jan 96
 Palar, Nico 168, 170, 177-178
 Pallandt, Philip Dirk van 45
 Pam, Max 279
 Paspoort, Suzanna Johanna 24
 Pius XI 103
 Plaats, Jan Daniël van der 58-59, 299
 Pleven, René 212
 Poe, Edgar Allan 268
 Poels, Henri 94-95, 101-102, 105
 Polak, Henri 259
 Poll, Max van 169
 Pontianak, Sultan van 170
 Pos, H.J. 127, 129, 313
 Preuss, Hugo 73
 Price, H.B. 236
 Proust, Marcel 13
 Quack, H.P.G. 303
 Quay, Jan de 120
 Ranitz, Coen de 42, 295
 Ranitz, Sebastiaan de 295
 Rees Vellinga, E.J. van 321
 Regteren Altena, N.P. van 35
 Ribbentrop, Joachim von 122
 Ribbius-Peletier, Liesbeth 60
 Richthofen, Manfred Albrecht 291
 Roelfsema, H. 121
 Roem, Mohammad 194
 Roijen, Herman van 194
 Roland Holst, Henriëtte 101, 297
 Romme, Carl 153, 158-160, 172-174, 176, 182, 185-186, 194, 287
 Roode, Jan de 197
 Rossetti, Dante Gabriel 35
 Rost van Tonningen, Meinoud 118-120
 Rottenberg, Felix 274, 279
 Ruijs de Beerenbrouck, Charles 38, 294
 Ruskin, John 35
 Ruygers, Geert 206, 245
 Salter, Noël 222, 333
 Samartini, Giovanni 274
 Sanders, Piet 314
 Sannes, Wim 81
 Santman, Johan 74
 Sartre, Jean-Paul 53
 Sassen, Emmanuel 184-185, 192, 206
 Schaeck Mathon, F.M.A. van 25
 Schaik, Josef van 185
 Schaper, Jan 34, 38
 Schermerhorn, Wim 127, 148, 169-170, 174, 177, 187, 287, 322
 Schneider, Heinrich 225
 Schubert, Franz 274
 Schuman, Robert 211, 216, 224, 229
 Seipel, Ignatius 114, 310
 Senghor, Léopold 227, 237, 241, 242
 Serrarens, Jos 205-206
 Seyss Inquart, Arthur 139
 Sjahrir, Soetan 169, 176-177
 Slauerhoff, J.J. 240
 Soekarno 164, 167, 169, 177, 193
 Sormani, D.P. 34
 Spaak, Paul-Henri 216-217, 226
 Spansier, Henk 109-110
 Spemann, Hans 255
 Spoor, Simon 176, 186
 Stalin, Joseph 217
 Steenberghe, Max 260
 Stendhal 13, 275
 Stikker, Dirk 184-185
 Stokvis, Benno 183
 Stokvis, Jo 163
 Struycken, Teun 75, 76, 310
 Stuart, Maria 129
 Stuyt, Jan 98
 Suurhoff, Ko 120
 Teilhard de Chardin, Pierre 255, 268
 Teitgen, Pierre-Henri 212, 226
 Tendeloo, Corry 206
 Thijsse, Jac. P. 257
 Thomassen, An 100
 Thomassen, Wim 99-100, 198
 Thorbecke, Rudolph 153-154, 215
 Tienhoven, Piet van 258, 260-261, 270
 'Ties' 29

- Tilanus, Hendrik 137, 186, 205
 Tinbergen, Jan 84, 156
 Tolstoi, Leo 280
 Toorop, Jan 314
 Touré, Sékou 241
 Troelstra, Pieter Jelles 10-11, 34, 36-38,
 79-81, 88, 91, 187, 197, 255, 277, 280
 Tussenius, K.H. 314
 Uexküll, Jacob von 255
 Valkhoff, Johan 147, 316
 Van der Goes van Naters, Cornelis van
 der (1766-1836) 22-23
 Van der Goes, Adriaan van der (1619-
 1686) 22
 Van der Goes, Martinus van der (1609-
 1687) 22
 Van der Goes, Willem van der (1613-
 1686) 22
 Van Geelkerken, Cornelis 134, 314
 Velde, Th. Van de 56-57
 Vermeer, Evert 187
 Vermeylen, Piet 214
 Verwey-Jonker, Hilda 84, 304
 Vestdijk, S. 129, 131
 Vletter, Antony de 43
 Vliegen, Willem 38, 86-87
 Vollenhoven, Cornelis van 74, 116, 310
 Vorrink, Koos 114, 145-146, 148, 156,
 158, 167-168, 170, 174, 188, 190-191,
 196-198, 220, 287, 327
 Vos, Hein 84, 87, 156, 177, 194
 Waal, Lodewijk de 313
 Wackie-Eysten, Riet 60, 66
 Waerden, Theo van der 83, 114, 304
 Wagenaar, Gerben 205
 Webster Leadbeater, Charles 45
 Weevers, Theodorus 261
 Weisglas, Frans 274
 Welter, Charles 172
 Wendelaar, W.C. 115
 Wermeskerken, Heinrich van 126
 Westhoff, Victor 262, 269
 Wiardi Beckman, Herman Bernard 15,
 31, 34-39, 42-43, 47, 59, 61, 66-67, 79,
 83, 90, 101, 107, 114, 116, 130, 146, 287
 Wibaut-Berdenis van Berlekom, Ma-
 thilde 55
 Wibaut, Floor 47, 54, 89, 107, 279
 Wigny, Pierre 215
 Wilhelmina, Koningin 25, 146, 165, 167,
 260, 314
 Willem I, Koning 21
 Willem II, Koning 215
 Willem III, Koning 23, 129
 Wilmans, Jan 267-268
 Wit, Roelof de 265
 Withuis, Jolande 131
 Zalm, Gerrit 274
 Zeeland, Paul van 182
 Zeppelin, Adriana Maria von 134
 Zuidema, Johan 300
 Zweig, Stefan 110

Summary

Marinus van der Goes van Naters (1900-2005). A Biography

The history of the twentieth century is reflected in the life of the Dutch politician and lawyer Marinus ('Dup') van der Goes of Naters, also known as the 'Red Squire'. He was a flamboyant and idiosyncratic politician, who during his lifetime witnessed the great events of the twentieth century: World War I and the Russian revolution, the rise of national socialism and World War II, post-war reconstruction and the rise of the welfare state, European integration, decolonization, and the emergence of new social movements from the end of the 1960s. In all these developments Van der Goes van Naters played a role, initially as an intellectual who, as a staunch supporter of the democratic constitutional state, contributed to the renewal of the Dutch social democratic party, and from 1937 to 1967 as a politician in the Dutch House of Representatives. After World War II Van der Goes was active in the new institutions set up in the context of European integration.

Van der Goes van Naters contributed to the renewal of the Dutch social democratic movement in the 1930s. In the first postwar years, he was the parliamentary party leader of the Dutch Labour party Partij van de Arbeid (PvdA), during the turbulent years of reconstruction and decolonization. The latter issue led to his downfall, after which he never managed to get a ministerial post or any other high political position. Nevertheless he was described as the 'icon of social democracy' at the end of his long life. In order to investigate what this reputation is based on, this biography explores four entangled research themes that played an important role in Van der Goes' life: his work as a politician, his education as a jurist, the different places where he developed his ideas and where he practised politics (parliament, various committees, the social democratic movement, transnational networks) and the way he presented himself. Van der Goes van Naters appeared to be someone who carefully shaped and con-

structed his image: in interviews, by writing an autobiography and by selecting and compiling his political archive.

Although Van der Goes van Naters represented the interests of the working class, his intellectual view of society and politics was often at odds with the views of the average party member. Moreover, the principle of ‘aristo-democracy’ he advocated, was not very consistent with the social democratic value of equality. Nevertheless, Van der Goes van Naters appealed to people’s imaginations and at the end of his life he acted as the conscience of the Dutch social democrats. While the party embraced the ‘Third Way’ during the 1990s, he continued to point out to his party members the traditional social democratic values: fighting for an equal and just society.